

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या ४५०२
काल न० २३२.१
खण्ड २७

Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors :
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 24

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

PART III

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPAṆA by Pt. JÑANACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

First Edition : 750 Copies

September 1969

**Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvani,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9**

Price Rupees 8/-

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi.-6.
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi.
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका
भा० ३

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाव्यां समन्विता ।

गूर्जराभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादकः
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अमदाबाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रवान संपादक — दलमुख मालवणिया, अंबालाल मे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धन-
सुरिकृतटीका सह ४-००
- २, ५, १५, २०. CATALOGUE OF SANSKRIT
AND PRAKRIT MANUSCRIPTS:
*Muni Shri Punyavijayaji's Collec-
tion.* Part I Rs. 50-00
Part II Rs. 40-00
Part III Rs. 30-00
Part IV Rs. 40-00
३. काव्यशिक्षा—विनयचंद्रसुरिकृत १०-००
४. योगशासन — आचार्य हरिभद्रकृत स्वो-
पज्ञप्ति तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय
सह ५-००
- ६, १६, २४. रत्नाकरावतारिका—रत्नप्रम-
सुरिकृत भा० १, २, ३ ८-००, १०-००,
८-००
७. गीतगोविन्दकाव्यम् — महाकविश्री-
जयदेवविरचित, मृगानुटीका सह ८-००
८. नेत्रिर्गुरुरत्नाकर — कविलावण्य-
सुरिकृत ४५०६-००
९. THE NĀTYADARPANA OF RĀ-
MACANDRA & GUNĀCANDRA :
A Critical Study ; Dr. K. H.
Trivedi 30-00
- १०, १४, २१. विशेषावश्यकभाष्य—स्वोप-
ज्ञप्ति सह प्रथमभाग १५-००
द्वितीयभाग २०-००, तृतीयभाग २१-००
११. AKALAṆKA'S CRITICISM OF
DHARMAKĪRTI'S PHILOSOPHY
A Study ; Dr. Nagin Shah 30-00
१२. रत्नाकरावतारिकाद्यष्टलोकशतार्थी-
वाचकश्रीमाणिक्यगणि ८-००
१३. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरि-
विरचित ३०-००
१७. कल्पलताविवेक - कल्पपञ्चवशेष —
अज्ञातकर्तृक ३२-००
१८. निष्पटुशेष - सवृत्ति — श्रीहेमचन्द्रसूरि
३०-००
१९. YOGABINDU OF HARIBHADRA :
Text with English Translation,
Notes, Etc. 10-00
२२. शास्त्रवातांसमुच्चय — श्री हरिभद्रसूरि-
कृत (हिन्दी अनुवाद सह) २०-००
२३. तिलकमञ्जरीसार — पक्षीपाल धनपाल
कृत १२-००

संप्रति मुख्यमाणग्रन्थनामावलि

१. नेमिनोहचरित्र — आ. हरिभद्रसूरि-
(द्वितीय)कृत
२. अभ्यात्मबिन्दु-स्वोपज्ञवृत्ति सह —
उपाध्याय हर्षवर्धनकृत
३. न्यायमञ्जरीप्रस्थिभङ्ग — चक्रवर्तकृत
४. मदनरेखा-भाष्यायिका — जिनभद्र-
सुरिकृत
५. विद्यानुशासन — आ० मल्लिवेणसुरिकृत
६. भाष्यवार्तिकटीकाविवरणपत्रिका—
प० अनिरुद्ध
७. YOGADRSTISAMUCCAYA OF
HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
८. ŚĀSTRĀVĀRTĀSAMUCCAYA OF
Āc. HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
९. SOME ASPECTS OF RELIGION AND
PHILOSOPHY OF INDIA
१०. DICTIONARY OF PRAKRIT PROPER
NAMES
११. SOME MISCELLANEOUS JAIN WORKS
ON LOGIC AND METAPHYSICS
१२. JAINA ONTOLOGY

PREFACE

We have great pleasure in publishing the third and final part of Ratnākarāvatārikā. At the end of this part various indices are added. The introduction written in Gujarati by the editor deals with the Jaina logic and gives an account of the life and works of the authors—viz. Āc. Vādidevasūri, Āc. Ratnaprabha, Āc. Rājasekhara and Muni Jñānācandra. We hope that this work will be very useful in enhancing the understanding of Jaina logic in particular and Indian logic in general.

I am grateful to Pt. Bechardasji Dosbi for completing the printing of this work during my absence, to Pt. Ambalal P. Shah for correcting proofs, to Pt. Rupendrakumara for preparing indices. Munirāj Shri Malayavijayaji deserves our hearty thanks for translating Ratnākarāvatārikā into Gujarati.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
5-9-69.

Dalsukh Malvania
Director.

પ્રસ્તાવના

જૈન પ્રમાણુવિદ્યા

પ્રમાણુ—

પ્રમાણુનો જૈન દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર વિચાર જૈન આગમમાં નથી પરંતુ પરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુવિચારનો ઉલ્લેખ તેમાં મળે છે. જૈ આગમેમાં તે જૈનદૃષ્ટિએ પાંચ જ્ઞાનનો સ્વસંમત વિચાર બ્યવસ્થિતરીતે પ્રગાપનામાં અને ત્યાર પછી નન્દીસૂત્રમાં મળે છે. જૈન કર્મશાસ્ત્ર અને જૈનસંમત જ્ઞાનવિચાર એ બન્ને સંકળાયેલ છે પરંતુ જૈન-કર્મશાસ્ત્રનો સંબંધ પ્રમાણુ સાથે નથી. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનોએ પોતાના દર્શનમાં પ્રમાણુનો નહીં પણ જ્ઞાનનો વિચાર પોતાની રીતે પ્રથમ કર્યો છે અને તે એ કે જ્ઞાન સમ્યક્ અને મિથ્યા હોય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે કે કર્મશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમના ચોથા ગુણસ્થાનકે અગર તેથી ઉપરની ભૂમિએ જે જીવ હોય તે સમ્યક્દૃષ્ટિ છે અને તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે. તે સિવાયના જીવોના જ્ઞાનને સમ્યક્ કહેવામાં આવતું નથી તે મિથ્યા અથવા સમ્યક્-મિથ્યા એટલે કે મિશ્ર હોય છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્વાર્થસૂત્રમાં સર્વપ્રથમ ધોષણ કરી કે જૈનસંમત જે પાંચ સમ્યક્જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણુ સમજવાં. આમ છત્તરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુનિરૂપણનો મેળ જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનનિરૂપણ સાથે છે એમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જે જ્ઞાન એ જ પ્રમાણુ હોય. અજ્ઞાન એટલે કે જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે પ્રમાણુ ન હોય. વળી, આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ એ પણ કહ્યું કે એ પાંચ જ્ઞાન બે પ્રમાણુમાં વિભક્ત છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અન્ય દર્શનોમાં તે કાળે પ્રમાણુ સંખ્યા એકથી માંડીને છ અને તેથી પણ અધિક મનાતી હતી. તેની સામે માત્ર બે જ પ્રમાણુ માનવાનું આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું જે સૂચન હતું તે પ્રમાણુવિદ્યાના જૈન વિવેચકોએ અન્ય રાખ્યું છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્ચયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન—આ પાંચ જ્ઞાનો છે. તેમાંનાં પ્રથમ બે આત્મા ઉપરાંત હંદ્રિયાદિ અન્યની અપેક્ષા રાખે છે તેથી તે પરોક્ષ છે અને અવધિ આદિ ત્રણ માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોઈ પ્રત્યક્ષ છે. આવો વિભાગ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કર્યો છે. આમાં છત્તરદર્શનિકોને અનુસરીને આચાર્ય જિનભદ્રે સંરોધન સૂચ્યું કે હંદ્રિયજ્ઞાન મતિજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ પરંતુ તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ન માનતાં સાંબવહારિક પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ. આ જિનભદ્રનું આ સૂચન આ. અક્ષલકે આદિ સૌ દર્શનિકોએ પ્રમાણુવિભાગમાં સ્વીકાર્યું છે અને તે સર્વમાન્ય બન્યું છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ મતિજ્ઞાનના જ પચાસિ નોંધ્યા હતા તે વસ્તુતઃ શબ્દબોધે નથી પણ તેમાં અર્થબોધ પણ છે એમ બ્યાખ્યા કરીને આચાર્ય અક્ષલકે અન્ય જૈનેતર

દર્શનિકામાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ્યવસ્થાને નજર સમક્ષ રાખીને પરાક્ષ પ્રમાણના બેદોમાં રમૂતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાનનો પણ સમાવેશ કરી દીધો અને જૈનસંપ્રદાય પ્રમાણ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી—

પ્રત્યક્ષ— હિન્દુપ્રત્યક્ષ (સાંખ્યવહારિક), અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (પારમાર્થિક)

પરાક્ષ— રમૂતિ
પ્રત્યભિજ્ઞાન
તર્ક
અનુમાન
આગમ

અક્ષરકે કરેલી આ વ્યવસ્થા આત્માર્થ વાદી દેવસૂરિએ પ્રસ્તુત પ્રમાણ્યનયનત્ત્વાલોકમાં આ. માણિક્યનદીના પરીક્ષામુખને અનુસરીને સ્વીકારી લીધી છે.

વાદી દેવસૂરિ પૂર્વે પણ શ્વેતાશ્વર જૈનોમાં ન્યાયાવતારવાર્તિક અને તેની વૃત્તિ તથા પ્રમાણક્ષમ જેવા અન્યો લખાયા હતા. જુના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ-એમ ત્રણ પ્રમાણ્ય મનાયાં હતાં. પરંતુ આત્માર્થ વાદી દેવે તેનું અનુસરણ નથી કર્યું પરંતુ દિગંબર આત્માર્થ અક્ષરકે કરેલી વ્યવસ્થા માન્ય રાખી છે. તે સૂચવે છે કે આ બાબતમાં શ્વેતાશ્વર-દિગંબરના બેદની વાત આગળ ધરવામાં નથી આવી પણ જુ. ઉચિત હલુ તેનો સ્વીકાર થયો છે.

પ્રમાણ્યના બેદો પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ છે એવી જો વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તે હંતર દર્શનિકો દ્વારા પ્રમાણ્યબેદની વ્યવસ્થામાં સંશોધન છે તે કહેવાની જરૂર નથી અને વિચારપૂત હોષ અન્યને સ્વીકાર્યું પણ બને તેવું છે. પરાક્ષના બેદોમાં રમૂતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક એ ત્રણેને પૃથક્ પ્રમાણ્ય શા માટે માનવાં જોઈએ તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત અંશમાં છે જ. એથી અહીં તે વિષે લખવાની જરૂર નથી. રમૂતિ અને તર્કને પૃથક્ પ્રમાણ્ય માત્ર જૈન-માયમાં જ માનવામાં આવ્યા છે જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણ્ય માનવામાં માત્ર બૌદ્ધોને જ વાધો છે અને તેનું કારણ એ છે કે બૌદ્ધોને મતે બધું જ ક્ષણિક હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. તેમજ કહેવું છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન એ જ્ઞાનતજ્ઞાન છે. જ્યારે બીજા બધા દર્શનિકો વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક જ ન માનતા હોઈ તેમને મતે અજ્ઞાનત પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવી શકે છે. તે પ્રત્યક્ષ છે કે પૃથક્ પ્રમાણ્ય છે તેમાં મતબેદ છે પરંતુ તેના પ્રમાણ્યમાં તો બૌદ્ધ સિવાયના કોઈને વાંધો નથી.

જ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય છે કે પરાક્ષ એમાં દર્શનિકામાં વિવાદ છે. વળી, જ્ઞાનનું જ્ઞાન સ્વથી જ છે કે પરથી-એમાં પણ વિવાદ છે. આ બાબતમાં જૈનદર્શનિકાએ બૌદ્ધોનું અનુસરણ કરીને જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માન્યું છે. અને સ્વસંવેદનને પ્રત્યક્ષ પણ માન્યું છે. અને એ સિદ્ધ કરવામાં અનુભવ ઉપરાંત તર્કની પણ સહાય લીધી છે.

જૈનો અહમ્મા અને આત્મબાણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનતા હોઈ તેમને મતે જ્ઞાન જેમ સ્વપ્રકાશક છે તેમ પરપ્રકાશક પણ છે આથી યોગાચાર બૌદ્ધોની જેમ જૈનો જ્ઞાનદ્વારા

પરપ્રકારને બાન્ત માનતા નથી અથવા તો એમ પણ માનતા નથી કે જ્ઞાન જ સ્વયં બાહ્યરૂપે પ્રતિબાસિત થાય છે, વળી, અદ્વૈત વેદાંતીની જેમ બેદજ્ઞાનને બ્રમ પણ માનતા નથી કારણ બાહ્ય અને બાહ્ય વસ્તુનો બેદ જોનોને માન્ય છે. તે જ રીતે જૈન મતે માધ્યમિઝમની જેમ બધું જ્ઞાન્ય પણ નથી, બધું જ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે એમ પણ નથી. એટલે કે જૈનો જડ-ચેતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ માને છે. તેથી તે બંને સ્વતંત્રરૂપે પણ જ્ઞાત થઈ શકે છે.

પ્રમાણનું લક્ષણ શું માનવું તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રાચીન ન્યાયશાસ્ત્ર વચેરેમાં પ્રમાણ-સામાન્યનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેના ટીકાક્રમમાં તે મળે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણનું લક્ષણ કરતી વખતે તે વ્યવસાયાત્મક હોતું જરૂરી છે-તેમ જણાવ્યું છે. આ વ્યવસાય શબ્દમાંથી જ તે અબાન્ત નિર્ણય હોવો જોઈએ એ ક્ષિત કરવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ સિવાયના બધા દાર્શનિકોએ અબાન્ત નિર્ણય ઉપર બાર મૂક્યા છે, પછી બસે તે તે લક્ષણોમાં શબ્દો જુદા હોય બૌદ્ધોએ પ્રમાણસામાન્ય લક્ષણમાં નિર્ણયને મહત્ત્વ નથી આપ્યું પણ અવિસંવાદને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમને મતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક નથી પણ વ્યવસાયજનક છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણવિદ્યામાં બૌદ્ધોને અનુસરનાર ટેનોબ અહીં પણ મતબેદ જાહેર કર્યો છે અને અન્ય દાર્શનિક સમત પ્રમાણની નિર્ણાયકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિષયક કે બ્રમ કોને માનવો એટલે કે ક્યું જ્ઞાન મિથ્યા છે તેની ચર્ચા દાર્શનિકોએ કરી છે. તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ અહીં જરૂરી છે. દાર્શનિકોએ પોતપોતાની તત્ત્વસ્વરૂપની વિચારણાને અનુસરીને જ બ્રમવિવેચના કરી છે-એ દીવા જંતુ રપટ છે. વિજ્ઞાનાદ્વૈત વાદી બૌદ્ધો વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી તો તેમને મતે તત્ત્વવિજ્ઞાનથી જિનન કોઈ છે જ નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે ને સ્વયંપ્રકાશી વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવથી જ્ઞાન્ય છે છતાં તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવું એ એક બ્રમ છે અને બાહ્ય કશું નથી છતાં અન્ત-સ્તત્ત્વ=વિજ્ઞાનમાં બાહ્યનો આરોપ કરવો એ પણ બ્રમ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં માત્ર શુકિતમાં રજતનું જ્ઞાન એ જ બાન્ત નથી પણ બધા જ સવિષય પ્રત્યયો-જ્ઞાને બાન્ત જ છે. સ્વયં જ્ઞાન જ બાહ્યરૂપે આરોપિત થતું હોય તેને આત્મખ્યાતિ એટલે કે સ્વયં વિચ્છેદની જ ખ્યાતિ એટલે બાન માનવું જોઈએ, તેને એકમાં બીજાનો પ્રત્યય માની અન્યાયાખ્યાતિ કહી શકાય નહિ. બાની વિરુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓની અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. એટલે કે બાહ્ય પ્રત્યય અવિદ્યાનો વિલાસ છે અને તે અવિદ્યા બ્રહ્મથી જિનન કે અશ્વિન્નરૂપે કહી શકાતી નથી માટે બાહ્યનું જ્ઞાન એ અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સમ્યજ્ઞાન છે. તેથી અન્ય તે મિથ્યા છે, તેથી બાહ્યનું જે કોઈ જ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે.

મીમાંસકને મતે અવિદ્યામાનનો તો પ્રતિભાસ અને જ નહિ. તેથી વિજ્ઞાન બાહ્યઅન્ત-જ્ઞાન માની શકાય નહિ. બૌદ્ધોએ જેમ જ્ઞાનને બાહ્યજ્ઞાન રહિત માન્યું છે એમ તો મીમાંસક સ્વીકારી શકે તેમ હતું નહિ કારણ તેમને મતે બાહ્ય વસ્તુની સત્તા તો છે જ. અર્થ એ પ્રકારનો છે-લૌકિક અને અલૌકિક. રજતમાં રજતનું જ્ઞાન એ લૌકિક અર્થનું જ્ઞાન છે, કારણ, લૌકિક અર્થ વ્યવહારમાં સમર્થ છે પણ અલૌકિક અર્થનું જ્ઞાન આમ છે

ત્યારે તે અર્થ બ્યવહારમાં સમર્થ નથી. તેથી તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ ખરી રીતે તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિ છે, જેથી આપણો બ્યવહાર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એટલે અલૌકિક એવા રજતનું જ્ઞાન તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ વસ્તુતઃ તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિરૂપ છે. સાંખ્યોનો પણ આને મળતો મત છે. તેમને મતે મોઈ પણ વસ્તુનો ક્યાંઈ અભાવ છે જ નહિ. તેથી વિપરીતખ્યાતિ અથવા ભ્રમને તેઓ પ્રસિદ્ધ અર્થની જ ખ્યાતિ અથવા સત્ખ્યાતિ જ માને છે. બ્યક્ત અર્થ અબ્યક્ત થઈ જવાથી બ્યવહારોપવેગી બનતો નથી, તેથી કાંઈ તે અસત્ કહી શકાય નહિ.

મીમાંસક પ્રભાકરે વળી જુદો જ ખુલાસો કર્યો છે. તેનું કહેવું છે કે જો પ્રમાણ સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ પરાધીન ન હોય તો બધા જ જ્ઞાનોને પ્રમાણ જ માનવાં જોઈએ. મિથ્યા જ્ઞાનની સિદ્ધિ તો કાંઈ આધક આવે ત્યારે થાય અને બાધકનિઃસ્યાધીન જો પ્રમાણની સિદ્ધિ હોય તો પ્રામાણ્યને સ્વતઃ માની શકાય નહિ અને પ્રમાણ તો મીમાંસકમતે સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. માટે જો ભ્રમનો કે મિથ્યા જ્ઞાનનો એવો અર્થ કરવામાં આવે કે અતતમા તત્ જ્ઞાન તો તે અસત્નો પ્રતિભાસ માનવો પડે. અને અસત્નો પ્રતિભાસ તો સંભવે નહિ. તેમ માનવામાં તો શન્યવાદનો આશ્રય લેવો પડે—માટે જો મિથ્યાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે ખરી રીતે વિવેકખ્યાતિ છે—એટલે કે જે જ્ઞાનનો જે વિવેક થયો જોઈએ તે થયો નથી—જે જ્ઞાનને એક માની લેવામાં આવ્યાં છે. જોઈ છે શુકિતકા પણ રમરણ થયું રજતનું. તેથી શુકિતકાને રજત માની લીધું. આમાં પ્રત્યક્ષ અને રમરણ જેવા જે જ્ઞાનોનો વિવેક નથી રહ્યો માટે તે મિથ્યા છે.

આ બધા મતોની વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિકોનો મત છે જે અન્યથાખ્યાતિ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રસ્તુતમાં જૈનોને પણ તે માન્ય છે. એક સ્વરૂપ, દેશ, કાળ આદિમાં રહેલ વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપ આદિમાં જાણવી તે અન્યથાખ્યાતિ છે, આને જ વિપરીતખ્યાતિ કે વિપર્યય કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના વિપર્યયથી અને સંશય તથા અનધ્યવસાયથી જિનન જે જ્ઞાન હોય તે સમગ્ર જ્ઞાન કે પ્રમાણ કહેવાય—આવી સમગ્ર જ્ઞાનની બ્યાખ્યા જૈન દર્શનિકોએ કરી છે. અને તેની પૂર્વકાળની બ્યાખ્યા સાથે સંગતિ એ છે કે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકનું જ્ઞાન તે સમગ્રજ્ઞાન અને તેનો અભેદ કરી દેવો તે મિથ્યાજ્ઞાન—આવી આગમિક બ્યાખ્યા હતી, તેમાં જે, જે રૂપે નથી તેને તે રૂપે જાણવું તે મિથ્યાજ્ઞાન=અપ્રમાણ અને જે, જે રૂપે હોય તેને તે રૂપે જાણવું તે સમગ્રજ્ઞાન=પ્રમાણ છે—એમ દર્શનિકોએ જણાવ્યું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિશદ હોય તેમાં સૌ એકમત છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો નિર્વિકલ્પક જ હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ બૌદ્ધોનો છે, નૈયાયિકાદિ અન્યને મતે તે નિર્વિકલ્પક તેમજ સવિકલ્પક છે. પ્રસ્તુતમાં જૈનોને મતે નિર્વિકલ્પ તે પ્રમાણ હોઈ જ ન શકે, કારણ તે અનધ્યવસાયરૂપ બની જાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સવિકલ્પક જ હોવું જોઈએ.

બૌદ્ધોએ જે જ્ઞાનોમાં શબ્દસંસ્પર્શ હોય કે શબ્દસંસ્પર્શની યોગ્યતા હોય તે બધાં જ જ્ઞાનોને કલ્પનાધિકા માની પ્રત્યક્ષ કોટીમાંથી બાકાત રાખ્યાં છે. તેમને મન તો

કંપનાપોઠ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારની કંપનાથી શૂન્ય માત્ર વિશદ એવું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કોટિમાં સમાવિષ્ટ છે.

લિંગથી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું તે અનુમાન છે એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા સર્વસંમત છે. પરંતુ લિંગ કોને કહેવું, કયા લિંગનો હેતુ તરીકે ઉપયોગ કરી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવું તેમાં, અને એવા રૂતુ કે લિંગના કેટલા પ્રકાર માનવા તેમાં વિવાદ છે. પક્ષસત્ત્વ આદિ ત્રણ લક્ષણો બૌદ્ધોએ માન્યાં ત્યારે તેમણે નૈયાયિકાદિ સંમત પાંચ લક્ષણોનું તો નિરાકરણ કર્યું જ હતું એટલે જૈનોની સમક્ષ એ ત્રિલક્ષણ રૂતુ માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન હતો. જૈન દર્શનિકોએ તેમાં એવું સૂચન કર્યું કે ત્રિલક્ષણને બદલે હેતુનું એક જ લક્ષણ માનવું જરૂરી છે અને તે અન્યથાનુપપત્તિ એટલે કે અવિનાભાવ છે.

અવિનાભાવનિયામક સંજ્ઞા તાદાત્મ્ય કે તદ્દત્પત્તિ એ જ કોઈ શકે એવી સ્થાપના બૌદ્ધોએ અનુપનું ખંડન કરીને કરી હતી. અને તેને જ આધારે હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એવા બે બેદો માન્યા હતા. અનુપલબ્ધિ નામનો ત્રીજો પ્રકાર પણ બૌદ્ધોએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે પણ તેનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં જ કરવો એમ પણ તેમણે સૂચવ્યું છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં બૌદ્ધોનું અનુસરણ નથી કર્યું અને નૈયાયિકાની જેમ રપટ કર્યું છે કે સંજ્ઞાનો નિયમ કરી શકાય નહિ. અવિનાભાવની ઉપપત્તિ સાહચર્યમાં સંભવે પછી બધે સહચર્યનો સ્વભાવ બિન્ન પણ હોય એટલે કે તેમનું તાદાત્મ્ય ન પણ હોય. વળી, પૂર્વાપરભાવ ધરાવનાર એ વસ્તુમાં સહેવ કાર્યકારણભાવરૂપ સંજ્ઞાનો આગ્રહ રાખવો પણ ઉચિત નથી. જૈનોની આવી માન્યતાને કારણે હેતુના બેદો બૌદ્ધોથી વ્યુદ્ધા પડે છે. વળી, ખાસ વાત તો એ છે કે બૌદ્ધોએ સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર ન કરતાં તેની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તેનો સ્વભાવહેતુમાં અન્તર્ભાવ થાય પરંતુ જૈનોએ નૈયાયિકાદિને અનુસરીને સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા આદિ કેટલા અવયવ માનવા તેમાં બૌદ્ધો અને અન્ય દર્શનિકોમાં વિવાદ છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં આગ્રહ રાખ્યો નથી. પ્રતિપાદ્યની અપેક્ષાએ અનુમાનના અવયવો એકથી માંડીને જેટલા આવશ્યક હોય તેટલાનો પ્રયોગ કરવો એવી માન્યતા જૈન ધરાવે છે.

આગમ નિર્દેશિ પુરુષપ્રણીત છે એ માન્યતા બૌદ્ધોની જેમ જૈનોને પણ સ્વીકૃત છે. નૈયાયિક-વૈશેષિકની જેમ આગમ નિત્ય ઈશ્વરપ્રણીત છે કે મીમાંસકની જેમ તે અપૌરુષેય છે એવી માન્યતા જૈનોને માન્ય નથી.

નથ—

જૈન આગમમાં અને તેની જે પ્રાચીન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી તેમાં પાંચ જ્ઞાન જેમને ઉમાસ્વાતિએ પ્રમાણ્ય કહ્યાં તે ઉપરાંત નયવિચાર પણ છે. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તત્ત્વને જ્ઞાણવાના જે અનેક ઉપાયો વર્ણવ્યા છે તેમાં પ્રમાણ્યની સાથે નયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી જૈન દર્શનિકોએ જ્યારે પ્રમાણ્યની વિચારણા શરૂ કરી ત્યારે

તેની સાથે નયવિચારણા પણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પ્રાચીન ભગવતી જેવા આગમોમાં દ્રબ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક જેવા નયોનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી સાત નયોની માન્યતા સ્થિર થઈ અને તે સાતને દ્રબ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકના બેદો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. તે જ પરંપરા જૈન દર્શનિકોએ પણ માન્ય રાખી છે અને તેને અનુસરીને નયોની વ્યાખ્યા કરી છે.

તત્ત્વનું નિરૂપણ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે, તો તે તે પ્રકાર તે નય છે—આવી સામાન્ય વ્યાખ્યા નયની છે. સારાંશ કે વસ્તુનિરૂપણના જે અનેક માર્ગો છે અથવા તો દૃષ્ટિઓ છે તે નયો છે. આવા નયોનું વર્ગીકરણ કરીને સાત નયો સ્વીકારવામાં આવ્યા અને તેને પણ દ્રબ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપે અથવા તે અર્થનય અને શબ્દનય રૂપે વહેંચી દેવામાં આવ્યા. તે તે કાળે પ્રચલિત વિવિધ દર્શનિક માન્યતાઓનો સંબંધ પણ આ નયો સાથે જોડવામાં આવ્યો અને નયોના સુનય-દુર્નય એવા બેદો પણ થયા. અન્ય મત કે દૃષ્ટિ કે વસ્તુને જોવાના કે નિરૂપણના પ્રકાર પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોય તો સુનય અને જો તેનું નિરાકરણ કરી સ્વમતનો જ આગ્રહ હોય તો દુર્નય-આરી પણ વ્યવસ્થા કાળક્રમે જૈન દર્શનિકોએ કરી. તે જ વ્યવસ્થા પ્રસ્તુત પ્રમાણનયતત્ત્વલોકમા પણ સ્વીકૃત છે.

પ્રમાણ અને નયનો પરસ્પર શો સંબંધ છે એની પણ ચર્ચા થઈ અને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુને અખંડરૂપ કે સર્વાંશ જાણવાનો ઉપાય તે પ્રમાણ અને તેના એક-એક અંશનું નિરૂપણ કરનાર ને નય. નય તે પ્રમાણનો અંશ છે તેથી તેને પ્રમાણ ન કહેવાય તેમ અપ્રમાણ પણ ન કહેવાય, પરંતુ પ્રમાણનો અંશ કહેવાય એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. એટલે કે સકલગ્રાહી પ્રમાણ છે તો વિકલગ્રાહી નય છે—આમ પ્રમાણ અને નયનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. વળી, નય એ પણ અધિગમનુ-વસ્તુને જાણવાનું સાધન છે જેમ જ્ઞાન, તો પછી તેનો કયા જ્ઞાન સાથે સંબંધ માનવો?—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ નિશ્ચિત થયું છે કે શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાત વિષયના એકાંશનું ગ્રહણ નય કરે છે અને તેનું નિરૂપણ કરે છે

પ્રમાણ અને નયની જગ્યા અન્ય પણ અધિગમના ઉપાયો નિષ્કેષ વગેરે પણ આગમ ની વ્યાખ્યાઓમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ પ્રમાણવિદ્યાના ગ્રંથોમાં એ બધા-માંથી માત્ર નિષ્કેષ નિરૂપણ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. બાકીના ઉપાયો ઉપેક્ષિત થયા છે. પ્રસ્તુતમાં તો એ નિષ્કેષની પણ ઉપેક્ષા જ થઈ છે.

પ્રમાણનો વિષય—

આગમયુગના જૈનદર્શનમાં તત્ત્વોની ગણતરી કરવામાં આવી છે કવચિત્ તેના સ્વરૂપનું હિંગદર્શન છે; ચર્ચા નથી. પણ જૈન દર્શનિકોએ તત્ત્વની ગણતરી ઉપર નહીં પણ તેના સ્વરૂપની ચર્ચા ઉપર ભાર મૂક્યો છે, કારણ, જે કાળે તેમણે દર્શનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તત્ત્વના સ્વરૂપની ચર્ચા મુખ્ય બની ગઈ હતી.

તત્ત્વના જડ અને ચેતન એમ બે બેદો છે કે એક જ; અને એક જ હોય તો તે જડ કે ચેતન; વળી, તે નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, કે પરિણામી નિત્ય છે; તત્ત્વ અને તેના ગુણ

ધર્મોત્તેજો સંબંધ છે; તત્ત્વ જો રકંધરૂપે હોય તો તેના અવયવોથી તેને બિન્ન બિન્ન ગણવું કે અભિન્ન; વળી તત્ત્વ વચનગોચર છે કે વચનાતીત આવા અનેક પ્રશ્નો તત્ત્વવચનાના મુખ્ય વિષયો હતા. અને દાર્શનિકોમાં આ બાબતમાં અનેક મત પ્રવર્તતા હતા. તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ આગમગત તત્ત્વવિચારણાને ભૂમિકારૂપે સ્વીકારીને અનેકાંતવાદની સ્થાપના કરી, અને સપ્તભંગીના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તત્ત્વમાં તથાકથિત એ વિરોધી ધર્મો પણ સંભવી શકે છે એમ પ્રરૂપણા કરી. આથી તેઓએ તત્ત્વને અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, નિઃ-અનિત્ય, બિન્ન-અભિજ, વાચ્ય-અવાચ્ય એમ એ વિરોધી ધર્મોની ભૂમિરૂપ સ્વીકાર્યું છે અને એમ કરી સાંખ્યસંમત એકાંત બાવરૂપ અને શૂન્યવાદી સંમત અભાવસ્વરૂપનો વિરોધ કરી તેને બાવાબાવ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું. વેદાંતસમત બ્રહ્માદૈત, યોગાચારસંમત જ્ઞાનાદૈત કે ચિત્રાદૈત, માધ્યમિકસંમત શૂન્યાદૈત, વૈવાકરણ્યસંમત શબ્દાદૈત-આદિ અદૈત-વાદોનો વિરોધ કર્યો અને તત્ત્વ તો એક અને અનેકરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. વળી, વસ્તુ-તત્ત્વને અદૈત વેદાંતના એકાંત અનિત્ય તો અમુક વસ્તુને એકાંત નિત્ય અને અમુકને એકાંત અનિત્ય એમ નૈયાયિક-વૈશેષિકો દ્વારા મનાયું હતું. તેનો પણ વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને નિત્ય અને અનિત્ય માનવામાં આવ્યું. વળી, યોગાચાર બૌદ્ધોએ માન્યું હતું કે વસ્તુ તો વચનાગોચર છે અને ભર્તૃહરિએ પ્રતિપાદિત કર્યું હતું કે તે સર્વથા વાચ્ય જ છે. તેનો વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને વાચ્ય અને અવાચ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આમ અનેક વિરોધી ધર્મોની ભૂમિરૂપ વસ્તુતત્ત્વ છે એમ અનેકાંતવાદની સ્થાપના દ્વારા જૈન દાર્શનિકોએ સિદ્ધ કર્યું. તેમની આ સ્થાપનામાં સાંખ્ય અને મીમાંસકોએ પણ તેમને સહાય કરી છે, તેમની અને જૈનોની વચ્ચે બેઠ એ છે કે જૈનોનો એનેકાંતવાદ એ સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત છે, જ્યારે સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય જનાઈ હતી પરંતુ પુરુષ તો કુટથ જ મનાયો હતો અને બીજી બાબતોમાં જેવી કે બેઠબેઠ, એકાંતક ઈત્યાદિમાં તેઓ મૌન હતા. મીમાંસકો વિષે પણ કહી શકાય કે તેઓ પણ એનેકાંતવાદમાં એક હદ સુધી આગળ વધ્યા હતા પણ વસ્તુ એનેકાંતક છે-એમ સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત સ્થાપી શક્યા ન હતા. આથી આ ક્ષેત્રમાં જૈનો જ મુખ્યરૂપે અનેકાંતવાદી હશે છે. જો કે આચાર્ય શાતરક્ષિતે સાંખ્ય-જૈન અને મીમાંસક એ ત્રણેનો સમાવેશ એનેકાંતવાદીઓમાં કર્યો છે છતાં પણ જે પ્રકારનો એનેકાંતવાદનો વિકાસ જૈનોએ કર્યો તે પ્રકારનો સાંખ્ય અને મીમાંસકમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રમાણનું ફલ—

નૈયાયિક-વૈશેષિકો બેજવાદી છે એટલે તેમને મતે ક્રિયા કરણ, કર્તા, કર્મ એ બધાનો અત્યંત બેઠ જ હોય, સામે પક્ષે યોગાચાર બૌદ્ધો માત્ર વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોઈ તેમને અત્યંત બેઠનો સ્વીકાર પાઘવે તેમ હતું નહિ. આ વસ્તુવિચારનો પડથો પ્રમાણ અને તેના ફલના વિચારમાં પણ પડથો છે તેથી નૈયાયિક વગેરે પ્રમાણ અને તેના ફલને અર્થન બિજ માને છે. જ્યારે બૌદ્ધો તેનો અબેઠ સ્વીકારે છે. આમાં જૈનોએ બેઠાબેઠ સ્વીકારી પોતાના વાદની માન્યતાને આગળ ધરી છે. આથી વિરુદ્ધ ચર્ચા તો ગિરાશુએ તે પ્રકરણમાં જ જોઈ લેવી જોઈ એ.

પ્રમાતા—

અન્ય દર્શનોમાં પ્રારંભમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન થા માટે જરૂરી છે એની ચર્ચા હોય છે. અને મોક્ષ માટે તેના ઉપયોગ છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં આજ એટલી જ પ્રતિજ્ઞા છે કે અહીં પ્રમાણ અને નમના સ્વરૂપની ભવસ્થા કરવામાં આવશે. આથી મોક્ષ કે તેના માર્ગની ચર્ચા આમાં નહીં આવે એવા સામાન્ય રીતે ખ્યાલ બંધાયેલ પણુ તેનું નિરાકરણ પ્રમાતાના સ્વરૂપ પ્રસંગે (૭. ૫૫-૫૭) આપાયું કરી દીધું છે. અને તેના સ્વરૂપનિરૂપણમાં જે જે વિશેષણો આપ્યાં છે તે બધાં જ સાર્થક છે. અને તે તે વિશેષણો દ્વારા અન્ય દાર્શનિકોની માન્યતાથી જનસંમત આત્મસ્વરૂપ ક્યાં જુદું પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં સ્વયં જોનોમાં પણ જે સંપ્રદાયભેદ ભેદ છે તે પ્રત્યે પણ દમાન દોસ્તામાં આવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે કોઇ પણ જો કે પુરુષ સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા દ્વારા મુક્તિ પામી શકે છે.

ગુજરાતમાં પ્રમાણુવિધાનો અવતાર : પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક-રચાદ્વારનાકર

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીયુગ એ સુર્વશ્રેયુગ કહેવાય છે તેનાં અનેક કારણોમાં એક એ પણ છે કે આ કાળમાં ગુજરાતમાં વિદ્યાના ક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. વિદ્યાના વિવિધ વિષયોમાં માળવાના રાજા મુંજ-ભોજની જોડીએ અને તેમના પૂર્વજોએ માળવાને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તેવી પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતમાં પણ જનમે એ જોવાની તમન્ના ગુજરાતના રાજાઓને પણ ધર્મ. સિદ્ધારાજ જયસિંહ અને કુમારપાળની જોડીએ વિદ્વજ્ઞોને જે આદર અને પ્રતિષ્ઠા આપ્યાં તેથી ગુજરાત પણ અપૂર્વ વિદ્યાધામ બની ગયું અને વાઘેલાકાળમાં પણ એ પરંપરા ચાલુ રહી.

આચાર્ય વાદી દેવસુરિ મિદ્ધરાજના કાળમાં થયા અને તેમણે સ્વયં અને તેમના શિષ્યોએ ગુજરાતમાં વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં નાનોસનો ફાળો નથી આપ્યો. તે કાળના સમગ્ર ભારતમાં જે દાર્શનિક ગ્રંથો લખાયા છે, તેમાં સ્વયંરચિત પ્રમાણુનય-તત્ત્વાલોકની ટીકાને બહાને આકર ગ્રંથરૂપે વાદી દેવસુરિએ રચાદ્વારનાકર લખ્યો, એ પ્રમાણુ-વિદ્યાના આકરગ્રંથોમાં શ્રેષ્ઠગ્રંથ છે તેમ કહેવામાં અનૌચિત્યનો દોષ નથી. સમગ્ર ભારતની દાર્શનિક પ્રવૃત્તિનું આકલન પ્રથમ સૂત્રરૂપે પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકમાં અને પછી તેની વિસ્તૃત ટીકા રચાદ્વારનાકર ગ્રંથમાં જનદહિએ કરવામાં આગ્યું છે. જન દર્શન એ સર્વમતસમન્વયનું દર્શન હોઈ રચાદ્વારનાકરમાં સર્વમતોનો સંગ્રહ અને સમન્વય જોવા મળે છે. જનદહિએ થયેલ એ નિરૂપણમાં પૂર્વપક્ષરૂપે વિવિધ દાર્શનિક મતોનો જે પ્રકારે સંગ્રહ થયો છે તેને કારણે ભારતવર્ષના તે કાળના દાર્શનિક વિવાદોનું ચિત્ર ખડું કરવામાં એ એક સંપૂર્ણ સાધન છે એમ કહેવામાં આવે તો અતિશયોક્તિ નથી. તેમાં ઉલ્લેખાયેલા અનેક બૌદ્ધ ગ્રંથો અને બીજા અનેક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ પણ નથી પરંતુ તેની ભાળ આજ રચાદ્વારનાકરથી જ મળે છે.

આ ગ્રંથની રચનામાં આચાર્ય વાદી દેવસુરિએ પ્રભાચન્દ્રના પ્રમેયકમલમાર્તંડ અને ન્યાયમુદ્ગમન્દ્રનો પૂરા ઉપયોગ કર્યો જ છે. ઉપરાંત તેમના પણ પૂર્વજ વિદ્યાનન્દ અને અક્ષયક જોવાના જૈન દાર્શનિક ગ્રંથોનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયો છે અને તેમના પણ પૂર્વજો

બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મશાસ્ત્રિ અને તેના અનેક દીકરાઓ, સાંતરૂક્ષિત તથા તેના દીકરા કમલશીલ અને બ્હીજ અનેક બૌદ્ધ આચાર્યોના ગ્રન્થોના ઉપયોગ છે. જ. ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકદિ દર્શનના જન્મત આદિ અનેક આચાર્યોના મૌલિક ગ્રન્થોનું અવગાહન પણ તેમાં તરી આવે છે. તેમને મળેલ જ્ઞાનવાસ્તવો પચાવીને જન્મતની ન્યાયમંજરીની છતાંદર ભાષામાં રચાદાહરતાકરની રચના કરીને ગુજરાતની દાર્શનિક વિદ્યાની બૂખને સંતોષવાનો એક ભગીરથ પ્રયત્ન આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ કર્યો હતો. તેમના એ ગ્રન્થનું મૂલ્ય આ રીતે જ મૂલ્યવતું જોઈએ, એક સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ તરીકે નહિ. અને એમ થાય તો જ ભારતીય દર્શન વિચારના જે સોપાનો છે તે સમજવામાં અને ભારતીય પ્રમાણુવિદ્યામાં જે વિકાસ થયો છે તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ જે પ્રદાન કર્યું છે, તેની મૂલ્યવણી કરવામાં સરલતા થશે.

ભારતીય દાર્શનિક ગ્રંથોમાં જૈન આચાર્યોનો પ્રવેશ મોડો છે તેથી તેના એક લાભ એ છે કે જ્યારે વૈદિક અને બૌદ્ધ વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો ત્યારે તે બન્નેની ફાલેલેમાં રહેલ બલાબલનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જૈનઆચાર્યોને મળ્યો અને તેમણે જ્યારે પોતાની પ્રમાણુવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું ત્યારે બૌદ્ધ અને વૈદિક બન્નેની વિદ્યાના વિકાસમાંથી નવનીત તારવીને તેમણે પોતાની પ્રમાણુવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું. આ બધા વાસ્તવો વાદી દેવસૂરિને મળ્યો તેથી રચાદાહરતાકરગત જૈન પ્રમાણુવિદ્યા એ તે કાલની ભારતીય પ્રમાણુવિદ્યાનું નવનીત છે એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નથી.

જૈન આગમ ગ્રન્થોમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનચર્યા છે પરંતુ પ્રમાણુચર્યા પ્રાસંગિક છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વચાર્યાધિગમસૂત્રમાં તત્ત્વને જાણવાના નાના પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં એક પ્રકાર પ્રમાણુ અને નય દ્વારા તત્ત્વનો અધિગમ કરવો એ છે, અને આગમગત પાંચ જ્ઞાનો એ જ એ પ્રમાણુ છે એમ પણ આ. ઉમાસ્વાતિએ નિર્દેશ્યું છે. તેની બાજુમાં પૂજ્યપાદથી માંડીને અનેક આચાર્યોએ જ્ઞાન એ જ પ્રમાણુ છે એમ માન્ય રાખી અન્ય દર્શનોમાં પ્રચલિત પ્રમાણુની ચર્યા સાથે જૈન પ્રમાણુચર્યાનો મેળ ખેસાડવા તથા જૈનાગમમાં પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો સાથે પ્રમાણુનો મેળ ખેસાડવા નાનાવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે. આચાર્ય સિદ્ધસેને ન્યાયાવતાર નામની સંક્ષિપ્ત પદ્યબદ્ધ રચના કરી તેમાં જૈન દૃષ્ટિએ પ્રમાણુ અને નય ચર્યા કરી છે. પણ છેવટે આચાર્ય અક્ષકે જૈન સંપ્રત પ્રમાણુ સંખ્યા જે નિયત કરી તેનું જ મોટે ભાગે અનુકરણ કરીને ત્યાર પછીના પ્રમાણુચર્યાના ગ્રન્થો રચાયા છે. તેમાં અક્ષકના ગ્રન્થોના નવનીતરૂપે આચાર્ય માણિક્યનંદીએ પરીક્ષામુખ નામના સૂત્ર ગ્રન્થની રચના કરી પરંતુ તેમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે પ્રમાણુની જ મીમાંસા કરવામાં આવી હતી. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ સૂચવેલ પ્રમાણુ અને નય-એ બે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયો છે તેનું નિષ્પણ્ણ જે આગમનુસારી હતું અને જેનું સમર્થન ન્યાયાવતારમાં થયું હતું, તે ઉપેક્ષિત થતું હતું. તેવી ઉપેક્ષા નિવારવા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ ‘પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક’ નામના સૂત્રગ્રન્થની રચના મુખ્યત્વે પરીક્ષામુખલે અનુસરીને કરી અને તે રીતે મૂળ જૈન આગમગત તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાને પુનર્જીવિત કરી છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં વાદવિધિનું પણ પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે, જે વિશે પરીક્ષામુખમાં નિર્દેશ પણ નથી. આમ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક એ જૈન

પ્રમાણવિદ્યાનો એક સર્વગ્રાહી અન્ય બનવા પામ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે સર્વપ્રથમ વસ્તુચર્યા અથવા તો પ્રમેયનિરૂપણ છે અને પછી જ્ઞાનચર્યા કે પ્રમાણનિરૂપણ છે. ન્યાયદર્શનમાં સર્વપ્રથમ પ્રમાણનિરૂપણ વ્યવસ્થિત રીતે થયું. ત્યાર પછી જ અન્ય દર્શનોમાં પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ થયો છે. તેમાં પણ બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રમાણવિદ્યા સ્વતન્ત્ર રીતે સ્થાન પામ્યા પછી જ જૈનદર્શનમાં પ્રમાણશાસ્ત્રોની રચના થવા લાગી છે. આથી જૈનપ્રમાણ વિદ્યાના અન્યોમાં બૌદ્ધ પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રભાવ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણનયત્ત્વાલોકમાં પણ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રની પ્રમાણભીમાંસા તથા પ્રમેયકમલમાર્ત્તદુડમાં જૈન પ્રમાણવિદ્યાનાં સૂત્રો સાથે ન્યાયસૂત્ર, ન્યાયમિંદુ આદિની તુલના આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જૈન ન્યાયના નિર્માણમાં જૈનેતર દર્શનનો વારસો અને તેમાં જૈનો દ્વારા સંશોધન કેટલું અને કેવા પ્રકારનું છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણનયત્ત્વાલોકના નિર્માણમાં ખાસ કરી પરીક્ષામુખે કેવા ભાગ ભજવ્યો છે. વળી, આચાર્ય સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતારની તુલના જે ન્યાયાવતારવાર્તિકના પરિશિષ્ટમાં છે તે પણ જોવા જેવી છે જેથી જણાઈ આવશે કે પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ જૈનદર્શનમાં કેવી રીતે થયો છે.

રત્નાકરાવતારિકા

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ ભારતીય દર્શનના આકરરૂપે પ્રમાણ-નયત્ત્વાલોકની ટીકા ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ અન્યત્ર રચના કરી હતી. તે અતિવિસ્તૃત હતી. સામાન્ય જિજ્ઞાસુનો તેમાં પ્રવેશ સરલ હતો નહિ તેથી તેમાં જિજ્ઞાસુનો પ્રવેશ સરલ થાય તે દૃષ્ટિએ વાદી દેવસૂરિના જ એક શિષ્ય આ. રત્નપ્રભસૂરિએ, જેઓએ સ્વાદ્વાદરત્નાકરના નિર્માણમાં પણ આ દેવસૂરિને સહાય કરી હતી, ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકા લખી છે. સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રવેશ સુલભ થાય એ દૃષ્ટિએ લખાયેલ આ લઘુ ટીકા જાણની છતાંને કાંઈ ક્ષિણ જ બની ગઈ છે પરંતુ વિષયપ્રવેશ સંક્ષેપમાં કરાવે છે તે જ દૃષ્ટિએ તેનું ‘અવતારિકા’ નામ સાર્થક છે, અન્યથા સ્વયં એ ‘અવતારિકા’ માં જ પ્રવેશ કરવા માટે બે ટીકાની જરૂર પડી છે તે જ નેના ‘અવતારિકા’ નામના ઔચિત્ય વિષે શંકા ઉપજાવે તેવી રિપ્રતિ છે.

વ્યવહારમાં ન વપરાતા અને ક્ષિણ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને તથા અમુક જ વર્ણોમાં અમુક પ્રકરણ લખવાની પ્રતિષ્ઠા કરીને સ્વયં લેખકે પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન તો કર્યું છે પરંતુ જે ઉદ્દેશને લઈને લઘુ ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું તેમાં તે ખાધક જ છે તેમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પરંતુ બાણની આ ક્ષિણટતાને આદર કરીએ તો આટલી નાની કૃતિમાં ભારતીય દર્શનોમાં તે કાંઈ ચર્ચાતા વિષયોનું સંક્ષેપમાં જે પ્રકારે નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે તે તો ખરેખર પ્રશંસા જ માગી લે છે. સ્વાદ્વાદરત્નાકરના લાંબા લાંબા વાક્યોમાંથી આવશ્યક હોયોતી ઉત્તમ તારવણી કરીને અવતારિકામાં વાદનું નવનીન તારવી આપ્યું છે તે પ્રશંસનીય જ છે.

‘અવતારિકા’ નામની સાર્થકતા અવતારિકામાં ચર્ચિત કોઈ પણ વાદની તુલના સ્વાદ્વાદરત્નાકરગત એ વાદનિરૂપણ સાથે કરવાથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. પણ

કર્માર્થ આચાર્ય રત્નપ્રભે પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો પશુ પ્રયોગ કર્યો છે^૧ અને માત્ર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું જ અનુકરણ કર્યું છે એમ નથી. વળી દુર્ભાગિયે સ્માદાદરત્નાકર સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ પશુ નથી તેથી તેની ટીકાની પૂર્તિ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા દ્વારા જ થઈ શકે છે—આથી પશુ તેની વિશેષ ઉપયોગિતા છે જ.

પંજિકા અને ટિપ્પણ

પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘રત્નાકરાવતારિકા’ એ કિલ્લટ ગ્રન્થ છે. તેથી તેના વિવરણની આવશ્યકતા હતી જ. તેની પૂર્તિ આ. રાજશેખરે પંજિકા, લખીને અને મુનિ જ્ઞાનચન્દ્રે ‘ટિપ્પણ’ લખીને કરી છે. આ બંને ટીકાઓ મૂળ રત્નાકરાવતારિકાના કદિન સ્થળોને સરલ રીતે સમજાવી દે છે. તેથી આ બંને ગ્રન્થો પશુ રત્નાકરાવતારિકાને સમજવામાં અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થયા છે. આથી જ જૈન ગ્રન્થભંડારોમાં આ બંનેની અનેક હસ્તપ્રતો મળી આવે છે. આ બંને અત્યાર સુધી સંપૂર્ણપણે છપાયા હતા નહિ. આ પૂર્વે માત્ર એ પરિચ્છેદ પૂરતા જ તે છપાયા હતા. પરંતુ આ ગ્રન્થમાં તે સર્વપ્રથમ છાપવામાં આવ્યા છે, જે ગિરણાસુને ઉપકારક નિવડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી, અનેક વાદના મુદ્દાઓમાં પંજિકા અને ટિપ્પણમાં કેટલીક નવી સામગ્રી પશુ આપવામાં આવી છે જેનો નિર્દેશ મૂળ અવતારિકામાં પશુ નથી. આથી પશુ આ બંને ગ્રન્થો અભ્યાસના વિષય બને એ જરૂરી છે.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના જીવનચરિત્રની સામગ્રી માટે નીચેના ગ્રન્થો ઉપયોગી છે—

- ૧ મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ—મશેાવિજય ગ્રન્થમાલા, કાશી
- ૨ પ્રભાવકચરિત (વિ. ૧૩૩૪) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૩ પ્રજંધ ચિંતામણિ (વિ. ૧૩૬૧) સિંધી જૈનગ્રન્થમાલા
- ૪ પ્રજન્ધકોષ (વિ. ૧૪૦૫) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૫ પુરાતનપ્રજન્ધસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૬ વાદીન્દ્ર દેવસૂરિચરિત્ર (અધૂરી હસ્તપ્રત—પરિચય માટે જુઓ, જૈન સત્ત્વપ્રકાશ, અંક ૫૬, પૃ. ૨૯૧માં શ્રી અગસ્ત્યંદ નાહટાજીનો લેખ.)
- ૭ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭-૨૪૯—જૈન શ્વે. કોન્ફરંસ, મુંબઈ
- ૮ કાન્ધાનુશાસન, પ્રસ્તાવના પૃ. ccxlvii—cciv પ્રથમ આવૃત્તિ, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
- ૯ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભાગ-૨, પૃ. ૫૬૦-૫૭૫—ચારિત્ર સ્મારક ગ્રન્થમાલા, અમદાવાદ.

શ્રીપ્રભાચન્દ્રાચાર્યે ‘પ્રભાવકચરિત’ નામે ગ્રંથમાં જૈન પ્રભાવક આચાર્યોનાં જે જીવન ચરિતો લખ્યાં છે તે આચાર્ય વજ્રસ્વામીથી માંડી આચાર્ય હેમચંદ્ર સુધીના કુલ મળી ૨૨

૧. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ પ્રથમ મંજલ શ્લોકની વ્યાખ્યા.

આચાર્યોના છે, અને તેમાં આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું પણ જીવનચરિત્ર છે તે સૂચવે છે કે તેઓ સ્વેતામ્બર જૈન આચાર્યોમાં તે પૂર્વના પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોની જેમ ઠીક ઠીક પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા હતા. પ્રભાવક શબ્દ સૂચવે છે, કે તેમણે જૈનધર્મનો પ્રભાવ જાણાવવામાં, પ્રસ્તુતમાં સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનો પ્રભાવ વધારવામાં, મહત્વનો ફાળો આપ્યો હશે જ તેથી તેમના ચરિત્રને ઉક્ત મંથમાં રચના મળ્યું છે. પ્રભાવકચરિત્રની રચના વિ. સં ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૭)માં થઈ છે^૧ અને તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનો જન્મ વિક્રમ ૧૧૪૩ (ઈ. સ. ૧૦૮૬) દીક્ષા ૧૧૫૨ (ઈ ૧૦૯૫), અને આચાર્યપદ, ૧૧૭૪ (ઈ. સ. ૧૧૧૭)^૨ (પુરાતનમંથ'ધગત દેવાચાર્ય'મંથ'ધમાં વિ. સ. ૧૧૬૨ જણાવ્યા છે. પૃ. ૨૬) અને તેમનું મૃત્યુ વિક્રમ ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)માં છે. આમ આપુ ૮૭ વર્ષનું થાય છે તેનો પણ નિર્દેશ આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે કર્યો છે.^૪ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા, કારણ પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રનો જન્મ વિ. ૧૧૪૫ (ઈ. ૧૦૮૮) અને મૃત્યુ વિ. ૧૨૨૯ (ઈ. ૧૧૭૨)માં છે.^૫ પ્રભાવકચરિત્રની રચના આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૦૮ વર્ષ પછી જ છે એ જોતાં તેમાં નિર્દેશલ હકીકતોને, અતિશયોક્તિઓ બાદ કરીએ તો સત્ય માનવામાં કોઈ બાધ હોય નહિ.

આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે આ. દેવસૂરિનું જે ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે— દેવસૂરિનો જન્મ ગૂર્જર દેશના અષ્ટાદશશતી મંડલના મહાહત નગરમાં પ્રાગ્વાટ્થ'શ (પોસ્તાવ્થ'શ)ના વીરનાગને ધરે થયો. તેમની માતાનું નામ ગિનદેવી હતું. (શ્લોક ૫-૮) આજે આપુનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં છે પણ ને કાળે તે પ્રદેશ અષ્ટાદશશતી નામે ઓળખાતો અને ગુજરાત રાજ્યનું મંડલ ગણાતું હતું. મહાહત નગર આજે મદદુઆ નામે ઓળખાય છે એમ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જણાવ્યું છે,^૬ તે ઉચિત જણાય છે. બાળપણનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું (૧૪). નગરમાં મહામારિ ફેલાતાં વીરનાગ પોતાના નગરનો ત્યાગ કરીને લાટદેશના બૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં આવી વસ્યા (૧૬). બાળપણમાં પણ બપોરમાં પૂર્ણચંદ્ર કુશળ હતા એમ આ. પ્રભાચંદ્ર જણાવે છે (૧૮-૧૯) આચાર્ય મુનિચંદ્રના^૭ આગ્રહથી પોતાના એકમાત્ર પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને માતા-પિતાએ ૯ વર્ષની ઉંમરે જૈન દીક્ષા આપવાનું સ્વીકાર્યું અને રૂઢ માતા-પિતાની સંભાળ અન્ન સાધર્મિક જોનોએ સ્વીકારી (૨૬-૩૫). પૂર્ણચંદ્રનું દીક્ષાનામ રામચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. તર્કશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં રામચંદ્ર મુનિ પારંગત થયા

૧ પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ શ્લોક ૨૨, પૃ. ૨૧૬

૨ એજન, વાહિદેદેવસૂરિચરિત્ર શ્લોક ૨૮૬, પૃ. ૧૮૨

૩ „ „ „ શ્લોક ૨૮૪-૨૮૫, પૃ. ૧૮૧

૪ „ „ „ શ્લોક ૨૮૭, પૃ. ૧૮૨

૫ „ હેમચંદ્રસૂરિચરિત્ર, શ્લોક ૮૫૦-૮૫૧, પૃ. ૨૧૨

૬ પ્રભાવકચરિત્ર (ગુજરાતી બાષાન્તર), પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૧

૭ પુરાતનમંથ'ધસંગ્રહમાં આચાર્ય મુનિચંદ્રને જુહાપ્રજ્ઞા જણાવ્યા છે પૃ. ૨૬.

(૭૬-૭૮) અને પછી અનેક વિદ્વાનો સાથે વાદ કરીને તેમને પરાજિત કર્યા અને અનેક મિત્રો મેળવ્યા (૭૬-૪૪). આથી તેમના ગુરુએ તેમને દેવસૂરિ નામ આપીને આચાર્ય પદે સ્થાપ્યા (૪૫) અને દેવસૂરિની ફોર્મને ગુરુએ મહત્તરાપદ આપ્યું અને તેમનું નામ ચંદનખાલા રાખ્યું (૪૬-૪૭). દેવસૂરિએ ધોળકામાં સીમંધર-સ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પ્રભાચંદ્ર આચાર્યના સમયમાં પણ તે મંદિર જિલ્લવસનિને નામે વિલ્લમાન હતું એમ તેઓ નોંધે છે (૪૮-૫૨).

નાગપુર (નાગોર) તરફ વિહારમા વચ્ચે આપ્યું પહાડ ઉપર ચડતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજના મંત્રી અંબાપ્રસાદ સાથે હતા. તેમને સર્પદંશ થતાં આચાર્યના પ્રભાવથી સર્પનું ઝેર દૂર થયું હતું (૫૩-૫૫). આ અંબાપ્રસાદ એ જ છે જેમણે કાન્ધકલ્પ-લતા નામનો અલંકાર ગ્રંથ રચ્યો છે, જેની ટીકાનું પ્રકાશન લા. દ. ગ્રંથમાલામાં આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. અભિકાદેવીની આરાધી સપાદણસ (સાંભર પ્રદેશ) તરફ આગળ જવાને બદલે તેઓ અણુહિલ્લપુર પાછા ફર્યા. (૫૬-૫૮) તેવામાં દેવભોધ નામનો ભાગવત પાટણમાં આવ્યો અને ગૃહ પત્રવાક્ય લખીને ત્યાંના વિદ્વાનો સમક્ષ આપ્યા માટે રજૂ કર્યું. વિદ્વાનો મૂંઝાયા પણ તેનો અર્થ કરી શક્યા નાહો. પછી મંત્રી અંબાપ્રસાદે દેવસૂરિનું નામ તેના રપ્પટીકરણ માટે સિદ્ધરાજ આગળ ધર્યું અને દેવસૂરિએ તે પત્ર-વાક્યનો ગ્રંથિભંગ કરી બતાવ્યો. આથી સિદ્ધરાજ દેવસૂરિથી પ્રભાવિત થઈ તેમનો મિત્ર બની ગયો (૬૧-૬૬).

બાહડ નામના શ્રાવકને સુમાર્ગે ધનવ્યય કરવો હતો એટલે દેવસૂરિએ તેને જિનાશય બંધાવવાની અને તેમાં ભ. મહાવીરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માટે સલાહ આપી. તે પ્રમાણે તેણે બધી તૈયારી કરી. તેવામા દેવસૂરિના ગુરુ આ મુનિચંદ્રનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૭૮માં થયો અને પછી એક વર્ષ પૂરું થયે ૧૧૭૯માં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા દેવસૂરિએ કરી (૬૭-૬૭).

પછી દેવસૂરિ નાગપુર (નાગોર) ગયા ત્યાં દેવભોધે રાજ સમક્ષ તેમની પ્રશંસા કરી તેથી રાજાએ તેમને બહુમાનપૂર્વક નગરમાં રાખ્યા. તે દરમિયાન સિદ્ધરાજે નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી પણ ત્યાં દેવસૂરિ હતા તેમ જાણીને પાછો ફરી ગયો પરંતુ દેવસૂરિને ત્યાંથી પાટણ ખોલાવી લઈ પુનઃ ચડાઈ કરીને સિદ્ધરાજે નાગોર છૂટી લીધું. (૭૪-૮૦).

ત્યાર પછી શ્રાવકોના આગ્રહથી કણ્ઠાવતી (અમદાવાદ પાસેનું) તે કાળનું નગર) ચાતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે કણ્ઠાટક દેશના દિગમ્બર વાદી કુસુદચંદ્ર પણ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. કણ્ઠાટકના રાજા જયકેશી, જે સિદ્ધરાજની માતાના પિતા થતા હતા, તેના તે ગુરુ હતા (૮૪) અને મ્હેતામ્બરસંપ્રદાય તથા દિગમ્બરસંપ્રદાયના મતભેદોને આગળ ધરીને વિવાદ ખડો કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આથી દેવસૂરિના શિષ્ય માણિક્ય કોષે ભરાયા પરંતુ દેવસૂરિએ તેમને શાંતિ રાખવા સલાહ આપી પરંતુ એક દૃઢ સાધવીની હેડતી જ્યારે તેના દ્વારા થઇ ત્યારે દેવસૂરિએ તેની સાથે વાદ કરવાનું નક્કી કરીને પાટણના સંઘને વિશિષ્ટ લખાવી કે અમે વાદના નિમિત્તે પાટણ આવવાના છીએ તો બચવશ

કરો. સંધે સિદ્ધરાજ સમક્ષ કુમુદચંદ્ર અને દેવસુરિનો વાદ થાય એવી વ્યવસ્થા કરી એટલે તેની સૂચના કુમુદચંદ્રને પણ દેવસુરિએ આપી અને પોતે પાટણ ગયા અને રાજને મળ્યા. (૮૭-૧૪૧) છેવટે જાને વચ્ચે સિદ્ધરાજ સમક્ષ વાદ કરવાનું નક્કી થયું તેમાં શરત એ હતી કે જો દિગમ્બર હારે તો તેને શહેર જહાર કાઢી મૂકવામાં આવે અને જો શ્વેતામ્બર હારે તો પાટણમાં તેમના શાસનનો ઉચ્છેદ કરીને તેને સ્થાને દિગમ્બર શાસનની સ્થાપના કરવી (૧૮૨-૧૮૩). ત્યાર પછી જાને મોક્ષ છે કે નહિ તે વિષે જાને વચ્ચે વાદ થયો તેમાં દેવસુરિએ જાને મોક્ષ છે એવી સ્થાપના સિદ્ધ કરી અને કુમુદચંદ્રનો પક્ષ કે જાનો મોક્ષ થતો નથી તેનું નિરાકરણ કર્યું તેથી તેમનો વિજય થયો. અને કુમુદચંદ્રની વાદમાં હાર થઈ (૧૮૪-૨૩૦). આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો હતો. (પુરાતન પ્રત્યંધસંગ્રહમાં દેવાચાર્યપ્રત્યંધમાં આ વાદ માટે વિ. ૧૧૮૨માં જાનેને મોક્ષાવવામાં આવ્યા હતા તેવો નિર્દેશ છે. પૃ. ૨૯)

આ વાદનું દ્વંરગામી પરિણામ એ જોઈ શકાય છે કે ત્યાર પછી ગુગરાતમાં દિગંબરોને બદલે શ્વેતામ્બર પરંપરાનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે. પ્રભાચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે તો આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ કહ્યું છે કે- (૨૫૦)

યદિ નામ કુમુદચંદ્રં નાજેશ્વર દેવસુરિરહિમરુચિઃ ।

કટિપરિધાનમવાસ્તવત કૃતમઃ શ્વેતામ્બરો જગતિ ॥ ૨૫૧ ॥

જો દેવસુરિએ વાદમાં કુમુદચંદ્રને પરાજય ન આપ્યો હોત તો મોઢ શ્વેતામ્બર કટિ-વસ્ત્ર પણ ધારણ કરી શકત નહિ.

દેવસુરિના વિજયથી સંતુષ્ટ થયેલ સિદ્ધરાજે તુષ્ટિદાન આપવા આશુ પણ અપરિ-ગ્રહમાં માનનાર દેવસુરિએ તે સ્વીકાર્યું નહિ એટલે આશુક મંત્રીએ સલાહ આપી કે એ દ્રવ્ય જિનાલય નિર્માણમાં ખર્ચવામાં આવે. તદનુસાર તે દ્રવ્યથી ઋષભદેવની પીતળની પ્રતિમા નિર્મિત કરીને નવનિર્મિત જિનાલયમાં તેની સ્થાપના વિ. સં. ૧૧૮૩માં કરવામાં આવી. તેની પ્રતિષ્ઠા ત્યાર આચાર્યેએ મળીને કરી હતી (૨૭૦-૨૭૫).

આ રીતે ધર્મની પ્રભાવના કરીને ધાર્મિકોના હૃદયમાં બોધિબીજ વાંચ્યું અને સ્થાનાદરતાકર જેવા મહાન ગ્રંથની રચના કરી અને ૮૭ વર્ષની ઉંમરે ગચ્છનો બાર શ્રી. બદ્રેશ્વરસુરિને સોંપીને વિ. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામ્યા (૨૭૬-૨૮૫).

આ સ્થાનાદરતાકર એ પોતે રચેલ પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પ્રમાણનયતત્વાલોકની ટીકા છે. ઉક્ત વાદની હકીકત પ્રભાવકચરિત પછી ૨૭ વર્ષ લખાયેલ પ્રત્યંધચિંતામણિ (રચના વિ. ૧૭૬૧)માં સિદ્ધરાજદિ પ્રત્યંધ (પૃ. ૬૬-૬૯) માં પણ મળે છે. પરંતુ તેમાં હકીકતમાં જરા ફેર છે. પ્ર. ચિં. પ્રમાણે જ્યારે કુમુદચંદ્ર દેવસુરિના કઠાથી કહ્યુંવતીથી પાટણમાં આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજને જિજ્ઞાસા થઈ કે આ કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ કરી શકે એવો કોણ વાદનિષ્ઠાત છે તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે દેવસુરિનું નામ સૂચવ્યું. પુરાતનપ્રત્યંધસંગ્રહમાં આ સૂચન સંધે કર્યું એમ છે (પૃ. ૨૮). એટલે રાજાએ તેમને કહ્યુંવતીથી પાટણ બોલાવ્યા. વળી, પ્રભાવકચરિતમાં આ પ્રસંગે માત્ર દેવસુરિના શિષ્ય

માણિક્યનું નામ આવે છે ત્યારે પ્ર. ચિં, માં રત્નપ્રભને પશુ ઉલ્લેખ છે અને તેમણે કરેલ કૌતુકનો પશુ નિર્દેશ એ જીનિવાણ ઉપરાંત વાદ વિષયમાં કેવલીભુક્તિનો પશુ સમાવેશ કર્યો છે. આચાર્ય રત્નપ્રભે પશુ વાદ વિષય 'જી મુક્તિ' નો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.—ઉપદેશમાલા ટીકા, પ્રશસ્તિ શ્લોક-૩, નેમિનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાટણ કેટલોગ, પૃ. ૨૧૧. સભામાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર પશુહાનર હતા એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. માં છે. પશુ પ્રભાવકચરિતમાં તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી, પશુ પ્ર. ચિ. માં એવો ઉલ્લેખ છે કે તે કાળે હેમચન્દ્ર 'કિંચિત્ ક્ષતિક્ષાન્તશૈલવ' હતા તેથી કુમુદચન્દ્રે ટકોર કરી કે—'વીર તત્ક મહતા ? તેના ઉત્તરમાં હેમચન્દ્રે જવાબ આપ્યો કે જગત્પ્રભવિત્તમતિઃ કિમૈવં મસમજ્ઞઃ જૂષે મ્બેતં તત્કમ્, વીતા હરિશ ધર્ત્વાદિ. આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો એમ પ્રભાવકચરિતમાં જણાવ્યું છે. તો તે કાળે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું વય ૩૬ વર્ષનું હતું, યુવાવસ્થા પશુ વટાવી ચૂક્યા હતા એટલે કયાને રાજ્યક બનાવવા માટે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના જીવનને વધારે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પ્રસ્તુત વાદ સાથે પ્રજાધર્મિતામણિકારે આચાર્ય હેમચન્દ્રનો સંજ્ઞા જોડી આપ્યો છે, એમ માનવું રહ્યું. વળી, પ્રભાચન્દ્ર પશુ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું સુવિસ્તૃત જીવન આલેખ્યું છે તેમાં પશુ પ્રસ્તુત વાદ સાથે આ હેમચન્દ્રનો કોઈ સંજ્ઞા હોય તેવી કોઈ પશુ સૂચના આપી નથી. આથી ફક્ત થઈ શકે છે કે આ સંજ્ઞાની ધટના કાંતો પ્રજાધર્મિતામણિકારના ભેળની ઉપજ છે, કાંતો લોકવાર્તામાંથી તેમણે સંકલિત કરી છે.

આ ચરિત્ર ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય જ છે કે વાદી દેવસૂરિનો વાદ દિગંબર કુમુદચન્દ્ર સાથે થયો હતો. એ વાદ થયાની બાદમાં સમકાલીન એવા ધર્મદંડના પદ્મચન્દ્રના પુત્ર મશરચન્દ્રે સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર નામે નાટક પશુ લખ્યું (મશેાવિજ્ઞ જૈન ગ્રન્થમાળા નં. ૮, કાશી, વીર સં. ૨૪૩૨માં પ્રકાશિત) અને તે ધટનાની રચ્ચિત્તે તાજી રાખવા કોઈ દસ્તાવેજની પદ્ધતિમાં વાદમાં ચિત્રો પશુ મળી આવે છે તે ચિત્રો અને તેના પરિચય માટે જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા' નો તૃતીય ભાગ, સિંધી રચ્ચિત્રમંથ, ઈ. ૧૯૪૫ પૃ. ૨૩૫. વાદવિદ્યામાં આચાર્ય દેવસૂરિ કુશળ હતા તે તો તેમનો સ્વાદ્વાદરત્નાકર અને તેમનું વાદિગિરુદ પશુ સિદ્ધ કરે તેમ છે.

સિદ્ધરાજની સભામાં વાદી દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠા હતી તેના પૂરાવા તો કથા-પ્રજાધર્મ ગ્રન્થો પૂરા પાડે છે પરંતુ કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન જીવિત જતાં વાદી દેવસૂરિનો કુમારપાલ સાથે વિશેષ સંજ્ઞા હતો એ નિર્મિત થતું નથી. માત્ર એક એવો પ્રસંગ છે જ્યાં આચાર્ય રાજશેખરના ઉલ્લેખ પ્રમાણે રાજા કુમારપાલે શત્રુજ્ઞાદિ તીર્થની યાત્રા આચાર્ય હેમચન્દ્રના કહેવાથી પ્રારંભી તેમાં યાત્રાળુઓમાં અનેકની સાથે દેવસૂરિ પશુ હતા. સમગ્ર પ્રજાધર્મ ઉપરથી એવી છાપ જાળી થાય છે કે રાજા કુમારપાલનો વિશેષ સંજ્ઞા આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે હતો.

વાદી દેવસૂરિના ગ્રન્થો

વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થની રચના કરી એવો ઉલ્લેખ તો પ્રભાચન્દ્રે પોતાના પ્રભાવકચરિતમાં કર્યો છે પરંતુ અન્ય કોઈ ગ્રન્થની રચના કરી કે નહિ તે વિષે મીન છે.

૧. પ્રજાધર્મ (ચતુર્વિંશતિ પ્રજાધર્મ) પૃ. ૪૮; આનું સમર્થન પુરાતનપ્રજાધર્મ સંગ્રહમાં પશુ છે પૃ. ૪૩.

જન પરંપરાનો ઇતિહાસ (આમ ૨, પૃ. ૫૭૩) માં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચેના અન્યો દેવસૂરિએ રચ્યા છે—

૧. પ્રમાણુનપતરવાલોક
૨. રથદ્વાદરેલાકર
૩. મુણિયન્દ્રગુરુધર્મ
૪. ગુરુચિરકવિલાપ
૫. દ્વાદશ વતરવરૂપ
૬. કુરુકુલ્લાદેવીરતુનિ
૭. પાર્શ્વનાથસ્તવ
૮. કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ ચંત્રસ્તવન
૯. જીવાજીવાજિગમ-સધુરૂપિ
૧૦. ચતિદિનચર્ચા
૧૧. ઉપધાન સ્વરૂપ
૧૨. પ્રબાન સ્મરણ
૧૩. ઉપદેશ કુલક
૧૪. સંસારોદિગ્ધ મનોરથ કુલક વગેરે.

આમાંના પ્રથમ એ સિવાય કોઈ પણ અન્યનો ઉલ્લેખ શ્રી. મો. ૬. દેસાર્ધએ પોતાના જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં દેવસૂરિના અન્યો તરીકે નથી કર્યો. એમ માનવાને કારણ છે કે પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે આ સૂચી જૈન ભંડારના સૂચિપત્રોમાં દેવસૂરિને નામે ચડેલ અન્યોને આધારે બનાવી છે. જિનરત્નકોષમાં, પાટણ ભંડારની સૂચીને આધારે નોંધ છે કે મુનિયન્દ્રસૂરિસ્તુતિ—(અપભ્રંશ) રચના દેવસૂરિએ કરી છે આ જ અન્ય નં. ૩માં નિર્દિષ્ટ છે. નં. ૪ને વિષે એમ કહી શકાય કે જિનરત્નકોષમાં નિર્દિષ્ટ મુનિયન્દ્રસૂરિચિરકરતુતિથી તે અભિન્ન છે. જિનરત્નકોષમાં તેને દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવી છે. અને તેની પ્રતો લાંબકી-પાટણ ભંડારમાં છે નં. ૫ નો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં નથી. નં. ૬ વિષે લા. ૬. વિદ્યામંદિરના વિવિધ ભંડારમાં તપાસ કરતાં એ સ્તોત્ર મળે છે ખરું પણ તેમાં દેવસૂરિના કર્તાત્વનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી જૈન અન્યાવધીને આધારે જિનરત્નકોષમાં કુરુકુલ્લાદેવી સ્તવનનો ઉલ્લેખ છે પણ કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૭ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ નથી. નં. ૮ વિષે જણાવવાનું કે જિનરત્નકોષમાં ‘કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ નામનો ઉલ્લેખ છે પણ લેખકનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૯ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે પણ તેમાં દેવસૂરિનું કર્તા તરીકે નામ શક્તિ રાખ્યું છે. નં. ૧૦ ચતિદિનચર્ચા વિષે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. તે અન્ય પ્રાકૃતમાં ઠહક ગાથા પ્રમાણ્ય દેવાનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. તેની પ્રચ્છરિતમાં દેવસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ પણ છે. (જુઓ પિરસન, III A. p. 216). નં. ૧૧ ઉપધાનસ્વરૂપ વિષે

૧ પ્રભાવકચરિત-વાદી દેવસૂરિચરિત-શ્લોક ૨૮૦, પૃ. ૧૮૧.

જીવહિંસાનિષેધને આધારે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે કે તે દેવસૂરિની કૃતિ છે. નં. ૧૨ પ્રભાત સ્મરણ કુલક નામે દેવસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં જૈનઅધ્યાવહીને આધારે છે. નં. ૧૩ ઉપદેશકુલકનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિની અપભ્રંશ કૃતિ તરીકે લીંબડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં છે. નં. ૧૪ વિષે પણ ઉક્ત નં. ૧૩ની જેમ જ લીંબડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને આધારે દેવસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો હતા તેમ જણાય છે. એટલે માત્ર દેવસૂરિને નામે ગણેલા અન્યો પ્રસ્તુત વાદી દેવસૂરિના જ છે તે નક્કી કરવા માટે તે તે અન્યોનું અવગાહન કરી નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. નં. ૩, ૪ વિષે એમ કહી શકાય કે તે વાદી દેવસૂરિની રચના હશે પણ શેષ વિષે તે તે બધા પ્રકાશિત ન હોઈ તેમનું કર્તૃત્વ તેમનું છે એવું તત્કાળ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. તેથી અહીં એ વિષે આટલી નોંધ પમાઈ છે.

વાદી દેવસૂરિના શિષ્યો

દેવસૂરિના શિષ્યો વિષે એટલું જણી શકાય છે કે તેમના પછી તેમના પદ પર બદ્રેશ્વર-સૂરિ થયા તેથી તેઓ પ્રધાન શિષ્ય હતા, એ નક્કી થાય છે. પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રમાં માણિક્યને શિષ્યરાટ્ટ કહ્યા છે (૬૩) તે વિચારણીય હશે છે. પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે માણિક્ય તેમના અગ્રેસર શિષ્યોમાંના ખાસ હશે કારણ કે સંધને વિસાધિત લખવાનું કામ પણ વાદી દેવસૂરિએ માણિક્યને સોંપ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્ર (૧૧૭)માં છે. વળી, વાદ પ્રસંગે પણ માણિક્યે ઠીક ઠીક ભાગ ભજવ્યોનો ઉલ્લેખ છે (૧૬૬). એક વિજયસેન નામના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (૧૮૧) છે. આ વિજયસેનને વિષે આ. રત્નપ્રભે 'દેવસૂરિક્ષિપ્તમાતૃણાં વિશ્વસેનસૂર્યાણામ્' ઉપદેશમાલા પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧ ઉપરાંત રચાદારનાકરના પ્રથમ પંચિણ્ડના અંતમાં સ્વયં આચાર્યે બદ્રેશ્વર અને રત્નપ્રભ વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તે બંને માટે આદર ઉપજાવે છે—

કિં કુલ્લરં મવદુ તત્ર મમ પ્રવચે

યત્રાતિનિર્મલમતિઃ સ્વતામ્બિકાઃ ।

મદ્રેશ્વરઃ પ્રવરયુક્તિદ્વિપાપ્રવાહો

સ્ત્વપ્રમચ્ચ મજ્જતે સહકારિમાવન્ ॥

તેમાંના બદ્રેશ્વર તો તેમના પછી પદધર થયા તે જ છે અને રત્નપ્રભ તે પ્રસ્તુત અન્ય રત્નાકરોવતારિકાના કર્તા છે.

સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણમાં માણિક્ય, વિજયસેન અને અશોક એ ત્રણ શિષ્યોનાં નામ આવે છે. તેમાંના માત્ર અશોકનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નથી.

પ્રભાવક ચરિત્રમાં વાદી દેવસૂરિના આચાર્ય થયા પૂર્વેના સખાઓ તરીકે વિશ્વચન્દ્ર હરિચન્દ્ર, સોમચન્દ્ર, પાર્શ્વચન્દ્ર, શાંતિ અને અશોકચન્દ્રના નામોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંના

૧ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે તેમને દેવસૂરિના ભાઈ જણાવ્યા છે. પણ દેવસૂરિ તેમના પિતાના એક પુત્ર હતા તેમ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નિર્દેશ છે.

સોમચન્દ્ર તો આચાર્ય હેમચન્દ્ર જ જણાય છે. અરોહતું નામ તેમના શિષ્યમાં પશ્ય છે તેથી અરોહચન્દ્ર એ તેથી ભિન્ન હોવા જોઈએ.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના પૂર્વજને વિદ્યાપ્રેમી હતા તે જ રીતે દેવસૂરિની શિષ્યપરં-પરામાં પશ્ય વિદ્યાભાસંગી મુનિવરો અને આચાર્યો થતા રહ્યા છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ

‘રત્નાદાદરનાકર’ ના લેખનમાં સહાયક અને પ્રસ્તુત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ ના લેખક છે આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ. તેમણે ‘નેત્રિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રશસ્તિ^૧માં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

અહ દેવસૂરિભાણાદિ દિક્ષિતયા વિજયસેનસૂરિંહિ ।

જહુરહિ માતંગેહિ જે સુતિસુહાપદાવેહિ ॥

ચદ્ધાશ્વનવિજ્ઞાનસુ જોશિં જોસેસકજેસુ ।

જાત્રા ગુરુણો શિરિદેવસૂરિણો સદ્ પદાવપરા ॥

શિરિરશ્વણ્વહસૂરિંહિ તેહિ જમ્મજ્ઞમહંતેહિ ।

આણસાઓ બળુભાવળો ય શોણ્હ વિ સુગુણં ॥

શિરિમદેશ્વરસૂરિભાણવાળંદનંદિશિદિક્ષણ ।.....

વિજયસેનસૂરિ, જે નાનાભાઈ હતા, તેમણે દેવસૂરિની આગ્રાથી રત્નપ્રભને દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ રત્નપ્રભના વિદ્યાગુરુ તો દેવસૂરિ હતા. તે બંને ગુરુઓના આદેશને અનુસરીને આચાર્ય બદ્રેશ્વરસૂરિના મનને આનંદ આપવાના હેતુથી રત્નપ્રભે નેત્રિનાથ ચરિત્રની રચના કરી હતી.

પ્રસ્તુતમાં ‘જે નાના ભાઈ હતા’ એમ કહ્યું છે તો તે કોના ? એવો પ્રશ્ન થાય. પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે દેવસૂરિના નાના ભાઈ એમ જણાવ્યું છે. (જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૮૮) પરંતુ ડા. પીટર્સને ઉપદેશમાલાની પ્રશસ્તિમાં આવતા ‘દેવસૂરિશિષ્ય-આશુનાં વિજયસેનસૂરિણામ’ નો અર્થ આવો કર્યો છે—“Vijayasenasūri, the brother of Devasūri's śiṣya, i. e., Bhadrēśvara.” Forth Report of Operations, in Search of Sanskrit Mss. Peterson, 1894, p. ccl. એટલે કે દેવસૂરિના શિષ્ય બદ્રેશ્વરના નાના ભાઈ વિજયસેનસૂરિ હતા એમ ફક્ત થાય છે. અને આ અર્થ સંજ્ઞા એટલા માટે છે કે દેવસૂરિની પાટે તેમના શિષ્ય બદ્રેશ્વર આવ્યા તેથી વિજયસેન તેમના બંધુ કહેવાય. આ પ્રશસ્તિલેખ ઉપરથી એમ તારવી શકાય છે કે આ. રત્નપ્રભ દેવસૂરિના સન્નિધાનમાં હતા ઉપરાંત બદ્રેશ્વરસૂરિના સૂરિપદ પામ્યા પછી પશ્ય વિદ્યા-ભાન હતા.

૧. આ અર્થ પ્રાકૃતમાં લખેલો છે. તેની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ પાટણ કેટલોગ-(ગાયકવાડ)

તેમણે રત્નાકરાવતારિકાની પ્રશસ્તિમાં માત્ર દેવસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેનો રચના સંવત દીધો નથી. ઉપદેશમાલા ટીકાની રચના વિ ૧૨૭૮માં કરી છે અને નેમિનાથ ચરિત્રની રચના વિ. ૧૨૭૩માં. આથી ૨૫૪ છે કે આ બંનેને મધ્ય આચાર્ય દેવસૂરિના અવસાન પછી લખાયા છે. પરંતુ રત્નાકરાવતારિકા તો દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ લખાઈ હશે, કારણ તેમાં તેમણે આ. બદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

તેમના સમય વિષે એટલું કહી શકાય કે કુમુદચન્દ્રના વાઢ પછી વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદ્વરત્નાકરની રચના કરી હશે એથી વાઢ વિ. ૧૧૮૨માં થયા પછી ક્યારેક રત્નપ્રભનો સંપર્ક વાદી દેવસૂરિ સાથે માનીએ તો તેમનો સમય વિ. ૧૧૬૦થી ૧૨૭૮ સુધીનો માનવામાં કરી બાધા નથી. કારણ વિ. ૧૨૭૮માં તેમણે ઉપદેશમાલા ટીકા પૂર્ણ કરી છે, તેથી ત્યાં સુધીનો તેમનો સત્તાસમય માનવામાં વાંધો હોઈ શકે નહિ. પૂર્વાવધિ ૧૧૬૦ ને મૂકી છે તે તેમના જન્મની નહીં પણ વાદી દેવસૂરિ સાથેના સંપર્કની મૂકી છે. સંભવ છે તેથી પણ પહેલા તેઓનો સંપર્ક થયો હોય. પરંતુ ૧૧૬૦ માં તો થઈ જ ગયા હશે એમ માની શકાય છે. દેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસેન રત્નપ્રભના દીક્ષાગુરુ છે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભ વિષે પ્રભાવક ચરિત્રમાં દેવસૂરિના વાઢ પ્રસંગે કશો ઉલ્લેખ નથી. પણ પ્રત્યક્ષિતામણિમાં (પૃ ૩૭) કુમુદચન્દ્ર અને રત્નપ્રભનો પ્રસંગ છે.

પ્રત્યક્ષિતામણિમાં રત્નપ્રભને દેવસૂરિના ‘પ્રથમ શિષ્ય’ એટલે કે મુખ્ય શિષ્ય જણાવેલ છે. તેઓ ગુપ્ત વંશે સન્ધ્યા ટાણે કુમુદચન્દ્રના નિવાસે^૧ ગયા પછી નીચે પ્રમાણેનો સંવાદ પ્રત્યક્ષિતામણિમાં નોંધે છે.

[કુમું] “તું કોણ છે ?”	[રત્નં] “દેવ હું”
“દેવ કોણ ?”	“હું”
“હું કોણ ?”	“તું કૂતરો છે”
“કૂતરો કોણ ?”	“તું”
“તું કોણ ?”	“હું દેવ હું”

હત્યાદિ.

આમાં માત્ર રત્નપ્રભની વાગ્મિતાની પ્રશંસા માટે પ્રત્યક્ષિતામણિ આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ જ માનવું રહ્યું. વસ્તુતઃ આવું કાંઈ બન્યું હશે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

વચનઆદુરીતું પ્રદર્શન કરવાતું ઔત્સુક્ય ટાણે કટાણે કરવાની પ્રકૃતિ રત્નપ્રભાચાર્યમાં હશે જ એની સાક્ષી તો રત્નાકરાવતારિકા પણ આપે છે. અન્યથા જહત્ ટીકાની અવતારિકા લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આવું કહ્યું ગયું અને પણ લખવા તે ટ્રેસા જ નહિ.

૧ મૂળમાં ગુરુદર એવો પાઠ છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘ગુપ્ત સ્થાન’ શાસ્ત્રી સમયન્દ્ર દીનાનાથે કર્યો છે અને હિન્દી અનુવાદ ‘જેપ્’ એમ શ્રી હનુમતીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકાનો પ્રથમ પેરેગ્રાફ તેમની અનુપ્રાસ-રચનાની કુશળતાનો સુંદર નમૂનો છે. વળી, ઇન્દ્રિય પ્રાપ્તકારિતાવાદનું પ્રકરણ પદ્યમાં જ લખ્યું છે. તેમાં તેમના કવિત્વનો ચમત્કાર પથ્ય દેખા દે છે, દાર્શનિક વિષયને કવિકલ્પનામાં ઉતારવો એ સરળ કામ નથી હતાં પથ્ય આ પ્રકરણમાં તેઓ દાર્શનિક કવિ તરીકેની છાપ ઊભી કરી શક્યા છે. ઉપરાંત અનેક જગ્યાએ એ પ્રકરણ રચીને છન્દઃશાસ્ત્રનું પ્રાવીણ્ય પથ્ય દાખવ્યું છે. વળી, શબ્દ-ચાતુરી અને વ્યાકરણચાતુરી તેમણે ઈશ્વરકર્તાત્વના નિરાકરણ પ્રસંગે દાખવી છે તે તેમના પાંડિત્યનો નમૂનો છે. તેમાં તેમણે 'તિ' 'તે' ક્રિયાના એ એ જ પ્રત્યયો, 'સિ' 'દા' 'જસ'—નામના એ ત્રણ જ પ્રત્યયો, તથા 'ત' 'થ' 'દ' 'ધ' 'ન' 'પ' 'બ' 'ભ' 'મ' 'ય' 'ર' 'લ' 'વ' આ ૧૩ વર્ણો વાપરીને જ પૂરી ચર્ચા કરી છે, અને પોતાનું શબ્દ સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું છે (અવતારિકા-૨.૨૬).

આમાં કૌષ અને વ્યાકરણ બન્નેની નિપુણતા દેખાઈ આવે છે. દાર્શનિક પાંડિત્યનું પ્રમાણપત્ર તો આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ જ તેમને આપી દીધું છે કે તેમના સ્વાદ્વહરના કરની રચના બે રત્નપ્રભ જેવા સહાયક હોય પછી દુષ્કર શાને બને ?

આચાર્ય રત્નપ્રભ માત્ર સંસ્કૃતના જ વિદ્વાન હતા એમ નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશભાષાના પથ્ય પંડિત હતા તેમ નિશ્ચય કરી શકાય છે.

આ. રત્નપ્રભના ગ્રંથો—

(૧) આ. રત્નપ્રભે ૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા ઉપરાંત નીચેના ગ્રંથો લખ્યા છે—

(૨) ઉપદેશભાલાની દોઢદ્વી ટીકા—આમાં તેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું પાંડિત્ય દાખવ્યું છે. આ પૂર્વેની સિદ્ધર્શિનો ટીકા હતી પરંતુ આમાં ઉપદેશ માટે કથાઓનો સમાવેશ અનેક ભાષામાં વિશેષરૂપે કરવામાં આવ્યો છે તેથી આને પોતે વિશેષવૃત્તિ એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ તે દોઢદ્વી નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ વૃત્ત ભણ્યમાં પૂર્ણ કરી છે અને તેમના અનેક સાથીઓએ આનું સંશોધન કર્યું છે. રચના વિ. ૧૨૩૮માં અને શ્લોકપ્રમાણ ૧૧૧૫૦ છે.

આનું પ્રકાશન ધનજીભાઈ દેવચંદ અવેરી, મુંબઈ—એમણે ઈ. ૧૯૫૮માં કર્યું છે. અને સંપાદન આચાર્યશ્રી હેમસાગરસૂરિએ કર્યું છે.

(૩) નેમિનાથ ચરિત્ર—[અરિષ્ટનેમિચરિત્ર] ૧૩૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃતમાં રચાયેલ આ ગ્રંથ હજી મુદ્રિત થયો નથી. તેની પ્રશસ્તિ પાટણ કેટલોગ (ગાયકવાડ) માં આપવામાં આવી છે (પૃ. ૨૫૦). જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ (સિંધીગ્રન્થમાલા) પૃ. ૧૪૨ માં લિપિકારની પ્રશસ્તિ છે. નેમિનાથનું ચરિત્ર રત્નપ્રભ જેવા સુકવિના હાથે આલેખાય તેમાં બધા રસો સમાવેશ પામે તેમાં કાઈ આશ્ચર્ય નથી, દુર્ભાગ્ય છે કે હજી આનું મહત્ત્વનું મહાકાવ્ય પ્રકાશિત થયું નથી નાગોરમાં આ કથા સંભળાવવામાં પથ્ય આવી હોય એમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. નમકાતિ અને દેવભદ્રે આનું સંશોધન કર્યું છે.—એમ રત્ન-પ્રભાચાર્ય પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. વિ. ૧૨૩૩માં આની રચના થઈ છે.

(૪) મતપરીક્ષાપચ્ચાશત—આનો ઉદ્દેશ એ નામે અને પંચાશત એવા સંક્ષિપ્ત નામે મળે છે પરંતુ એક પશુ હસ્તપ્રત જોવામાં આવી નથી. રત્નાકરાવતારિકા (૧. ૨.) માં એ અન્યનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે. “ભાવકમહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાશતિ-અર્થસ્ય પ્રમિતો ...હત્યાદિ. અને અન્યત્ર “અપરમન્વદિવમહિ પદ્મચાતિ-પ્રવચ્ચે કવચો... હત્યાદિ (૫.૮) તેથી જણાય છે કે આ કૃતિ આ. રત્નપ્રભની જ છે.

(૫) પાર્શ્વનાથચરિત્રદ્દશાન્ત કથા—આ નામે રત્નપ્રભસુરિની કૃતિનો ઉદ્દેશ જનન-રત્નકોષમાં છે. અને તેની હસ્તપ્રત સં. ૧૫૬૭ ની ઉપલબ્ધ છે એમ પણ ત્યાં નિર્દિષ્ટ છે. તેની ખીજ પ્રત લા. ૬. વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૧૪૭૮ છે. તેને અંતે મુદ્દુચ્છવી શ્રી રત્નપ્રભસુરિચરિત્રે શ્રી પાર્શ્વનાથચરિત્રે દશદશાન્તકથાઃ સંપૂર્ણાઃ ॥ સંવત્ ૧૫૮ સ, વર્ષે વેદાન્તમંત્રે કૃષ્ણવક્ત્રે વાગ્દેવે શ્રી પૂણ્યવ્રતસુરિમિઃ (રિઃ) । તત્ કથાઃ (શિષ્ય) ચ રાજમાણિક્યમિલિખિતમસ્તિ સ્વહસ્તેન ॥

આ ઉપરથી ૨૫૪ છે કે જહ્નુમંજના રત્નપ્રભની આ કૃતિ છે અને તેની નકલ પુણ્યપ્રભસુરિના શિષ્ય વાચક રાજમાણિક્યે સં. ૧૫૮૮માં કરી છે.

વળી આ પાર્શ્વનાથચરિત્રાન્તર્ગત છે. પણ આ ચરિત્રની કોઈ હસ્તપ્રત મળતી નથી. માત્ર આ દૃષ્ટાંતકથાની હસ્તપ્રતો મળે છે.

આમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવતાં દશ દૃષ્ટાંતો નિરૂપતી કથાઓ આપવામાં આવી છે. સંભવ છે કે આ કૃતિ આ રત્નપ્રભની પ્રારંભિક કૃતિ હોય.

અન્તરંગ સંધિ-આ પણ આ. રત્નપ્રભની કૃતિ છે એમ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે. પરંતુ જનનરત્નકોષની નોંધ પ્રમાણે એ રત્નપ્રભ ધર્મપ્રભના શિષ્ય છે. તે અન્યની હસ્તપ્રતને અને પ્રચરિત આ પ્રમાણે છે—સંવત ૧૩૯૨ વર્ષે આઘાઢ છુદિ ૨ ગુરૌ મન્નામ મ્હોલ ૨૦૬ શ્રી ધર્મપ્રભસુરિરત્નપ્રભકૃતિરિયં ॥^૧

આમાં ‘શિષ્ય’ શબ્દ છૂટી ગયો જણાય છે. વળી સં. ૧૩૯૨માં રચાયેલ કૃતિ દેવસુરિના શિષ્ય રત્નપ્રભની સંભવે પણ નહિ. કારણ સં. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામનાર દેવ-સુરિની હયાતિમાં પ્રસ્તુત રત્નસુરિ વિદ્યમાન હતા. અને ૧૨૩૮માં તેમની ઉપદેશમાલા દીકરા રચાયા પછી આ ગાળો બહુ લાંબો પણ થાય છે.

આઆર્થ રાજશૈખર^૨

વિવિધ વિષયોમાં રસ ધરાવનાર આ આઆર્થ અનેક અન્યો અને દીકાઓની રચના કરી છે. ઐતિહાસિક-અર્થ ઐતિહાસિક પ્રયોગોની રચના કરી તેમણે ધાર્મિક

૧ આ પ્રચરિતને કુધારીને ‘શિષ્ય’ શબ્દ ઉમેરીને જૈન પુસ્તક પ્રચરિત સંગ્રહ (સિંધી-અન્યમાલા) પૃ. ૧૩૭ માં જાપવામાં આવી છે.

૨ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-માં આ આઆર્થનું નામ જૂલથી રત્નશૈખરસુરિ જાપાયું છે. પૃ. ૪૩૭. પરિચય માટે જુઓ ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ (ગાંધી લા. ભ.)

પૃ. ૪૦ તથા ૧૨૬.

અને રાજનૈતિક ઇતિહાસનાં તથા કવિચરિતો જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રયત્નમાં ભાગી લે છે. કૌતુકકથાઓનો સંગ્રહ કરીને પછીના કાળે રચાતી અક્ષર મિત્રપત્રની અને બીજી કૌતુક કથાના લેખકોના તે પુરોગામી બન્યા છે. ગુજરાતમાં તે કાળે લખાતા સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોના લેખકોમાં સાધારણ લોકગમ્ય પ્રાદેશિક સંસ્કૃતની છાપ જાતી કરનારામાંના એક છે. દાર્શનિક છતાં કૌતુકપ્રેમી અને રમૂજ કથાઓ દ્વારા બ્યાવહારિક સત્યો રજૂ કરનારા સંસ્કૃત લેખકોમાં કદાચ અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે એવા આ આચાર્ય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત હર્ષપુરીય^૧ મહાધારીગચ્છમાં આચાર્ય તિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખર છે. દીલ્હીના બાદશાહ મહંમદના માનીના અને લોકોને દુઃખાગ્રમાં મદદ કરનાર તથા ધર્મ દર્શનના પોષક એવા મહંમદાસિંહે દિલ્હીમાં રાજશેખરસૂરિને રહેવાનો સગવડ કરી આપી હતી અને ત્યાં ૪૨ રૂબાં પિ. ૧૪૦૫ માં તેમણે પ્રબંધકોષની રચના કરી હતી તેથી જાણ્ય છે કે તે કાળના તેઓ પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય હશે.^૨ તેમણે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ પથ્ય કરાવી છે. આ સિવાય તેમના જીવન વિષે વિશેષ જાણવા મળતું નથી.

તેમના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા લેખોને આધારે કહી શકાય કે તેઓ વિ. સં. ૧૩૮૫ થી માંડી ૧૪૧૦ સુધી તો વિદ્યમાન હતા.^૩

(૧) પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા ઉપરાંતના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે—

(૨) ન્યાયકંઠલીપંજિકા—વૈશેષિક દર્શનના પ્રશસ્તભાષ્ય નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની શ્રીધર ન્યાયકંઠલી નામે ટીકા રચી હતી. તેના ઉપર આ પંજિકા નામની ટીકા છે. તેની પ્રશસ્તિમાં તે ક્યારે રચાઈ તે નિર્દિષ્ટ નથી.^૪ પરંતુ જુહાપનિકામાં તેનો રચનાકાળ સં. ૧૩૮૫ જણાવ્યો છે. જેની નોંધ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં અને જિનરત્નકોષમાં લેવામાં આવી છે.

(૩) સ્યાદ્વાદકલિકા અથવા સ્યાદ્વાદલીપિકા—ચાલીસ પદ્યોમાં રચિત આ કૃતિ અતિસંક્ષિપ્ત છતાં અનેક દર્શનોમાં અને વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કેવી રીતે સ્યાદ્વાદ અનિવાર્ય છે તેનું તેમાં સુદર નિરૂપણ છે. અન્ય દાર્શનિકોએ વિરોધાદિ દોષો આપ્યા છે તેનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન રાજશેખરસૂરિએ આમાં કર્યો છે. તેનું પ્રકાશન હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી પદ્મસાગરકૃત યુક્તિપ્રકાશ અને હરિભદ્રના અલંકાર સાથે જામનગરથી થયું છે. સ્વા સંવત નિર્દિષ્ટ નથી.

(૪) સંઘમહોત્સવપ્રકરણ—અથવા જ્ઞાનપટ્ટનિશિકા—૩૬ પદ્યોમાં રચિત અવચૂરિ સાથેની આ કૃતિમાં રાજશેખર કલિકાલના સત્પુરુષ જ્ઞાતાનાં ગુણગાન કરે છે અને

૧ હર્ષપુરીગચ્છના જયસિંહસૂરિથી રાજશેખર સુધીના વંશવૃક્ષ માટે જુઓ, ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ (લા. બ. ગાધી), ૧૯૬૩, પૃ. ૧૨૯

૨ પ્રબંધકોષ (સિંધી સિરીઝ) પ્રશસ્તિ ૬-૭.

૩ જૈન પરંપરોના ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૩૬૭, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૭

૪ પિહર્સન. તીળે રિપોર્ટ, ૧૮૮૭, પૃ. ૨૭૨

તેની વિશેષતાનું વર્ણન ત્રસિક કવિને શાભે તે રીતે કરે છે. આનું પ્રકાશન મશીનદ્વારા કૃત પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ આદિ ગ્રંથો સાથે, શ્રીગ્રંથખંડેવ કેસરીમલ સંસ્થા રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૨૭માં થયું છે. આમાં રચનાસંવત્ નથી.

(૫) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય-આ. રાજશેખરે ૧૮૦ પદ્યોમાં ક્રમે કરી જૈન, સાંખ્ય નૈમિનીય યોગ, વૈશિષ્ઠિક અને સૌગત એ છ દર્શનોનો સાર આપી દીધો છે. નાસ્તિકને તો દર્શન માનવાના પક્ષના જ નથી. છતાં પણ અંતે તેના નિરાકરણમાં થોડી ચર્ચા કરે જ છે (૧૫૮-૧૭૫). એ યોગને નામે શેષદર્શનનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં નૈમાયિકનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્દિષ્ટ છે. પ્રત્યેક દર્શનના વર્ણન પ્રસંગે લિંગ, વેશ, આચાર, દેવ, ગુરુ, પ્રમાણ, પ્રમેય, યુક્તિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરે છે. આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શન સમુચ્ચયથી આમાં અધિક માહિતી આપવામાં આવી છે, આનું પ્રકાશન મશીનિજમ ગ્રંથમાળા (૧૭)માં થયું છે. રચના વર્ષનો ઉદ્દેશ્ય નથી.

(૬) કથાકોષ, અનુદકથાકોષ, વિનોદકથાસંગ્રહ-એવા વિવિધ નામે જોળખાતા ગ્રંથમાં આ. રાજશેખરે કૌતુકકથાઓ એટલે કે જે વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપે એવી કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો મળે છે, તેમાં કથાનો ક્રમભેદ પણ છે. એટલે જણાય છે કે આ. રાજશેખરે સંગ્રહને ક્રમે કરી ભવચરિત્ર કર્યો છે અને તેને અતિમરૂપ આપી ૮૪ કથાઓમાં પૂર્ણ કર્યો છે. વિનોદકથાસંગ્રહ-એ નામે દક્ષિણાદિ ભુદર-દાસ વડીલે ઇ. ૧૬૧૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમાં અને શ્રી કથાકોષ એ નામે ઋષભદેવ કેસરીમલ, રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત ગ્રંથમાં કથાઓનું ધણું સામ્ય છે પણ ક્રમભેદ દેખાય છે. અને પ્રથમમાં ૮૧ કથા છે જ્યારે બીજામાં ૮૪ છે. વિનોદકથાસંગ્રહનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રકાશિત છે-જૈનધર્મ પ્રસારકસભા વિ. ૧૯૭૮. આનું અનુદરશીલિતપ્રબંધકથાકોષ એવું નામ આમાં ૮૪ કથા હોવાથી પડ્યું છે.

(૭) પ્રબંધકોષ અથવા અતુલિશિતિપ્રબંધમાં ૨૪ પ્રબંધોનો સંગ્રહ આચાર્ય રાજશેખરે કર્યો છે. વક્તાને પ્રાચે ચરિતો અને પ્રબંધોની આવશ્યકતા છે તેથી ગુરુમુખથી સાંભળેલી કથાઓનો સંગ્રહ કરવા રાજશેખરદ્વારા પ્રવૃત્ત થયા છે અને તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આચાર્યો વિષે દશ પ્રબંધો, ચાર પ્રબંધો કવિઓ વિષે, રાજ્યો વિષેના સાત અને રાજનના અંગૂઠા આવકોના ત્રણ-એમ જોવીસ પ્રબંધોની રચના કરી છે-એમ સ્વયં ગ્રંથના પ્રારંભમાં જણાવે છે. પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથની રચના દીલ્હીમાં વિ. ૧૪૦૫માં કરી છે તેમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. આનું પ્રકાશન સિંધી ગ્રંથમાલામાં થયું છે ઈ. ૧૯૩૫માં.

(૮) પ્રાકૃતદ્વાચાશ્રયવૃત્તિ-રાજશેખરના આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય જૈનસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં (પૃ. ૨૪૬) મળે છે. તેમાં તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં લખાયાનો અને આ. મલધારી હેમચંદ્રે એંશી દ્વિસત્ત્વ અમારિપત્ર રાજ સિદ્ધરાજ પાસેથી લીધું હતું-એમ તે ગ્રંથમાં હકીકત છે-એવો નિર્દેશ શ્રી દેસાઈ કરે છે, પરંતુ તે ગ્રંથની હસ્તપ્રત વિષે તેમણે કશી માહિતી આપી નથી. જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં (ભા. ૨, પૃ. ૩૩૭) પણ શ્રી દેસાઈને અનુસરીને તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં રચાયોનો નિર્દેશ છે. પ્રાકૃતદ્વાચાશ્રય મહાકાવ્યની જે વૃત્તિ હાથપાઈ છે તે તો આ. પૂર્ણકલશરચિત છે. પરંતુ ઉક્ત

विषयानुक्रमः

(१) नय-आत्मस्वरूपनिर्णयो नाम सप्तमः परिच्छेदः

१	नयलक्षणम्	पृ०	१
२	नयाभासलक्षणम्		५
३	नयप्रकारनिरूपणम्		५
४	नैगमनयस्वरूपम्		८
५	नैगमाभासलक्षणम्		१०
६	संग्रहनयलक्षणम्		१०
७	संग्रहनयाभासलक्षणम्		१३
८	व्यवहारनयलक्षणम्		१४
९	व्यवहाराभासलक्षणम्		१५
१०	ऋजुसूत्रलक्षणम्		१६
११	ऋजुसूत्राभासलक्षणम्		१६
१२	शब्दनयलक्षणम्		१७
१३	शब्दनयाभासलक्षणम्		१८
१४	समभिरूढलक्षणम्		१९
१५	समभिरूढाभासलक्षणम्		१९
१६	एवंभूतनयलक्षणम्		२०
१७	एवंभूतनयाभासलक्षणम्		२१
१८	नयानामल्पबहुविषयत्वम्		२३
१९	नयवाक्यम्		२५
२०	नयस्य फलम्		२६
२१	प्रभातस्वरूपम्		२७
२२	चार्वाकमिमत्भूतचैतन्यवादनिरासः		२७
२३	बौद्धमिमताभ्यक्षणीकृतानिरासः		४३
२४	जैनदृष्ट्या आत्मधर्मवर्णनम्		५२
२५	नैयायिकसंमताभ्यजडरूपतानिरासः		५३
२६	आत्मकूटस्थतानिराकरणम्		५९
२७	सांख्यसंमतारमकर्तृत्वनिषेधः		६०

२८	सांख्यसंमतात्मन उपचरितभोक्तृत्वस्य निरासः	६१
२९	आत्मव्यापकत्वनिरसनम्	६३
३०	अदृष्टस्य पौद्गलिकत्वसमर्थनम्	७२
३१	मोक्षोपायचर्चा	८०
३२	मोक्षस्वरूपनिरूपणम्	८४
३३	जीमुक्तिस्थापनम्	९३
(२)	वादस्वरूपनिर्णयो नाम अष्टमः परिच्छेदः	१०४
१	वादलक्षणम्	१०४
५	वादप्रारम्भकनिरूपणम्	१०७
३	जिगीषुस्वरूपम्	१०९
४	तत्त्वनिर्णिनीषुस्वरूपम्	१०९
५	प्रत्यारम्भकनिरूपणम्	११३
६	वादे अङ्गनिर्णयः	११५
७	वादि-प्रतिवादिस्वरूपम्	१२०
८	वादे चतुरङ्गानां स्वरूपस्य कर्मणश्च निरूपणम्	१२०
९	कर्तुः प्रशस्तिः	१४३
परिशिष्टानि		
	टिप्पणी	१४६
१	सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची	१४७
२	सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१४७
३	रत्ना०वृत्तिगतविशेषनाम्नां सूची	१५२
४	रत्ना०वृत्तिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१५४
५	रत्ना०वृत्तिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची	१७३
६	रत्ना०वृत्तिगतावतरणानां सूची	१७५
७	रत्ना०वृत्तेः पञ्जिकागतावतरणानां सूची	१७८
८	रत्ना०वृत्तेः टिप्पणगतावतरणानां सूची	१७९
९	पञ्जिकागतविशेषनाम्नां सूची	१८०
१०	टिप्पणगतविशेषनाम्नां सूची	१८१
११	प्रमाणनयतत्त्वाञ्चोकस्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची	१८३
	शुद्धिपत्रकम्	१८९

प्रमाणनयतत्त्वालोकसूत्राणि

प्रथमः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते । पृ० १३
२. स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । ३०
३. अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम्, अतो ज्ञानमेवेदम् । ४२
४. न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्राणाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः । ४३
५. न स्वत्वस्य स्वनिर्णौ करणत्वम्, स्वभादेरिवाचेतनत्वात् । ४४
६. नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् । ४४
७. तद् व्यवसायस्वभावम् समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा । ४९
८. अतस्मिंस्तदध्यवसायः समारोपः । ६३
९. स विपर्ययसंशयानध्यवसायमेदात् त्रेधा । ६४
१०. विपरीतैककोटिनिष्ठङ्कनं विपर्ययः । ६४
११. यथा शुक्रिकायामिदं रजतमिति । ६४
१२. साधकबाधकप्रमाणामाबादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शं ज्ञानं संशयः । ७४
१३. यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा । ७५
१४. किमित्थालोचनमात्रमनध्यवसायः । ७५
१५. यथा गच्छतृणस्पर्शज्ञानम् । ७६
१६. ज्ञानादन्योऽर्थः परः । ७६
१७. स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकल-
भक्रमहमात्मना जानामि । ९९
१८. कः स्वच्छ ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभि-
मन्येत, मिहिरालोकवत् ! १००
१९. ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् । १०९
२०. तदितरस्वप्रामाण्यम् । १०९
२१. तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञातौ तु स्वतः परतश्च । ११०

द्वितीयः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च । १२३
२. स्पष्टं प्रत्यक्षम् । १३३
३. अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् । १३३
४. तद् द्विप्रकारम्—साव्यवहारिकं पारमार्थिकं च । १३३
५. तत्रार्थं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धमनिन्द्रियनिबन्धनं च । १३४
६. एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधाराणामेदादेकशश्चतुर्विकल्पकम् । १६०
७. विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः । १६०
८. अवगृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणमीहा । १६१
९. ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः । १६१
१०. स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा । १६१
११. संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः । १६१
१२. कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेर्षां व्यपदेशभेदः । १६२
१३. आसामस्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्, अपूर्वापूर्व-
वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैतैर्व्यतिरिच्यन्ते । १६२
१४. क्रमोऽप्यमीषामयमेव, तथैव संवेदनात्, एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्य-
त्वाच्च । १६४
१५. अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः । १६४
१६. न स्वन्वदृष्टमगृह्यते, न चाऽनवगृहीतं संदिह्यते, न चाऽसंदिग्धमीक्ष्यते, न चान्नी-
हितमवैयते, नाप्यनवेतं धार्यते । १६४
१७. क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेवामाश्रयादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् । १६४
१८. पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् । १६५
१९. तद् विकलं सकलं च । १६६
२०. तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा । १६६
२१. अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्व्यगोचरमवधिज्ञानम् ।

२२. संयमविज्ञाननिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनः-
पर्यायज्ञानम् । १८८
२३. सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्याय-
साक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् । १८८
२४. तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् । १९८
२५. निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् । १९८
२६. तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽवाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः । १९९
२७. न च कबलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, कबलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् । २११

तृतीयः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. अस्पष्टं परोक्षम् । १
२. स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् । १
३. तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् । १
४. 'तत्तर्थाकरविम्बम्' इति यथा । ३
५. अनुभवस्पृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं सकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । ८
६. यथा 'तज्जातीय एवायं गोपिण्डः' 'गोसदृशो गवयः' 'स एवायं जिनदत्तः'
इत्यादि । ९
७. उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धालम्बनं, इदमस्मिन्
सत्येव भवति, इत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः । १९
८. यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति, तस्मिन्सत्यसौ न
भवत्येव । २६
९. अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च । २६
१०. तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । ३१
११. निश्चितान्मथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः । ३१
१२. न तु त्रिलक्षणकादिः । ३२
१३. तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् । ३४
१४. अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् । ४०

१५. शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् । ४१
१६. प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणम् । ४१
१७. अनभितस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् । ४१
१८. व्यातिग्रहणसमयाऽपेक्षया साध्यं धर्म एवान्वया तदनुपपत्तेः । ४१
१९. न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति । ४२
२०. आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तादृशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी ।
४२
२१. धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद्विकल्पतः, कुत्रचित् प्रमाणतः, क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ।
४२
२२. यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती, ध्वनिः पारंगति-
मान् । ४२
२३. पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । ४४
२४. साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धिताप्रसिद्धये हेतोरुपसंहारवचनवत् पक्षप्रयोगो-
ऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ।
२५. त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गी-
कुरुते । ४६
२६. प्रत्यक्षपरिच्छिन्नाभिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । ४७
२७. यथा पश्य पुरः स्फुरतिकरणमणिखण्डमण्डिताभरणमारिणो जिनपतिप्रतिमाम् । ४८
२८. पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनम् । ४८
२९. हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । ४९
३०. सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानु-
पपत्तिः । ४९
३१. यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः असत्य-
नुपपत्तेर्वा । ४९
३२. अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः । ५०
३३. न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोप-
लब्धेः । ५०
३४. न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यद्योक्ततर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः । ५१

३५. नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साक्ष्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्त-
रापेक्षायामनवस्थितैर्दुर्निवारः समवतारः । ५१
३६. नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव
तत्प्रसिद्धेः । ५१
३७. अन्तर्याम्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिर्व्याप्तिरुद्भावनं व्यर्थम् ।
५२
३८. पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्याप्तिः, अन्यत्र तु बहि-
र्व्याप्तिः । ५२
३९. यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपत्तेरिति, अग्निमानयं देशः धूमव-
त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च । ५२
४०. नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्-
भावात् । ५३
४१. समर्थनमेव परं परप्रतिप्रत्यङ्गमास्तां, तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तद-
संभवात् । ५३
४२. मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । ५३
४३. प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः । ५४
४४. स द्वेषा साधर्म्यतो वैषर्म्यतश्च । ५४
४५. यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४६. यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र बहिर्यथा महानसः । ५५
४७. यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते, स वैषर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४८. यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमः यथा जलाशये । ५५
४९. हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः । ५५
५०. यथा धूमश्चात्र प्रदेशे । ५५
५१. साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् । ५५
५२. यथा तस्मादग्निरत्र । ५५
५३. एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते । ५६
५४. उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां मिथमानत्वात् । ५६
५५. उपलब्धिर्बिधिनियमयोः सिद्धिनिबन्धनम्, अनुपलब्धिश्च । ५६
५६. विधिः सदंशः । ५६

५७. प्रतिषेधोऽसदंशः । ५६
५८. स चतुर्द्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽयन्ताभावश्च । ५७
५९. यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । ५७
६०. यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः । ५८
६१. यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः । ५८
६२. यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्ब-
कम् । ५८
६३. स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः । ५८
६४. यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः । ५९
६५. कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः । ५९
६६. यथा चेतनाऽचेतनयोः । ५९
६७. उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च । ६०
६८. तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा । ६०
६९. साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामुपलब्धिः । ६०
७०. तमस्विन्यामास्वाद्यमानादात्रादिफलसादेकसामप्रचनुमित्या रूपाद्यनुमिति-
मिमिन्यमानैरभिमतमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपर-
कारणसाफल्यं च । ६१
७१. पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ, तयोः कालव्यवहितानुपलम्भात् ।
६३
७२. न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासंवेदन मरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं
व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वात् । ६४
७३. स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था, कुलालस्येव
कलशं प्रति । ६५
७४. न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तैः । ६६
७५. परम्पराव्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । ६६
७६. सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्ति-
विपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः । ६८
७७. ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परि-
णतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा

ज्ञान्येयः, प्रयानानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याजस्य
साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च । ६८

७८. अस्त्यत्र गिरिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्य । ६९
७९. भविष्यति वर्षं तथाविधवारिबाह्विलोकनादिति कारणस्य । ६९
८०. उदेष्यति मुहूर्त्तान्ते तिथ्यतारकाः पुनर्वसुदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य । ६९
८१. उदगुर्मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वफलगुण्य उत्तरफलगुणीनामुदगमोपलब्धेश्च्युत्तरचरस्य । ६९
८२. अस्तीह सहकारकले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य । ७०
८३. विरुद्धोपलब्धस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा । ७०
८४. तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । ७०
८५. यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् । ७१
८६. प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् । ७२
८७. विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु निश्चयस्तत्र सन्देहात् । ७२
८८. विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः । ७२
८९. विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्य महर्षेरसत्यं वचः समस्ति रागद्वेषकालुष्याऽकल-
ङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् । ७३
९०. विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युदगमात् । ७३
९१. विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा—नोदगान्मुहूर्त्तात् पूर्वं मृगशिरः पूर्वफलगुन्युदयात् । ७३
९२. विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात् । ७४
९३. अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्—अविरुद्धानुपलब्धिविरुद्धानुपलब्धिविधः । ७५
९४. तत्रा विरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा । ७५
९५. प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनु-
पलब्धिः । ७५
९६. स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र मूलके कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्त्वभाव-
स्यानुपलम्भात् । ७६
९७. व्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र ग्रहेशो पनसः पादपानुपलब्धेः । ७६
९८. कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिर्क बीजमङ्कुरानवलोकनात् । ७६
९९. कारणानुपलब्धिर्यथा—न सत्यस्य प्रशमप्रसृतयो भावास्तत्त्वार्थब्रह्माना-
भावात् । ७६

१००. पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शानात् । ७७
 १०१. उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तात् पूर्वमुत्तरभद्रपदोदगमा-
 नवगमात् । ७७
 १०२. सहचरानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्भ्रगृज्ञानं सम्भ्रगृदर्शनानुपलब्धेः । ७७
 १०३. विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चषा । ७८
 १०४. विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भमेदात् । ७८
 १०५. विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्र शरीरिणि रोगातिशयः समस्ति, नीरोपव्यापारानु-
 पलब्धेः । ७८
 १०६. विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा—विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टम्, इष्टसंयोगाभावात् । ७९
 १०७. विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा—वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भात् । ७९
 १०८. विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेः । ८०
 १०९. विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानम्, सम्भ्रगृदर्शनानुपलब्धेः । ८०

चतुर्थः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः । ८१
२. उपचारादाप्तवचनं च । ८१
३. समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानम्, सन्ति रत्नसानुप्रमृत्तयः । ८६
४. अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः । ८७
५. तस्य हि वचनमविसंवादि भवति । ८८
६. स च द्वेषा—लौकिको, लोकोत्तरश्च । ८८
७. लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थंकरादिः । ८९
८. वर्ण-पद-वाक्यात्मकं वचनम् । १०३
९. अकारादिः पौद्गलिको वर्णः । १०४
१०. वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् । १२१
११. स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाम्ब्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्दः । १२२
१२. अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद् यथार्थायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषा-
 वनुसरतः । १५०

१३. सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिमितिषेधान्यां स्वार्थमभिधानः सप्तमङ्गीमनुगच्छति । १५२
१४. एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तमङ्गी । १५३
१५. तद्यथा — स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । १५५
१६. स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । १५६
१७. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधিনিषेधकल्पनया तृतीयः । १५८
१८. स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधিনিषेधकल्पनया चतुर्थः । १५९
१९. स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधিনিषेधकल्पनया च
पञ्चमः । १६०
२०. स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधিনিषेधकल्पनया च
षष्ठः । १६१
२१. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधিনিषेधकल्पनया युग-
पद्विधিনিषेधकल्पनया च सप्तम इति । १६१
२२. विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु । १६२
२३. निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । १६२
२४. अप्राधान्यन्येनैव ध्वनिस्तममिधत्ते इत्यप्यसारम् । १६२
२५. क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ।
१६२
२६. निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् । १६३
२७. क्रम दुष्यप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः । १६३
२८. अस्य विधিনিषेधान्तरप्रधानत्वानुषङ्गस्याप्यबाध्यमानत्वात् । १६३
२९. युगपद्विधিনিषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् । १६३
३०. तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यबाध्यत्वप्रसङ्गात् । १६३
३१. विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभवात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि
न कान्तः । १६४
३२. निषेधात्मनः मह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रती-
यमानत्वात् । १६४
३३. निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न
रमणीयम् । १६४
३४. इतरथाऽपि संवेदनात् । १६४

३५. कमाक्रमान्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वावाचकस्य च निरन्यथेत्यपि मध्या । १६४
३६. विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रतीतिः । १६४
३७. एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिविध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति न चेत्तसि निधेयम् । १६५
३८. विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् । १६५
३९. प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् । १६६
४०. तेषामपि सत्त्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् । १६६
४१. तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् । १६६
४२. तस्यापि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः । १६७
४३. इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च । १६७
४४. प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपथेन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः । १६७
४५. तद्विपरीतस्तु विकलादेशः । १७२
४६. तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवबोधयति । १७३
४७. न तदुत्पत्तिदाकारताभ्यां तयोः पार्थक्येन सामस्येन च व्यभिचारोपलम्भात् । १७४

पञ्चमः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु । १७७
२. अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थान-स्वरूपपरिणत्याऽर्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्च । १८५
३. सामान्यं द्विप्रकारम्—तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च । १८७
४. प्रतियोग्यति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशानबलेयादिपिण्डेषु गोलं यथा । १८७
५. पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चन-वत् । १९१

६. विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च । २१०
७. गुणः सहभावी धर्मो यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिकस्यादिः । २११
८. पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः । २११

षष्ठः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् । २२६
२. तद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च । २२६
३. तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् । २२६
४. पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् । २२६
५. शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः । २२७
६. तत् प्रमाणतः स्याद्विन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्वयथानुपपत्तेः । २२८
७. उपादानबुद्ध्यदिना प्रमाणाद् भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयम् । २२८
८. तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः । २२८
९. प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतिः । २२८
१०. यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्सल्लित-
मनुमत्तात् । २२९
११. इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाबिप्लवः प्रसज्येत । २२९
१२. अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति
नाशङ्कनीयम् । २२९
१३. कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद् भेदेन व्यवस्थानात् । २३०
१४. साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् । २३०
१५. प्रमाणं हि करणाख्यं साधनं स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात् । २३०
१६. स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु साध्यम्, प्रमाणनिष्पाद्य-
त्वात् । २३१
१७. प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद् भेदः । २३२
१८. कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भात् । २३२
१९. कर्त्ता हि साधकः स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् । २३२

२०. न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा, प्रतिनियतक्रियाक्रिया-
वद्भावभङ्गप्रसंगात् । २३३
२१. संज्ञाया प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धि-
विरोधात् । २३५
२२. ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्त्तव्यः ।
२३६
२३. प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद विपरीतं तदाभासम् । २३६
२४. अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य
स्वरूपाभासाः । २३७
२५. यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशयानध्यवसायाः ।
२३७
२६. तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः । २३७
२७. सांख्यहार्तिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३७
२८. यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानं च । २३८
२९. पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३८
३०. यथा शिवाक्षयस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुदेषु सन्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् । २३८
३१. अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् । २३९
३२. अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा । २३९
३३. तुल्ये पदार्थे स एवायमिति एकस्मिन्नेव तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा-
नाभासम् । २३९
३४. यमलकजातवत् । २३९
३५. असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासस्तर्काभासः । २४०
३६. स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति यथा । २४०
३७. पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् । २४१
३८. तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः । २४१
३९. प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथाऽऽर्हतान् प्रत्यवधारणवजं परेण प्रयुज्यमानः
समस्ति जीव इत्यादिः । २४३
४०. निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य
निराकरणादनेकप्रकारः । २४२

४१. प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा । २४३
 ४२. अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा । २४३
 ४३. आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रजनिभोजनं भजनीयम् । २४४
 ४४. लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।
 २४५
 ४५. स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् । २४६
 ४६. अनर्भस्मितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादि-
 रशाश्वतिक एव वेति वदतः । २४८
 ४७. असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाश्रयो हेत्वाभावाः । २४९
 ४८. यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । २४९
 ४९. स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च । २४९
 ५०. उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् । २४९
 ५१. अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ।
 २५०
 ५२. साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरवश्यवसीयते स विरुद्धः । २७५
 ५३. यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् । २७५ ।
 ५४. यस्यान्यथानुपपत्तिः संदिह्यते सोऽनैकान्तिकः । २८१
 ५५. स द्वेधा—निर्णीतविपक्षवृत्तिकः संदिग्धविपक्षवृत्तिकश्च । २८१
 ५६. निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा—नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । २८२
 ५७. सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा—विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ।
 २८३
 ५८. साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः । २९१
 ५९. साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, संदि-
 ग्धसाधनधर्मा, सन्दिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ।
 २९१
 ६०. तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःस्ववदिति साध्यधर्मविकलः । २९२
 ६१. तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः । २९२
 ६२. कलशावदित्युभयधर्मविकलः । २९२
 ६३. रागादिमानसं वक्तृत्वाद् देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मा । २९३

६४. मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति संदिग्धसाधनधर्मा । २९३
 ६५. नायं सर्वदर्शी रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा । २९३
 ६६. रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः । २९३
 ६७. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः । २९३
 ६८. अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः ।
 २९४

६९. वैषम्येणापि दृष्टान्ताभासो नवचा । २९४
 ७०. असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्ध-
 साध्यव्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रद-
 र्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च । २९४

७१. तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं यथा
 स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः । २९५

७२. निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं, यथा लैङ्गिक
 मित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः । २९५

७३. नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्य-
 सिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य व्यावृत्तेः । २९५

७४. असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वात्, यः सर्वज्ञः आप्तो वा स
 क्षणिकैकान्तवादी, यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञता-
 नाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९५

७५. अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स
 बीतरागस्तथा शौद्धोदनिरिति, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रागादि-
 मत्वस्य निवृत्तेः संशयात् । २९६

७६. न बीतरागः कपिलः करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वात्,
 यस्तु बीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा—
 तपनबन्धुमिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ बीतरागव्याभावस्य करुणा-
 ऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् ।
 २९६

७७. न बीतरागः कश्चिद्विवक्षितपुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुनर्बीतरागो न स वक्ता,
 यथोपलक्षणं इत्यव्यतिरेकः । २९७

७८. अनित्य शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः । २९७
 ७९. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्, यदकृतकं तन्नित्यं, यथाऽऽकाशमिति विपरीत-
 व्यतिरेकः । २९७
 ८०. उक्कलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ । २९८
 ८१. यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ
 इत्यत्र परिणामी च शब्दः इति कृतकश्च कुम्भ इति च । २९८
 ८२. तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्दः इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ।
 २९८
 ८३. अनासवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् । २९९
 ८४. यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डसर्जुराः सन्ति
 त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः । । २९९
 ८५. प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् । ३००
 ८६. सामान्यमेव, विशेष एव, तद् द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः । ३००
 ८७. अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात् फलं तस्य तदाभासम् । ३०१

सप्तमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. नीयते येन श्रुताद्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रति-
 पत्तुरभिप्रायविशेषो नयः । १
 २. स्वाभिप्रेतादंशदितरांशापलापी पुनर्नयाभासः । ५
 ३. स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः । ५
 ४. व्यासतोऽनेकविकल्पः । ५
 ५. समासतस्तु द्विभेदः—द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । ६
 ६. आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा । ७
 ७. धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विबक्षणं स नैकगमो नैगमः । ८
 ८. सञ्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोः । ८
 ९. वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः । ९
 १०. क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः । ९
 ११. धर्मद्वयादानामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिर्नैगमाभासः । १०

१२. यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः । १०
१३. सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संप्रहः । १०
१४. व्यमुभयविकल्पः परोऽपरश्च । ११
१५. अशेषविशेषेष्वौदामीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंप्रहः । ११
१६. विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा : ११
१७. सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्ष्णाणस्तदाभासः । १२
१८. यथा सत्तैव तत्त्वं, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् । १२
१९. द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंप्रहः । १२
२०. धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा । १३
२१. द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निहनुवानस्तदाभासः । १३
२२. यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः । १३
२३. संप्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः । १४
२४. यथा यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः । १४
२५. यः पुनरपरमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः । १५
२६. यथा चार्वाकदर्शनम् । १५
२७. पर्यायार्थिकश्चतुर्धा ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ एवंभूतश्च । १६
२८. ऋजु वर्त्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्निप्राय ऋजुसूत्रः । १६
२९. यथा सुखविवर्त्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः । १६
३०. सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः । १६
३१. यथा तदागतमतम् । १७
३२. कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः । १७
३३. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुइत्यादिः । १७
३४. तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः । १८
३५. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुइत्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थ-
मभिदधति, भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक्सिद्धान्त्यशब्दवदवस्थादिः । १८
३६. पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः । १८

३७. इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पृदरिणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा । १९
३८. पर्यायिष्वनीनामभिधेयानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः । १९
३९. यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः । २०
४०. शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः । २०
४१. यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पृदरिणप्रवृत्तः पुरन्दरः इत्युच्यते । २०
४२. क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः । २१
४३. यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न षटशब्दवाच्यं षटशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-भूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः । २२
४४. एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः । २२
४५. शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः । २२
४६. पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषयः । २३
४७. सम्मात्रगोचरात् संप्रहान्नेगमो भावभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः । २३
४८. सद्दिशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संप्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहु-विषयः । २३
४९. वर्तमानविषयादजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः । २३
५०. कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः । २४
५१. प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात् प्रभूत-विषयः । २४
५२. प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादैवंभूतात् समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थाप-कत्वान्महागोचरः । २५
५३. नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाम्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति । २५
५४. प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् । २६
५५. प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा । २७
५६. चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्गोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवाञ्छायम् । ५२
५७. तस्योपात्तपुञ्जीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाम्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः । ८०

अष्टमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. विरुद्धयोर्धर्मयोरैकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-
दूषणवचनं वादः । १०४
२. प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः तत्त्वनिर्णिनीषुश्च । १०७
३. स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-दूषणार्थ्यां परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः । १०९
४. तथैव तत्त्वं प्रतिनिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः । १०९
५. अयं च द्वेधा-स्वात्मनि परत्र च । १०९
६. आद्यः शिष्यादिः । १११
७. द्वितीयो गुर्वादिः । १११
८. अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च । १११
९. एतेन प्रारम्भकोऽपि व्याख्यातः । ११३
१०. तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव, अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये
जयपराजयव्यवस्थादिदोःस्थापत्तेः । ११५
११. द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित् त्र्यङ्गः । ११७
१२. तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य । ११८
१३. तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् । ११८
१४. तुरीये प्रथमादीनामेवम् । ११८
१५. बादिप्रतिबादिसम्भसभापतयश्चत्वार्यङ्गानि ।
१६. प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन बादिप्रतिबादिनौ । १२०
१७. प्रमाणतः स्वयंस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्रियाबनयोः कर्म । १२०
१८. बादिप्रतिबादिसिद्धान्तस्त्वनदीष्णत्वधारणाबाहुश्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्थैरुभया-
भिमताः सम्भ्याः । १२१
१९. बादिप्रतिबादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारणाऽप्रवादोत्तरवाद-
निर्देशः, साधकबाधकोक्तिगुणदोषावधारणं, यथावसरं तत्त्वप्रकाशनेन कथा-
विरमणं, यथासम्भवं समायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि । १२३
२०. प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमाध्यस्थसम्पन्नः सभापतिः । १२४
२१. बादिसम्भ्यामिहितावधारणं कलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म । १२५
२२. सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सम्भ्यापेक्षं स्फूर्तौ वक्तव्यम् । १२६
२३. उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुले यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत्स्फूर्तिं च वाच्यम् । १४२

प्रमाण-नयतत्त्वालोकस्य

रत्नाकरावतारिका वृत्तिः ।

**ઈર્ષ્ય
વાદિશ્રીદેવસૂરિસૂત્રિતસ્ય
પ્રમાણનયતત્વાલોકસ્ય
શ્રીરત્નપ્રભાષાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા
રત્નાકરાવતારિકા
સતમઃ પરિચ્છેદઃ ।**

પ્રતાવતા પ્રમાણતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્યેદામી નમતત્ત્વં વ્યવસ્થાપયન્તિ—
નીયતે યેન શ્રુતારૂપપ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ
સ પ્રતિપસુરમિપ્રાયવિશેષો નયઃ ॥૧॥

§૧ અત્રૈકવચનમતન્ત્રં તેનાંશાવંશા વા, યેન પરામર્શવિશેષેષ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્ન-
વસ્તુનો વિષયીક્રિયન્તે તદિતરાંશૌદાસીન્યાપેક્ષયા સ નયોઽભિવીચતે । તદિતરાંશ-
પ્રતિષ્ઠેપે તુ તદાભાસતા ધનિધ્યતે । પ્રત્યપાદયામ ચ સ્તુતિદ્વાત્રિંશતિ—

અહો ! ચિત્રં ચિત્રં તવ ચરિતમેતન્મુનિપતે !

સ્વકીયાનામેષાં વિવિધવિષયન્યાતિવશિનામ્ ।

વિપક્ષાપેક્ષાણાં કથયસિ નયાનાં સુનયતાં

વિપક્ષક્ષેત્રાણાં પુનરિહ વિમો ! દુષ્ટનયતામ્ ॥૧॥

પચ્ચાશતિ ચ—

નિઃશેષાંશજુષાં પ્રમાણવિષયીમૂયં સમાસેદુષાં

વસ્તુનાં નિયતાંશકલ્પનપરાઃ સત્ શ્રુતાસક્તિનઃ ।

બૌદાસીન્યપરાયણાસ્તદપરે ચાંશે મવેયુર્નયા-

શ્વેદેકાન્તકલઙ્કપઙ્કલઘાસ્તે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ ॥૧॥

સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય-કૃત, એ ચારેના આભાસરૂપ પ્રબંધ વડે પ્રમાણ-
તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને અંતકાર હવે નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે.—

આગમ પ્રમાણથી વિષય કરાયેલ—શ્રુતપ્રાનથી ભણેલ પદાર્થનો કોઈ એક
અંશ-(ધર્મ) તેનાથી અન્ય અંશોને ઓળખ કરીને જે અભિપ્રાય વડે અજ્ઞાપાય,
વફતાનો તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. ૧

સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્થાપ્યસ્ય પ્રમાણત્વાનમ્યુપગમે પ્રમાણસ્યાપિ તથાવિષયસ્ય પ્રમાણત્વં ન સ્યાદિતિ કથિત્ । તદસત્ । નયસ્ય સ્વાર્થકદેશનિર્ણાતિલક્ષણત્વેન સ્વાર્થવ્યવસાયક-ત્વાસિદ્ધેઃ ।

૬૨ શંકા—નય સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક—(સ્વપર વ્યવસાયી) હોવાથી પ્રમાણ રૂપ છે, માટે નયનું પ્રમાણથી જૂઠું લક્ષણ કરવું તે યોગ્ય નથી. નય પ્રમાણ જ છે. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક હોવાથી, ઇતિ પ્રમાણની જેમ. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક નયમાં જો પ્રમાણતા નહિ માને તો સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા નહિ રહે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે નય સ્વ અને અર્થના એક દેશને (એક ધર્મને) નિશ્ચય કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ-વ્યવસાયત્મકતા અસિદ્ધ છે.

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તસ્યેતિ નયસ્ય । તથા હોત્યાદિ નાપર એવ પ્રમાણવતિ । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિષયસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્ય । તદ્વસ્તુત્યાદિ સ્મરિઃ । સ્વાર્થકદેશ-નિર્ણાતિલક્ષણત્વેનેતિ સ્વસ્વાર્થકદેશસ્ય ચ નિર્ણાતિલક્ષણત્વેન ।

(ટિ.) નનુ નયસ્યેત્યાદિ । તસ્યેતિ નયસ્ય । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિષયસ્યેતિ સ્વાર્થ-વ્યવસાયકસ્ય । કચ્છિદિતિ પરવાદી । યદિ નયઃ સ્વાર્થવ્યવસાયકનોડપિ પ્રમાણાદ મિષોડપ્રમાણ इति तात्पर्यं तदा प्रमाणेऽपि प्रमाणत्वं न भवेद् उभयोस्तुल्यलक्षणत्वात् ।

૩ નનુ નયવિષયતયા સંમતોડર્થકદેશોડપિ યદિ વસ્તુ તદા તત્પરિચ્છેદી નયઃ પ્રમાણમેવ, વસ્તુપરિચ્છેદલક્ષણત્વાત્ પ્રમાણસ્ય । સ ન ચેદ્વસ્તુ તર્હિ તદ્વિષયો નયો મિધ્યાજ્ઞાનમેવ સ્યાત્, તસ્યાવસ્તુવિષયલક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદવગમ્ । અર્થકદેશસ્ય વસ્તુત્વાવસ્તુત્વપરિહારેણ વસ્ત્વંશતયા પ્રતિજ્ઞાનાત્ ।

૬૩ શંકા—નયના વિષય તરીકે સ્વીકૃત પદાર્થને એક દેશ પણ જો વસ્તુ-રૂપ હોય તો તેને જાણાવનાર નય પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે, ‘વસ્તુ પરિ-ચ્છેદ’ એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે, અને જો પદાર્થને એક દેશ વસ્તુરૂપ ન હોય તો તેને વિષય કરનાર નય મિથ્યા જ્ઞાન જ થશે; કારણ કે, અવસ્તુને વિષય કરવી એ મિથ્યા જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન પણ નિર્દોષ નથી; કારણ કે, અમે અર્થના એક દેશને વસ્તુ કે અવસ્તુ ન માનતાં વસ્તુઅંશરૂપ માનેલ છે. (અર્થાત્ અર્થને એક દેશ વસ્તુ નથી તેમ અવસ્તુ પણ નથી પરંતુ વસ્તુનો અંશ છે એવી પ્રતિજ્ઞા અમે જાણી છે.)

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । સ इति अर्थकदेशः । तद्विषय इति स्वार्थकदेशो विषयो वस्यासौ तद्विषय इति विग्रहः । तस्येति मिथ्याज्ञानस्य । तद्वगममित्यादि स्मरिः ।

(ટિ.) નનુ નયવિષયેત્યાદિ । તત્પરિચ્છેદીતિ વસ્તુપરિજ્ઞાનોત્પાદકઃ । સ इति अर्थक देशः । तद्विषय इति अर्थकदेशगोचरः । तस्येति मिथ्याज्ञानस्य । अर्थकदेशस्येति ।

૪ તથા ત્રિવિધ—

નાયં વસ્તુ ન ત્રિવિધં વસ્તુત્વં કથ્યતે બુદ્ધેઃ ।

નાસમુદ્રઃ સમુદ્રો વા સમુદ્રાંશો યથૈવ હિ ॥૧॥

તન્માત્રસ્ય સમુદ્રત્વે શેષાંશસ્યાસમુદ્રતા ।

સમુદ્રબહુતા વા સ્યાત્ તત્ત્વે કાસ્તુ સમુદ્રવિત્ ? ॥૨॥

યથૈવ હિ સમુદ્રાંશસ્ય સમુદ્રત્વે શેષસમુદ્રાંશાનામસમુદ્રત્વપ્રસક્તાત્ સમુદ્રબહુ-
ત્વાપત્તેર્વા; તેષામપિ પ્રત્યેકં સમુદ્રત્વાત્ । તસ્યાસમુદ્રત્વે વા શેષસમુદ્રાંશાનામપ્યસમુદ્ર-
ત્વાત્ કચિદપિ સમુદ્રવ્યવહારયોગાત્ । સમુદ્રાંશઃ સમુદ્રાંશ એવમ્બોધ્યતે, તથા સ્વાર્થ-
કદેશે નયસ્ય ન વસ્તુ, સ્વાર્થકદેશાન્તરાણામવસ્તુત્વપ્રસક્તાદ વસ્તુબહુતાનુષત્તેર્વા;
નાપ્યવસ્તુ, શેષાંશાનામપ્યવસ્તુત્વેન કચિદપિ વસ્તુવ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ । કિં તર્હિ ?
વસ્ત્વંશ એવાસૌ તાદૃશપ્રતીતિર્વાચકાભાવાત્ ? તતો વસ્ત્વંશે પ્રવર્તમાનો નયઃ સ્વાર્થક-
દેશવ્યવસાયલક્ષણો ન પ્રમાણં, નાપિ મિધ્યાજ્ઞાનમિતિ ॥૧॥

કુદ અને તે પ્રમાણે કહ્યું પણ છે કે—“એમ સમુદ્રનો અંશ એ સમુદ્ર
નથી કે અસમુદ્ર પણ નથી પરંતુ સમુદ્રાંશ છે, તેમ પદાર્થના અંશને પડિત
પુરુષો વસ્તુ કહેતા નથી તેમ અવસ્તુ પણ કહેતા નથી. પરંતુ વસ્તુનો અંશ
કહે છે. એ સમુદ્રના વિવક્ષિત અંશને સમુદ્ર કહેવામાં આવે તો બાકીના અંશમાં
અસમુદ્રતાનો કે બહુ સમુદ્રતાનો પ્રસંગ આવશે. અને એ સમુદ્રના અંશને
અસમુદ્ર માને તો બાકીના અંશો પણ અસમુદ્રરૂપ થવાથી સમુદ્રજ્ઞાન કયાં થશે ?”
સમુદ્રના અંશને સમુદ્ર માને તો બાકીના અંશોમાં અસમુદ્રતાનો, અથવા
તે ફરક અંશ સમુદ્રરૂપ હોવાથી સમુદ્રબહુતા—(અનેક સમુદ્રતા)નો પ્રસંગ
આવશે અને એ સમુદ્રના અંશને અસમુદ્ર માને તો બાકીના સમુદ્ર અંશો
પણ અસમુદ્રરૂપ હોવાથી કયાંય પણ સમુદ્રનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ. માટે
સમુદ્રનો અંશ સમુદ્રનો અંશ જ કહેવાય છે. તેવી રીતે નયનો વિષય સ્વાર્થક
દેશ પોતે વસ્તુ નથી; કારણ કે, તેથી બાકીના સ્વાર્થક દેશોને અવસ્તુતાનો
અથવા વસ્તુબહુતાનો પ્રસંગ આવશે. અને એ જ રીતે સ્વાર્થક દેશ પોતે
અવસ્તુ પણ નથી; કારણ કે, બાકીના અંશો પણ અવસ્તુરૂપ થઈ જવાથી કયાંય
પણ વસ્તુની વ્યવસ્થા—(વ્યવહાર) થઈ શકશે નહિ. તેથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુનો અંશ
એ વસ્તુનો અંશ જ કહેવાય છે; કારણ કે, તેનું જ્ઞાન થવામાં કંઈ બાધક નથી.
માટે વસ્તુના અંશમાં પ્રવર્તમાન નય સ્વાર્થક દેશ—(સ્વપરકદેશ)નો વ્યવ-
સાયી હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી, તેમ મિધ્યા જ્ઞાનરૂપ પણ નથી એ સિદ્ધ થયું. ૧

(૫૦) અવસ્થિત્યતોડમે કિં સ્થિતિ શેષઃ । યથૈવ હીત્યતોડમે યત્ત્વમિતિ ગમ્યમ્ । સમુદ્ર-
વિવિધિ સમુદ્રજ્ઞાનમ્ । એતદેવ વ્યાચ્છે—યથૈવ હીત્યાદિના । સમુદ્રવ્યવહારયોગાદિ-
ત્યતોડમે તત્ત્વત્તેતિ ગમ્યઃ । સમુદ્રાંશ પતેતિ ન સમુદ્રઃ । અવસ્તુત્વપ્રસક્તાદિત્યતોડમે
વસ્તુત્વે વેતિ ગમ્યમ્ । નાપિ મિધ્યાજ્ઞાનમિતિ કિં નય શયમિત્યતે ॥૧॥

(ટિ૦) નાયમિતિ અર્થકદેશો ન વસ્તુ નાવસ્તુ કિન્તુ વસ્ત્વંશ એવં. યથા સમુદ્રકલ્લોલો ન સમુદ્રો નાસમુદ્રઃ । તન્માત્રસ્યેતિ કલ્લોલમાત્રસ્ય । (શેષાંશાસ્થ) શેષાંશાનામિતિ અપર-કલ્લોલાનામસમુદ્રપદમેક એવ કલ્લોલઃ સમુદ્રઃ । અપરે સર્વે યા સમુદ્રાઃ । અન્યથા સર્વતરંગાણાં પ્રયેકં પારાધારત્વે સમુદ્રેયતા પ્રલમ્બપદ્ધતીમયિરોહતિ । તત્ત્વે इति નાપ્યસમુદ્રઃ ચતોડસમુદ્રત્વે । સમુદ્ર-ધિદિતિ કસ્મિંસ્તરંગે સમુદ્રજ્ઞાનં મહત્ત્વ । ચદિ એકસ્તરંગોડસમુદ્રોડપરોડપ્યસમુદ્રઃ, તૃતીયોડપ્યસમુદ્રઃ, સમુદ્રત્વં વ્યાપિ ન સ્થાત્ । સમુદ્રસ્ય કલ્લોલમયત્વાદિતિ માવઃ । વિચ્છન્નદેન સમ્યન્વયલાદ્ય જ્ઞાનમેવ પ્રતિપત્તર્થ ન તુ જ્ઞાતા પુમાન્ । કિં સર્જીત્યાદિ । તાદૃશિતિ વસ્ત્વંશપ્રત્યયસ્ય શાબ્દકપ્રમાણાભાવાત્ ॥૧॥

નયસામાન્યલક્ષણમુક્ત્વા નયામાસસ્ય તદર્શયિતુમાહુઃ—

સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી પુનર્નયામાસઃ ॥૨॥

૧ પુનઃ શબ્દો નયાત્ સ્થિતિરેકં યોતયતિ । નયામાસો નયપ્રતિબિમ્બાત્મા દુર્નયં હત્યર્થઃ । યથા તીર્થિકાનાં નિત્યાનિત્યાદ્યેકાન્તપ્રદર્શકં સકલં વાક્યમિતિ ॥૨॥

નયનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને નયામાસનું લક્ષણ જણાવવા માટેનું કથન—
જે અભિપ્રાય પોતાને અભિપ્રેત (ઈષ્ટ) અંશ (ધર્મ)નો અંગીકાર કરીને અન્ય અંશોનો અર્થાત્ ધર્મોનો અપસાપ કરે—નિરાસ કરે તે નયામાસ (દુર્નય) કહેવાય છે. ૨

૬૧ અહીં સૂત્રમાં 'પુનઃ' શબ્દ નયથી પૃથગ્જ્ઞાપને જણાવનાર છે. નયા-માસ-નય પ્રતિબિમ્બાત્મા (નય નહિ પણ નયના જેવો) દુર્નય. જેમકે—અન્ય-તીર્થિકાનો એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય વિગેરે જણાવનાર 'સમસ્ત વાક્ય પ્રયોગ' એ દુર્નય છે. ૨

(૧૦) તદર્શયિતુમિતિ નયસામાન્યલક્ષણં દર્શયિતુમ્ ।

(૧૦) વાક્યમિતિ નયામાસ હત્યર્થઃ ॥૨॥

(ટિ૦) નયસામાન્યોત્થાદિ । તદિતિ લક્ષણમ્ ॥૨॥

નયપ્રકારસૂચનાયાહુઃ—

સ વ્યાસસમાસાભ્યાં દ્વિપ્રકારઃ ॥૩॥

૧ સ પ્રકૃતો નયઃ વ્યાસો વિસ્તરઃ, સમાસઃ સંક્ષેપસ્તામ્યાં દ્વિમેદઃ; વ્યાસનયઃ સમાસનયમ્થેતિ ॥૩॥

વ્યાસનયપ્રકારાન્ પ્રકાશયન્તિ—

વ્યાસતોડનેકવિકલ્પઃ ॥૪॥

एकांशगोचरस्य हि प्रतिपत्त्रभिप्रायविशेषस्य नयस्वरूपत्वमुक्तं, ततश्चानन्तां-शात्मके वस्तुन्येकैकांशपर्यवसायिनो यावन्तः प्रतिपत्तृणामभिप्रायास्तावन्तो नयाः, ते च नियतसंख्यया संख्यातुं न शक्यन्त इति व्यासतो नयस्याऽनेकप्रकारत्वमुक्तम् ॥४॥

નયના લેદો—

વ્યાસ અને સમાસથી તે બે પ્રકારે છે. ૩

§૧ તે એટલે પ્રસ્તુત નય. વ્યાસથી એટલે વિસ્તારથી અને સમાસથી એટલે સંક્ષેપથી. અર્થાત્ પ્રકૃત નય વિસ્તાર અને સંક્ષેપ દ્વારા બે પ્રકારે છે—
(૧) વ્યાસ નય અને (૨) સમાસ નય. ૩

વ્યાસ નયના લેદો—

વ્યાસ (વિસ્તાર)થી નયના અનેક લેદો છે. ૪

§૧ પદાર્થના એક અંશને વિષય કરનાર વક્તાનો અભિપ્રાયવિશેષ એ જ નયનું સ્વરૂપ છે. (અર્થાત્ એ અભિપ્રાયવિશેષ જ નય છે) અને પદાર્થમાં અનંત અંશો રહેલા છે, એટલે તેમાંથી એક એક અંશમાં પર્થવજ્ઞાન પામનારા વક્તાઓના જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો બાબુવા. તે બધાને નિયત સંખ્યા દ્વારા ગણી શકાય તેમ નથી માટે વ્યાસથી નયના અનેક પ્રકાર છે, એમ કહ્યું. ૪
સમાસનયં મેદતો દર્શયન્તિ—

સમાસનસ્તુ દ્વિમેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકચ ॥૫॥

૧ નય હ્યનુવર્તેત્; દ્રવ્યે દ્રોષ્યતિ અબુદ્ભવત્ તાસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યં તદેવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્ય વિષયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ । પર્યેયુપાદવિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ સ એવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્યાડસૌ પર્યાયાર્થિકઃ । एतावेव च द्रव्यास्तिकप्रयायास्तिकाविति, द्रव्यस्थितपर्यायस्थिताविति, द्रव्यार्थपर्यायार्थाविति च प्रोच्येते ।

સમાસ નયના લેદો—

પરંતુ સમાસથી નય બે પ્રકારે છે, ૧ દ્રવ્યાર્થિક નય અને ૨ પર્યાયાર્થિક નય ૫

§૧ આગલા સૂત્રગત 'નયઃ' એ ૫૬ આ સૂત્રમાંય અનુવૃત્ત છે—આદ્યુ આવે છે (એમ બાબુબું.) દ્રવ્ય શબ્દની ધ્યુત્પત્તિ—જે તે તે પર્થાઓને પામે છે, પામશે અને પામ્યા હતા તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. (દ્રવ્યતિ, દ્રોષ્યતિ, અબુદ્ભવત્ તાસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ ।) 'દ્રવ્ય એ જ અર્થ' તે દ્રવ્યાર્થ; અને દ્રવ્યાર્થને જે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. પર્યાય શબ્દની ધ્યુત્પત્તિ—ઉત્પાદ અને વિનાશને પામે તે પર્યાય. (પર્યેતિ ઉત્પાદ-વિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ) 'પર્યાય એ જ અર્થ' તે પર્યાયાર્થ; અને પર્યાયાર્થને જે વિષય કરે છે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે.

આ બંને નયોને દ્રવ્યસ્થિકનય અને પર્યાયસ્થિકનય, અથવા દ્રવ્યસ્થિત નય અને પર્યાયસ્થિત નય પણ કહેવામાં આવે છે.

૨ નનુ ગુણવિષયસ્તુતીયો ગુણાર્થિકોડપિ કિમિતિ નોક્ત્ત્વમ્, ગુણસ્ય પર્યાય એવાન્તર્ભૂતત્વેન પર્યાયાર્થિકેનૈવ તત્સંપ્રહાત્ । પર્યાયો हि द्विविधः—क्रमभावी सहभावी च । तत्र सहभावी गुण इयमिधीयते । पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोऽभिधानान्न दोषः ।

ફર શંકા—શુભને વિષય કરનાર ત્રીજો શુભાર્થિકનય પણ છે, તો તે કેમ ન કહી ?

સમાધાન—શુભ પર્વાયમાં જ અન્તર્ભૂત હોવાથી પર્વાયાર્થિકનયમાં જ શુભાર્થિકનયનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. પર્વાય બે પ્રકારે છે. ૧ કમભાવી, ને ૨ સહભાવી. તેમાં સહભાવી પર્વાય શુભ કહેવાય છે. વળી પર્વાય શબ્દથી સ્વવ્યક્તિમાં વ્યાપીને રહેનાર પર્વાય સામાન્યનું કથન છે. તેથી કોઈ દોષ નથી.

(૧૦) નનુ ગુણવિષય इत्यादि परः । गुणार्थिकोऽपीति नयः । गुणस्थोत्पादि धरिः । तत्सङ्क्रमहादिति गुणार्थिकसंग्रहात् ।

(ટિ૦) નનુ ગુણવિષયોત્પાદિ । તત્સક્રમહાદિતિ ગુણાર્થિકસામગ્રીકારાદ્ ।

§૩ નનુ દ્રવ્યપર્યાયવ્યતિરિક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ વિશેષે તત્સત્તદોચરમપરમપિ નયદ્યં પ્રાપ્નોતીતિ ચેત્ । નૈતદનુપદવમ્ । દ્રવ્યપર્યાયાન્યાં વ્યતિરિક્તયોઃ સામાન્યવિશેષયોર-પ્રસિદ્ધેઃ । તથાહિ—દ્વિપ્રકારં સામાન્યમુક્તમ્—ઊર્ધ્વતાસામાન્યં તિર્યક્સામાન્યં ચ । તત્રોર્ધ્વતાસામાન્યં દ્રવ્યમેવ; તિર્યક્સામાન્યં તુ પ્રતિવ્યક્તિસદશપરિણામલક્ષણં વ્યજ્જન-પર્યાય एव । સ્થૂલાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સજ્ઞેતવિષયા વ્યજ્જનપર્યાયા इति પ્રાવચનિકપ્રસિદ્ધેઃ । વિશેષોઽપિ વૈસદૃશ્યવિવર્તલક્ષણઃ પર્યાય एवान્તર્ભવતીતિ નૈતાન્યા-મયિકનયાવકાશઃ ॥૫॥

શંકા—સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને દ્રવ્ય અને પર્વાયથી જિન્ન છે માટે તે બંનેને વિષય કરનારા બીજા બે નય (સામાન્યાર્થિકનય અને વિશેષાર્થિકનય) પણ કહેવા જોઈએ.

સમાધાન—આમ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે, દ્રવ્ય અને પર્વાયથી જુદા સામાન્ય અને વિશેષ છે જ નહિ. જેમકે સામાન્ય બે પ્રકારે કહેલ છે— ૧ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને ૨ તિર્યક્સામાન્ય. તેમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ‘દ્રવ્ય જ’ છે અને તિર્યક્સામાન્ય તો—દરેક વ્યક્તિમાં સદૃશ પરિણામ સ્વરૂપ વ્યજ્જન પર્વાય છે. સ્થૂલ, કાલાન્તરમાં રહેનાર અને જે સજ્ઞેતનો વિષય બને છે તે વ્યજ્જન પર્વાય કહેવાય છે. એ વસ્તુ આગમપ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ વિલક્ષણ પર્વાયસ્વરૂપ વિશેષ પણ પર્વાયમાં જ અન્તર્ભૂત થાય છે. માટે દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્વાયાર્થિક નય આ બેથી વધુ ત્રીજો કોઈ નય નથી. ૫

(૧૦) नन्वितादि परः । नैतदनुपदवमित्यादि धरिः । विशेषोऽपीति नित्यद्रव्यवस्तुतो-ऽन्या विशेषाः ॥५॥

(ટિ૦) નનુ દ્રવ્યોત્પાદિ । તદ્દોચરમિતિ સામાન્યવિશેષવિષયમ્ । નયદ્યયમિતિ સામાન્યનો વિશેષનય इत्युभयम् । विशेष इति विसदृशेन(वैसादयेन) भिन्नभिन्नरूपत्वेन वद-पदादिवैपरीत्येन विवर्तः परिणामः तद्वपः । एताभ्यामिति द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयान्मा ॥५॥

द्रव्यार्थिकमेदानाहुः—

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रैवा ॥६॥

આચાર્ય દ્રવ્યાર્થિકઃ ॥૬॥

તત્ર નૈગમં પ્રરૂપયન્તિ—

ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોઽથ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈકગમો
નૈગમઃ ॥૭॥

પર્યાયયોદ્રવ્યયોદ્રવ્યપર્યાયયોઽથ મુલ્યામુલ્યરૂપતયા યદ્વિવક્ષણં સ પર્વરૂપો
નૈકે ગમા બોધમાર્ગા યસ્યાઽસૌ નૈગમો નામ નયો હ્રેયઃ ॥૭॥

દ્રવ્યાર્થિક નયના બેઠો—

પહેલાના ત્રણ બેઠ છે. ૧ નૈગમ નય, ૨ સંશ્લેષ નય, અને ૩ વ્યવહાર
નય. ૬

પહેલાના અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક નયના.

નૈગમનયનું સ્વરૂપ—

બે ધર્મમાંથી, બે ધર્મીમાંથી અથવા ધર્મ, ધર્મી એ બેમાંથી એકને મુખ્ય
અને બીજાને ગૌણ કરી અભિપ્રાય દર્શાવનાર નૈગમ નય છે. જે અનેક રીતે
વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. ૭

કૃ૧ બે પદોની, બે દ્રવ્યોની કે દ્રવ્ય અને પદોંય એ બેની પરસ્પર મુખ્યતા અને
ગૌણતા કરી વિવક્ષા કરવા રૂપ અનેક બોધમાર્ગવાળો નય તે નૈગમનય બાબતે. ૭

(૧૦) પ્રધાનોપસર્જનભાવેનેતિ પ્રધાનં કિં આહ્યાતપદસમધિકરણં પ્રધાનં ઉપસર્જનં
તદિતરત્ ॥૭॥

(ટિ૦) આદ્યો નૈગમેત્યાદિ ॥૬॥

(ટિ૦) તત્રેતિ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય મેદત્રયમધ્યે અનેકબોધમાર્ગત્વેન ગુણેન નૈગમો નિર્ધાર્યતે, યતો
નિર્ધારણં જાતિગુણક્રિયાદિભિઃ સ્યાત્ ॥૭॥

અચાર્યોદાહરણાય સૂત્રત્રયીમાહુઃ—

સચ્ચૈતન્યમાત્મનીતિ ધર્મયોઃ ॥૮॥

૧ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન વિવક્ષણમિતીહોત્તરત્ર ચ સૂત્રદ્વયે યોજનીયમ્ । ઇત્ર
ચૈતન્યાહ્યસ્ય વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્ય પ્રધાન્યેન વિવક્ષણમ્; વિશેષ્યત્વાત્ । સત્ત્વાહ્યસ્ય તુ
વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્યોપસર્જનભાવેન; તસ્ય ચૈતન્યવિશેષણત્વાદિતિ ધર્મદ્વયગોચરો નૈગમસ્ય
પ્રથમો મેદઃ ॥૮॥

ત્રણ સૂત્ર દ્વારા નૈગમ નયનાં ઉદાહરણો—

‘આત્માને વિષે ચૈતન્ય સત્ છે.’ અહીં બે ધર્મોનું (ગૌણ-પ્રધાનભાવથી)
ઉદાહરણ બાબતું. ૮

કૃ૧ આ સૂત્રમાં અને હવે પછીનાં સૂત્રોમાં ઉપરના સૂત્રમાંથી ‘પ્રધાન
અને ગૌણ ભાવથી વિવક્ષા કરવી.’ એટલે અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી. આ સૂત્ર
મ્થિત ઉદાહરણમાં ચૈતન્ય નામના વ્યંજન પર્યાયની મુખ્યતાએ વિવક્ષા છે;

કારણ કે, તે વિશેષ્ય છે, અને સત્ત્વ નામના વ્યંજન પર્યાયની ગૌણતાથી વિવક્ષા છે; કારણ કે, તે ચૈતન્યનું વિશેષણ છે. આ બે ધર્મો-(પર્યાયો) વિષયક નૈગમ નયના પહેલા ભેદનું ઉદાહરણ બાબતું. ૮

(ટિ.) સત્ત્વાદ્યસ્યેત્યાદિ । ઉપસર્જનેતિ ગૌણત્વેન વિવક્ષણમેકમિતિ સમ્બન્ધઃ । તસ્યેતિ સર્વસ્ય ॥૮॥

વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મિણોઃ ॥૯॥

૧ અત્ર હિ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં વસ્તુ વર્તતે इति વિવક્ષાયાં પર્યાયવદ્ દ્રવ્યાલ્લસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વેન પ્રાધાન્યમ્, વસ્ત્વાલ્લસ્ય તુ વિશેષણત્વેન ગૌણત્વમ્ ।

૨ યદ્વા, કિં વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ વિવક્ષાયાં વસ્તુનો વિશેષ્યત્વાત્ પ્રાધાન્યમ્, પર્યાયવદ્ દ્રવ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વાત્ ગૌણત્વમિતિ ધર્મિયુગ્મગોચરોડયં નૈગમસ્ય દ્વિતીયો ભેદઃ ॥૯॥

‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ કહેવાય છે.’ અહીં બે ધર્મોની (ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી વિવક્ષા છે.) ૯

કૃ૧ આ સૂત્રમાં ‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ છે.’ એ વિવક્ષામાં ‘પર્યાયવાળા દ્રવ્ય’ નામનો ધર્મો વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને વસ્તુ નામનો ધર્મો વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે.

કૃ૨ અથવા ‘શું વસ્તુ પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે?’ એવું કહેવામાં આવે ત્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મો વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને પર્યાયવાળા દ્રવ્યરૂપ ધર્મો વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે. આ પ્રમાણે બે ધર્મો-(દ્રવ્ય)ના વિષયવાળા નૈગમ નયના બીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ બાબતું. ૯

ક્ષણમેકં મુક્તી વિષયાસક્તજીવ इति ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

૧ અત્ર હિ વિષયાસક્તજીવાલ્લસ્ય ધર્મિણો મુક્ત્યતા, વિશેષ્યત્વાત્, મુક્તલક્ષણસ્ય તુ ધર્મસ્યાપ્રધાનતા, તદ્વિશેષણત્વેનોપાત્તવાદિતિ ધર્મધર્મ્યાલ્લમ્બનોડયં નૈગમસ્ય તૃતીયો ભેદઃ । નચાત્યૈવ પ્રમાણાત્મકત્વાનુષન્નો ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાત્ર જ્ઞાતેરસંભવાત્ તયોરન્યતર एव હિ નૈગમનયેન પ્રાધાનતયાડનુમૂયતે । પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યપર્યાય-દ્વાયત્મકં ચાર્થમનુમવદ્વિજ્ઞાનં પ્રમાણં પ્રતિપત્ત્યં નાન્યત્ ॥૧૦॥

‘વિષયાસક્ત જીવ ક્ષણ માત્ર મુખી હોય છે.’ આ કથનમાં ધર્મધર્મિણો (મુક્ત-પ્રધાનભાવની વિવક્ષા છે.) ૧૦

કૃ૧ આ સૂત્રમાં વિષયાસક્ત જીવરૂપ ધર્મો-(દ્રવ્ય) વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, પરન્તુ મુખરૂપ ધર્મ (પર્યાય) વિશેષણરૂપ હોવાથી તે ગૌણ છે. ધર્મ અને ધર્મી-(દ્રવ્ય અને પર્યાય)ના આલંબનવાળા નૈગમ નયના ત્રીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ છે.

અહીં ધર્મ અને ધર્મી—(દ્રવ્ય અને પદાર્થ) ઉભયનું સુખ્યપણે જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે, નૈગમ નય દ્વારા ધર્મ અને ધર્મી ઉભયમાંથી કોઈ પણ એકની જ સુખ્યતા અનુભવાય છે; અને ‘દ્રવ્ય-પદાર્થ’ ઉભય સ્વરૂપ અર્થને અનુભવનાર વિજ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનતું એઈએ, બીજાને નહીં. ૧૦

(૧૦) ન ચાસ્યૈર્વ પ્રમાણાત્મકત્વાનુષઙ્ગ દયાદિ ગયે । અસ્યેતિ નયસ્ય । તયોરિતિ ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

(ટિ.) જ્ઞાણમેકમિત્યાદિ । ન ચાસ્યેતિ નૈગમનયસ્ય । તદ્વેતિ નૈગમનયે । (? ધર્મધર્મિણોઃ) તયોરિતિ ધર્મયોઃ ધર્મિણોઃ ધર્મધર્મિણોર્વા । અન્યતર એવેતિ ધર્મ એવ ધર્મ્યેવ વા પ્રધાન-તયા નૈગમેનામ્યુપગમ્યતેડતઃ પ્રમાણનૈગમયોર્ભેદઃ ॥૧૦॥

અથ નૈગમાભાસમાહુઃ—

ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિર્નૈગમાભાસઃ ॥ ૧૧॥

૧ આદિશબ્દાદ્ ધર્મિદ્વયધર્મધર્મિદ્વયયોઃ પરિગ્રહઃ । એકાન્તિકપાર્થક્યાભિ-સન્ધિરૈકાન્તિકભેદાભિપ્રાયો નૈગમતુર્નય દ્વયર્થઃ ॥૧૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથાડડત્તમ્નિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરમત્યન્તે પૃથગ્ભૂતે इत्यादिः ॥ ૧૨॥

૧ આદિશબ્દાદ્સ્વાક્યપર્યાયવદ્દ્રવ્યાક્રયયોર્ધર્મિણોઃ સુસજીવલક્ષણયોર્ધર્મધર્મિ-ણોશ્ચ સર્વથા પાર્થક્યેન કથનં તદાભાસત્વેન દ્રષ્ટવ્યમ્ । નૈયાયિકવૈશેષિકદર્શનં ચૈત-દાભાસતયા હ્યેયમ્ ॥૧૨॥

નૈગમાભાસનું લક્ષણ—

એ ધર્મ (પદાર્થ) વિગેરેમાં એકાન્ત ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમા-ભાસ કહેવાય છે. ૧૧

કૃ૧ સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી એ ધર્મી અને ધર્મ-ધર્મીનું ગ્રહણ સમજતું. એ ધર્મ વગર, એ ધર્મી વગર કે ધર્મ-ધર્મી વગર એકાન્ત ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસ કે નૈગમ તુર્નય કહેવાય છે. ૧૧

નૈગમાભાસનું ઉદાહરણ—

એમકે, આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય બન્ને ધર્મી-(પદાર્થો) પરસ્પર અત્યન્ત શિત્ત સ્વરૂપવાળાં છે વગેરે વગેરે. ૧૨

કૃ૧ સૂત્રગત આદિ (વગેરે) શબ્દથી વસ્તુ નામના અને પદાર્થવાળા દ્રવ્ય નામના એ ધર્મીમાં તથા સુખ અને છવરૂપ ધર્મ-ધર્મીમાં પરસ્પર સર્વથા ભેદને જણાવનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસરૂપ જાણવો.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શન નૈગમાભાસરૂપ જાણવા. ૧૨

અથ સંગ્રહસ્વરૂપમુપવર્ણયન્તિ—

સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સંગ્રહઃ ॥૧૩॥

§૧ સામાન્યમાત્રમશેષવિશેષરહિતં સસ્વદ્રવ્યત્વાદિકં ગૃહાતીત્યેવંશીલઃ, સમેકૌભાવેન પિણ્ડીભૂતતયા વિશેષરાશિં ગૃહાતીતિ સંગ્રહઃ । અયમર્થઃ । સ્વજાતેર્દષ્ટેષ્ટામ્યામચિરોચેન વિશેષાનામેકરૂપતયા યદ્ ગ્રહણં સ સંગ્રહ ઇતિ ॥૧૩॥

અર્જુ મેદતો દર્શયન્તિ—

અયમ્સમયવિકલ્પઃ પરોઽપરશ્ચ ॥૧૪॥

સંગ્રહનું લક્ષણ—

માત્ર સામાન્યને જ વિષય કરનારો અભિપ્રાયવિશેષ સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

§૧ સમસ્ત વિશેષોથી રહિત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે માત્ર સામાન્યને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો સંગ્રહ નય છે. તે વિશેષરાશિને એકીસાથે પિંડરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી સંગ્રહ નય કહેવાય છે. અર્થાત્ દષ્ટ-પ્રત્યક્ષ અને ઈષ્ટ-અનુમાનથી વિશેષ ન આવે તે રીતે સ્વભાવિના વિશેષોને-પર્યાયોને એકરૂપે (સમૂહરૂપે) ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય તે સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

સંગ્રહ નયના લેહ—

આ (સંગ્રહ નય) બે પ્રકારે છે; ૧ પર સંગ્રહ અને ૨ અપર સંગ્રહ. ૧૪ (૧૦) સ્વજાતેર્દષ્ટેષ્ટામ્યામચિરોચેનેતિ દષ્ટ સ્વયમનુભૂત, અનુભૂતમપિ પ્રમાણેન જ્ઞાત-મિષ્ટમુચ્યતે ॥૧૩॥

તત્ર પરસંગ્રહમાહુઃ—

અશેષવિશેષેર્જ્ઞૌદાસીન્યં મજમાનઃ મુદ્ગદ્રવ્યં સન્માત્રમભિમન્યમાનઃ
પરસંગ્રહઃ ॥૧૫॥

૧ પરામર્શ હત્યમેતનેઽપિ યોજનીયમ્ ॥૧૫॥

ઉદાહરન્તિ—

વિશ્વમેકં સદ્વિશેષાદિતિ યથા ॥૧૬॥

અસ્મિન્ ઉકે હિ સદિતિજ્ઞાનાભિધાનાનુકૃતિભિજ્ઞાનુમિતસત્તાકત્વેનૈકત્વમશેષાર્થાનાં સંગૃહ્યતે ॥૧૬॥

પર સંગ્રહનું સ્વરૂપ—

શુદ્ધ દ્રવ્ય અટકે સત્તા માત્રને માનનાર અને સમસ્ત વિશેષો(પદાર્થો)-માં ઉદાસીનતાને ભજનાર અભિપ્રાયવિશેષ પરસંગ્રહ નય ભણવો.

§૧ આ સૂત્ર તેમજ હવે પછીના સૂત્રમાં ‘પરામર્શ’ શબ્દની અનુવૃત્તિ સમજી લેવી. ૧૫

પરસંગ્રહ નયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વિશ્વ એક (એકરૂપ) છે; કારણ કે, સત્તાથી જિનન નથી. ૧૬

કુ૧ આમ (પદાર્થને સતરૂપ) કહેવાથી એટલે કે 'સત' એવા જ્ઞાનની અને 'સત' એવા કથનની અનુવૃત્તિરૂપ હેતુ દ્વારા જેમની સત્તા અનુભિત કરવામાં આવી છે એવા સમસ્ત પદાર્થોત્તુ' એકથ સંગૃહીત થાય છે. અર્થાત્ આ અનુમાન દ્વારા સકલ વિશેષોમાં ઉદાસીનતાને અવલંબન કરનાર અને સત્તાદેવતાને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ તે પરસંગ્રહ છે, એમ બાણુનું. ૧૬

(૫૦) વિદ્યવિમિતિ વિશ્વં સર્વમ્ ॥૧૬॥

(ટિ.) વિદ્યમેકમિત્યાદિ । જ્ઞાનાભિધાનેતિ જ્ઞાનં વામિધાનં નામ ચ તયોરનુવૃત્તિભિન્નાનુમિતલક્ષણસ્તદ્માવસ્તરથે તેન , અજ્ઞેષાર્થાનામિતિ સમપ્રવિશેષણાનામ્ । યથા વનગહનમિત્યુક્તે વિભિન્નજાતીયાનાં વિભિન્નરૂપાણાં વિભિન્નપ્રમાણાનાં સર્વેષામપિ પાદપાનાં પ્રહણમ્ ॥૧૬॥

પ્રતદામાસમાહુઃ—

સત્તાઽદૈત્વં સ્વીકૃર્વાણઃ સકલવિશેષાન્નિરાચક્ષાણસ્તદામાસઃ ॥૧૭॥

અશેષવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં મજમાનો હિ પરામર્શવિશેષેઃ પરસંગ્રહાદ્યાં લભતે,
ન ચાથં તથેતિ તદામાસઃ ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા સતૈવ તત્ત્વં તતઃ પૃથગ્ભૂતાનાં વિશેષાણામર્શનાત્ ॥૧૮॥

૧ અદૈત્વવાદિદર્શનાન્યસ્થિલાનિ સાંખ્યદર્શનં ચૈતદામાસત્વેન પ્રત્યેયમ્ । અદૈત-
વાદસ્ય સર્વસ્યાપિ દૃષ્ટેષ્ટામ્બ્યાં વિરુદ્ધચમાનત્વાત્ ॥૧૮॥

અથાપરસંગ્રહમાહુઃ—

દ્રવ્યત્વાદોન્યવાન્તરસામાન્યાનિ મન્વાનસ્તદ્ગ્રહેષુ ગજનિમીલિકા-

મવલમ્બમાનઃ પુનરપરસંગ્રહઃ ॥૧૯॥

૧ દ્રવ્યત્વાદિદૈર્વેષાં પર્યાયરૂપપ્રચીનાં તાનિ તથા, અવાન્તરસામાન્યાનિ સત્તાસ્થ્ય-
મહાસામાન્યાપેક્ષયા કતિપયન્યકિનિષ્ઠાનિ તદ્ગ્રેદેષુ દ્રવ્યત્વાદાશ્રયમૂતવિશેષેષુ
દ્રવ્યપર્યાયાદિષુ ગજનિમીલિકામુપેક્ષામ્ ॥૧૯॥

પરસંગ્રહાભાસતુ' લક્ષણુ—

એકાંતે સત્તામાત્રને સ્વીકારનાર અને સકલ વિશેષો (ઘટાદિ પદાર્થો)ના નિષેધ કરનાર અભિપ્રાય પરસંગ્રહાભાસ કહેવાય છે. ૧૭

કુ૧ સમસ્ત વિશેષો(પદાર્થો)માં ઉદાસીનતા સેવનાર અભિપ્રાય જ 'પરસંગ્રહ-
નય' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ આ અભિપ્રાય તેવો નથી (અર્થાત્ અંકન ન કરતો
ને માત્ર ઉદાસીન રહેતો એવો નથી, પરંતુ અંકન કરે છે.)તેથી આ સંગ્રહાભાસ છે. ૧૭

પરસંગ્રહાભાસતુ' ઉદાહરણુ—

જેમકે, સત્તા જ તરવરૂપ છે, કારણ કે, તેનાથી વિન્ન ઘટપદાર્થ વિશેષો
(પદાર્થો) દૃષ્ટિગોચર (અનુભવના વિષયરૂપ) થતા નથી. ૧૮

૧. 'યઃ સર્વ' મુ. ।

કૃ૧ સઘનાં અદ્વૈતવાદી દર્શનો અને સાંખ્ય દર્શન પરસંગ્રહાભાસરૂપ બહુવાં; કારણ કે, સમસ્ત અદ્વૈતવાદ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ સાથે વિરોધવાળો છે. ૧૮

અપરસંગ્રહનું સ્વરૂપ—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરન્તુ તેમના લેહોમાં ગજનિમી લિકાને અવલંબનાર (ઉદાસીનતા રાખનાર) અભિપ્રાય અપરસંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૯

કૃ૧ અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી પર્યાયત્વ વિગેરેનું ગ્રહણ બહુવું. ‘અવાન્તર સામાન્યો’ એટલે સત્તા નામના મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ કેટલીક જ વ્યક્તિઓમાં રહેનાર. ‘તેમના લેહોમાં’ અર્થાત્ દ્રવ્યત્વાદિના આશ્રયભૂત વિશેષોમાં. ‘ગજનિમીલિકાને’ અર્થાત્ ઉપેક્ષાને. ૧૯

(ટિ.) અશેષેત્યાદિ । અયમિતિ પ્રકૃતલક્ષણ: । તથેતિ અશેષવિશેષેષુ મૌદાસીન્યમાશ્રયતિ । તદામાસ इति (? પર) સમગ્રન્યાસમાસ: । સામાન્યાદ્વૈતવાદી કાપિક: પ્રસન્ન વિશેષાનશેષાનપહસ્તયિતુમુચિષ્ઠતે ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણમૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્યાદિર્યથા ॥૨૦॥

કૃ૧ અત્ર દ્રવ્યં દ્રવ્યમિત્યભિન્નજ્ઞાનાભિધાનલક્ષણલિપ્ત્વાનુમિતદ્રવ્યત્વાત્મકત્વેનૈક્યં ણામપિ ધર્માદિદ્રવ્યાણાં સંગઘટે । આદિશબ્દાજ્ઞેતનાચેતનપર્યાયાણાં સર્વેવામેકત્વમ્; પર્યાયત્વાવિશેષાદિત્યાદિ દૃશ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

અપરસંગ્રહનું ઉદાહરણ—

જેમકે, ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાલ-પુદ્ગલ અને જીવરૂપ દ્રવ્યો એકરૂપ (અભિન્ન) છે, કારણ કે, તે હરેકમાં વિદ્યમાન દ્રવ્યત્વ અભિન્ન છે. (અર્થાત્ તે છયે દ્રવ્યો દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે.) ૨૦

કૃ૧ અહીં ધર્માધર્માદિ છયે દ્રવ્યોમાં “દ્રવ્ય-દ્રવ્ય” એ પ્રમાણે અલેહનું જ્ઞાન અને અભિધાન છે, એટલે એ હેતુથી અનુમિત જે દ્રવ્યત્વ તે રૂપે એ બધાના એકત્વનો સંગ્રહ કરાય છે. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી ચેતન અને અચેતનરૂપ સમસ્ત પર્યાયોમાં પણ એકત્વ બહુવું; કારણ કે, પર્યાયત્વરૂપે તેમનામાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૨૦

પ્રતદામાસમાહુ:—

દ્રવ્યત્વાદિકં પ્રતિજાનાનસ્તદ્વિશેષાન્નિહુવાનસ્તદામાસ: ॥ ૨૧ ॥

તદામાસોઽપરસંગ્રહામાસ: ॥ ૨૧ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યયા દ્રવ્યસ્વમેવ તત્ત્વં, તત્તોઽર્થાન્તરભૂતાનાં દ્રવ્યાણામનુપલબ્ધેરિત્યાદિ: ॥૨૨॥

લક્ષ્મી, તેજ અને વાયુ)નું જ સમર્થન કરે છે. માટે જ ચાર્વાકદર્શનને અહીં વ્યવહારાભાસ તરીકે જણાવેલ છે. ૨૬

દ્રવ્યાર્થિકં ત્રેષાઽભિપ્રાય પર્યાયાર્થિકં પ્રપશ્યન્તિ—

પર્યાયાર્થિકથતુર્દાઃ ક્ષુદ્રસૂત્રઃ શબ્દઃ સમભિરુદ્ધ એવંભૂતશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

एषु क्लृप्तसूत्रं तावद्विस्तन्वन्ति—

ક્ષુદ્ર વર્ણમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાય

ક્ષુદ્રસૂત્રઃ ॥ ૨૮ ॥

ક્ષુદ્ર અતીતાનાગતકાલક્ષણકૌટિલ્યવૈકલ્યાત્ પ્રાજ્ઞલમ્; અયં हि દ્રવ્યં સદપિ ગુણીમાવાન્નાર્પયતિ, પર્યાયાંસ્તુ ક્ષણધ્વંસિનઃ પ્રધાનતયા દર્શયતીતિ ॥ ૨૮ ॥

उदाहरन्ति—

यथा सुखविवर्त्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ २९ ॥

§૧ અનેન હિ વાક્યેન ક્ષણસ્થાયિસુસાઢ્યે પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યેન પ્રદર્શયતે, તદધિકરણમૂલં પુનરાત્મદ્રવ્યં ગૌણતયા નાર્પ્યતે । આદિશબ્દાદ્ દુઃસપર્યાયોઽધુના- ઽસ્તીત્યાદિકં પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમમ્યૂહનીયમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્રણુ પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિક નયને કહ્યા પછી પર્યાયાર્થિક નયનું પ્રતિપાદન- પર્યાયાર્થિકનય ચાર પ્રકારે છે; ૧ ક્ષુદ્રસૂત્ર, ૨ શબ્દ, ૩ સમભિરુદ્ધ અને ૪ એવંભૂત. ૩૭

એ ચારમાંથી ક્ષુદ્રસૂત્ર નયનું લક્ષણ—

પદાર્થના ક્ષુદ્ર અર્થાત્ વર્તમાન ક્ષણ(સમય)માં રહેનાર પર્યાયમાત્રને જ સુખ્યપણે જણાવનાર અભિપ્રાય ક્ષુદ્રસૂત્ર કહેવાય છે. ૨૮

§૧ ક્ષુદ્ર એટલે અતીત અને અનાગત કાલરૂપ કુટિલતાથી રહિત હોવાથી સ્વરણ. આ અભિપ્રાય દ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેને ગૌણ માની તેની વિવક્ષા કરતો નથી, પરન્તુ ક્ષણભંગુર પર્યાયોની સુખ્યપણે વિવક્ષા કરે છે. ૨૮

ક્ષુદ્રસૂત્રનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વર્તમાનકાળે સુખરૂપ પર્યાય છે. ૨૯

§૧ આ સૂત્રરૂપ વાક્ય ક્ષણમાત્ર રહેનાર સુખ નામના પર્યાયમાત્રને જ સુખ્ય પણે જણાવે છે, પરન્તુ સુખના આધારમૂલ આત્મા નામના દ્રવ્યને ગૌણ ગણી જણાવતું નથી. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી હમણાં હુઃખ પર્યાય છે, વિગેરે પ્રકૃત- નય ક્ષુદ્રસૂત્રના દેશાન્ત તરીકે જાણવા. ૨૯

(૧૦) પ્રકૃતનયનિર્વર્ણનમમ્યૂહનીયમિતિ પ્રકૃતનયનિર્વર્ણનમ્, ક્ષુદ્રસૂત્રનયનિર્વર્ણનમ્ ॥ ૨૯ ॥

ક્ષુદ્રસૂત્રમાસં વતે—

सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः ॥ ૩૦ ॥

§૧ સર્વથા ગુણપ્રધાનભાવાભાવપ્રકારેણ તદાભાસ ક્ષુદ્રસૂત્રમાસઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા તથાગતમતમ્ ॥ ૩૧ ॥

§૧ તથાગતો હિ પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરાન્ પર્વાયાનેષ પારમાર્થિકતયા સમર્થયતે, તદાધારમૂર્તં તુ પ્રત્યભિજ્ઞાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધં ત્રિકાલસ્થાયિ દ્રવ્યં તિરસ્કુરુત હ્યેતન્મતં તદાભાસતયોદાહતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઋતુસૂત્રાભાસતું લક્ષણ—

સર્વથા (એકાન્તે) દ્રવ્યનો અપલાપ (નિષેધ) કરનાર અભિપ્રાય ઋતુસૂત્રાભાસ નય કહેવાય છે. ૩૦

§૧ ગૌણ પ્રધાનભાવનો સર્વથા અભાવ સ્વીકારવાથી તદાભાસ એટલે ઋતુસૂત્રાભાસ બને છે. ૩૦

ઋતુસૂત્રાભાસતું ઉદાહરણ—

જેમકે બોદ્ધદર્શન. ૩૧

§૧ બોદ્ધ પ્રતિક્ષણ વિનશ્ચર પર્વાયોને જ પરમાર્થિક માનીને તેનું સમર્થન કરે છે, પરન્તુ તે પર્વાયોના આધારભૂત પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરે છે. માટે તેના મતને (અભિપ્રાયને) દર્શનને ઋતુસૂત્રાભાસના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ છે. ૩૧.

શબ્દનયં શબ્દયન્તિ—

કાલાદિમેદેન ધ્વનેરર્થમેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥ ૩૨ ॥

§૧ કાલાદિમેદેન કાલકારકલિઙ્ગસંખ્યાપુરુષોપસર્ગમેદેન ॥ ૩૨ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા શબ્દઃ શબ્દઃ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદિઃ ॥ ૩૩ ॥

§૧ અત્રાતીતવર્તમાનભવિષ્યલ્લક્ષણકાલત્રયમેદાત્ કનકાચલસ્ય મેદં શબ્દનયઃ પ્રતિપદ્યતે । દ્રવ્યરૂપતયા પુનરમેદમુખ્યોપેક્ષતે । એતચ્ચ કાલમેદે ઉદાહરણમ્ । કરોતિ ક્રિયતે કુમ્મ ઇતિ કારકમેદે, તટસ્તટી તટમિતિ લિઙ્ગમેદે, દારાઃ કલત્રમિત્યાદિ સંખ્યામેદે, ઘ્રિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ નહિ યાસ્યસિ યાતસ્તે પિતેતિ પુરુષમેદે, સન્તિષ્ઠતે અવતિષ્ઠત હ્યુપસર્ગમેદે ॥ ૩૩ ॥

શબ્દનયનું લક્ષણ—

કાલાદિ લેહથી શબ્દના વાચ્યાર્થમાં લેહ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દનય કહેવાય છે. ૩૨

§૧ કાલાદિમેદેન—કાલ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગ વિગેરેના લેહથી. ૩૨

શબ્દનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, અને સુમેરુ હશે. ૩૩

ફૃગ અહીં શબ્દ નય અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભવિષ્યકાલ એમ કાલના ત્રણ ભેદ દ્વારા સુમેરુ પર્વતરૂપ અર્થમાં પણ (પર્યાયરૂપે) ભેદ માને છે, પરન્તુ પ્રમુખરૂપે એમાં જે અભેદ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. શબ્દના કાલભેદથી થતા અર્થ-ભેદનું આ ઉદાહરણ બાબુલું. તે જ રીતે ‘કુમ્મઃ કરોતિ’ (ઘટ જલાહરણાદિ ક્રિયા કરે છે. આ સ્થળે કુંભ કરતાં છે). ‘કુમ્મઃ ક્રિયતે’ (ઘટ કુંભાર વડે કરાય છે.) આ સ્થળે કુંભ કર્મરૂપ છે.) કારકભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. તટઃ, તટી, તટમ્ (કિનારી.) આ લિંગભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. વારાઃ કલત્રમ્-(શી-ભાયા) આ સંખ્યાભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. “પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ, નહિ યાસ્યસિ, યાતસ્તે પિતા” એ રીતે ક્રિયાપદમાં ઉત્તમાદિ પુરુષભેદે અર્થભેદનું દૃશાન્ત છે અને ‘સન્તિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે’ આને ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ બાબુલું. ૩૩

(૧૦) પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ इत्यादिवाक्यत्रये-मन्ये कोऽर्थः मन्ये यास्यसि । कोऽर्थः ? यास्यामि । ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमे एकवचनं’ [पा० सू० १।४।१०६] ॥ ૩૩ ॥

एतदाभासं ब्रूते—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः ॥ ૩૪ ॥

તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદાભાસઃ ॥ ૩૪ ॥
તદ્ભેદેન કાલાદિભેદેન તસ્ય ધ્વનેસ્તમેવાર્થમેદમેવ; તદાભાસઃ શબ્દા-
ભાસઃ ॥ ૩૪ ॥

उदाहरन्ति—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा

भिन्नमेवार्थमभिદधति भिन्नकालशब्दत्वात् तादृक्सिद्धान्य-

शब्दवदित्यादिः ॥ ૩૫ ॥

ફૃગ અનેન હિ તથાવિષપરામશોભ્યેન વચનેન કાલાદિભેદાદ્ભિન્નસ્યૈવાર્થ-
સ્યામિધાયકત્વં શબ્દાનાં વ્યજ્ઞિતમ્ । एतच्च प्रमाणविरुद्धमिति तदचनस्य शब्द-
नयाभासत्वम् । आदिशब्देन करोति क्रियते कट इत्यादिशब्दनयाभासोदाहरणं
सूचितम् ॥ ૩૫ ॥

શબ્દ નયાભાસનું લક્ષણ—

તેમના ભેદથી તેના ભેદનું જ સમર્થન કરનાર તેનો આભાસ છે. ૩૪

ફૃગ કાલાદિના ભેદથી શબ્દના વાચ્યાર્થને એકાન્તે ભિન્ન જ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દ નયાભાસ કહેવાય છે.

શબ્દનયાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, સુમેરુ હશે વિગેરે ભિન્નકાલીન શબ્દો

ભિન્ન પદાર્થનું જ કથન કરે છે; કારણ કે, તે ભિન્ન કાલવાચી શબ્દ છે તેવા બીજા સિદ્ધ શબ્દોની જેમ. ૩૫

કૃ૧ તથાપ્રકારના અભિપ્રાયવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વચન દ્વારા શબ્દો કાલાદિશેષથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થના જ અભિધાયક હોય છે એ વ્યક્તિત્વ કથનું. આ વચન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે વચન શબ્દન્યાયાસરૂપ છે. સૂત્રગત આદિ શબ્દથી કરોતિ કટઃ, કિયતે કટઃ વિગેરે શબ્દન્યાયાસનાં ઉદાહરણ બાણ્યાં. ૩૫

(૧૦) તાદ્દક્ષિદ્ધાન્યશબ્દવદિતિ મિન્નકાલસિદ્ધાન્યશબ્દવત્ ।

(૫૦) તથાવિષયપરામર્શોત્થેનેતિ મિન્નાર્થાભિધાયકપરામર્શોદ્ભવેન ॥૩૫॥

(ટિ૦) યથા વખૂલેત્યાદિ । તાદ્દક્ષિદ્ધેતિ મિન્નાર્થત્વપ્રસિદ્ધશબ્દત્વવત્ ॥૩૫॥

સમભિરૂઢનયં વર્ણયન્તિ—

પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિમેદેન મિશ્રમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરૂઢઃ ॥ ૩૬ ॥

કૃ૧ શબ્દનયો હિ પર્યાયમેદેડ્યર્થામેદમભિપ્રૈતિ, સમભિરૂઢસ્તુ પર્યાયમેદે મિન્નાનર્થાનમિમચ્યતે, અમેદં ત્વર્થગતં પર્યાયશબ્દાનામુપેક્ષત ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

ઉદાહરન્તિ—

ઇન્દનાદિન્દ્રઃ શક્તનાચ્છ્રકઃ પૂર્દારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિષુ યથા ॥ ૩૭ ॥

ઇત્યાદિષુ પર્યાયશબ્દેષુ યથા નિરુક્તિમેદેન મિન્નમર્થ સમભિરોહન્મિપ્રાવ-
વિશેષઃ સમભિરૂઢસ્તથાડ્યેષ્વપિ ઘટકુટકુમ્ભાદિષુ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

સમભિરૂઢનયનું લક્ષણ—

વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પચાત્મક શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે એવું સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. ૩૬

કૃ૧ જો કે શબ્દનય પર્યાયભેદમાં પણ અર્થને અભિન્ન માને છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય પર્યાયભેદે અર્થને ભિન્ન માને છે, અને પર્યાયશબ્દોના અર્થગત અભેદની ઉપેક્ષા કરે છે. ૩૬

સમભિરૂઢનયનું ઉદાહરણ—

અર્થ (કુટરાઈ) લોગવે તે ઈન્દ્ર, સમર્થ હોય તે શક, શત્રુનાં પુર-
(નગર)નો નાશ કરે તે પુરન્દર કહેવાય છે. ૩૭

કૃ૧ ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં નિરુક્તિના ભેદથી ભિન્ન અર્થને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. તે જ પ્રકારે ઘટ, કુટ, કુંભ વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં પણ ભિન્ન અર્થને સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય છે એમ સમજી લેવું. ૩૭

પ્રતિદામાસમાભાષન્તે—

પર્યાયધ્વનીનામમિથેયનાનાત્વમેવ ક્લસીકુર્વાણસ્તદામાસઃ ॥ ૩૮ ॥

તદામાસઃ સમભિરૂઢામાસઃ ॥ ૩૮ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથેન્દ્રઃ શક્રઃ પુરન્દર ઇત્યાદયઃ શબ્દાઃ મિન્નામિવેષા

એવ મિન્નશબ્દત્વાન્ કરિકુરઃકુરુરઃશબ્દવદિત્યાદિઃ ॥૩૯॥

સમભિરૂદનયાભાસનુ' લક્ષણ—

પર્યાયવાચી શબ્દોના વાચ્યાર્થને સર્વથા (એકાન્ત) જિન્ન માનનાર અભિપ્રાય સમભિરૂદનયાભાસ કહેવાય છે. ૩૮

સમભિરૂદનયાભાસનુ' ઉદાહરણ—

જેમકે ઈન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર વિગેરે શબ્દો જિન્ન જિન્ન અભિધેય (વાચ્યાર્થ)ના જ વાચક છે, કારણ કે, તે કરિ, કરુગ અને તુરંગની જેમ જિન્ન જિન્ન શબ્દો છે. ૩૯

પર્વમૂતનય પ્રકાશયન્તિ—

શબ્દાનાં સ્વમતૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિષ્ટમર્થ વાચ્યત્વેના-

પ્રયુગચ્છન્નેવંભૂતઃ ॥૪૦॥

સમભિરૂદનયો હિન્દનાદિક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ વાસવાદેર્યસ્યેન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમિપ્રેતિ, પશુવિશેષસ્ય ગમનક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ ગોવ્યપદેશવત્ તથા
રૂઢેઃ સદ્ભાવાત્ । એવંભૂતઃ પુનરિન્દનાદિક્રિયાપરિણતમર્થ તત્ક્રિયાકાલે ઇન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમાજમમિન્યતે; ન હિ કશ્ચિદક્રિયાશબ્દોઽસ્યાસ્તિ, ગૌરમ્વ ઇત્યાદિજાતિશબ્દા-
મિમતાનામપિ ક્રિયાશબ્દત્વાત્-ગચ્છતીતિ ગૌઃ, આશુગામિત્વાદમ્વ ઇતિ । શુક્રો નીલ
ઇતિ ગુણશબ્દામિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—શુચિભવનાત્ શુક્લો નીલનાનીલ
ઇતિ । દેવદત્તો યજ્ઞદત્ત ઇતિ યદ્વચ્છાશબ્દામિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—દેવ એનં
દેયાત્, યજ્ઞ એનં દેયાદિતિ । સંયોગિદ્રવ્યશબ્દાઃ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દાશ્ચામિમતાઃ
ક્રિયાશબ્દા એવ—દણ્ડોઽસ્યાસ્તીતિ દણ્ડી, વિષાળમસ્યાસ્તીતિ વિષાળીત્યસ્તિક્રિયાપ્રધા-
નત્વાત્ । પચ્ચતથી તુ શબ્દાનાં વ્યવહારમાત્રાત્ ન નિશ્ચયાદિત્યયં નયઃ સ્વીકૃત્તે ॥૪૦॥

ઉદાહરન્તિ—

યથેન્દનમનુભવન્નિન્દ્રઃ શક્રનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ પૂર્વારણ-

પ્રવૃત્તઃ પુરન્દર ઇત્યુચ્યતે ॥૪૧॥

એવંભૂતનયનુ' લક્ષણ—

(શબ્દની) પોતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ક્રિયાથી યુક્ત અર્થને તે શબ્દના
વાચ્યાર્થ તરીકે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય એવંભૂતનય કહેવાય છે. ૪૦

કૌ તથા પ્રકારની રૂઢિ (રિવાજ)ને લઈને ગમનક્રિયા હોય કે ન હોય
તો પણ પશુવિશેષમાં ગાયનેા વ્યવહાર કરાય છે તેમ ઈન્દનાદિ (કુરુરઃકુરુરઃ)

ક્રિયા હોય કે ન હોય તો પણ વાસવાદિ પદાર્થમાં ઈન્દ્રાદિનો વ્યવહાર કરવાનું સમભિરૂહનય સ્વીકારે છે, પરંતુ એવંભૂતનય તો ઈન્દ્રનાદિ ક્રિયાથી પરિણત પદાર્થને તે ક્રિયાના સમયે જ ઈન્દ્રાદિ શબ્દોના વ્યવહારને યોગ્ય માને છે, કારણ કે આ એવંભૂતનયના મતે તો કોઈ પણ શબ્દ-અર્થાત્ તે બધા શબ્દોને ધાતુમૂલક ગણે છે. (૧) ગાય, અથ વગેરે જાતિવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો છે; જેમકે-ગમન કરે તે ગાય, આશુ (ઝડપથી) ગમન કરે તે અથ. (૨) શુચિ-શુદ્ધ થતો હોઈ શુદ્ધ અને નીલ થતો હોઈ નીલ એમ (શુણ્ણવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક છે.) (૩) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે યદ્વદ્ધા-શબ્દોય ક્રિયાશબ્દો છે; જેમકે 'દેવ એને આપો' 'યજ્ઞ એને આપો' એવી વ્યુત્પત્તિ દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તની છે. (૪) દણ્ડી વગેરે સંયોગી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે, આ ઠંડ ધારણ કરે છે માટે દણ્ડી.

સમવાયી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે આ વિધાણુ (શિંગડા) ધરાવે છે માટે વિધાણી. શબ્દોના આ પાંચ ભેદ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નથી એ પ્રમાણે આ એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. ૪૦

એવંભૂતનયનું ઉદાહરણ--

ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય (હંકુરાઈ ભોગવતો હોય-અશ્વર્યભોગ-રૂપ ક્રિયા કરતો હોય) ત્યારે ઈન્દ્ર, સામર્થ્યને અનુભવતો હોય-(સામર્થ્યરૂપ ક્રિયા હોય) ત્યારે શક, અને શત્રુના નગરનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલ હોય ત્યારે પુરંદર, એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૪૧

(૫૦) તત્ત્વિક્રિયાકાલે इति इन्द्रादिक्रियाकाले । अस्येति एवम्भूतस्य । क्रियाशब्दत्वा-
दित्यतोऽपि कथमिति गम्यम् । दृष्यतीति संयोगिद्रव्यशब्दः । विद्याणीति समवायिद्रव्यशब्दः ।
पञ्चतयीति जातिगुणयदृच्छासंयोगिसमवायिशब्दा इति पञ्च ॥ ૪૦ ॥

(ટિ૦) न हि कश्चिदित्यादि । अस्येति एवम्भूतनयस्य मते न द्रव्यगुणजातिशब्दाः । शब्द-
अनुसंधानः । तद्यथा द्रव्यतो गुणतो जातिरतः क्रियातश्चेति । द्रव्यतो दृष्यतीति । गुणतो रक्षः
शुक्ल इति । जातितो गौरिति जाड्यण इति वा । क्रियातः स्वर्णकाररूपकारादिः । केचित् पञ्चवा
समाचक्षते नामतश्च, केचिद् यादृच्छिकमेवं पञ्चमाहुः । तयोर्द्रव्यकल्पनायामेवान्तर्भावः दित्येत्यादि ।

ઉર્લ ચ—

द्रव्यक्रियाजातिगुणप्रमेदात् कश्चित्कर्तृद्विजयाटलादौ ।

શબ્દપ્રદર્શિત સુમયો વદન્તિ ચતુષ્ઠી કાલવિદઃ પુરાણાઃ ॥૧૧॥

પદ્મચતુષ્ઠીતિ પન્નપ્રકારા વયા દ્રવ્યજાતિક્રિયાગુણયદૃશ્યામેશાત્ । અયમ્મિતિ એવંભૂતનયઃ ॥૪૦॥

एवंभूताभासमाचक्षते—

क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिसिपंस्तु

तदामासः ॥ ૪૨ ॥

§૧ ક્રિયાડડવિષ્ટં વસ્તુ ધ્વનીનામભિધેયતયા પ્રતિજાનાનોડપિ યઃ પરામર્શસ્ત-
દનાવિષ્ટં તત્તેષાં તથા પ્રતિક્ષિપતિ ન તૂપેક્ષતે સ એવંભૂતનયામાસઃ, પ્રતીતિવિધાતાત્ ॥૪૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યયા વિશિષ્ટચેષ્ટાશૂન્યં ઘટાશૂન્યં વસ્તુ ન ઘટશબ્દવાચ્યં
ઘટશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાશૂન્યત્વાત્ પટવદિત્યાદિઃ ॥૪૩॥

§૧ અનેન હિ વચસા ક્રિયાડનાવિષ્ટસ્ય ઘટાદેવેસ્તુનો ઘટાદિશબ્દવાચ્યતા-
નિષેધઃ ક્રિયતે સ ચ પ્રમાણવાધિત ઇતિ તદ્વચનમેવંભૂતનયામાસોદાહરણતયોક્તમ્ ॥૪૩॥

એવંભૂતનયામાસનું લક્ષણ -

ક્રિયાથી રહિત પદાર્થને શબ્દના વાચ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય
એવંભૂતનયામાસ કહેવાય છે. ૪૨

§૧ ક્રિયાયુક્ત પદાર્થને શબ્દના અભિધેય-(વાચ્ય) તરીકે સ્વીકારતો હોવા
છતાં પણ એ અભિપ્રાય ક્રિયાથી રહિત પદાર્થની શબ્દના અભિધેય તરીકે
ઉપેક્ષા નહિ પરંતુ અસ્વીકાર કરે તે એવંભૂતનયામાસ કહેવાય છે. કારણ કે,
તેમાં પ્રતીતિ (અનુભવ)નો વિધાત થાય છે. ૪૨

એવંભૂતનયામાસનું ઉદાહરણ—

વિશિષ્ટ (જલાહરણ) ક્રિયાથી રહિત ઘટ પદાર્થ ઘટશબ્દને વાચ્ય નથી જ,
કારણ કે પટની જેમ તે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી રહિત છે. ૪૩

§૧ આ વચનથી ક્રિયારહિત ઘટાદિ પદાર્થમાં ઘટાદિ શબ્દની વાચ્યતાનો
નિષેધ કરાય છે; અર્થાત્ અહીં ક્રિયારહિત ઘટપદાર્થ ઘટશબ્દને વાચ્ય નથી
એવો નિષેધ કરાય છે અને તે નિષેધ પ્રમાણુ દ્વારા બાધિત છે. માટે તે
(નિષેધાત્મક) વચનો એવંભૂતનયામાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ છે. ૪૩

(૧૦) તદ્વનાવિષ્ટમિતિ ક્રિયાનાવિષ્ટમ્ । તદ્વિતે વસ્તુ । તેષામિતિ ધ્વનીનામ્ । તથેતિ
અભિધેયતયા ક્રિયાડનાવિષ્ટં વસ્તુ તેષાં ધ્વનીનામભિધેયં ન ભવતીતિ શાક્યવર્માશયઃ ॥૪૨॥

(ટિ૦) યયા વિશિષ્ટચેષ્ટેત્યાદિ । સ ચેતિ ઘટાદિશબ્દવાચ્યતાનિષેધઃ । પ્રમાણેતિ
પ્રયજ્ઞાદિપ્રમાણનિરાકૃતઃ । તદ્વચનમિતિ ઘટાદિવાચ્યતાનિષેધર્ક શાક્યમ્ ॥૪૩॥

કે પુનરેષુ નયેષ્વર્થપ્રધાનાઃ કે ચ શબ્દનયા ઇતિ દર્શયન્તિ—

પ્રતેષુ ચત્વારઃ પ્રથમેડર્યનિરૂપણપ્રવણત્વાદર્યનયાઃ ॥૪૪॥

શેષાસ્તુ ત્રયઃ શબ્દવાચ્યાર્થગોચરતયા શબ્દનયાઃ ॥૪૫॥

આ સાત નયોમાં કેટલાક નયો અર્થનય રૂપ છે અને કેટલાક નયો શબ્દ-
નય રૂપ છે ? તેનું નિરૂપણ—

આ નૈમમાદિ સાત નયોમાં પહેલા ચાર નયો અર્થ(પદાર્થ)નું નિરૂપણ
કરતા હોવાથી અર્થનયો કહેવાય છે. ૪૪

અને બાકીના ત્રણ નયો શબ્દના અર્થાત્ શબ્દના વાચ્યાર્થને વિષય કરતા
હોવાથી શબ્દનયો કહેવાય છે. ૪૫

કઃ પુનરત્ર બહુવિષયઃ કો વાઽલ્પવિષયો નયમ્મિતિ વિવેચયન્તિ—

પૂર્વઃ પૂર્વો નયઃ પ્રચુરગોચરઃ, પરઃ પરસ્તુ પરિમિત-

વિષયઃ ॥૪૬॥

તત્ર નૈગમસંગ્રહયોસ્તાવન્ન સંગ્રહો બહુવિષયો, નૈગમાત્ પરઃ, કિં તર્હિ નૈગમ
એવ સંગ્રહાત્ પૂર્વમિત્યાહુઃ—

સન્માત્રગોચરાત્ સંગ્રહાન્નૈગમો ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્

ભૂમવિષયઃ ॥૪૭॥

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ભાવાભાવવિષયત્વાત્, ભૂમવિષયો બહુવિષયઃ ॥૪૭॥

આ નૈગમાદિ સાત નયોભાં કયો નય અધિક વિષયવાળો છે, અને કયો
નય અલ્પ વિષયવાળો છે તેનું વિવેચન—

નૈગમાદિ સાતે નયોભાં પહેલા પહેલા નયો અધિક અધિક વિષયવાળો છે,
પરંતુ પછી પછીના નયો અલ્પ અલ્પ વિષયવાળો છે. ૪૬

નૈગમાદિ સાતે નયોભાંથી નૈગમ અને સંગ્રહ એ બે નયોભાં નૈગમની પછી
રહેલ સંગ્રહ બહુ વિષયવાળો નથી પરંતુ સંગ્રહની પહેલાં રહેલ નૈગમ જ બહુ
વિષયવાળો છે એટલે સૂત્રકાર જણાવે છે—

સત્તા (ભાવ) માત્રના વિષયવાળા (અર્થાત્) માત્ર સત્તાને જ વિષય કર-
નાર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ભાવ અને અભાવ (સત્ અને અસત્) બન્નેના
વિષયવાળો હોવાથી નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે. ૪૭

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાત્નો અર્થ ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો
હોવાથી ભૂમવિષયઃ એટલે બહુ (અધિક) વિષયવાળો છે. ૪૭

સંગ્રહાદ વ્યવહારો બહુવિષયમિતિ વિપર્યયમપાસ્યન્તિ—

સદ્વિશેષપ્રકાશકાદ વ્યવહારતઃ સંગ્રહઃ સમસ્તસત્સમૂહોપ-

દર્શકત્વાત્ બહુવિષયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારો હિ કતિપયાન્ સત્પ્રકારાન્ પ્રકાશયતીત્યલ્પવિષયઃ, સંગ્રહસ્તુ સકલ-
સત્પ્રકારાણાં સમૂહં ક્યાપયતીતિ બહુવિષયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારાદ ઋજુસૂત્રો બહુવિષયમિતિ વિપર્યાસં નિરસ્થન્તિ—

વર્તમાનવિષયાઋજુસૂત્રાદ વ્યવહારસ્ત્રિકાલવિષયાવલમ્બિ-

ત્વાદનલ્પાર્થઃ ॥૪૯॥

§૧ વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિનમર્થઋજુસૂત્રઃ સૂત્રયતીત્યસાવલ્પવિષયઃ, વ્યવહારસ્તુ
કાલત્રિતયવર્ત્યર્થજાતમવલમ્બત્વમિત્યયમનલ્પાર્થમિતિ ॥૪૯॥

સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે એવી વિપરીત-
માન્યતાનું નિરસન—

સત્ સામાન્યના કેટલાક વિશેષોને જણાવનાર વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્સા-
માન્યમાં સમાવેશ પામતી બધી જ વસ્તુઓને જણાવનાર સંગ્રહનય અધિક
વિષયવાળો છે. ૪૮

ફૃ૧ વ્યવહારનય સત્સામાન્યના (સત્-વર્ગના) કેટલાક પ્રકારોને જ જણાવે
છે, માટે તે અદ્ય વિષયવાળો છે, જ્યારે સંગ્રહનય સત્-સામાન્ય અન્તર્ગત
સમસ્ત પદાર્થોને જણાવનાર હોવાથી અધિક વિષયવાળો છે. ૪૮

ઋજુસૂત્ર વ્યવહારનયથી અધિક વિષયવાળો છે એ વિપરીત માન્યતાનું
નિરસન—

વર્તમાન ક્ષણસ્થાથી પદાર્થને વિષય કરનાર ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ વ્યવ-
હારનય ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય કરનાર હોવાથી વિશેષ વિષયવાળો છે. ૪૯

ફૃ૧ ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાન ક્ષણમાં જ રહેનાર પદાર્થને જણાવે છે,
માટે તે અદ્યવિષયવાળો છે, પરંતુ વ્યવહારનય તો ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય
કરનાર હોવાથી બહુ વિષયવાળો છે. ૪૯

(૫૦) સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદિતિ સર્વમેકં શ્વદિશેષાત્ ॥૪૮॥

ઋજુસૂત્રાચ્છન્દો બહુવિષય इत्याशङ्कामपसारयन्ति—

કાલાદિભેદેન મિન્નાર્યોપદર્શિનઃ શ્વદાદ્રજુસૂત્રસ્તદ્વિપ-

રીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ ॥૫૦॥

ફૃ૧ શ્વદનયો હિ કાલાદિભેદાદિન્નમર્થમુપદર્શયતીતિ ત્તોકવિષયઃ, ઋજુસૂત્રસ્તુ
કાલાદિભેદતોડ્યમિન્નમર્થ સૂચયતીતિ બહુવિષય इति ॥૫૦॥

શ્વદાત્ સમમિરૂદો મહાર્થ इत्यારેકાં પરાકુર્વન્તિ—

પ્રતિપર્યાયશ્વદમર્થભેદમમીપ્સતઃ સમમિરૂદાચ્છન્દસ્તદ્વિપર્યાયાનુ-

યાયિત્વાત્ પ્રમૂતવિષયઃ ॥૫૧॥

ફૃ૧ સમમિરૂદનયો હિ પર્યાયશ્વદનાં વ્યુપત્તિભેદેન મિન્નાર્યતામર્થયત इति
તનુગોચરોડસૌ, શ્વદનયસ્તુ તેષાં તદ્ભેદેનાન્યેકાર્થતાં સમર્થયત इति સમવિક-
વિષયઃ ॥૫૧॥

શ્વદનય ઋજુસૂત્રથી અધિક વિષયવાળો છે એ શંકાનું અપસરણ—

કાલાદિ ભેદ દ્વારા બિન્ન અર્થને જણાવનાર શ્વદનયની અપેક્ષાએ ઋજુ-
સૂત્ર તેનાથી વિપરીત અબિન્ન પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી વિશેષ વિષય-
વાળો છે. ૫૦

ફૃ૧ શ્વદનય કાલાદિભેદ દ્વારા બિન્ન બિન્ન પદાર્થ(અર્થભેદ)ને જણાવે
છે, જ્યારે ઋજુસૂત્ર તો કાલાદિ ભેદ હોવા છતાં અબિન્ન અર્થને જણાવનાર
હોવાથી વધારે વિષયવાળો છે. ૫૦

શબ્દથી સમભિરૂઢ વધારે વિષયવાળો છે એ શંકાતું નિરાકરણ—
દરેક પર્યાયવાચી શબ્દોને બિન્ન બિન્ન વાચ્યાર્થવાળા માનનાર સમ-
ભિરૂઢ નયની અપેક્ષાએ શબ્દનય તો તે પર્યાયવાચી બિન્ન બિન્ન શબ્દોને પણ
એકાર્થવાચી માનનાર હોવાથી પ્રભૂત વિષયવાળો છે. ૫૧

§૧ સમભિરૂઢનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિવડે પ્રતિપયાંય શબ્દોને બિન્ન બિન્ન
અર્થવાળા માને છે, માટે તે અલ્પવિષયવાળો છે; જ્યારે શબ્દનય જુદી જુદી
વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં પણ પ્રતિ પયાંય શબ્દોને અભિન્ન અર્થને જણાવનાર
માને છે માટે પ્રચુર વિષયવાળો છે. ૫૧

(૫૦) અસાચિનિ ઋજુદ્વનઃ । તેષામિતિ ધ્વાનામ્ । તદ્ભેદેનેતિ વ્યુત્પત્તિમેદન ॥૫૧॥

સમભિરૂઢાદેવંમૂલો મૂલવિષય હ્યપ્યપ્યકૂતં પ્રતિક્ષિપન્તિ—

પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થં પ્રતિજાનાનાદેવંમૂલાત્ સમભિરૂઢ-

સ્તદન્યથાર્થસ્થાપકત્વાન્મહાગોચરઃ ॥૫૨॥

§૧ એવંમૂલનયો હિ ક્રિયાભેદન મિન્નમર્થં પ્રતિજાનોત્ હિ તુચ્છવિષયોઽસૌ,
સમભિરૂઢસ્તુ તદ્ભેદનાપ્યમિન્નં ભાવમભિપ્રેતીતિ પ્રમૂતવિષયઃ ॥૫૨॥

સમભિરૂઢથી એવંભૂત અધિક વિષયવાળો છે, એ માન્યતાનું નિરાકરણ—
બિન્ન બિન્ન ક્રિયાદ્વારા શબ્દોને બિન્ન બિન્ન અર્થના વાચક માનનાર
એવંભૂત નયની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં અભિન્ન
અર્થને માનનાર હોવાથી વધુ વિષયવાળો છે. ૫૨

§૧ એવંભૂતનય ક્રિયાના ભેદથી અર્થમાં પણ ભેદ માને છે માટે તે અલ્પ-
વિષયવાળો છે જ્યારે સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં પણ પદાર્થને
અભિન્ન માને છે, માટે પુષ્કળ વિષયવાળો છે. ૫૨

(૫૦) તદ્ભેદેનાપીતિ ક્રિયામેદેનાપિ ॥૫૨॥

અથ યથા નયવાક્યં પ્રવર્તતે તથા પ્રકાશિયન્તિ—

નયવાક્યમપિ સ્વવિષયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં

સપ્તમજ્ઞીમનુવ્રજતિ ॥૫૩॥

§૧ નયવાક્યં પ્રાગ્લક્ષિતવિકલાદેશસ્વરૂપં; ન કેવલં સકલાદેશસ્વભાવં પ્રમાણ-
વાક્યમિત્યપિ શબ્દાર્થઃ । સ્વવિષયે સ્વાભિષેયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં પરસ્પર-
વિભિન્નાર્થનયયુગ્મસમુત્થવિધાનનિષેધાભ્યાં કૃત્વા સપ્તમજ્ઞીમનુગચ્છતિ, પ્રમાણસપ્ત-
મજ્ઞીવદેતદ્વિચારઃ કર્તવ્યઃ ।

§૨ નયસપ્તમજ્ઞીષ્વપિ પ્રતિમજ્ઞં સ્થાત્કારસ્યૈવકારસ્ય ચ પ્રયોગસદ્ભાવાત્ ।
તાસાં વિકલાદેશત્વાદેવ સકલાદેશાત્મિકાયાઃ પ્રમાણસપ્તમજ્ઞયા વિશેષવ્યવસ્થા-

પનાત્ । વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસપ્તમજ્ઞી વસ્ત્વંશમાત્રપ્રરૂપકત્વાત્ ; સકલા-
દેશસ્વભાવા તુ પ્રમાણસપ્તમજ્ઞી સંપૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપ્રરૂપકત્વાદિતિ ॥૫૩॥

નયવાક્યની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ—

પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર નયવાક્ય પણ વિધિ અને નિષેધની
વિવક્ષા વડે સમભંગીનું રૂપ પામે છે. ૫૩

કૃ૧ માત્ર સકલાદેશસ્વભાવવાળું પ્રમાણવાક્ય જ સ્વવિષયમાં પ્રવર્તતું વિધિ-
અને નિષેધની કલ્પના દ્વારા સમભંગીને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પરંતુ અગાઉ
જણાવેલ વિકલાદેશસ્વભાવવાળું નયવાક્ય પણ સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતું પરસ્પર
ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા બે નયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિધિ અને નિષેધ દ્વારા સમ-
ભંગીને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ પ્રમાણવાક્યની સમભંગી બને છે તેમ
નયવાક્યની પણ સમભંગી બને છે. નયસમભંગીના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રમાણ
સમભંગીની જેમ સમજી લેવો.

કૃ૨ નય સમભંગીના દરેક ભંગમાં પણ ‘સ્યાત્કાર’ અને ‘યવકાર’ નો
પ્રયોગ થાય છે, તો પણ વિકલાદેશસ્વરૂપવાળી નય સમભંગી સકલાદેશસ્વભાવ-
વાળી પ્રમાણ સમભંગીથી ભુદી છે. નયસમભંગી વિકલાદેશસ્વભાવવાળી જ
છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશમાત્રને જ જણાવનાર છે, જ્યારે પ્રમાણ-
સપ્તમજ્ઞી તો સકલાદેશસ્વભાવવાળી છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના સંપૂર્ણ
સ્વરૂપને જણાવનાર છે. (બંને સમભંગીમાં આટલો જ તફાવત છે.) ૫૩

(૫૦) વિકલાદેશત્વાદેવેત્યત્ર તાસાં સપ્તમજ્ઞીનામ્, અત્ર ચ કાક્ષ્યા વ્યાખ્યા ॥૫૩॥

एवं नयस्य लक्षणसंख्याविषयान् व्यवस्थाप्येदानीं फलं स्फुटयन्ति—

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥५४॥

પ્રમાણસ્યેવ પ્રમાણવત્, અસ્યેતિ નયસ્ય, યથા સ્વભાવનિર્ણયેણ પ્રમાણસ્ય સંપૂર્ણ-
વસ્ત્વજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમુક્તમ્, તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વૈકદેશજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમાનન્ત-
ર્થેનાવધાર્યમ્ । યથા ચ પારમ્પર્યેણ પ્રમાણસ્યોપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ સંપૂર્ણવસ્તુવિષયાઃ
ફલત્વેનામિહિતાસ્તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વંશવિષયાસ્તાઃ પરમ્પરાફલત્વેનાવધારણીયાઃ ।
તદેતદ્ દ્વિપ્રકારમપિ નયસ્ય ફલં તતઃ કથञ्चिच्चिન્નમભિન્નં વાડવગન્તવ્યમ્ । નયફલ-
ત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ કથञ्ચિદ્દેવામેદપ્રતિષ્ઠા ચ નયફલયોઃ પ્રાગુક્તપ્રમાણફલયોરિવ કુશલૈઃ
કર્તવ્યાઃ ॥૫૪॥

આ રીતે નયના લક્ષણ, સંખ્યા, વિષયની વ્યવસ્થા કરીને ફલનું સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—

નયના ફલની વ્યવસ્થા પ્રમાણના ફલની વ્યવસ્થાની જેમ કરી લેવી. ૫૪

કૃ૧ પ્રમાણનું અનન્તર (સાક્ષાત્) ફલ જેમ વસ્તુ સંબંધી સમસ્ત અજ્ઞાનનો
નાશ કહેલ છે, તેમ નયનું અનન્તર (તાત્કાલિક) ફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના એક

અંશ સંબંધી અજ્ઞાનના નાશરૂપ બાણુનું. પ્રમાણુનું પરંપરા ફલ (ફલનું ફલ) એમ સંપૂર્ણ પદાર્થ વિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષા યુક્તિ છે, તેમ નયનું પરંપરા ફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશવિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષા યુક્તિ બાણુવી. નયનું અનન્તર અને પરંપરા એમ બન્ને પ્રકારનું ફલ નયથી કથંચિદ્ બિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન બાણુનું. અન્યથા નય અને ફલનો સંબંધ ઘટી શકશે નહિ. નય અને નયના ફલમાં કથંચિદ્ છેદાશેદની પ્રતિષ્ઠા (વ્યવસ્થા) પ્રમાણુ અને પ્રમાણુના ફલમાં પહેલાં જે રીતે કહેલ છે, તે રીતે વિદ્વાનોએ કરી લેવી. ૫૪

(૫૦) આનન્તર્યેનેતિ અવ્યવહિતત્વેન । પારમ્પર્યેનેતિ વ્યવધાનેન । ઘસ્ત્વંઘવિષયાસ્તા इति ताः हानोपेक्षाबुद्धयः । तत इति नयात् ॥૫૫॥

(ટિ૦) ધ્વં નયસ્યેત્યાદિ । તા इति ઉપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તદ્દેતદિતિ અનન્ત-પારમ્પર્યરૂપં દ્વિસદમપિ । તત इति નયાત્ । કથંચિદિતિ ન તુ સર્વથા મિન્નં ન ચ સર્વથા તાદાત્મીભૂતમ્ ॥૫૫॥

તદિત્યં પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તેષાં તત્ર કથંચિદવિષ્વખાલે-
નાવસ્થિતેરસ્તિલપ્રમાણનયાનાં વ્યાપકં પ્રમાતારં સ્વરૂપતો વ્યવસ્થાપયન્તિ—

પ્રમાતા મત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધ આત્મા ॥૫૫॥

§૧ પ્રમીણોત્તીતિ પ્રમાતા, કિંમૂતઃ ક ઇત્યાહ—પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષ-પ્રમાણપ્રતીતઃ, અતતિ અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતીત્યાત્મા જીવઃ ।

આ પ્રમાણુ પ્રમાણુ અને નયતરવની વ્યવસ્થા કરીને તેમનાથી અભિન્નરૂપે અવસ્થિત પ્રમાતા, જે બધા પ્રમાણુ અને નયોમાં વ્યાપક છે, તેના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી સિદ્ધ આત્મા પ્રમાતા કહેવાય છે. ૫૫

§૧ જે યથાર્થ જ્ઞાન કરે તે. (પ્રમીણોત્તીતિ પ્રમાતા)

શંકા—પ્રમાતા કેવો છે અને કેાણુ છે ?

સાધાન—પ્રમાતા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ આત્મા છે. નિરંતર નવનવા પયથિાને પામે તે આત્મા, જેનું બીજું નામ જીવ છે. (અતતિ અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતિ इति આત્મા)

(૫૦) લેષામિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાનામ્ । તત્ત્વેતિ આત્મનિ ।

(ટિ૦) તદિત્યમિત્યાદિ । લેષામિતિ પ્રમાણનવાનામ્ । તત્ત્વેતિ પ્રમાતરિ । અલિષ્વખાલેનેતિ અલિનાભાવેન ।

§૨ રૂઢાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપેદિરે પરે । ચાર્વાકાસ્તાવચ્ચર્ચ્યાંચક્રુઃ—કાયાકારપરિ-
ણામદશાયામભિવ્યક્તચૈતન્યધર્મકાણિ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુસંજ્ઞકાનિ ચત્વાર્યેવ મૂતાનિ
તત્ત્વમ્, ન તુ તદવ્યતિરિક્તઃ કશ્ચિદ્ મવાન્તરાનુસરણવ્યસનવાનાત્મા; ચતુષ્પાદ
બૃહસ્પતિઃ—“પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિષયેન્દ્રિયસંજ્ઞાઃ;

તૈમ્યચૈતન્યમ્' इति प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्यपि च भूतानि समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यङ्ग्यविष्यन्ति, मदशक्तिवत्; यथा हि काष्ठापिष्ठादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्ति-मासादितसुराकारपरिणामा व्यङ्ग्यन्ति; तद्वदेतान्यपि चैतन्यमिति ।

કુર આત્માના લક્ષણમા અન્ય દર્શનકારોએ વિવાદ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ આર્વાકોએ કરેલ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે. કાયાકાર બને છે ત્યારે જેમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થાય છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ નામના ચાર ભૂતો એ જ તત્ત્વ છે. પરંતુ તેથી ભિન્ન ભવાન્તરમાં જનાર (અપર અપર મનુષ્યાદિ પર્થાથેને પામનાર) આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી. તે અંગે આચાર્ય બહુરૂપતિનું કથન છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોના સમુદાયમાં શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા, અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞા છે, અને તેમાંથી (શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞામાં પરિણત ભૂતસમુદાય-માંથી) ચૈતન્ય છે. એ કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચારે ભૂતો-માંના પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય દૃશ્યમાન નથી તો પણ જ્યારે તેઓના સમુદાય બને છે ત્યારે તેઓ મદશક્તિની જેમ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરશે. જેમ કાષ્ઠપિષ્ઠાદિમાં (તાડાદિ, ધાવડીનાં ફૂલ, મહુડાનાં ફૂલ, કૌદ્રવાદિમાં) મદશક્તિ દેખાતી નથી પણ જ્યારે તેઓ સુરાકારને પામે છે ત્યારે મદશક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેમ આ ભૂતો પણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરે છે.

(વં) परे इति परतीर्थाः । परे इत्यतः पुरस्तेष्विति गम्यम् । तद्व्यतिरिक्त इति भूतव्यतिरिक्तः । प्रत्येकमित्यादिना नास्तिक एव वक्ति । एतान्यपीति भूतान्यपि ।

(ટિ) यथाहि काष्ठेति काष्ठं तादादि तद्रससम्भूता पिष्टं कोदवादि विष्टेयषावातुकी-पुष्पशस्मिन्ना' तद्रसपरिणतिर्नैवશक्तिव्यञ्जिका स्यात् । तद्वदिति पिष्टकाष्ठાદિવત્ । एतामीति क्तारि महाभूतानि ।

તદેતત્ તરલતરમતિવિલસિતમ્, કાયાકારપરિણતમૂતૈન્નૈતન્યામિવ્યકેરસિદ્ધેઃ, સતઃ સ્વભિન્નવર્ત્યુકા । ન ચ દેહદશાયાઃ પ્રાગ્ ભૂતેષુ ચૈતન્યસત્તાસાધકં પ્રત્યક્ષમસ્તિ, તસ્યૈન્દ્રિયકસ્યાતીન્દ્રિયે તસ્મિન્નપ્રવર્તનાત્, અનૈન્દ્રિયકસ્ય તસ્ય ત્વયાઽનજ્ઞીકારાન્ન ચ । નાપ્યનુમાનમ્, તસ્યાપ્યનજ્ઞીકારાદેવ । બથ સ્વીક્રિયત એવ લોકયાત્રાનિર્વાહણપ્રવર્ણ ધૂમાણનુમાનમ્, સ્વર્ગપૂર્વાદિપ્રસાધકસ્યાલૌકિકસ્યૈવ તસ્ય તિરસ્કારાદિતિ ચેત્ ; તર્હિ કાયાકારહેતુસ્વકાયાકારમૂતેષુ ભૂતેષુ ચૈતન્યાનુમાનમપ્યલૌકિકં સ્યાદ, લૌકિકૈસ્તત્ર તસ્યાનનુમીયમાનત્વાત્, સ્વર્ગપૂર્વાદિપ્રસાધકમપિ વા તદ્ લૌકિકં ભવેત્ ।

કેવ જૈન—તમારું આ કથન અંચળ યુદ્ધિત્તું પરિણામ છે, 'કાયાકાર પરિ-ણત' ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે એ વસ્તુ અસિદ્ધ છે, કારણકે અભિવ્યક્ત તો વિદ્યમાન પદાર્થની જ ઘટી શકે છે. આમ તમેએ માનેલી અભિવ્યક્ત પ્રમાણસિદ્ધ નથી. છતાં એ અભિવ્યક્ત પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો દેહદશા પામ્યા પહેલાં તે ભૂતોમાં ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

प्रत्यक्ष प्रमाणानुं अनिन्द्रियक प्रत्यक्ष तो कही शक्यो नहि, कारण के ते अतीन्द्रिय चैतन्यमां प्रवृत्त यवाने शक्तिमान नथी अने अनैन्द्रियक प्रत्यक्ष पक्ष कही शक्यो नहि. कारण के ते तयो मानता नथी. तेरी ज रीते अनुमान पक्ष कही शक्यता नथी, कारण के प्रत्यक्ष सिवाय कोर्ध पक्ष प्रमाण तमने मान्य नथी.

आर्वाक—लोक व्यवहारना निर्वाह भाटे लौकिक प्रमादि अनुमान अने मानीये छीये परंतु स्वर्ग, अपूर्व वगेरेने साधनार अलौकिक अनुमान अमे मानता नथी.

जैन—तो कायाकार नहि पायेला परंतु कायाकारना कारणरूप भूतमां चैतन्यनुं अनुमान पक्ष अलौकिक ज मानवुं जेधंये, कारण के लोके आवुं अनुमान करता नथी अने जे तभारा आ अनुमानने लौकिक कहेवा भागता हो तो स्वर्ग, अपूर्वने साधनार अनुमानने पक्ष लौकिक मानवुं जेधंये.

(५०) तदेतद्वित्यादि सूरिः । असिद्धेः इत्यतोऽप्रे किमितीति गम्यम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अतीन्द्रिये इति चैतन्ये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । स्वर्गापूर्वादिप्रसाधकस्येत्यत्र अपूर्वशब्देन पुण्यपास्य । तस्येति अनुमानस्य । तिरस्कारादिति अस्माभिः । अलौकिकं स्यादिति को भावो यदि 'किलालौकिकं त्वया न मन्यते तदा चैतन्यानुमानमपि अलौकिकं प्राप्नोतीति भावः । तत्रेति भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य ।

(टि०) सतः खल्विति असन्नामिष्यज्यते असच्छक्रेणाप्युत्पादयितुं न पार्यते, इष्यपुत्रलाभावात् गगनाम्भोरुहवत्, यथा चैतन्यमासाया । अथ शकादयः सुपर्वाणो न सन्ति प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत्, भूतैष्वपि चैतन्यं न प्रत्यक्षलक्ष्यं तदपि तत्र नास्तीति कथं न मन्यन्मम् । कायाकारपरिणतेषु भूतेषु चैतन्यं प्रत्यक्षेण लक्ष्यते इति चेत्, ननु प्रत्यक्षेणातीन्द्रियेण एभिरेव वा चैतन्यं लक्ष्यते विदुषा । न तावत् प्रथमः कल्पः कल्पशिखोर्भवत्प्रत्यक्षेणैव । अतीन्द्रियस्य इन्द्रियपथातीतशक्तिद्विजोवादिप्रसाधकत्वेन भवन्मताभिषातोयतस्य प्रक्यातत्वात् । न द्वितीयः शुभंगुः । इन्द्रियस्यातीन्द्रिये प्रवेष्टानुपपत्तेः । अतीन्द्रियचैतन्यबलकादिसिद्धिरपि कर्तव्या । प्रागिति पूर्वम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । तस्मिन्निति चैतन्ये । अनैन्द्रियकस्येति अवस्थादिकस्य । तस्येति प्रत्यक्षज्ञानस्य । नाप्यनुमानमिति नाप्यनुमानम् भूतेषु चैतन्यप्रसाधनबद्धकक्षम् । तस्यापीति अनुमानस्यापि । चार्वाकोऽप्यक्षमेकमिति वचनात् । अथ स्वीक्रियत इत्यादि । स्वर्गेति स्वर्गप्ररूपकस्य । अपूर्वेति अदृष्टपुण्यपादादिनिर्णेतुः । अलौकिकस्येति लोकव्यवहारव्यतिरिक्तस्य । तस्येति अनुमानस्य । [? तिरस्कारादिति] निराकरणात् । तत्रेति तेषु भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य । तदिति अनुमानम् ।

§४ अथोक्तं प्राक्काष्ठपिष्टप्रभृतिषु प्रत्येकमप्रतीयमानाऽपि मदशक्तिः समुदाय-दशायां यथामिष्यज्यते, तथा कायाकारे चैतन्यमपीति चेत् । तदसत्यम् । यतः केयं मदशक्तिर्नाम ? । वस्तुस्वरूपमेव, अतीन्द्रिया वा काचित् । न प्राप्यः पक्षः, काष्ठपिष्टादिबस्तुस्वरूपस्यासमुदायदशायामपि सत्त्वेन तदानीमपि मदशक्तेरभिष्यक्ति-प्रसक्तेः । अतीन्द्रियायास्तु तस्यास्तदानीमन्यदा वा न ते स्वीकारः सुन्दरः, प्रत्यक्षतिरिक्तप्रमाणस्य तत्साधकस्य भवतोऽभावात् । जैनैस्तदानीं स्वीकृतैव तावदियम्,

સમુદાયદશાયમભિવ્યક્તિસ્વીકારાદિતિ ચેત્ । તદસત્, તસ્યાસ્તદાનીં તૈરુપાદત્વેન સ્વીકારાત્, મૃત્પિષ્ઠદંડકુલાદિસામઘ્યાં ઘટવત્ । સતિ વસ્તુનિ જ્ઞાનજનનયોગ્ય દ્વામિવ્યક્તકમુચ્યતે, પ્રદીપાદિવદ્ । ન ચ કાષ્ટપિષ્ટાદાંનિ મદશક્તૌ તથા, તસ્યાઃ સાધકપ્રમાણાભાવાદ્; હિતિ કથં તદદૃષ્ટાન્તેન ચૈતન્યવ્યક્તિઃ સિચ્યેત્ ?

કૃત્ર ચાર્વાક—પણુ અમે પહેલાં કહી જ ગયા છીએ કે, પૃથક્ પૃથક્ કહેલા કાષ્ટપિષ્ટાદિમાં પ્રથમ નહિ જણાતી મદશક્તિ જેમ સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ કાષાકાર પામેલ જૂતોમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જૈન—તમેએ કહ્યું તો છે પણુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, આ મદશક્તિ શું છે ? વસ્તુરૂપ છે કે કોઈ અતીન્દ્રિય છે ? વસ્તુ સ્વરૂપ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે અસમુદાયદશામાં પણુ કાષ્ટપિષ્ટાદિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ તો છે જ તો તે વખતે (અસમુદાયદશામાં) પણુ અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ આવશે. વળી, મદશક્તિને અસમુદાયદશામાં કે સમુદાયદશામાં અતીન્દ્રિયરૂપે તમે સ્વીકારો તે તમારા માટે સારું (હિતવાહ) નથી, કારણ કે તેવી (અતીન્દ્રિય) મદશક્તિને સાધનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બિન બીજું કોઈ પણુ પ્રમાણ તમે માનતા નથી, અને પ્રત્યક્ષ તેને સાધી શકતું નથી.

ચાર્વાક—તમે જૈનોએ તે મદશક્તિની સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ માનેલી હોવાથી અસમુદાયવસ્થામાં એ અતીન્દ્રિયા મદશક્તિ સ્વીકારેલી જ છે.

જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન બ્યાજળી નથી. કારણ કે માટીનો પિંડ, ઢંડ, કુંભાર વિગેરે સામગ્રી હોય ત્યારે ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સમુદિત દશામાં જૈનોએ મદશક્તિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે પરંતુ અભિવ્યક્તિ માનેલ નથી. કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રદીપ જેવા પદાર્થો અભિવ્યંજક કહેવાય છે. કાષ્ટપિષ્ટાદિ મદશક્તિના વિષયમાં અભિવ્યંજક કહેવાય નહિ, કારણ કે મદશક્તિનું અસ્તિત્વ સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મદશક્તિના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જૂતોમાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?

(૧૦) અથોકમિત્યાદિ નાસ્તિકઃ । તદ્વસ્ત્યમિત્યાદિ યરિઃ । તદ્વાનીમિતિ અસમુદાયે । અન્યથા વેતિ સમુદાયે । તત્સાધકસ્યેતિ અતોન્દ્રિયશક્તિસાધકસ્ય । તદ્વાનીમિતિ અસમુદાયદશાયામ્ । इयमिति अतोन्द्रिया शक्तिः । ज्ञानजननयोग्यमिति सतो वस्तुनो ज्ञानं जनयति । साधकप्रमाणाभावादिति मदशक्तेः प्राक् सत्तासाधकप्रमाणाभावात् ।

(ટિ૦) કાષ્ટપિષ્ટાદિત્યાદિ । તસ્યા હિતિ મદશક્તેઃ । તદ્દદૃષ્ટાન્તેનેતિ મદશક્ત્યુદાહરણેન ।

૬૫ અથ મૂતેભ્યચૈતન્યમુત્પન્નમાનમિષ્યતે । નૈતદપિ પ્રશસ્યમ્, પુથગવસ્થેભ્યોઽપિ તેભ્યસ્તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ । મૂતસમુદયસ્વભાવાત્ કાયાત્તદુત્પાદ હિતિ ચેદ્, નનુ સમસ્તાદ્ વ્યસ્તાદ્ વા તસ્માત્ તદુત્પન્નત્ । ન તાવત્ સમસ્તાત્, અજુન્યાદિષ્ઠેદેઽપિ પમ્વ-તાપ્રસજ્ઞાત્, અન્યથા શિરશ્છેદેઽપ્યપન્નસ્વપ્રાપ્તેઃ । નાપિ વ્યસ્તાદ્ એકસ્મિન્નૈવ કાથેઽનેકચૈતન્યોત્પત્તિપ્રસજ્ઞાત્ । અથૈકઃ શરીરાબયવી તત્ એકમેવ ચૈતન્યમુત્પન્નત્ ।

તદપ્યસૂક્ષ્મમ્, અક્ષપાદમત્ એવ તાદૃશાભ્યવિત્ત્વીકારાત્, ત્વન્મતે તુ “સમુદયમાત્ર-
મિદં કલેશ્વરમ્” इत्यभिधानात् ।

કૃપ આર્વાક—તો ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અમે માનીશું.
જૈન—તમારું તે કથન પણ પ્રશંસાપાત્ર નથી, કારણ કે, એવું માનવાથી
તો પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ.

આર્વાક—પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી નહિ પણ ભૂતોના સમુદાયરૂપ કાયાથી જ
ચતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પ્રશ્ન છે કે સમસ્ત કાયથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ
થાય છે કે વ્યસ્ત કાય (ભિન્ન ભિન્ન અંગો)થી ? જો સમસ્ત કાયથી થતી
હોય તો, આંગળી આદિ કોઈ એક અવયવનો છેદ થતાં જ મરણનો (અચૈત-
નત્વનો) પ્રસંગ આવશે, અને તેમ ન માનો તો મસ્તકનો છેદ થવા છતાં પણ
મરણ (અચૈતન્ય) નહિ થાય. વ્યસ્ત પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ
માનવાથી એક જ કાયામાં અનેક ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—તેમ નહિ બને, કારણ કે, શરીરરૂપ અવયવો તો એક છે, માટે
એક જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ સ્થૂલ છે, કારણ કે અક્ષપાદ (ગૌતમ)ના
મતમાં જ તેવા અવયવોનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તમારા મતમાં આ શરીર માત્ર
ભૂતના સમૂહરૂપ છે “સમુદયમાત્રમિદં કલેશ્વરમ્” એમ કહેલ છે, અર્થાત્ તમે
શરીરાવયવોનો સ્વીકારતા નથી.

(૧૦) અથ મૂત્તેભ્યમ્ इत्यादि परः । नैतद्वर्णीत्यादि दूरिः । तस्मादिति कयात् ।
तदिति चैतन्यम् ।

(ટિ૦) તેમ્બ્યમ્ इति पृथिव्यादिभ्यो भूतेभ्यः । तदुत्पत्तीति मद्वाल्लुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादिति
कयात् । तदिति चैतन्यम् । अन्यथेति शरीरस्याङ्गुल्याद्येकावयवस्येऽपि न पक्षता चेत् ।
अपञ्चत्वेति मरणाभावात्तः । अक्षपादेति नैयायिकमते । तादृशेति एकस्वरूपनिर्वाणव-
व्यङ्गीकारात् ।

કિઞ્ચ, શરીરસ્યાવૈકલ્યાદ મૂતશરીરેડપિ ચૈતન્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ । અથ વાતાદિ-
દોર્થૈર્વૈગુણ્યાદ ન મૂતશરીરસ્ય ચૈતન્યોત્પાદકત્વમ્ । નૈતદ્યુક્તમ્ । યતો મૂતસ્ય
સમીભવન્તિ દોષાસ્તતો દેહસ્યાઽઽરોગ્યલાભઃ, તથા ચોક્તમ્—“તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષય-
વૃદ્ધી વિપર્યયે” इति; ततश्च पुनरुज्जीवनं स्यात् । अथ समीकरणं दोषाणां कुतो
ज्ञायते ?, ज्वरादिविकारादर्शनात् ।

જૈન—વળી, મૂતક (મઠકા)નું શરીર અવિકલ (સંપૂર્ણ) હોવાથી તે મઠકામાં
પણ ચૈતન્ય (નવજીવન)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—વાતાદિ(વાત, પિત્ત અને કફરૂપ) દોષોની વિષમતા હોવાથી મૂત
શરીર ચૈતન્યનું ઉત્પાદક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે મૃત શરીરના વાતાદિદોષો સમ કઈ જાય છે, વાતાદિ દોષોની સમાનતા એ આશય છે અને દોષોનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ એ અનાશય છે. ‘તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષયવૃદ્ધી વિપર્યયે’ એ સિદ્ધાંતે શરીરને આશયનો લાભ થવો જોઈએ અને તેમ થતાં મૃત શરીરને પુનઃ નવજનન પ્રાપ્ત થશે.

આર્વાક—મૃત શરીરમાં દોષોનું સમીકરણ (સમત્વ) છે તે કઈ રીતે જાણી શકાય ?

(૫૦) ‘તેષાં સમત્વમારોગ્યમ્’ इत्यत्र तेषां दोषाणाम् । अथ समीकरणमित्यादि परः । ज्वरादौत्यादि सूरिः ।

(ટિં)જ્વરોદિત્યાદિતિ અવિનાશાત્ । મૃતસમુદાયસ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । તત્ત્વમ્ इति तस्मात् कारणात् दोषसमीभावाद् वा । तेषामिति वातादिदोषाणाम् । विपर्यय इति रोगवृद्धिः ततश्चेति वातादिदोषसमत्वात् ।

૬૬ અથ વૈગુણ્યકારિણિ નિવૃત્તેડપિ નાવશ્યં તત્કૃતસ્ય વૈગુણ્યસ્ય નિવૃત્તિઃ, યથા વહ્નિનિવૃત્તાવપિ ન કાષ્ટે શ્યામિકાકૌટિલ્યાદિવિકારસ્ય । તદપ્યસૂપપાદમ્ । યતઃ ક્ષિપ્રિત્ ક્વચિદનિવર્ત્યવિકારારમ્ભકં દૃષ્ટમ્, યથા કાષ્ટે વહ્નિઃ શ્યામિકાદેઃ; ક્વચિન્ન નિવર્ત્ય-વિકારારમ્ભકમ્, યથા મુવર્ણે દ્રવતાયાઃ; તત્ર યદિ દોષવિકારોડનિવર્ત્યઃ સ્યાત્ ક્ષિત્તિસાશ્નં વૃથૈવ સ્યાત્, તતો દૈર્ઘ્યવાદિવિકારસ્યેવ મહતોડપિ મરણવિકારસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત ।

જૈન—મૃતશરીરમાં જ્વરાદિ વિકાર એવામાં આવતો નથી માટે દોષોનું સમત્વ જાણી શકાય એવું છે.

આર્વાક—વિષમતાને કરનાર દૂર થવાથી (નાશ પામવાથી) તેનાથી કરાયેલ વિષમતા પણ અવશ્ય ચાલી જાય તેવો કોઈ નિયમ નથી. અર્થાત્ વિષમતાનું કારણ દૂર થવા છતાં વિષમતા ટકી શકે છે, જેમકે અગ્નિ નાશ પામવા છતાં લાકડામાં તેનાથી નિષ્પન્ન શ્યામતા અને વંકટાદિ વિકાર ટકી રહે છે.

૬૬ જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણકે કોઈકયાંક એવા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત થતા નથી, જેમકે અગ્નિએ લાકડામાં ઉત્પન્ન કરેલ શ્યામતાદિ વિકાર અગ્નિ નાશ પામવા છતાં નષ્ટ થતો નથી; તે વળી કોઈ કયાંક એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત પણ થાય છે, જેમકે અગ્નિથી મુવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવતાદિ વિકાર અગ્નિનો નાશ (અભાવ) થતાં નાશ પામે છે હવે જે પ્રસ્તુતમાં દોષદિ વિકારને નિવારી ન શકાય તેવો માનવામાં આવે તો ચિકિત્સા (વૈદક)શાસ્ત્ર નિષ્ફળ થશે, અને જે નિવારી શકાય તેવો માનવામાં આવે તો દુર્ગંધતાદિ વિકારોના નિવારણની જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી મરણદિ મહાવિકારનું પણ નિવારણ માનવું પડશે.

(૫૦) અથ વૈગુણ્યકારિણીત્યાદિ પરઃ । तदप्यसूपपादमित्यादि सूरिः । क्क्षिपिदिति पद्य । क्वचिदिति कार्ये । वृथैवेत्यतोऽपि न च तथेति गम्यम् ।

(દિ.) અથ વૈગુણ્યેત્યાદિ । તરુતસ્યેતિ વૈગુણ્યકારિશોષવિહિતસ્ય વિકારસ્ય ચ નિવૃત્તિરિતિ સમ્બન્ધઃ । દ્રવ્યતાયા ઇતિ વર્તિર્નિર્વૈત્યવિકારારમ્ભકઃ । તન્નેતિ શરીરે । તત્ત્વ ઇતિ ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રામાણ્યે । દૌર્બહેત્યેતિ આયુર્વેદોક્તા અસાધ્યા અપ્યામયાઃ પક્ષ્ત્યામ્બનિવારિણઃ સાધ્યા મહેતુઃ, સાધ્યા અપ્યાસાધ્યાઃ સ્થુરિતિ આશ્વઃ ।

§૭ અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદ દૌર્બંધ્યાદિનિવૃત્ત્યુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વમ્, અસાધ્ય-
વ્યાધેરુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વં ચેત્યુભયથાદર્શનાદ મરણાનિવૃત્તિઃ, તદસત્ । યત્ ઔષ-
ધાદેરભાત્ આયુઃશ્યાદ વા કશ્ચિદસાધ્યો વિકારો ભવતિ, દોષે તુ કેવલે વિકાર-
કારિણિ નાસ્ત્યસાધ્યતા । તથા દ્વિ-તેનૈવ વ્યાધિના કશ્ચિદ્ દ્રવ્યતે કશ્ચિદ્ ન,
ઇતિ નેદં દોષે કેવલે વિકારકારિણિ ઘટતે; તસ્માત્ કર્માધિપત્યમેવાડ્ય સુસૂત્રમ્ ।

ન ચૈતત્ પરલોકાદાગતમાત્માનં વિનેતિ, તથાહિ-પ્રત્યસ્યોત્પાદે દેહઃ સહ-
કારિકારણમ્, ઉપાદાનકારણં વા ભવેત્ । પ્રાચિ વિકલ્પે કલ્હેવરસ્ય સહકારિભાવે
કિમુપાદાનં ચૈતન્યસ્ય સ્યાત્ ? તદવ્યતિરેકેણ તત્વાનંતરાભાવાત્ । ન ચાનુપાદાના
કસ્યચિત્ કાર્યસ્યોત્પત્તિરુપલબ્ધચરી, શબ્દવિષ્ણુદાદીનામપ્યનુપાદાનત્વે તત્ત્વચતુષ્ટયા-
નન્તર્ભાવો ભવેત્, દેહાધિકોપાદાનામ્યુપગમે તુ ચૈતન્યસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહાત્મસિદ્ધિઃ,
કાયસહકૃતાદાત્મોપાદાનાત્ તથાવિષ્ણુચૈતન્યપર્યાયોત્પાદપ્રસિદ્ધેઃ ।

§૭ આર્વાક-ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી દુષ્કૃતાદિ વિકારોની નિવૃત્તિ (નાશ)
જણાતી હોવાથી તેવા વિકારોને નિવારી શકાય એવા માનવા જોઈએ. પરંતુ
એવા પણ વ્યાધિઓ છે જે અસાધ્ય હોય છે. આથી તેવા વિકારોને નિવારી ન
શકાય એવા વિકારોની કોટિમાં મૂકવા જોઈએ. આ પ્રમાણે વિકારો અને પ્રકારો
જેવામાં આવતા હોવાથી મરણરૂપ વિકાર નિવારી ન શકાય તેવા છે.

જૈન-તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઔષધાદિ સામગ્રી ન
મળવાથી અથવા આયુષ્યના ક્ષયના કારણે કોઈ વિકાર અસાધ્ય થાય છે. પરંતુ
જે કેવળ દોષને કારણે જ વિકાર થતો હોય તો તે અસાધ્ય બને નહિ. એક જ
વ્યાધિ હોય છતાં કોઈ એક મરણ પામે છે બ્યારે બીજો કોઈ મરણ પામતો
નથી. હવે જે વિકારનું કારણ માત્ર દોષ જ માનવામાં આવે તો એકનું મરણ
અને બીજાનું અમરણ ધરી શકે નહિ. તેથી કર્મનું આધિપત્ય જ કારણ છે
જે સ્પષ્ટતથા સૂચિત થયું.

વળી, કર્મનું આ આધિપત્ય પણ પરલોકમાંથી આવેલ આત્મા વિના સંભવી
શકતું નથી, તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીર સહકારી
કારણરૂપે અથવા ઉપાદાન કારણરૂપે હોય. હવે જે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીરને
સહકારી કારણ માનવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ શું થશે ? કારણ કે,
શરીરરૂપે ઉપસ્થિત ચાર ભૂત સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ તો છે જ નહિ, અને
ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એટલે કે ચૈતન્યની

ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના થઈ એમ માનવું પડશે પણ તે અશુભ છે. વળી, શબ્દ વિદ્યુત્ આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના માનવામાં તે ચાર તત્ત્વોમાં તેનો અન્તર્ભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ તમારી તત્ત્વવ્યવસ્થા હુપ્ત થશે અને એ ઉપાદાન કારણ માને તો નિર્વિઘ્ને આત્મસિદ્ધિ જ થઈ, કારણ કે કાયારૂપ સહકારી કારણની સહાયવડે આત્મરૂપ ઉપાદાન કારણથી તે તે પ્રકારના મનુષ્યાદિ ચૈતન્ય-પર્યાયની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૫૦) અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદિત્યાદિ પરઃ । તદ્વસદિત્યાદિ સ્ત્રિઃ ।

(૫૦) તદ્વચતિરેકેણેતિ દેહસ્યતિરેકેણ । તત્સ્વાન્તરાભાવાદિતિ મળન્મતે ।

(ટિ૦) તેનૈવ ધ્યાયિનેત્યાદિ । હૃદ્મિતિ જમયસ્વભાવનિશ્ચિતં મરણસ્વરૂપમ્ । અગ્નેતિ જીવને મરણે વા । સુસ્ત્રમિતિ સુવિચારમ્ ।

(ટિ૦) પતદિતિ કર્માધિપત્યમ્ । તથાહીત્યાદિ પતસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તદ્વચતિ-રેકેણેતિ કલ્પેતરમન્તરેણ । તત્સ્વાન્તરેતિ કાર્યાકારપરિણતસ્ય મૂતચતુષ્ટયસ્ય મત્તી(તા) તત્ત્વતવા સ્વીકારાત્ । ઉપલબ્ધેતિ પૂર્વમુપલબ્ધા ઉપલબ્ધચરી મૂતપૂર્વજ્ઞતંશ્ચરદ્રપ્રત્યયઃ । શબ્દવિદ્યુદિતિ શબ્દવિદ્યુદાય ઉપાદાનં વિનૈવોત્પદ્યન્તેતિ ચેત્ તતો મવદાગમાભિપ્રેતતત્ત્વચતુષ્ટયજ્ઞપ્રત્યયો મવતિ । નિઃપ્રત્યૂદ્ધેતિ નિર્વિગ્ના । પ્રત્યૂ(હો) નિર્દૂર્ણઃ । નિર્વેતાનિપ્ર યૂદ્ધાણિ (નિર્મતાઃ પ્રયૂદ્ધાઃ) વસ્યાઃ પશ્ચાદ્ગુપ્તોઃ(જો) અનન્યવવિષયસ્તુ વિસર્ગસ્થાને સ(ર્વ)સ્વમ્ । ‘નિર્દૂર્ણહિરાવિઃ પ્રાદુશ્વતુરમ્’ [સિ૦ હે૦ ૨૧.૧૧] કપવર્ગયોઃ પત્વમ્ ।

§૮ નાપ્યુપાદાનકારણં કાયચૈતન્યોપાદેયસ્ય, પરસ્પરાનુયાયિવિકારવત્ત્વં સ્વરૂપા-દાનોપાદેયયોર્લક્ષણમ્, યથા પટાનુયાયિનીલિમત્ત્વં તન્તુનામ્, તન્નુનુયાયિનીલિ-મત્ત્વં ચ પટસ્ય; તથાહિ-નીલતન્તુપટલપરિષટિતમૂર્તિઃ પટો નીલ એવ મવતિ, શુક્લચ પટો નીલીદ્રવાદિના રજ્યમાનો નીલતન્તુસન્તાન એવ મવતીતિ । તત્ર ન તાવત્ તનોરૂપાદાનત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદાનભાવામિતતત્તુભાજઃ શક્તિસંપાતાદિજાનેતસ્ય વિકારસ્ય આસીચન્દનકલ્પાનામન્યત્ર ગતચિત્તાનાં વા ચૈતન્યેડનુપલમ્ભાત્ । યસ્તુ શસ્ત્રસંપા-તાષનન્તરં કસ્યાપિ મૂર્છાદિચૈતન્યવિકારઃ, સ રુધિરસંદર્શનપીઠાભયાદિસમ્ભવ એવ, ન તુ કાયવિકારકારણકઃ; પરરુધિરસંદર્શનવ્યાપ્રાદિમયોત્પન્નમૂર્છાદિવત્ । અસ્તુ વા કાયવિકારકારણકોડસૌ, તથાપિ નોપાદાનકારણં કાયઃ, તસ્મિન્નવસ્થામાત્રકારણ-તયા તસ્ય સહકારિકારણત્વસ્યૈવોપપત્તેઃ, સુવર્ણદ્રવતાયાં દહનવત્ ।

§૮ શરીરને ચૈતન્યરૂપ ઉપાદેય (કાર્ય)નું ઉપાદાન કારણ પણ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે ઉપાદાન અને ઉપાદેયમાં એક બીજાના વિકારોની અનુવૃત્તિ હોય છે. એમકે, તંતુઓની નીલિમા પટમાં જાય છે અને પટની નીલિમા તંતુઓમાં જાય છે, તે આ પ્રમાણે છે. નીલ તંતુઓના સમૂહથી બનેલ પટ નીલ જ થાય છે અને નીલ-દ્રવ્યથી ધોળા પટને નીલ દ્રવ્યથી રંગતાં તે પટના તંતુઓ પણ નીલ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાદાન-ઉપાદેયનું લક્ષણ એક બીજાના વિકારોને

અનુસરનું એ છે, એટલે ઉપાદાન ઉપાદેયનું આનું લક્ષણ હોઈ ચૈતન્યના ઉપાદાન કારણ તરીકે શરીર થતી શકતું નથી, કારણ કે, શરીરમાં શસ્ત્રાદિના ઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકાર વાસીચન્દનકદંબ મધ્યસ્થવૃત્તિવાળા વીતરાગના અથવા અન્યત્ર રોકાયેલ ચિત્તવાળા (એકાગ્ર ધ્યાનવાલા) પુરુષોના ચૈતન્યમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. અને જે શસ્ત્રનો ઘાત થયા પછી હોઈ ચૈતન્યમાં મૂર્છાદિરૂપ વિકાર જોવાય છે તે, બીજાના રુધિર (લોહી)ના દર્શનથી અથવા બ્યાઘ્રાદિના હાયથી આવેલ મૂર્છાની જેમ, રુધિરને જોવાથી અથવા પીડા વિગેરેના હાયથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. પરંતુ તે મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકાર શરીરમાં વિકાર થયો એટલા માત્રથી નથી, એટલે કે શરીરના વિકારની અનુવૃત્તિ ચૈતન્યમાં નથી અથવા આ મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકારને કાયાગત વિકારના કારણે માનવામાં આવે તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી બનતું; કારણ કે ચૈતન્યમાં થતી મૂર્છાદિરૂપ અવસ્થાનું જ માત્ર કારણ હોવાથી તે સહકારી કારણ છે, જેમકે- સુવર્ણની દ્રવ્યરૂપ અવસ્થાનું અગ્નિ એ સહકારી કારણ છે. આ રીતે શરીરના વિકારો ચૈતન્યમાં થતા ન હોવાથી શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(૫૦) ચૈતન્યોપાદેયસ્યેત્યતોડમે યત્ત્વમ્ । અનુપલમ્બાદિતિ । વિકારાનુપલમ્બાત્ । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યવિષયે । અવસ્થામાત્રકારણતયેતિ હર્ષામર્ષોદાસીન્યાયસ્વામાત્રકારણતયા ।

(ટિ.) જાપ્યુપાદાનેત્યાદિ । તત્રેતિ શરીરચૈતન્યયોરુપાદાનોપાદેયત્વે । તત્તોરિતિ શરીરસ્ય । ચૈતન્યે ઇતિ ન વિકારસ્ય ન ચ વાસીચન્દનસમાનસ્ય સૌમ્યત્વસ્ય જ્ઞાને સપલમ્બઃ કથિત્ સમ્ભવતિ । અસ્તુ ચા કાયેત્યાદિ । અસાદિતિ ચૈતન્યવિકારઃ । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યે । તસ્યેતિ શરીરસ્ય । દહનવદિતિ દહનત્વેષ । યથા દહનસ્ય સહકારિત્વં સુવર્ણવ્રતાયો સ્થિતિમાત્રકારણત્વાત્ ન તૂપાદાનત્વમ્ ।

નાપિ ચૈતન્યસ્યોપાદેયત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદેયમામામિતચૈતન્યજુષો હર્ષવિષાદ-મૂર્છાન્દિદ્રામીતિશોકાનેકશાસ્ત્રપ્રબોધાદેવિકારસ્ય કાયેડનુપલમ્બાદિતિ નોક્તમુપાદાન-લક્ષણં દેહસ્વોપપન્નતે । ચદ્વૈદ્યો યદાત્મનઃ કાર્યસ્ય વૃદ્ધિસ્તત્તસ્યોપાદાનમ્, યથા તન્તવઃ પટસ્ય; હત્યપ્યુપાદાનલક્ષણં ન તનોચૈતન્યં પ્રતિ યુગ્યતે, યોજનશતાદિ-શરીરપ્રમાણાનામપિ મત્સ્યાદીનામલ્પતમબુદ્ધિત્વાત્, કૃશતરશરીરાણામપિ કેષાંચિદ્ વૃણાં સાતિશયપ્રજ્ઞાબલશલિત્વાત્; ચા પુનરેષા બાલકાદેર્વિપ્રદ્વૈદ્યો ચૈતન્યતદ્વદ્ધિઃ, સા શરીરસ્ય ચૈતન્યં પ્રતિ સહકારિભાવાદ, ઉદકવૃદ્ધાવકુરવૃદ્ધિત્, ઉપાદાનભાવે હિ નિયમેન ચૈતન્યસ્ય તદ્વૃદ્ધચનુવિધાયિત્વં સ્યાદ્; ન ચૈવમ્, તથાનુભવાભાવાત્ । પૂર્વા-કારપરિત્યાગાજહદ્વૃત્તોત્તરાકારોપાદાનલક્ષણં તનોચૈતન્યં પ્રતિ નાસ્યેષ, ઉપાદાન-મામામિતશરીરપ્રાકતનાકારપરિત્યાગામાર્થેડપિ પ્રાદુર્ભવન્નાનાપ્રકારપ્રકર્ષરૂપચૈતન્ય-વિકારોપલમ્બાદિતિ ન ચૈતન્યં પ્રસ્યુપાદાનમાર્થોડપિ વપુષઃ સૂપાદાનઃ ।

તે જ પ્રકારે ચૈતન્યના વિકારો શરીરમાં ઘટતા ન હોવાથી તે ચૈતન્ય શરીરનું ઉપાદેય અર્થાત્ કાર્ય છે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે ચૈતન્યના વિકારો હ્રસ્વ, વિષાદ, મૂઝછો (મોહ), નિદ્રા, ભય, શોક તથા અનેક શાસ્ત્રોનો બોધ વગેરે કાયામાં ઉપલબ્ધ થતા ન હોઈ ઉપાદાનનું લક્ષણ હેઠળમાં ઘટતું નથી.

આવાંક—જેની વૃદ્ધિથી કાર્યની પોતાની વૃદ્ધિ થાય તે તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. જેમકે, તંતુઓ પટનું ઉપાદાન કારણ છે (અર્થાત્ તંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પટની પણ વૃદ્ધિ થાય છે માટે તંતુઓ પટના ઉપાદાન કારણરૂપ છે.)

જૈન—આપું ઉપાદાનનું લક્ષણ કરે તો તેને અનુસરીને પણ શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાન તરીકે ઘટી શકતું નથી; કારણ કે સેંકડો યોજનના પ્રમાણુવાળા શરીરને ધારણ કરવા છતાં મત્સ્યોમાં અદ્વપયુદ્ધિ હોય છે જ્યારે કેટલાક અતિકૃશ (દુબલા) શરીરવાળા પુરુષોમાં અતિશયવાળી પ્રજાનું વિશેષ બલ હોય છે.

આવાંક—પણ બાલક વિગેરેમાં તો શરીરની વૃદ્ધિ પ્રમાણે ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થતી જોવાય છે, તો શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાનરૂપે કેમ ન ઘટી શકે ?

જૈન—અંકુરની વૃદ્ધિમાં પાણીની વૃદ્ધિ જેમ સહકારી કારણ છે તેમ ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાં બાલકાદિના શરીરની વૃદ્ધિ સહકારી કારણ છે. પણ જો શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ હોય તો શરીરની વૃદ્ધિમાં અવશ્ય ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થાય, પણ તેવો અનુભવ થતો નથી માટે શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી.

આવાંક—જે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાકારને ધારણ કરે છે તે પદાર્થ ઉપાદાન કહેવાય છે.

જૈન—આ પ્રમાણે ઉપાદાનનું લક્ષણ માનો તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ ઘટી શકે નહિ; કારણ કે, ઉપાદાન કારણ તરીકે ઈષ્ટ શરીરમાં પૂર્વાકારનો ત્યાગ ન હોય તો પણ વિવિધ પ્રકારના પ્રકર્ષરૂપ ચૈતન્યવિકારો પ્રગટ થાય છે તેવો અનુભવ છે, માટે ચૈતન્ય અને શરીરનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ ક્ષતિસંગત નથી.

(૫૦) ઉપાદાનમાત્રે હૈત્યત્ર કાકવા ન્યાસ્થા । તદ્વૃદ્ધયનુવિધાયિત્વમિતિ વેદવૃદ્ધયનુ-
વિધાયિત્વમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગેત્યાદિ પૂર્વાકારપરિત્યાગે સતિ ।

(ટિ.) તદ્વૃદ્ધયનુવીતિ શરીરવૃદ્ધયનુવિધાયિત્વમ્ । ન સૈવમિતિ શરીરવૃદ્ધી ન ચૈતન્ય-
વૃદ્ધિઃ । તથોતિ શરીરાનુયાયિચૈતન્યવૃદ્ધયનુભવામાવાત્ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનાવૃદ્ધ-
યતઃ સ્વક્રીયસ્વરૂપમાતિયત્રયમુચ્ચન્ ચ ઉત્તરાકારસ્તસ્ય ડગદામમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગોડપિ
ઉત્તરાકારપ્રવહેડપિ નિઃશ્વભાવમુચ્ચન્ પૂર્વવમયામ્યસ્તમુપાદાનમાલો ન સ્વાદતઃ । (ઈતોરિતિ)
કાવલ્લ ।

કિંચ, યથા કાષ્ઠાથન્તઃપ્રતિષ્ઠાદવ્યક્તાઞ્જલનાઞ્જલનઃ, ચન્દ્રકાન્તાન્ત-
ર્ગતાદ વા તોયાત્ તોર્થ વ્યક્તીભવદમ્યુપગતં ભવતા, તથાડ્યવ્યક્તાચૈતન્યાત્ કુલો-
ડપિ પાશ્ચાત્યાદ વ્યન્તચૈતન્યમમ્યુપગમ્યતામ્; તથા જ્ઞાતસિદ્ધિઃ । અથ દર્યમાન-

કાષ્ટેન્દુકાન્તાદૈરેષ પાર્થિવાઞ્જ્વલનોદકાણુત્પાદોઽન્યુપગમ્યતે, નાદશ્યમાનાત્ કુતોઽપિ; તર્હિ ક્ષીયસ્તે તત્ત્વચતુષ્ટયવાદઃ, સર્વેષાં મૂમ્યાદીનામુપાદાનોપાદેયમાવપ્રસન્નેન જૈના-મિષ્ટેત્પુદ્ગલૈકતત્ત્વવાદપ્રસન્નાદિતિ ન મૂતેમ્યચૈતન્યોત્પાદઃ સદ્વાદઃ ।

વળી, તમે જેમ લાકડામાં રહેલ અવ્યક્ત અગ્નિથી વ્યક્ત અગ્નિને, અને ચન્દ્રકાન્ત મણિમાં રહેલ અવ્યક્ત જ્વલમાંથી વ્યક્ત (પ્રગટ) જ્વલને આવિર્ભાવ માને છે. તેમ કોઈ પણ રીતે પહેલાના અવ્યક્ત ચૈતન્યથી વ્યક્ત ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ પણ માને અને એ રીતે (અભિવ્યક્તિવાદ માનવાથી) પણ આત્માની સિદ્ધિ થશે.

આવાંક—દશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ જણાતા-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ) કાષ્ઠમાંથી પાથિ'વ અગ્નિ અને દશ્યમાન ચન્દ્રકાન્ત મણિમાંથી પાણીની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ પણ અદશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ નહિ જણાતા અર્થાત્ પરોક્ષ)થી કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માનતા નથી.

જૈન—એમ માને (ઉત્પત્તિવાદ માને) તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર જ તત્ત્વો છે એવો તમારો તત્ત્વચતુષ્ટયવાદ ખંડિત થઈ ગયો. (અર્થાત્ પાથિ'વ પદાર્થ જલ અને અગ્નિનું જો ઉપાદાન બનતો હોય તો પછી ચાર તત્ત્વો માનવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ). કારણ કે, એમ માનવામાં તો પૃથ્વીમાંથી ચાર પ્રકારના ભૂતોને બદલે જૈનસંમત પુદ્ગલરૂપ એક જ તત્ત્વને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે આ રીતે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો તમારો વાદ સાચો નથી. (અર્થાત્ અવ્યક્તથી વ્યક્ત માનશો તો આત્મસિદ્ધિ થશે અને દશ્યથી ઉત્પાદ માનશો તો ભૂતચતુષ્ટયવાદનો નાશ થશે.)

(૫૦) ઉપાદાનોપાદેયમાવપ્રસન્નેતિ પરસ્પરમ્ ।

(ટિં) અથ દશ્યમાનેત્યાદિ । તર્હિ ક્ષીણ इति अन्यस्मादपि भूतादभ्यभૂतस्योत्पत्तेः । सर्वकारिकारणसाम्या अन्यपुद्गलेभ्योऽपि विजातीयस्योत्पत्तिरभ्युपगम्यते जैनैः, क्षीमव्यन्तराचि-
 त्तिततर्वादिवुग्धभवत् । दुर्गमज्ञादौ महारिष्टवन्मवे गोक्षीरं रक्तं भवेत् । कृष्णाद्यावसादवलवायस-
 सम्भवः व्यन्तरप्रभावत्वात् ।

§૯ નનુ જ્ઞાન મૂતાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ દશ્યતે, તથાહિ—મૂતેષ્વન્નપાનોપયોગ-
 તુષ્ટેષુ પદ્ધતી ચેતના ભવતિ, તદ્વિપર્યયે વિપર્યયઃ; શ્રાક્ષીષૂતાણુપયોગસંસ્કૃતે ચ કુમારક-
 શરીરે પટુપ્રજ્ઞતા પ્રજાયતે, વર્ષામ્ ચ સ્વેદાદિના નાતિદબીયસૈવ કાષ્ઠેન દધ્યવયવા એવ
 ચલન્તઃ પૂતરાદિકમિરૂપા ઉપલમ્યન્તે, इति મૂતચૈતન્યપક્ષ એવ યુક્તિયુક્તો લક્ષ્યત
 इति ચેત્ ।

નૈત્તચ્ચારુ । ચત્ત્વેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાગ્રયઃ શરીરં પ્રસિદ્ધમ્, તદનુગ્રહાત્ તત્સહકારી
 ન્દ્રિયાનુમદે સતિ પટુકરણત્વાદ વિષયગ્રહણમપિ પટુતરમેવ ભવતિ । ન ચ વિષય-
 ગ્રહણાદન્યચૈતન્યં નામ, એતેન શ્રાક્ષીષૂતોપયોગોઽપિ સ્વારુચાસઃ । આત્મનો મોગા-

ચતનત્વેન શરીરસ્ય કદાચિત્ કેવાન્નિદ મૂતાવયવાનામુપાદાનમ્, ભતઃ શુક્ક-
શોણિતવદ્ દધ્યવયવાન્ વિઠ્ઠાનુપાદાસ્યતે । તથા ચ સ્વેદજાદિભેદેન બહુભેદો
મૂતસર્ગઃ પ્રવર્તતે વિચિત્રકર્મવિપાકાપેક્ષયેતિ ચર્કિચદૈતત્ ।

૬૬ અ. વાંક—જ્ઞાન (ચૈતન્ય) ભૂતોના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરનારું
ભેવાય છે (અર્થાત્ ભૂતોની સત્તામાં જ્ઞાનની સત્તા અને ભૂતોના અભાવમાં
જ્ઞાનનો અભાવ ભેવાતો હોવાથી જ્ઞાન ભૂતો સાથે અવિનાભૂત છે એમ સમજવું.)
તે આ પ્રમાણે—અન્નપાનના ઉપયોગ દ્વારા સંતુષ્ટ થયેલ (પુષ્ટ થયેલ) ભૂતોમાં
પટુચૈતન (પટુ ચૈતન્ય-જ્ઞાન) હોય છે જ્યારે અન્નપાનના ઉપયોગના અભાવથી
સંતુષ્ટ નહિ થયેલ ભૂતોમાં તેવી પટુ ચૈતના ભેવાતી નથી. વળી ગ્રાહી ધીના
ઉપયોગથી કુમારના શરીરમાં પટુપ્રજ્ઞતા-(પટુચૈતના) ભેવાય છે અને વળી વર્ષા-
ઋતુમાં સ્વેદાદિદ્વારા થોડા વખતમાં જ ચલાયમાન હૃદયવયવો જ- (સ્વેદજ-
ઉદ્ભિજ) પોશાદિ કૃમિરૂપે ભેવાય છે, માટે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ
પક્ષ યુક્તિયુક્ત છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે ચેષ્ટા, ઈન્દ્રિય
અને વિષયના આશ્રયરૂપ તો શરીર પ્રસિદ્ધ જ છે. શરીરમાં ઉપકાર કરવાથી
શરીરની સહકારી ઈન્દ્રિયોમાં ઉપકાર થાય છે, એટલે ઈન્દ્રિયો પટુ બને
છે, અને તેથી રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ પણ પટુતર (અતિચપલતાપૂર્વક, સ્ફુર્તિ-
પૂર્વક) થાય છે અને વિષયનું ગ્રહણ એ જ ચૈતન્ય છે પણ તેનાથી જિન કોઈ
ચૈતન્ય નથી. આ કથનથી ગ્રાહીના ધીના ઉપયોગનો પણ ખુલાસો થઈ ગયો.
એમ સમજવું. (અર્થાત્ ગ્રાહી ધીના ઉપયોગ ઈન્દ્રિયોને પટુ કરનાર છે અને
પટુ થયેલ ઈન્દ્રિયો વિષયને સારી રીતે (સ્પષ્ટપણે) ગ્રહણ કરે છે એ અનુભવ-
સિદ્ધ વસ્તુ છે). શરીર આત્માનું ભોગાયતન (ભોગ ભોગવવનું સ્થાન) હોવાથી
કોઈ વખત તે કેટલાક ભૂતાવયવોને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શરીર જેમ વિકૃત
શુક્ર શોણિતને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિકૃત હૃદયવયવોને ગ્રહણ કરે છે અને એ
રીતે કર્મવિપાકની ચિચિત્રતાથી સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ વિગેરે લેહથી
નાના પ્રકારના છવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અર્થાત્ આ પ્રમાણે પરલોકી આત્માની
સિદ્ધિ થાય છે,) માટે ભૂત સાથે જ્ઞાનનો અન્વયવ્યતિરેક છે, એ કથન તુચ્છ છે.

(૫૦) નનુ જ્ઞાનમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ૦) તથાહોત્યાદિ । તદ્વિપર્યયે ઇતિ ભજપાનોવયોગતુષ્ટિવિપર્યયે । વિપર્યય ઇતિ
અપદુચેતના । ગ્રાહીતિ ઔષધવિશેષઃ । તમસા તુષારમાનાવહિમ્લઘૌ વા કલ્મષે
ડન્તેવાસિનઃ કાઠ્ઠુગીયકૈલાષોષધં મિહન્તઃ પ્રેક્ષન્તે પ્રતિમાપ્રકર્ષોડપિ પ્રેક્ષન્તે તેવામ્ ।
'અવિન્યો હિ અષિમન્ત્રૌષધીનાં પ્રમાવઃ' ઇતિ વલાદ્ સર્વં દુર્ણેડમપિ દક્ષત્વં સમ્મવતિ । ઉક્તં ચ—

“અઘ્ચપામાર્ગેવિઠ્ઠશક્તિનીવચાડમયાગુષ્ઠિશતાવરી ચ ।

દૃતેન કીઠાઃ પ્રકરોતિ માનવાન્ ત્રિમિર્દિતૈર્મન્થસહસ્રધારિણઃ ॥૧૧”

(ટિ૦) લેષેન્દ્રિયાર્થા ઇતિ વ્યાપારશબ્દાદયસ્તેવામાચારમૂતમ્ । તદ્વતુપ્રજ્ઞાદિતિ કરીતા-
નુમદાત્ । પટુકરણવાદિતિ નિર્ભેન્દ્રિયતવાત્ ।

§૧૦ આત્મપ્રતીતૌ કિં પ્રમાણમિતિ चेत् प्रत्यक्षमेव तावत्, तथाहि—सुखी दुःखी वाऽहमित्याद्यहंप्रत्ययवच्चेतनातत्त्वमात्माख्यमर्पयत्येव । न चायं भ्रान्तिभ्रान्ता, विसंवादापावादव्यवृत्तात् । नापि लैङ्गिकादिः, लिङ्गादितत्त्वकारणकलापोपनिपातमन्तरेणैवोत्पादात् । ततः स्पष्टप्रतिभासस्वरूपत्वेन प्रत्यक्षलक्षणोऽयमन्तर्मुखाकारतया परिस्फुरन्मात्मानमुद्घोतयति ।

§૧૦ ચાર્વાક—“આત્મા છે” એ પ્રતીતિમાં કયું પ્રમાણ છે ? અર્થાત્ આત્માને જણાવનાર કયું પ્રમાણ છે ?

જૈન—આત્માની સાબિતી માટે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે—“હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં જે અહંપ્રત્યય થાય છે એ જ આત્મા નામના ચૈતનાતત્ત્વને જણાવે છે અને આ અહંપ્રત્યય જમરૂપ નથી; કારણ કે, તે વિસંવાદરૂપ દોષથી રહિત છે. આ અહંપ્રત્યય લૈંગિકાદિ (અનુમાનાદિ) પ્રમાણરૂપ પણ નથી; કારણ કે, ઉપર કહેલ અહંપ્રત્યય દોષ પણ પ્રકારના હોવાદિ કારણ વિના જ થાય છે, તે અહંપ્રત્યય સ્પષ્ટ પ્રતિભાસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ છે અને અન્તર્મુખાકારપણે સ્ફુરાયમાન થતો એ અહંપ્રત્યય આત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે.

(ટિ.) અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ । લૈંગિકાદીતિ અહંપ્રત્યયો નાનુમાનાવિરુપઃ । લિંગાદીતિ લિંગાદીનામનુમાનાદિપ્રમાણાં તાનિ કારણાનિ વત્પતૌ હેતુભૂતાનિ તેષાં વ્યાપઃ સમૂહસ્તસ્યા(તત્સા)મીપ્યમાર્થ વિનાપિ અહંપ્રત્યયસ્યોત્પત્તેઃ । અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ ।

§૧૧ નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવણ એવૈષ પ્રત્યયઃ, સ્થૂલોઽહં કશોઽહમિત્યાદિપ્રત્યયવત્; ન સત્ત્વેષોઽપ્યાત્માલમ્બનઃ, તસ્ય સ્થૂલતાદિધર્માધારત્વામાવાદિતિ चेत्, तस्मिन्निदानीमुन्दुरवन्दं विद्यत इति मन्दिरमादीपनीयम् ? । न हि नीलः स्फटिक इत्यादि वेदनं सत्यं न संभवतीत्येतावता श्रुक् स्फटिक इत्यपि मा भूत् । स्थूलोऽहमित्याद्यपि हि ज्ञानं स्थूलशरीरवानहमित्येवं शरीरोपाधिकमुत्पद्यमानमात्माલम्बनतया सत्यमेव, यदि तु मेदं तिरस्कुर्वदुत्पद्यते तदा भ्रान्तमेव, नीलः स्फटिक इत्यादिज्ञानवत्; अस्ति च मेदेनापि प्रतिपत्तिः—स्थूलं कशं वा मम शरीरमिति ।

§૧૧ ચાર્વાક—હે જૈને ! “હું સ્થૂલ છું, હું કુશ છું” ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યયની જેમ “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં પણ અહંપ્રત્યય મૂર્તિ (શરીર)ને જ જણાવવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ અમૂર્ત આત્માને તો ઘોતક નથી. ‘વળી, “હું સ્થૂલ છું” ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યય આત્માને વિષય કરતો નથી. કારણ કે, આત્મા સ્થૂલતાદિ ધર્મોના આધારરૂપ નથી (અર્થાત્ આત્મા સ્થૂલ કે કુશ નથી.)

જૈન—તો શું અત્યારે ધરમાં ઉદરોનો સમૂહ છે માટે ધરને બાળી દેવું ? “સ્ફટિક નીલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન સાચું સંભવતું નથી એટલે શું “સ્ફટિક શુકલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાનને પણ સાચું ન માનવું ? “હું સ્થૂલ છું” વિગેરે પ્રત્યયનો અર્થ પણ હું સ્થૂલ શરીરવાળો છું એવો કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યય પણ શરીરની ઉપાધિવાળા આત્માને વિષય કરીને જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાચો જ છે, પરંતુ જો તે પ્રત્યય શરીર અને આત્માના ભેદને તિરસ્કાર કરતો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ શરીર અને આત્માને અભિન્નરૂપે માને તો ‘સ્ફટિક નીલ છે’ વિગેરે

શરીરથી બિન્ન હોય તે। ‘મારો આત્મા’ એ સ્થળે પણ ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી બિન્ન જ હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે માત્ર અનિષ્ટાપાદન—તમારા મતમાં અનિષ્ટની આપત્તિ આપવા માટે જ મેં ‘મારો આત્મા’ એમ કહ્યું છે.

જેન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે ‘મારું શરીર’ એ પ્રત્યયની જેમ ‘મારો આત્મા’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી બિન્ન હોય એવો પ્રતિભાસ નથી. પરંતુ ‘મહમ્’ ‘હું’ એ પ્રમાણે આત્માને પ્રત્યક્ષ કરીને તે ‘અહ’ અર્થાત્ આત્માને ધીલ આત્માથી જૂદો બતાવવા ખાતર ધીળને સમજાવવાની અપેક્ષાથી એ ‘મારો આત્મા છે’ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે, તેથી મારો ‘આત્મા’ એટલે ‘હું’ એમ જ સમજવું અને જ્યારે કોઈ ‘આત્મ’-શબ્દદ્વારા શરીરનો નિર્દેશ કરવાને ઇચ્છે (અર્થાત્ આત્મા એટલે શરીર એવો અર્થ કરવાને ઇચ્છે) ત્યારે ‘મમાત્મા’ એ પ્રત્યય શરીરને શરીરથી આત્મા છુટો છે એમ જણાવે છે, ‘આ સેવક એટલે હું જ છું’ એમ અત્યંત ઉપકારક સેવકમાં સેવ્ય-(સ્વામી)નો ઉપચાર કરાય છે તેમ શરીર આત્માનું ઉપકારક હોવાથી તેમાં પણ આત્માનો ઉપચાર કરાય છે.

(૫૦) અથ મમેત્યાદિપરઃ । અમ્યુપગચ્છત્તિતિ જૈનસ્ય મવતઃ । અનિષ્ટાપાદનાર્થ-ત્વાદિતિ મવતામેવ । તદ્વત્તુરક્ષમિત્યાદિ સ્વરિઃ । મમાત્મેત્યગ્રે કોડર્થ્વં ઇતિ શ્લેષઃ । શરીર-સ્થેત્યાદિના સ્વષ્ટયતિ સ્વરિરેવ । ઉપચારાદિત્યતોડ્રે કિંવદિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ.) બાધ્યમાનત્વાદિતિ અમેદે સતિ મેદમળનપ્રમાણવાપઃ ।

§૧૪ કિંચ, મમાત્મેતિ મત્પ્રત્યયવિષયાદ મેદેનાત્મજ્ઞાનં બાધ્યમાનત્વાદ આન્તં મવતુ, શરીરમેદજ્ઞાનં તુ કસ્માદ આન્તમ્ ? ન હોકત્ર કેશાદિજ્ઞાનસ્ય આન્તત્વે સર્વત્ર આન્તત્વં યુક્તમ્, આન્તાડઆન્તવિરોધાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ પ્રત્યક્ષાદાત્મા સિદ્ધિ-સૌવમધ્યમચ્ચાસામાસ ।

§૧૪ (વળી) મમ અને આત્મા અબિન્ન હોવા છતાં ‘મમાત્મા’ એમ પ્રત્યયથી જ ભેદજ્ઞાન થાય છે તે બાધિત હોવાથી ભલે બ્રાન્ત હોય પણ ‘મમ શરીરમ્’ આ પ્રત્યયથી થતું શરીરના ભેદનું જ્ઞાન બ્રાન્ત કઈ રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. કોઈ જોક સ્થળે કેશાદિ જ્ઞાન બ્રાન્ત થાય તેથી સર્વ સ્થળે જ્ઞાનને બ્રાન્ત કહેવું એ યોગ્ય નથી. કારણ કે, તેથી બ્રાન્તત્વનો ભેદ રહેશે નહિ. માટે આત્મા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિરૂપ મહેલના મધ્યમાં આશ્રિત થયો, અર્થાત્ તમોને માન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

(૫૦) મત્પ્રત્યયવિષયાદ મેદેનેતિ મૌલિકષાત્મનઃ સકાશાક્રિન્નમાત્માન્તરં સ્થાપયતીતિ માવઃ । આત્મજ્ઞાનમિતિ ફતરાત્મજ્ઞાનં ન ત્વાત્મન ઇત્યાદિ વરઃ ।

§૧૫ નન્વાત્મનઃ કિં રૂપં યત્ પ્રત્યક્ષેણ સાક્ષાત્કિયતે ? । યથેવમ્, મુસ્લાદે-રપિ કિં રૂપં યદ્ માનસપ્રત્યક્ષસમધિગમ્યમિષ્યતે ? । નન્વાનન્દાદિત્વભાવં પ્રસિદ્ધમેવ રૂપં મુસ્લાદેઃ, તર્હિં તદાષારત્વમાત્મનોડપિ રૂપમવગચ્છતુ મવાન્ ।

“સુક્ષ્માદિ ચેત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાડનુમૂયતે ।

મતુર્થાનુવેષાત્ તુ સિદ્ધં ગ્રહણમાત્મનઃ ॥૧॥

ઈદં સુસ્થમિતિ જ્ઞાનં દશ્યતે ન ષટાદિવત્ ।

અર્હં સુસ્તોતિ તુ જ્ઞાતિરાત્મનોઽપિ પ્રકાશિકા” ॥૨॥

કૃ૧૫ આવાક—આત્માનું એવું કયું રૂપ છે જેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાક્ષાત્કાર થાય છે ?

જૈન—અમે પણ તમને પૂછીએ છીએ કે સુખાદિનું એવું કયું રૂપ છે જે માનસ પ્રત્યક્ષથી જાણવાયોગ્ય મનાયું છે ?

આવાક—સુખાદિનું આનન્દાદિ સ્વભાવવાળું રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન—તો પછી તે સુખાદિના આધાર બનવાનું આત્માનું રૂપ પણ તમે જાણી શો.

“અનુભવમાં આવતાં સુખાદિ સ્વતન્ત્ર અનુભવાતાં નથી પરંતુ ‘હું સુખી’ એ રીતે મતુર્પ્રત્યયના અર્થના સંબંધ સાથે જ અનુભવાય છે. તેથી આત્માનું અહણુ પ્રસિદ્ધ જ છે” ૧

“આ ઘટ છે” એવા જ્ઞાનની જેમ. ‘આ સુખ છે’ એવું જ્ઞાન અનુભવાનું નથી પણ ‘હું સુખી છું’ એવું જ્ઞાન થાય છે, જે આત્માને પણ જણાવનારું છે.” ૨

(૧) યથેવમિત્યાદિ સ્તરિઃ । નન્ધાનન્દાદિસ્વભાવમિત્યાદિ પરઃ । તર્હી ત્યાદિ સ્તરિઃ । તદ્વાધારત્વમિતિ સુક્ષ્માધારત્વમ્ । મવાનિતિ લોકાયતઃ ।

(૨) સુખાદીત્યાદિનાચાર્ય એવ પ્રપચ્ચયતિ । ઘટાદિવદ્ધિતિ યથા ષટાદયઃ સ્વતન્ત્રા દશ્યન્તે એમિર્વં સુક્ષ્મમિતિ ન, કિન્ત્વર્હં સુક્ષ્માન્વેવં પ્રવર્તંતે ।

(ટિ.) નન્ધાત્મન દત્ત્યાદિ । તદ્વાધારત્વમિતિ માનન્વપરમાનન્દસુક્ષ્મદુઃખાશ્રયત્વમ્ । મતુર્થયેતિ સુક્ષ્મત્સાસ્તોતિ દુઃખમત્સાસ્તોતિ મત્ત્વર્થયેનાત્મા પ્રસિધ્ધયતિ ।

§૧૬ અનુમાનતોઽધ્યાત્મા પ્રસિધ્ધ્યત્યેવ, તદ્વાહિ—ચૈતન્યં તન્વાદિવિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતમ્, તત્ર બાધકોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ન તાવદયં હેતુવિશેષસિદ્ધઃ, કટકુટપટજ્ઞાનાદિવિચિત્રપરિણામપરમ્પરાયાઃ કાદાચિત્કલ્પેન ષટાદિવત્ તત્ર કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । નાપિ વિશેષણાસિદ્ધઃ, ન શરીરિન્દ્રિયવિષયાશ્ચૈતન્યવર્માણઃ રૂપાદિમત્વાદ, ભૌતિકત્વાદ વા ષટવત્, इत्यनेन તત્ર તસ્ય બાધનાત્ । નાપ્યયં વ્યભિચારી ચિકુદ્ધો વા, તન્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતૈત્વાત્ વિપક્ષાત્ તન્વાદિવર્ત્તિનો રૂપાદેઃ શરીરત્વસામાન્યાદ વા સવિશેષણકાર્યત્વહેતોરત્યન્તં વ્યાજ્ઞતૈત્વાત્ । इत्यनुમાનतोऽध्यात्मा प्राप्तिष्यत् ।

કૃ૧૬ અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે જ. તે આ પ્રમાણે—ચૈતન્ય શરીરાદિથી (શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયથી) વિલક્ષણ, ભિન્ન આશ્રયમાં આશ્રિત

છે; કારણ કે શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ થતી ન શકે. અર્થાત્ ચૈતન્યનો આશ્રય શરીરાદિથી વિલક્ષણ માનવામાં આવે તો જ તે કાર્યરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ચૈતન્યના શરીરાદિથી વિલક્ષણ આશ્રયરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કહેલ—શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ન થતી શકે—આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ નથી, કારણ કે કટજ્ઞાન, કુટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાન વિગેરે પરિણામની પરંપરા કાઢાવિત્ત હોવાથી—કોઈક સમયે થતી હોવાથી પટ-વસ્ત્રની જેમ ચૈતન્યમાં કાર્યતા પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયમાં ચૈતન્યધર્મ નથી, કારણ કે તે રૂપાદિવાળાં અથવા તો ભૌતિક છે, ઘટની જેમ. આ અનુમાનથી શરીરાદિમાં ચૈતન્યનો બાધ થાય છે તેથી જ ‘શરીરને ચૈતન્યનું’ આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ’ આવું હેતુનું જે વિશેષણ આપ્યું તે સિદ્ધ છે.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારી કે વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીરાદિમાં રહેનાર રૂપાદિ વિપક્ષથી અથવા શરીરત્વ સામાન્ય વિપક્ષથી વિશેષણયુક્ત કાર્યત્વ હેતુ અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થયો.

(૧૦) તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । તત્ત્વેતિ શરીરેન્નિયવિષયેષુ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યસ્ય । તત્ત્વાદિલક્ષણાદ્યાશ્રિતત્ત્વાદિતિ અનેન હેતુના વિપક્ષઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદિક શરીરત્વસામાન્યં ચ તત્ત્વાશ્રિતં, પરં તત્ત્વં બાષકં, નાસ્તિ, નિર્બાંધં તત્ । તત્ત્વાશ્રિતમેવ । સ્વચ્છેદ્દેશણકાર્યસ્વદેહોરિતિ બાષકોપપત્તી સત્યામ્ ।

(ટિ૦) તથાહિ ચૈતન્યમિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ ।

(ટિ૦) બાષકોપપત્તાવિતિ તત્ત્વાદિયત્તરૂપાદિભિઃ કાર્યઃ સ્વભાવે વ્યભિચારપરિહારાભિર્દેવ વિશેષણમ્ । અર્થં હેતુરિતિ કાર્યત્વાક્યઃ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । શરીરેન્નિયવેતિ કાર્યકરણગોચરાઃ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યસ્ય કાર્યત્વાન્યવાનુપગતિલક્ષણસ્ય । અર્થમિતિ પૂર્વોપદેશિતો હેતુઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદૌ વિશેષણં નાસ્તિ સામાન્યે તુલ્યમપિ નાસ્તિ તત્ત્વં બાષકોપપત્તિઃકાર્યં ચ ।

§૧૭ “ઉપયોગલક્ષણો જીવઃ” હ્યાગમપ્રદીપોડ્મ્યાત્માનમુદ્ધોતયતિ । અનુમાનાગમયોશ્ચ પ્રામાણ્યં પ્રાગેવ પ્રસાચિત્તમિત્યાત્મપ્રસિદ્ધિઃ ॥

§૧૭ “ઉપયોગે જીવનું લક્ષણ છે” એ પ્રમાણે આગમહીપક પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે અને અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણેનું પ્રમાણ્ય પહેલાં અર્થાત્ ત્રીજા પરિવેશ અને ચોથા પરિવેશમાં સિદ્ધ કરેલ જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ થઈ.

§૧૮ બૌદ્ધાસ્તુ બુદ્ધિક્ષણપરમ્પરામાત્રમેવાત્માનમાન્નાસિષ્ઠુઃ, ન પુનર્મૈત્રિકક્ષણનિકરનિસ્તરણુસ્યૂતૈકસૂત્રત્ત્વત્તદન્વચિનમેકમ્ । તે છોકાયતલુપટાકેન્ધોડપિ પાપીયાંસઃ, તદ્ભાવેડપિ તેષાં સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાચ્છટનાત્, તથાહિ—પૂર્વબુદ્ધચાડ્મુત્તેડર્થે નોત્તરબુદ્ધીર્ના સ્મૃતિઃ સંમલતિ, તત્તોડ્મત્વાત્, સન્તાનાન્તરબુદ્ધિત્ । ન જ્ઞાન્યદ્દ્યોડર્થોડ્મ્યેન સ્મર્યતે, અન્યચ્ચેકેન દ્દ્યોડર્થઃ સર્વેઃ સ્મર્યેત । સ્મરણાભાવે ચ કૌતસ્કુતી પ્રત્યભિજ્ઞા-

પ્રસૂતિઃ !, તસ્યાઃ સ્મરણાનુભવોભયસંભવત્વાત્, પદાર્થપ્રેક્ષણપ્રવુદ્ધપ્રાક્ષનસંસ્કારસ્વ હિ પ્રમાતુઃ સ ઇવાવમિત્યાકારેણયસુલ્પથતે ।

૬૧૮ બૌદ્ધ—બૌદ્ધો બુદ્ધિક્ષણ પરંપરા માત્રને (ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ પચાંચને)જ આત્મા માને છે, પરંતુ મોતીઓના ઢાણુઓમાં સતત વ્યાસ (મોતીની માળામાં પસારેલ) હોરાની જેમ બુદ્ધિક્ષણ પરંપરામાં વ્યવધાન વિના વ્યાસ થઈને રહેનાર કોઈ એક વ્યક્તિને (પચાંચોમાં સંબંધિત થઈને રહેનાર દ્રવ્યને) માનતા નથી, માટે (આત્મધનને લૂંટી જનારા હોવાથી) લૂંટાડુ ચાવોક કરતાં પણ વધારે પાપી છે; કારણકે બુદ્ધિક્ષણ પરંપરારૂપ આત્મા બૌદ્ધોને માન્ય હોવા છતાં પણ તેઓને સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક કે અનુમાનાદિ પ્રમાણો સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ પદાર્થની સ્મૃતિ ઉત્તરબુદ્ધિને સંભવે નહિ; કારણકે તે તેથી ભિન્ન છે, સન્તાનાન્તરની બુદ્ધિની જેમ. અન્યે ભણેલ પદાર્થનું સ્મરણ અન્ય કરી શકતો નથી. છતાં એમ નહિ માનો તો કોઈ એકે ભણેલ પદાર્થનું સર્વલોકોને સ્મરણ થવાનો પ્રસંગ આવશે. (અર્થાત્ દષ્ટા—અનુભવિતા અને સ્મરતાં એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ પરંતુ દષ્ટા કોઈ અને સ્મરતાં કોઈ એમ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માનતાં સ્મરણ ઘટી શકશે જ નહિ.)

એટલે બૌદ્ધોના મતે સ્મરણ સંભવી શકતું નથી એ નક્કી થાય છે. અને તેમ થતાં તેઓના મતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ કંઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણકે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો ‘સ્મરણ અને અનુભવ’ એ ઉભય દ્વારા થાય છે. એટલે કે, પદાર્થને જોવાથી જગૃત થયેલ પૂર્વસંસ્કારવાળા પ્રમાતાને ‘આ તે જ છે’ એવા આકારવાળું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(ટિ૦) બૌદ્ધાસ્તુ બુદ્ધીત્યાદિ । તન્નાવેડપીતિ બુદ્ધિક્ષણસ્મરણમાત્રરૂપાત્મસદ્ભાવેડપિ । તેષામિતિ સૌમતાનામ્ । તથાદ્દીત્યાદિ । તત્ત્વમિતિ પૂર્વબુદ્ધયનુભૂતાદર્શાત્ । સન્તાનાન્તરેતિ જપરપુરુષબુદ્ધિવત્ । કૌતસ્કુતીતિ કિમઃ કઃ સ્વાત્ । કુતઃ ‘પચ્ચમ્માસ્તસ્’ । તદ્દોઃ કુઃ । કુતઃ કુત્ત્વમિતિ રાગાદિત્યાદિદમિત્યજ્ઞ હ્રદિઃ । ‘અણેયણિક્ષણજ’ સ્ત્યાદિનાં હિ પ્રત્યયઃ । તસ્યામિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ । હ્યમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા ।

અથ સ્યાદર્થ દોષો યથાવિશેષેણાડન્યદદૃષ્ટમન્યઃ સ્મરતીત્યુચ્યતે, કિન્તવન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવાદેવ સ્મૃતિઃ, મિન્નસંતાનબુદ્ધીનાં તુ કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, તેન સન્તાનાન્તરણાં સ્મૃતિર્ન મવતિ, ન ચૈકસાન્તાનિકીનામપિ બુદ્ધીનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યેન પૂર્વબુદ્ધચનુભૂતેડર્થે તદુત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિર્ન સ્યાત્ ।

તદપ્યનવદાતમ્, ઇવમપિ નાનાત્વસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । અન્યત્વં હિ સ્મૃત્યસંભવે સાધનમુક્તમ્, તપ્ચ કાર્યકારણભાવાધિધાનેડપિ નાપગતમ્, ન હિ કાર્યકારણભાવાધિધાને તસ્યાસિદ્ધત્વાદીનામન્યતમો દોષઃ પ્રતિપથતે । નાપિ સ્વપક્ષસિદ્ધિરનેન ક્રિયતે, ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રોભયપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દૃષ્ટાન્તઃ ।

અથ—“યસ્મિન્નેવ હિ સંતાન આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સંષત્તે કર્પસિ રક્તા યથા” ॥૧॥

इति कर्पासरक्तादृष्टान्तोऽस्तीति चेत् ।

તદસાધીયઃ, સાધનદૂષણાસંભવાત્ । અન્વયાણસમ્ભવાન્ન સાધનમ્—ન હિ કાર્ય-
કારણભાવો યત્ર તત્ર સ્પૃતિઃ કર્પસિ રક્તાવદિત્યન્વયઃ સંભવતિ, નાપિ યત્ર ન સ્પૃતિ-
સ્તત્ર ન કાર્યકારણભાવ इति व्यतिरेकोऽस्ति । અસિદ્ધત્વાદનુદ્ઘાવનાન્ચ ન દૂષણમ્,
ન હિ તત્તોઽન્યત્વાદિત્યસ્ય હેતોઃ કર્પસિ રક્તાવદિત્યનેન કથિદોષઃ પ્રતિપાદ્યતે ।

બીજી—અન્યે જોયેલ, અનુભવેલ પદાર્થનું અન્ય સ્મરણ કરે એવું કેઈ
પણ જાતના વિશેષ વિના (સામાન્યરૂપે) કહીએ તો તમે કહો છો તેવો (સ્મરણ-
લાભાવરૂપ) દોષ આવે. પરંતુ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’ હોવા
છતાં કાર્યકારણભાવરૂપ (વિશેષ)થી જ સ્મરણ થાય છે, અને તમોએ સંતાના-
ન્તર બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું પણ તેમાં કાર્યકારણભાવરૂપ (વિશેષ) નથી, માટે
ત્યાં સ્મરણ થતું નથી. વળી, એક સંતાન બુદ્ધિઓમાં પણ કાર્યકારણભાવ
નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. જો એમ હોય તો પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ
પદાર્થનું ઉત્તરબુદ્ધિને સ્મરણ ન થાય.

જૈન—આ કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે, એ રીતે એક સંતાનકી
બુદ્ધિમાં કાર્યકારણભાવ કહેવા છતાં પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’
તો જેવું હોતું તેવું ને તેવું રહ્યું. અમે સ્મરણાદિના અભાવમાં કારણ તરીકે
‘અન્યત્વ’ કહેલું છે, અને તે તો કાર્યકારણભાવ કહેવા છતાં ચાલી ગયું નથી;
કારણ કે, કાર્યકારણભાવ માનવા છતાં ‘અન્યત્વ’ એ હેતુમાં અસિદ્ધતાદિમાંથી
કેઈ પણ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી, કાર્યકારણભાવ માનવા માત્રથી સ્વપક્ષની
સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે, કાર્યકારણભાવથી સ્મરણ થાય છે એ જાણતાં
ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ કેઈ પણ દૃષ્ટાન્ત નથી.

બીજી—“જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયેલ હોય તે સંતાનમાં
જ તેના ફલનું સંધાન (જોડાણ, સંબંધ) થાય છે, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.
અર્થાત્ બીજમાં રહેલ લાલિમા કપાસની લાલિમાનું કારણ છે. આ પ્રમાણે
કપાસની રક્તતાનું દૃષ્ટાન્ત ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ તમારા હેતુને
સિદ્ધ કરાવી આપવા સાધનરૂપ કે પરહેતુને દૂષિત કરે એવા દૂષણરૂપ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરાવી આપનાર નથી. કારણ કે, તેમાં અન્યથાદિનો સંભવ
નથી. ‘જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણ હોય, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.’
એ પ્રમાણે અન્યથાસિ સંભવતી નથી. તેમજ જ્યાં સ્મરણ ન હોય ત્યાં
કાર્યકારણભાવ પણ ન હોય એવી વ્યતિરેક્યાસિ પણ નથી. માટે આ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરનાર નથી. વળી, જોનાથી અમારા હેતુમાં અસિદ્ધતાદિ દોષોની

ઉદ્ભાવના પણ થતી નથી. માટે તે અમારા હેતુને ફલબુદ્ધિ નથી. કારણ કે—‘કપાસની લાક્ષિણી જેમ’ આ દૃષ્ટાન્તથી અમારા ‘તેથી જિન્ન છે માટે’ (તત્તોડ્યત્વ) હેતુમાં કોઈ કોપતું પ્રતિપાદન થતું નથી.

(૧૦) ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યજોમયપ્રસિદ્ધોઽસ્તિ દૃષ્ટાન્તઃ ઇતિ વિપુલગ્રંથોઃ કાર્યકારણભાવોઽસ્તિ પરં ચૈકેન દૃષ્ટમન્યઃ સ્મરતિ ।

(૧૦) તત્રેવેતિ સન્તાને एव ।

(ટિ૦) અયં શ્લોક ઇતિ અન્યદષ્ટાન્ત્યસ્મરણલક્ષણસ્તદુપન્યસ્તઃ પ્રવક્ત્રઃ ।

(ટિ૦) एवમपीति કાર્યકારણભાવેન મલદુપન્યસ્તપક્ષસ્થાપના ।

(ટિ૦) સાધનેતિ ત્વદુક્તં ન સ્વસાધ્યસાધકં ન ચ પરપક્ષદૃષ્ટકમિત્યર્થઃ । સાધનમિતિ કાર્યકારણભાવાદિતિ હેતુઃ ।

ફિજ્જ, યથન્યત્વેઽપિ કાર્યકારણભાવેન સ્મૃતેરુત્પત્તિરિધ્યતે, તદા શિષ્યાચાર્યા-
દિબુદ્ધોનામપિ કાર્યકારણભાવસદ્ભાવેન સ્મૃત્યાદિ સ્યાત્ । અથ નાયં પ્રસક્તઃ, एक-
સંતાનત્વે સતીતિ વિશેષણાદિતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્, મેદામેદપક્ષાભ્યાં તસ્યોપક્ષીળ-
ત્વાત્ । ક્ષણપરમ્પરાતસ્તસ્યાઽમેદે હિ ક્ષણપરમ્પરૈવ સા, તથા ચ સન્તાન ઇતિ ન કિચ્ચિ-
દતિરિક્તમુક્તમ્ । મેદે તુ પારમાર્થિકો વાડસૌ સ્યાત્ । અપારમાર્થિકત્વે ત્વસ્ય તદેવ
દૂષણમ્ । પારમાર્થિકત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્, ક્ષણકો વા । ક્ષણિકત્વે સન્તાનિર્વિશેષ
एवावमिति કિમનેન સ્તેનમીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણકારિણા ?

“સ્થિરમથ સન્તાનમન્યુપેયાઃ પ્રથયન્તં પરમાર્થસત્ત્વરૂપમ્ ।

અમૃતં પિવ પૂતયાડનયોક્ત્યા સ્થિરવપુષઃ પરલોકિનઃ પ્રસિદ્ધેઃ” ॥૧॥

વળી, અન્યત્વ હોવા છતાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનશે તો આચાર્યબુદ્ધિએ અનુભવેલની શિષ્ય બુદ્ધિમાં પણ સ્મૃતિ થઈ જશે; કારણ કે, તેમાં કાર્યકારણભાવ છે.

બૌદ્ધ—તમે જણાવેલ સ્મૃતિનો પ્રસંગ નહિ ઘટે. કારણ કે—‘અન્ય હોય છતાં કાર્યકારણભાવ હોય’ અમારા આ કથનમાં ‘એક સંતાન હોય તો’ એ વિશેષણ આપીશું. અર્થાત્ શિષ્ય-આચાર્યોંદિ બુદ્ધિમાં અન્યત્વ છે અને કાર્ય-કારણભાવ છે, પણ તેમાં એકસન્તાનત્વ નથી; એકલે સ્મરણહિ યશે નહિ. પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં એકસન્તાનત્વ છે તેથી સ્મરણ સંભવશે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી; કારણ કે, તમે કહેલ સંતાન જિન્ન કે અજિન્ન એ જાને પક્ષમાં ઘટતો નથી તે આ પ્રમાણે—સંતાન ક્ષણપરંપરાથી અજિન્ન હોય તો માત્ર ક્ષણપરંપરા જ રહી અને તેથી—સંતાન કહેવાથી કોઈ જિન્ન પદાર્થનો બોધ નહિ થાય. અને સંતાન ક્ષણપરંપરાથી જિન્ન હોય તો તે પારમાર્થિક છે કે અપારમાર્થિક ? સંતાનને—અપારમાર્થિક માનો તો એ નું એ જ ફલ છે. અર્થાત્ સંતાન અપારમાર્થિક—અત્તાત્તિક હોવાથી માત્ર ક્ષણપરંપરા જ પારમાર્થિક તાત્ત્વિકરૂપે રહેશે અને સંતાન પાર-માર્થિક હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે સ્થિર (અક્ષણિક) છે કે ક્ષણિક ? ક્ષણિક હોય

તો સંતાની-કણ્ણપરંપરા-અને આ સંતાન એ એમાં કંઈ પણ વિશેષ ન હોવાથી સરખા થઈ ગયા. અર્થાત્ કણ્ણિક પૂર્વબુદ્ધિથી ઉત્તરબુદ્ધિમાં અન્યત્વને કારણે સ્મરણાદિ થતાં નથી તેમ કણ્ણિક સંતાનમાં પણ સ્મરણાદિ સિદ્ધ નહિ થાય, એટલે એક ચોરથી કરીને બીજા ચોરના શરણુને સ્વીકારવાથી શું લાભ થશે ? અર્થાત્ કંઈ પણ લાભ નહિ થાય અને પોતાના પારમાર્થિક સત્ત્વરૂપને પ્રકટ કરનાર સંતાનને અર્થાત્ પારમાર્થિક સંતાનને સ્થિર માનવામાં આવે તો ભાઈ ! એ પવિત્ર કથનથી સ્થિર સ્વરૂપ પરલોકી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી તમે અમૃતાનુ પાન કરો, તમારા મુખમાં સાકર.

(૫૦) 'સ્થિરમથ સન્તાનમ્' इत्यादि पठे । स्थिरवपुष इति भात्मलक्षणस्य ।

(ટિ૦) અથ નાયમિત્યાદિ । મેવામેવેતિ સન્તાનિનઃ સકાશાત્ સન્તાનો મિન્નોડમિન્નો વા મિન્નથેત્ સન્તાનસન્તાનિનોઃ સમ્બન્ધાસમ્બન્ધાત્ ન સ્મૃતિઃ સંબન્ધતે । અમિન્નન્તેત્ સન્તાન એવ સન્તાન્યેવ વા સન્તાન્યભાવે નિરાધારાયાઃ સ્મૃતેરસમ્બન્ધઃ । સન્તાનાભાવે લાભમિચ્છતો મૂલોછેદઃ સમજનિ, સન્તાનાભાવે પ્રથમજ્ઞાનસ્વાપ્તમાષાત્ । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । અસ્તાસ્તિ સન્તાનઃ । તદ્દેવેતિ અપારમાર્થિકત્વમેવ ન કિન્ચિદિત્યર્થઃ । અથ-મિતિ સન્તાનઃ । અજનેતિ સન્તાનેન કિં પ્રયોજનમ્ । સ્તેનેતિ ચૌરમયાદુરસ્ય અપરચૌરશરણ-સ્વીકરણં કારયતોત્યેવંશીલઃ તેન ।

ઉપાદાનોપાદેયભાવપ્રત્યેન પ્રવર્તમાનઃ કાર્યકારણભાવ એવ સન્તાન इति चेत् । તદવધમ્, અવિષ્વગ્ભાવાદિસંબન્ધવિશેષાભાવે કારણત્વમાત્રાવિશેષાદુપાદાનેતરવિભાગા-નુપપત્તેઃ । સન્તાનજનકં યત્ તદુપાદાનમિતિ चेत्, ન, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्-સન્તાનજનકત્વેનોપાદાનકારણત્વમ્, ઉપાદાનકારણજન્યત્વેન ચ સન્તાનત્વમિતિ ।

બૌદ્ધ-ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવના પ્રત્યે (પ્રવાહ)થી પ્રવર્તતો કાર્યકારણ-ભાવ જ 'સંતાન' છે.

જેન-તમારું આ કથન પણ હુષિત છે, કારણ કે એ તાદાત્મ્યાદિ સંબંધ માનવામાં ન આવે તો કારણરૂપે બધા કારણો સમાન હોવાથી બીજાં કારણો અને ઉપાદાન કારણમાં કશી વિશેષતા રહેશે નહિ.

બૌદ્ધ-એ સંતાનજનક હોય તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, એટલે કે ઉપાદાન કારણની અન્ય કારણથી આ વિશેષતા છે.

જેન-આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે સંતાનને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય, અને ઉપાદાન કારણથી જન્ય હોય તે સંતાન, એમ પરંપરામય દોષ આવશે.

(૫૦) અવિષ્વગ્ભાવાદિ સમ્બન્ધવિશેષાભાવે इति સમ્બન્ધસ્વ દિગ્દર્શનાત્ । ઉપાદાને-તરવિભાગાનુપપત્તેરિત્યજ इतरत अनुपादानम् ।

(ટિ૦) અવિષ્વગ્ભાવેતિ ક્ષમ્ચિત્તાદાત્મ્યાદિષ્ટપર્વાવિશેષે । इतरेति सहकारिकारणम् ।

લોકે તુ સમાનજાતીયાનાં કાર્યકારણભાવે સંતાનવ્યવહારઃ, તથા-પ્રાણ-સન્તાન इति, તત્પ્રસિદ્ધ્યા ચાસ્માભિરપિ શબ્દપ્રદીપાદિષુ સન્તાનવ્યવહારઃ ક્રિયતે,

તથાપિ યથેવમમિત્રેતઃ સન્તાનસ્તદા કથં ન શિષ્યાચાર્યબુદ્ધીનામેકસન્તાનકલ્પમ્ ? ।
 ન ક્લાસાં સમાનજાતીયત્વં કાર્યકારણભાવો વા નાસ્તિ, તતઃ શિષ્યસ્ય ચિરવ્યવહિતા
 અપિ બુદ્ધયઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુભૂતેઽપ્યર્થે યથા સ્મૃતિર્ભવતિ તથોપાધ્યાય-
 બુદ્ધયોઽપિ જન્મપ્રસૂત્યુત્પન્નાઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુભૂતેઽપ્યર્થે સ્મૃતિર્ભવેત્ ।

વળી, લેકમાં તો સમાનજાતિમાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સંતાન
 શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. એમકે બ્રાહ્મણ સંતાન, અને એવા સંતાનની પ્રસિ-
 દ્ધિથી શબ્દ, પ્રદીપ વગેરેમાં શબ્દસંતાન, પ્રદીપસંતાન એમ સંતાન શબ્દનો
 વ્યવહાર અમે કરીએ છીએ. જો તમને પણ આવે જ સંતાન ઇતિ હોય તો પછી
 શિષ્ય અને આચાર્ય બુદ્ધિઓમાં પણ એક સંતાનત્વ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્
 થશે જ. કારણ કે એમાં પણ સમાનજાતીયતા કે કાર્ય-કારણભાવ નથી એમ તો
 નથી, એટલે શિષ્યની પોતાની ક્ષાંભાગાળના અંતરવાળી બુદ્ધિ પરંપરાથી કારણ
 હોવાથી જેમ તેણે અનુભવેલી વસ્તુની સ્મૃતિનું કારણ બને છે તેમ આચાર્યની
 બુદ્ધિ પણ જન્મથી માંડીને પરંપરાથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં કારણ છે જ તો આચાર્યે
 અનુભવેલનું સ્મરણ શિષ્યને થવું જોઈએ.

(૫૦) પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ શિષ્યબુદ્ધીનામ્ । તદનુભૂતે ઇતિ ઉપાધ્યાયબુદ્ધયનુભૂતે ।
 સ્મૃતિર્ભવેદિતિ ન ચ ભવતિ ।

(ટિ૦) તદનુભૂતેઽપીતિ શિષ્યાનુભૂતેઽપિ । તદનુભૂતેઽપિ ઇતિ બાચાર્યાનુભૂતે ।

કિંચ, ધૂમશબ્દાદીનામુપાદાનકારણં વિનૈવોત્પત્તિસ્તત્ત્વ સ્યાદ્, ન હિ તેષામપ્ય-
 નાદિપ્રવચ્ચેન સમાનજાતીયં કારણમસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્, તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપિ ગર્ભા-
 દાવનુપાદાનશોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ પરલોકાભાવઃ । અથ ધૂમશબ્દાદીનાં વિજાતીયમપ્યુ-
 પાદાનમિષ્યતે, एवं तर्हि ज्ञानस्याप्युपादानं गर्भशरीरमेवास्तु न जन्मान्तरज्ञानं कल्पनी-
 यम्, यथादर्शनं तुपादानमिष्टम्, अन्यथा धूमशब्दादीनामप्यनादिः सन्तानः
 कल्पनीयः स्यादिति संतानाघटनाद् न परेषां स्मृत्यादिव्यवस्था, नापि परलोकः
 कोऽपि प्रसिद्धिर्द्वर्तति दधाति, परलोकिनः कस्यचिदसंभवात् ।

વળી, તમારા મતે ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના જ ઉત્પત્તિનો
 પ્રસંગ આવશે, કારણ કે, ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં અનાદિ પ્રબંધ (પ્રવાહ)-
 વાળું સમાનજાતીય કારણ છે. એમ તો તમે કહી શકશો નહિ અને તેમ થતાં-
 ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના ઉત્પત્તિ (થતાં) ગર્ભાદિમાં પણ ઉપા-
 દાન કારણ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જશે અને એ રીતે તો પરલોકનો
 અભાવ થશે; અર્થાત્ ગર્ભાદિમાં થતા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન ઉપા-
 દાન કારણરૂપ ન હોવાથી પરલોકનો અભાવ થશે.

બીજું—અમે ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં વિજાતીયને પણ ઉપાદાન કારણ
 માનીએ છીએ.

જેન—તો પછી તમારે જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ પશુ વિભતીય સ્વરૂપવાળું મર્મજાત શરીર જ માનવું અને (સમાનભતીય સ્વરૂપવાળું) જન્માન્તરનું જ્ઞાન કદાપણું જોઈએ નહિ; કારણકે, તમારે તો જેવું દેખાતું હોય તેવું જ ઉપાદાન કારણ માનવું જોઈએ. જો એમ ન માનો તો પૂર્વજન્મ વગેરેમાં પશુ અનાદિ સંતાનની કદાપના કરવી પડશે, અર્થાત્ તેમાં પશુ તમે વિભતીય ઉપાદાન માની શકશો નહિ. આ રીતે તમોએ જણાવેલ સંતાન ઘટતો ન હોવાથી જે ક્ષણે અનુભવ કરેલ હોય તેથી બીજી જિન્ન ક્ષણે થતા સ્મરણાદિની વ્યવસ્થા બની શકતી નથી. અને વળી, પરલોક પશુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણકે પરલોકમાં જન્મન કરનાર જ કોઈ સંભવતો નથી.

(૫૦) કિં ચેત્યાદિ સ્મરિઃ । શક્યતે ચક્તુમિતિ મવન્મતે । અનાદિઃ સન્તાનઃ કસ્ય-
બીય ઇતિ ન વ કલ્પતે મવતા । પરેવામિતિ મવતામ્ ।

(ટિ૦) કિઙ્ચ ધૂમેત્યાદિ । તેવામિતિ ધૂમણ્વાદીનામ્ । પરલોકેતિ પરલોકજ્ઞાનિ-
ર્મવતઃ સ્વાગમવિરુદ્ધતા ચ મોક્ષસ્વાગમપ્રતિતત્વાત્ । નિરોધો મોક્ષ ઉચ્યતે ઇતિવચનાત્ ।

ચતુક્કમ્— મરનં માર્ગલં યેન નિર્જિતં મવપગ્ગમમ્ ।

નિર્વાણપદમારૂઢં તં બુદ્ધં પ્રગમામ્બહમ્ ॥ ૧ ॥

પરલોકિન ઇતિ આત્મનોડમાવાત્ ।

વિજ્ઞાનં વેદના સંજ્ઞા સંસ્કારો રૂપમેવ ચ ।

સૌગતાનાં મતે જ્ઞાતમા ન વાન્યઃ પરિકલ્પિતઃ ॥ ૧ ॥

સ્થિરભાવસ્થચૈતન્યં તદેવાત્મા મિગચતે ।

ચિન્તાવિકલ્પકલ્લોલં માનસં ચલલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

§૧૯ સત્યપિ વા પરલોકે કથમકુતાગ્યાગમકૃતપ્રણાશૌ પરાક્રિયેતે ! યેન
હિ જ્ઞાનેન ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ કૃતમ્, તસ્ય વિનાશાદ ન તત્ફલોપભોગઃ, ચસ્ય ચ
ફલોપભોગઃ, તેન ન તત્ કર્મ કૃતમિતિ ।

§૧૯ અથવા ઘડીભર પરલોક માનો તો પશુ જે જ્ઞાનથી ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ કમ્
કથું તે જ્ઞાન નાશ પામવાથી તેને કરેલ કર્મનો ઉપભોગ નથી, અને જે કર્મના
ફલનો ઉપભોગ કરે છે તેણે કર્મ કરેલ નથી એ પ્રમાણે “અકૃતનો અવધાનમ
અને કૃતનો નાશ” એ દોષનું નિરાકરણ કઈ રીતે થશે ?

(૫૦) પરાક્રિયેતે ઇત્યતોડમે કિમિતીતિ ગમ્યમ્ । તત્ કર્મેતિ કૈવલ્યવન્દનાદિ કર્મ ।

(ટિ૦) સત્યપીતિ પરલોકઃકારે । અકૃતકૃતપરિણામરૂપં સુખં દુઃખં વા ઉપતિઙ્ગ
સુગતપદારાધનોપાર્જિતસુકૃતપરિણતિરૂપં સુખં ચિન્દ્યત્ કેન ચાર્યેત્ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્ફલેતિ
જ્ઞાનફલોપસુખિઃ । ચસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તેનેતિ જ્ઞાનેન ।

§૨૦ અથ નાનં દોષઃ, કાર્યકારણભાવસ્ય નિયામકત્વાત્, અનાદિપ્રવન્ન-
પ્રવૃત્તો હિ જ્ઞાનાનાં હેતુફલભાવપ્રવાહઃ । સ ચ સન્તાન ઇત્યુચ્યતે, તદ્વશાત્

સેવી ધ્યેયહારઃ સંગચ્છતે નિત્યસ્ત્વાત્માઽન્યુપગમ્યમાનો યદિ સુલાદિજન્મના વિકૃતિ-
મ મુમ્બતિ તદયમનિય યથ ચર્માદિવદુક્તઃ સ્યાત્, નિર્વિકારફલે તુ સતાઽસતા ચા
સુસદુઃસાદિના કર્મફલેન કસ્તસ્ય વિશેષઃ ।, હતિ કર્મવૈફલ્યમેવ । તદુક્તમ્—

“વર્ષાતપામ્યાં કિં ષ્યોમ્નશ્ચર્મણ્યરિત્ત તયોઃ ફલમ્ ? ।

અર્મોપમચ્ચેત્ સોઽનિત્યઃ સ્વતુલ્યથેદસત્તમઃ” ॥ ૧ ॥ હતિ

તસ્માત્ ત્યગ્યતામેષ મુષાંનિષ્કિતઃ પ્રથમો મોહ આત્મગ્રહો નામ, તન્નિવૃત્તા-
ચાત્મીયગ્રહોઽપિ ચિરંસ્તિતિ—અહમેવ ન, કિં મમ ? હતિ । તદિદમહંકારમમકારમગ્નિ-
પ્રહાણેન નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ નિર્વાણદ્વારમ, અન્યથા કૌતસ્કૃતી નિર્વાણવાર્તાઽપિ ।

કુરં બોદ્ધ—કાર્ય-કારણભાવ નિયામક હોવાથી આ દોષ નહિ આવે, કારણ
કે, જાનેના હેતુ ફલભાવ (કાર્ય-કારણભાવ)નો પ્રવાહ અનાદિ પરપરાવાળો છે
અને તે (કાર્ય-કારણભાવ) જ સંતાન કહેવાય છે તેનાથી વ્યવહાર સંગત થાય છે.

વળી, આત્માને નિત્ય માને તો તે જો સુખ-દુઃખાદિની ઉત્પત્તિથી વિકાર
અનુભવે તો તે ચામડીની જેમ અનિત્ય (ક્ષણિક) થઈ જશે, અને જો તે નિર્વિ-
કાર જ રહેતો હોય તો કમના ફલરૂપ સુખ-દુઃખાદિ હોય કે ન હોય તે સરખું
જ છે, તેમાં કશી વિશેષતા થશે નહિ, એટલે કમ નિષ્ફળ જ થઈ જશે.
કહ્યું પણ છે.—

“વરસાદ અને તડકાથી આકાશને શું ફળ ? અર્થાત્ નિર્વિકાર આકાશમાં
આ બંનેનું કંઈ પણ ફલ-અસર નથી અને ચામડામાં આ બંનેનું વિકારરૂપ
ફલ જોવાય છે. તો ચામડાની જેમ આત્માને કમફલદારા વિકાર પામનાર માનશે
તો ચામડાની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય (ક્ષણિક) થશે. અને આકાશની જેમ
નિર્વિકાર માનશે તો ફળની અસર થશે નહિ, માટે આત્મગ્રહ નામના આ સુખ્ય
ગ્રહદારાજનો ત્યાગ કરો, એટલે આત્મીયગ્રહ (મમત્વ) પણ વિરામ પામી જશે.
(અર્થાત્ મમત્વનો અભાવ થશે.) કારણ કે, જ્યાં ‘અહ’ (હું) નથી ત્યાં મમ (મારું)
તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય, એ રીતે આ અહંકાર અને મમકારની
ગાંઠના નાશથી જે નૈરાત્મ્યદર્શન (આત્માના અભાવનું દર્શન) જો જ નિર્વાણ-
દ્વાર ચેક્ષમાર્ગ છે એમ સમજવું. જો એમ નહિ માને તો (નૈરાત્મ્યદર્શન
નહિ માને તો) નિર્વાણ માર્ગની વાતાં પણ ક્યાંથી સંભવશે ? અર્થાત્ નહિ
સંભવે.

(૧૦) સુખાદિજન્મમેતિ સુખાનુત્પરયાઃ । સ્વતુલ્યચ્ચેદસત્તમ ક્વચ્ચ અસામ્યક હતિ
પાઞ્ચમ્પરમ્ ।

(૧૦) તસ્માદિત્વાદિ ગ્રહો વૈનાઃ । તન્નિવૃત્તાવિતિ આત્મગ્રહનિવૃત્તૌ । ચિરંસ્તિતિત્વતોઽમે
ક્વચિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) અથ વાત્સલ્યમિતિ અકૃતાભ્યાગમકૃતપ્રજ્ઞાલક્ષણમ્ । વર્ણાતપારમ્યમિત્યાદિ । તત્ત્વોરિતિ વર્ણાતપયોઃ । સ્વ ઇતિ જાત્યા । અસ્તસ્તમ ઇતિ જાકાકમ્, અસાત્કમ્યમાત્રત્વાત્ જ્ઞાત્યમિતિ જાકોડપિ પ્રસિદ્ધઃ । તત્ત્વપ્રમયાડડત્વા માત્સ્યેવ । મૂર્ખાભિષિક્ષક ઇતિ પ્રજ્ઞામાત્રપિ-પતિઃ । તન્મિષ્ટુસાવિતિ આત્મપ્રમોહમિદ્વિતી । ચિદસ્વતીતિ રમ ઝંઝાયાં વિપૂર્ણઃ । 'અમ-પરિમ્બો રમઃ' ઇતિ પરસ્પૃષ્ટમ્ । અવિષ્યતી સ્વતિ । ચતિરમિગમિગમેવાશિલિજાભઃ । ચિરાન-માશ્વાદવિષ્યતિ । અમ્યથેતિ અહંકારમમકારપ્રતિષ્ઠસ્તે આત્મણિ સ્વીકૃતે ।

§૨૧ તદપિ વાર્તમ્, હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય સન્તાનસ્થાનન્તરમેષ નિધામકલ્પેન નિરસ્તત્વાત્ । યત્ પુનઃ સુખાદિવિકારામ્યુપગમે ચર્માદિવદાત્મનોડનિત્યત્વં પ્રસન્નિ-તમ્, તદિદ્રમેવ, કથમ્ચિદનિત્યત્વેનાડડરમનઃ સ્યાદ્વાદિભિઃ સ્વીકારાદ્; નિત્યત્વસ્ય કથમ્ચિદેવામ્યુપગમાત્ । ચત્તુ નિત્યત્વેડડત્વાડડમીયપ્રવહસદ્ભાવેન મુક્તચનવાત્તિદૂષણમ-માણિ, તદન્યનવદાતમ્, વિદિતપર્યન્તચિરસંસારસ્વરૂપાણાં પરિગતપારમાર્થિકૈકાન્તિ-કાડડચન્તિકાનન્દસન્દોહસ્વભાવાપવગોપનિષદાં ચ મહાત્મનાં શરીરેડપિ ક્રિપાકપાકો-પલ્લિસપાયસદ્વ નિર્મમત્વદર્શનાત્ ।

§૨૧ જૈન—તમારું આ સમસ્ત કથન બોલવા પૂરતું હોઈને અસાર છે; કારણ કે, તમારે નિયામક તરીકે માનેલ હેતુફલભાવ (કર્મકારણભાવ)ના પ્રવાહરૂપ સન્તાનનું તો અમેએ હમણાં જ ખંડન કરેલ છે, વળી મુખ-દુઃખા-દિથી થતા વિકારને સ્વીકારવાથી આમડાની જેમ આત્માને વિષે જે અનિત્યતાનો પ્રસંગ આપ્યો તે તો ઇત્ જ છે, કારણ કે—સ્વાદ્વાદીઓએ આત્માને કથયિત્ અનિત્ય માનેલ જ છે અને અમે તેમાં નિત્યત્વ પણ કથયિત્ માનીએ છીએ. વળી, આત્માને નિત્ય માનવાથી આત્મીયગ્રહની પ્રાપ્તિ અને તેથી નિર્વાણપદ (સુક્તિ)ની અપ્રાપ્તિરૂપ જે દોષ આપ્યો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે, ક્રિયાક ફલના રસથી સુક્ત ગ્રહપાકમાં જેમ નિર્મમત્વ જોવાય છે, તેમ (શરૂઆતમાં મનો-હર પણ અતે) વિરસ સ્વભાવવાળા સંસારના સ્વરૂપને અને પરમાર્થથી એકાન્તે અત્યન્તાનન્દમય ભોક્ષના રહસ્યને બાણુનાર મહાત્માઓને શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મ-મત્વ જોવાય છે.

(૫૦) તદપિ વાર્તમિતિ વાર્ત અવારમ્ । હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્યેતિ કાર્કશરણ-માવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય । ચત્તુનિત્યત્વેડડસ્ત્યેત્ર અમાણીતિ મત્વા ।

(ટિ૦) વાર્તમિતિ વાર્તામાત્ર કપોલકલ્પનાવિકસિતમિત્યર્થઃ । ન પ્રમાણપદમતુસરતિ ।

§૨૨ નૈરાત્મ્યદર્શને પુનરાત્મેવ તાવન્નાસ્તિ, કઃ પ્રૈત્યસુસીમવનાર્થ મતિષ્યતે ! જ્ઞાન-ક્ષણોડપિ સંસારી કથમપરજ્ઞાનક્ષણસુસીમવનાય ઘટિષ્યતે ! ન હિ દુઃસી દેવદસો યજ્ઞદત્તસુસાય ચેષ્ટમાનો દટ્ઠઃ; પરુક્ષણસ્ય તુ દુઃસં સ્વરસનાશિત્વાત્ તેનૈવ સાર્થ દર્શસે । સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ કથિદિતિ પ્રકૃપિતમેવ, વાસ્તવત્વે તસ્ય નિષ્પ્રત્યુદ્ધા-ડડમસિદ્ધિરિતિ ॥ ૫૫. ॥

કર અને નૈરાત્મ્યદર્શનમાં તો આત્માનો જ અભાવ છે, તો પ્રેત્ય-(પર-લોક)માં સુખી થવાને કોણ પ્રયત્ન કરશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરે. અને સંસારી જ્ઞાનક્ષણ પણ અપર જ્ઞાનક્ષણને સુખી કરવાને ચેષ્ટા (યત્ન) શા માટે કરે ? કારણ કે દુઃખી દેવદત્ત યજ્ઞદત્તા સુખ માટે ચેષ્ટા કરતો જોવાતો નથી. વળી, એક ક્ષણ સ્થાયી પદાર્થ સહજ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેણે 'દુઃખ તો તેની જ સાથે નાશ પામ્યું.' વળી સંતાન કોઈ સત્યભૂત પદાર્થ તથે માનતા નથી, છતાં સંતાનને સત્યભૂત પદાર્થ તરીકે માનો તો વિના અપવાદે આત્માની સિદ્ધિ થઈ. ૫૫

(૫૦) પક્ષગણસ્ય તુ દુઃસ્થમિત્યાદિ ગયે । તેનૈવેતિ ક્ષણેનૈવ । પ્રરૂપિતમેવેતિ પૂર્વમેવ ॥૫૫॥

(ટિપ્) સ્વરસેતિ ક્ષણિકત્વેન સ્વભાવવિનાશાત્મકત્વાત્ । તેનૈવેતિ ક્ષણેનૈવ । તસ્યેતિ સંતાનસ્ય ॥ ૫૫ ॥

અથાત્મનઃ પરપરિકલ્પિતસ્વરૂપપ્રતિષેધાય સ્વાભિમતધર્માન્ વર્ણયન્તિ—

**ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્લોકતા સ્વદેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્ર
ભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશાયમ્ ॥ ૫૬ ॥**

ચૈતન્યં સાકારનિરાકારોપયોગાત્મ્યં સ્વરૂપં યસ્યાડસૌ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ, પરિણમનં પ્રતિસમયમપરાપરપર્યાયેષુ ગમનં પરિણામઃ સ નિત્યમસ્યાસ્તીતિ પરિણામી, કરોત્યદૃષ્ટાદિકમિતિ કર્તા, સાક્ષાદનુપવરિતત્ત્વસ્યા મુદ્ધે સુલાદિકમિતિ સાક્ષાદ્લોકતા, સ્વદેહપરિમાણઃ સ્વોપાત્તવપુન્યાપકઃ, પ્રતિક્ષેત્ર પ્રતિશરીરં ભિન્નઃ પૃથક્, પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્ પુદ્ગલ-ઘટિતકર્મપરતન્ત્રઃ, અયમિત્યનન્તરં પ્રમાતૃત્વેન નિરૂપિત આમેતિ ।

અન્ય દર્શનકારોએ આત્માના સ્વરૂપ વિષે જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનો નિષેધ કરવા માટે પોતાના માન્ય આત્માના ધર્મોત્તુ વર્ણન—

આ (પ્રમાતારૂપ આત્મા) ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, પરિણામી (નિરંતર પરિણામ-વાળો) છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ લોકતા છે, પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીરના પ્રમાણવાળો છે. પ્રતિક્ષેત્ર (દરેક શરીરે) ભિન્ન ભિન્ન છે અને પૌદ્ગલિક (ચુદ્ગલથી બનેલ) કર્મવાળો છે.

(૧) ચૈતન્યસ્વરૂપ--ચૈતન્ય એટલે સાકારોપયોગ અને નિરાકારોપયોગ, તે બેનું સ્વરૂપ છે તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ.

(૨) પરિણામી--પરિણામન એટલે સમયે સમયે નવા નવા પયાંઓમાં ગમન તે પરિણામ. તે પરિણામ જેમાં નિત્ય અર્થાત્ સતત થાય તે પરિણામી. (અહીં નિત્ય અર્થમાં મતુપૂર્વત્પ્રત્યયવાચી इन् પ્રત્યય છે.)

(૩) કર્તા--અદૃષ્ટાદિકનો-શુભાશુભ કર્મનો કરનાર.

(૪) સાક્ષાદ્ભોક્તા--સાક્ષાત્ એટલે ઉપચાર રહિત સુઃખદુઃખ વિગેરેને જોગવનાર.

(૫) સ્વદેહપરિમાણ--પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીર જેવડે.

(૬) પ્રતિક્ષેષ્ઠં મિન્ન - દરેક શરીરમાં બુદ્ધિ.

(૭) પૌદ્ગાલિકાદષ્ટાવાન્—પુદ્ગલથી અનેલ ક્રમેને અધીન.

(૮) અયમ્—આ-ઉપર પ્રમાતા તરીકે જણાવેલ આત્મા.

(૫૦) અનુપચરિતવૃત્ત્યેતિ ન પુનઃ પ્રતિબિમ્બરૂપતયા ।

§ ૧ અત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપત્વપરિણામિત્વવિશેષાભ્યાં જઠસ્વરૂપઃ કૂટસ્થનિત્યો નૈયાયિકાદિસંમતઃ પ્રમાતા વ્યવચ્છિદ્યતે । યતો યેષામાત્માડનુપયોગસ્વભાવસ્તાવત્, તેષાં નાસૌ પદાર્થપરિચ્છેદં વિદધ્યાદ્, અચેતનત્વાત્, આકાશવત્ । અથ નોપયોગ-સ્વભાવત્ત્વં ચેતનત્વમ્, કિન્તુ ચૈતન્યસમવાયઃ; સ ચાત્મનોડસ્તીત્યસિદ્ધમચેતનત્વમિતિ ચેત્, તદનુચિતમ્ । इत्थमाकाशादेरपि चेतनत्वापत्तेः, चैतन्यसमवायो हि विहायः प्रमुखेऽपि समानः; समवायस्य स्वयमवशिष्टस्यैकस्य प्रतिनियमहेत्वभावादाऽऽત્मन्येव ज्ञानं समवेतं नाकाशादिष्विति विशेषाव्यवस्थितैः ।

§૧ આત્માના આ લક્ષણસૂત્રમાં ‘ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામી’ આ બે વિશેષણોથી નૈયાયિકાદિને માન્ય જઠસ્વરૂપવાળા અને કૂટસ્થ નિત્ય પ્રમાતાનો વ્યવચ્છેદ (નિરસન) થાય છે. કારણ કે જેઓ આત્માને ઉપયોગ રહિત (જઠ) સ્વભાવવાળો માને છે, તેઓના મતે આત્મા અચેતન (ચેતનરહિત) હોવાથી આકાશની જેમ પદાર્થોના પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) કરનાર નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—ચેતન એટલે ઉપયોગ સ્વભાવ નહિ પરંતુ ‘ચૈતન્યનો સમવાય’ હોવો એ ચેતન છે, અને ચૈતન્યસમવાય આત્માને વિષે છે, માટે તેને અચેતન કહેવાય નહિ, તેથી ‘અચેતનત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું કથન ઉચિત નથી. કારણ કે, એ રીતે આકાશાદિમાં પણ ચેતનત્વની આપત્તિ આવશે. કારણ કે સ્વયં વિશેષતા રહિત અને એક સ્વરૂપવાળા સમવાયમાં પ્રતિનિયમન કરનાર હેતુનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન આત્માને વિષે જ સમવાય સંબંધી છે અને આકાશાદિમાં નથી એવી ઠાંઈ વિશેષ વ્યવસ્થા નથી.

(૫) યેષામિતિ યેષાં મતે । અથ નોપયોગસ્વભાવસ્વમિત્યાદિ પરઃ । તદનુચિતમિત્યાદિ સ્ત્રિઃ । સમાન इत्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् ।

(ટિ૦) યતો યેષામિત્યાદિ । અનુપયોગેતિ જઠસ્વભાવઃ । તેષામિતિ નૈયાયિકાદીનામ્ । અસ્થાવિતિ આત્મા । અવિશિષ્ટસ્યેતિ સામાન્યરૂપસ્ય વિશેષરૂપસ્ય । મહદમિપ્રાયેષ વિશેષાભાવાત્ । પ્રતિનિયમેતિ સમવાયઃ કિયત્સવિ પદાર્થેષુ સ્વાદિતિ કિયન્તુ ન સ્વાદિત્યપિ પ્રતિજ્ઞા નાસ્તિ । સર્વવ્યાપકત્વાદ્ તસ્ય ।

§ ૨ નનુ યથેહ કુણ્ઠે દર્શીતિ પ્રત્યયાદ્ ન સત્કુણ્ઠાદન્યત્ર તદધિસંયોગઃ શક્યસંપાદનઃ, તથેહ મયિ જ્ઞાનમિતીહેદંપ્રત્યયાદ્ નાત્મનોડન્યત્ર ગગનાદિષુ જ્ઞાનસમવાય इति ચેત્, તદયૌક્તિકમ્ । યતઃ સ્વાદયોઽપિ જ્ઞાનમસ્માસ્થિતિ પ્રતિયન્તુ, સ્વય-

મચેતન્ત્વાદ, આત્મવત્ ; આત્માનો વા મૈવ પ્રતિગુઃ, તત્ત્વં એવ, સ્વાદિવત્ ; હિતિ જઙ્ઙ-
ત્ત્વાદિમતે સન્નપિ જ્ઞાનમિહેતિપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેષો ન જ્ઞાનત્વ્યાઽઽત્મનિ સમવાચ્યં નિય-
મયતિ, વિશેષાભાવાત્ ।

કૃ૨ નૈયાયિકાદિ—‘આ કુંડામાં હહી’ છે’ એ પ્રત્યયથી તે કુંડા સિવાય
બીજે એ હહીનો સંયોગ કહી શકાતો નથી, તેમ આ ‘આરામાં જ્ઞાન છે’ એ
પ્રમાણે ‘હૃદ્પ્રત્યય’ દ્વારા આત્મા સિવાય બીજે—આકાશાદિમાં સમવાય કહી
શકાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિહીન છે. કારણ કે, સ્વયં અચેતન હોવાથી
આત્માની જેમ આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરે, અથવા
સ્વયં અચેતન હોવાથી આત્માઓ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય
આકાશાદિની જેમ ન કરે (અનુમાનપ્રયોગ—આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન
છે એવો પ્રત્યય કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આત્માની જેમ. અથવા આત્માઓ
પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય ન કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આકા-
શાદિની જેમ.) એ પ્રમાણે આત્માને જડ માનનાર વાહીઓના મતમાં ‘જ્ઞાનમિદ્’
એ પ્રમાણે દરેક આત્મા બહી શકે તેવો ‘હૃદ્પ્રત્યય’ હોવા છતાં તે પ્રત્યય
આત્માને (વેષે જ્ઞાનના સમવાયનું) નિયમન કરતો નથી, કારણ કે આત્મા અને
આકાશાદિગત સમવાયમાં કોઈ વિશેષ નથી.

(૬૦) તત્ત્વં એવેતિ અચેતન્ત્વાદેવ । વિશેષાભાવાદિતિ અચેતન્ત્વાવિશેષાત્ ।

(ટિ૦) અયૌક્તિકમિતિ ન યુત્તયા સંસ્થૃત્ત્વં યુત્તયા વાઽઽચરતીતિ ‘તેન દૌઘ્યતિ’ હતીઙ્ઙ
વૃદ્ધિઃ । જ્ઞાદય્વ્યં હિતિ આકાશપ્રમુખાઃ । પ્રતિયન્તિવતિ જાનન્તુ । ‘જ્ઞં ગતૌ’ પ્રતિપૂર્વઃ । અથ
પચ્ચમી અન્તુ અન્તુ જ્ઞાન્તુ યત્વમ્ । યમનાર્થઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થઃ હિતિ વચનાત્ । પ્રતિગુરિતિ
જ્ઞં ગતૌ । મા પ્રતિપૂર્વઃ । અજ્ઞાનની અન્ । ન મામાસ્મયોગે અજ્ઞાત્વાદિનિવેષઃ । ‘અનુસિદ્ધ્યસ્ત
ચિદાદિમ્બોધુયઃ’ । ડન્ રજાને ઉત્ત । ‘જ્ઞં’ ચા’ ગાદેશઃ । ‘આલોપોઽસાવંચાતુકે’ । તત્ત્વં એવેતિ
અચેતન્ત્વાદેવ । હૃદેતિ આત્માનિ પ્રત્યયઃ સન્નપીતિ સંટક્કઃ ।

§ ૩ નન્વેવમિદ્ પૃથિવ્યાદિષુ રૂપાદયઃ હિતિ પ્રત્યયોઽપિ ન રૂપાદીનાં પૃથિ-
વ્યાદિષુ સમવાચ્યં સાધયેત્, યથા સ્વાદિષુ, તત્ત્વં વા સ તં સાધયેત્, પૃથિવ્યાદિ-
વિશ્વઃ; હિતિ ન કચિત્ પ્રત્યયવિશેષાત્ કસ્યચિદ્ વ્યવસ્થેતિ ચેત્, સત્યમ્ । અયમપરો-
ઽસ્ય દોષોઽસ્તુ, પૃથિવ્યાદીનાં રૂપાવનાત્મકત્વે સ્વાદિમ્યો વિશિષ્ટતયા વ્યવસ્થાપિ-
તુમશકેઃ ।

કૃ૩ નૈયાયિકાદિ—એ પ્રમાણે તો ‘હૃદ્ પૃથિવ્યાદિષુ રૂપાદયઃ’ (‘અહીં
પૃથ્વી આદિમાં રૂપ આદિ છે’) આ પ્રત્યય પણ જેમ આકાશાદિમાં રૂપાદિના
સમવાયને સિદ્ધ કરતો નથી તેમ પૃથિવ્યાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને
સિદ્ધ ન કરે, અથવા પૃથિવ્યાદિમાં જેમ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે છે તેમ
આકાશાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે.

એ રીતે તો એવા પ્રત્યય વિશેષથી ઠેાઠની કદીય પણ વ્યવસ્થા નહિ થાય, અને વ્યવસ્થા તો છે જ.

જૈન—આવી વાત, આ જ કારણે તમારા મતમાં એક બીજો દોષ થયો. કારણ કે, પૃથિવ્યાદિને રૂપાણાત્મક નહિ માને તો આકાશાદિથી તેની વિશિષ્ટરૂપે વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નહિ બને. એટલે કે, રૂપાણાત્મક પૃથિવ્યાદિ પણ નથી, અને આકાશાદિ પણ નથી, તો બન્નેમાં ભેદ શું રહેશે ?

(ટિ.) તન્નેતિ સાદિષુ । સ્વ ઇતિ રૂપાદય ઇતિ પ્રત્યયઃ । તમિતિ સમવાયમ્ । અસ્યેતિ ભવદ્મિપ્રેતસ્ય પક્ષસ્ય । રૂપાદયનેતિ ગુણગુણિનોર્ભેદાત્ । પૃથિવ્યાદિષુ રૂપે સમવેતમ્ । ન તુ પૃથિવી રૂપાત્મિકા ।

§ ૪ સ્યાન્મતમ્, આત્માનો જ્ઞાનમસ્માસ્વિતિ પ્રતિયન્તિ, આત્મત્વાત્, યે તુ ન તથા તે નાઽઽસ્માનઃ, યથા સ્વાદયઃ, આત્માનશ્ચૈતેઽહંપ્રત્યયગ્રાહ્યાઃ, તસ્માત્તથા, દ્વ્યાત્મત્વમેવ સ્વાદિન્યો વિશેષમાત્મનાં સાધયતિ, પૃથિવીત્વાદિવત્, પૃથિવ્યાદીનાં પૃથિવીત્વાદિયોગાદિ પૃથિવ્યાદયઃ, તદ્વદાત્મત્વયોગાદાત્માન ઇતિ, તદયુક્તમ્ । આત્મત્વાદિજાતીનામપિ જાતિમદનાત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાત્ તત્સિદ્ધિરિતિ. ચેત્, સ એવ વિચારયિતુમારબ્ધઃ, પરસ્પરમત્યન્તભેદાવિશેષેઽપિ જાનિતદ્વતામ્, આત્મત્વજાતિરાત્મિ પ્રત્યયવિશેષમુપજનયતિ, ન પૃથિવ્યાદિષુ, પૃથિવીત્વાદિજાતયશ્ચ તત્રૈવ પ્રત્યયમુત્પાદયન્તિ, નાત્મિ, ઇતિ કોઽત્ર નિયમહેતુઃ ? । સમવાય ઇતિ ચેત્, સોઽયમન્યોઽન્યસંશ્રયઃ—સતિ પ્રત્યયવિશેષે જાતિવિશેષસ્ય જાતિમતિ સમવાયઃ, સતિ ચ સમવાયે પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ । પ્રત્યાસત્તિવિશેષાદન્યત એવ તત્પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ ચેત્, સ કોઽન્યોઽન્યત્ર કથન્નિચ્છતાદાત્મ્યપરિણામાત્ ?, ઇતિ સ એવ પ્રત્યયવિશેષહેતુરેષિતવ્યસ્તદભાવે તદવત્તાત્, જાતિવિશેષસ્ય ક્વચિદેવ સમવાયાસિદ્ધેરાત્માદિવિભાગાનુપપત્તેરાત્મન્યેવ જ્ઞાન સમવેતમિદેદમિતિ પ્રત્યયં કુરુતે, ન પુનરાકાશાદિષુ, ઇતિ પ્રતિપત્તુમશક્તેર્ન ચૈતન્યયોગાદાત્મનશ્ચેતનત્વં સિદ્ધચેત્ ।

§૪ નૈયાયિકાદિ—આત્માઓ ‘અમારામાં જ્ઞાન છે’ એવી પ્રતીતિ કરે છે. કારણ કે, તેઓમાં આત્મત્વ છે, પરંતુ જેઓ આવી પ્રતીતિ નથી કરતા તેઓમાં આત્મત્વ નથી, જેમકે, આકાશાદિ. અને આ તો અહં પ્રત્યયથી અહં છતાં આત્માઓ છે, માટે તેઓ “અમારામાં જ્ઞાન છે” એવી પ્રતીતિ કરે છે. આ પ્રકારે આત્મત્વ આત્માને આકાશાદિથી ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે; જેમકે, પૃથિવીત્વાદિ પૃથિવ્યાદિને. એટલે જેમ પૃથ્વીત્વના યોગને કારણે પૃથ્વી છે તેમ આત્મત્વના યોગને કારણે આત્મા છે.

જૈન—તમારી ઉપરોક્ત યુક્તિ અયોગ્ય છે. કારણ કે, આત્મત્વાદી જાતિઓ પણ ‘જાતિમત્’ સ્વરૂપવાળી (અર્થાત્ જાતિ અને જાતિમત્માં અભેદ) ન હોય તો તેમના સમવાયનો નિયમ સિદ્ધ થશે નહિ, અર્થાત્ તે તે જાતિઓ

તે તે પદાર્થમાં જ છે, અને અન્યત્ર નથી તેવો કોઈ નિયમ બની શકશે નહિ.

નૈયાયિકાદિ—પ્રત્યય વિશેષથી સમવાયના નિયમની સિદ્ધિ થશે.

જૈન—હે નૈયાયિક તમારા એ પ્રત્યય વિશેષનો જ અહીં વિચાર થઈ કયો છે, બધી જ જાતિઓ જાતિમત્થી સમાનપણે અત્યન્ત બિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મત્વજાતિ આત્માને વિષે જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે અને પૃથિવ્યાદિમાં ન કરે, અને તેવી જ રીતે પૃથિવીત્વાદિ જાતિઓ પૃથિવ્યાદિમાં જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે, પણ આત્માને વિષે ન કરે, આવો જ નિયમ છે તેનું શું કારણ છે ?

નૈયાયિકાદિ—એવા નિયમનું કારણ સમવાય છે.

જૈન—તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ થશે. તે આ પ્રમાણે—જો પ્રત્યયવિશેષ હોય તો જાતિવિશેષનો જાતિમાનમાં સમવાય નહીં થાય, અને જો સમવાય હોય તો પ્રત્યયવિશેષ થાય.

નૈયાયિકાદિ—તો એ પ્રત્યયવિશેષ કોઈ અન્ય પ્રકારની પ્રત્યયાસત્તિ-સંબંધ વિશેષથી માનીશું એટલે કે સમવાયથી નહિ માનીએ.

જૈન—એમ હોય તો, કહો તો ખરા કે-કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામથી બિન્ન એવો તે પ્રત્યાસત્તિ-સંબંધવિશેષ કયો છે ? માટે પ્રત્યય વિશેષમાં હેતુ તરીકે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધને જ માનવો જોઈએ, કારણ કે, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધના અભાવમાં તે પ્રત્યયવિશેષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જાતિવિશેષનો સમવાય કયાંય પણ સિદ્ધ તો થતો નથી તેથી તે કારણે આત્માદિનો વિભાગ પણ સિદ્ધ થશે નહિ અને પરિણામે આત્મામાં જ જ્ઞાન સમવાય સંબંધથી રહે છે. તેથી તે આત્માને વિષે જ ‘આ આત્મામાં જ્ઞાન છે’ એવો પ્રત્યય કરશે અને અન્યત્ર આકાશાદિમાં એવો પ્રત્યય નહિ કરે એવું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય નથી. માટે ચૈતન્યના યોગથી આત્મામાં ચૈતનત્વ છે એ સિદ્ધ થતું નથી.

(૫૦) આત્માનન્વેષેતે इत्यादि गये । तथेति ज्ञानमस्मास्विति प्रतीयन्ति । जातिमद्वना-
त्मकत्वे तत्समवायानियमासिद्धिरिति जातिजातिमतोरत्यन्तमेदाभ्युपगमात्, तादात्म्याभावे ।
परस्परमत्यन्तैत्यादि गये जातितद्वतामत्त्वन्तमेदाविशेषेऽपीति शोभः । आत्मनोति जीवे ।
तादात्म्यपरिणामादिति भस्मदमिमतात् । तदभावे इति कथञ्चित् तादात्म्यपरिणामाभावे ।
तदघटनादिति प्रत्ययविशेषोपाघटनात् ।

(૫૦) સ્વાત્મતમિતિ મહતઃ । તદ્વદિતિ પૃથિવ્યાદિવત્ । જાતિમદ્વિતિ જાતિમદ્ગિ-
રાત્મમિઃ સહાનાત્મકત્વે મેદે સામાન્યવિશેષી સ્વતન્ત્રૌ ધર્મેધર્મિણૌ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ इति भगवान् ।
તત્સમવાયેતિ આત્મત્વાદિજાતિસમવાયનિશ્ચયાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષોપાદિતિ હ્રદાત્મન્યાત્મત્વ-
મિન્યતઃ । તત્સિદ્ધિરિતિ સમવાયસિદ્ધિઃ । સ एवेति ह्रदात्मन्यात्मत्वमिति प्रत्ययविशेषः ।
तद्वतामिति जातिमताम् । तत्रैवेति पृथिव्यादिष्वेव । प्रत्यासत्तीति नैकत्वविशेषात् ।
अन्यत एवेति न तु समवायात् । तत्प्रत्ययेति ह्रदाऽऽत्मनि चैतन्यमेवंरूपः । स इति

પ્રત્યાસત્તિવિશેષઃ । સ યદેતિ કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યપરિણામઃ । તદ્ભાવે इति कथञ्चित्तादात्म्य-
પરિણામાભાવે । તદ્ઘટનાદિતિ પ્રત્યયવિશેષહેતોરઘટનાત્ । ન સિદ્ધવેદિતિ અમિ દુ
ચિદ્રૂપભાવેવ ।

§ ૫ અથ કિમપરેણ ? પ્રતીયતે તાવચ્ચેતનાસમવાયાદાત્મા ચેતન इति चेत, તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રતીતિચ્ચેત્ પ્રમાણીક્રિયતે, તર્હિ નિષ્પ્રતિદ્વન્દ્વમુપયોગાત્મક
પ્વાત્મા પ્રસિદ્ધચિત્ । ન હિ જાતુચિત્ સ્વયમચેતનોઽહં ચેતનાયોગાચ્ચેતનઃ, અચેતને
વા મયિ ચેતનાયાઃ સમવાય इति प्रतीतिरस्ति, જ્ઞાતાઽહમિતિ સમાનાધિકરણતયા
પ્રતીતેઃ । મેદે તથાપ્રતીતિરિતિ ચેત્ । ન, કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યાભાવે તદદર્શનાત્ । યદ્ધિઃ
પુરુષ इत्यादिप्रतीतिस्तु मेदे सत्युपचाराद् दृष्टा, ન પુનસ્તાર્ત્વિકી । તથા ચાત્મનિ
જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રતીતિઃ કથચ્ચિત્ચેતનાત્મતાં ગમયતિ, તામન્તરેણાઽનુપપન્નમાનાવાત્,
કલશાદિવત્, ન હિ કલશાદિરચેતનાત્મકો જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રત્યેતિ । ચૈતન્યયોગા-
ભાવાદસૌ ન તથા પ્રત્યેતીતિ ચેત્ । ન, અચેતનસ્યાપિ ચૈતન્યયોગાચ્ચેતનોઽહમિતિ
પ્રતિપત્તેરનન્તર્ગમેવ નિરસ્તત્વાત્, इत्यचेतनत्वं सिद्धमात्मनो जहस्यार्थपरिच्छेदं परा-
કરોति, તં પુનરિચ્છતા ચૈતન્યસ્વરૂપતાઽસ્ય સ્વીકરણીયા ।

§૫ નૈયાયિકાદિ--ચેતનાના સમવાયથી આત્મા ચેતન છે જ, તો પછી કેઈ
પ્રમાણુની શી જરૂર છે ?

જૈન--આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે જો પ્રતીતિને જ પ્રમાણુ માનવી
હોય તો વિના વિરોધે આત્મા ઉપયોગાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે 'સ્વયં'
અચેતન હોવા છતાં ચેતનાના યોગ-સંબંધથી હું ચેતન છું" અથવા 'અચેતન
જોવા મારામાં ચેતનાનો સમવાય છે' જોવી પ્રતીતિ કેઈ પણ વખતે થતી નથી,
પરંતુ 'હું જ્ઞાતા છું' જો પ્રમાણુ આત્મા અને જ્ઞાતૃત્વની સમાનાધિકરણરૂપે
પ્રતીતિ થાય છે.

નૈયાયિકાદિ--આત્મા અને ચેતનાનો ભેદ છે, માટે 'હું જ્ઞાતા છું' તેવી
પ્રતીતિ થાય છે.

જૈન--ના, કારણ કે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ વિના તેવી પ્રતીતિ થઈ
શકતી નથી, અને 'ચદ્ધિઃ પુરુષઃ' વિગેરે સ્થળે ભેદ હોવા છતાં જો સામાના-
ધિકરણ્યવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે તો ઉપચાર (આરોપ)થી થાય છે, પરંતુ તે
પ્રતીતિ તાર્ત્વિકી-સત્યરૂપા નથી, અને તથી 'હું જ્ઞાતા છું' જો પ્રતીતિ આત્માની
સાથે ચૈતન્યનું કથંચિત્ તાદાત્મ્ય જણાવે છે. કારણ કે, આત્માને ચેતનાત્મક
ન માનવામાં આવે તો કલશાદિની જેમ આત્મામાં પણ 'હું જ્ઞાતા છું' જોવી
પ્રતીતિ ઘટશે નહિ; અચેતનાત્મક કલશાદિ 'હું જ્ઞાતા છું' જોવી પ્રતીતિ
કરતા નથી.

નૈયાયિકાદિ—ચૈતન્યનો ચોખ (સંબંધ) ન હોવાથી આ (કલશાદિ પદાર્થ) 'હું' જ્ઞાતા છું' એવો પ્રત્યય કરતા નથી.

જૈન--આ કથન ચોગ્ય નથી, કારણ કે અચેતન હોવા છતાં પણ 'ચૈતન્યના ચે ગથી' 'હું ચેતન છું' એવો પ્રતીતિ થવાનું અભેદ હમણાં જ ખંડન કરેલ છે. એ રીતે જડ આત્મામાં સિદ્ધ થયેલ અચેતનત્વ આત્મા દ્વારા થતા અર્થ પરિચ્છેદ પદાર્થજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે. પરંતુ જો તમારા આત્મામાં પદાર્થજ્ઞાનને સ્વીકારવું જ હોય તો આત્માનું ચૈતન્યસ્વરૂપ માનવું જ જોઈએ.

(૫૦) અથ કિમપરેણેત્યાદિ પરઃ । અચેતને ચેત મૌલપાઠઃ । અચેતને ચેતિ પાઠાન્તરમ્ । તદ્દર્શનાદિતિ સમાનાધિકરણતાદર્શનાત્ । ચૈતન્યયોગાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । અસાચિતિ કલશાદિઃ । તથેતિ જ્ઞાતાઽહમ્ । તમિતિ અર્થપરિચ્છેદમ્ ।

(ટિપ્) નિઃપ્રતિજ્ઞન્દ્રમિતિ પ્રતિમસ્ત્વર્જનં યથા ભવતિ । ભેદે તથેતિ ચેતનયા સહાભેદેન પ્રતીતિર્જાનંતેત્યર્થઃ । તદ્દર્શનાદિતિ પ્રતીતિરદર્શનાદવીજ્ઞાનાત્ । તમિતિ ચેતનાત્મતાં વિના । અનુપપચેતિ પ્રતીતેરિતિ શેષઃ । કલશાદિવાદિતિ કલશાદેગિષ્ઠ પથ્યન્તાદિતિઃ । અસાચિતિ કલશઃ તથેહ જ્ઞાતાહમિતિ । અચેતનત્વમિતિ અસ્મામિઃ પૂર્વહેતુત્વેનોપાત્તમ્ । તં પુનરિતિ બધ પરિચ્છેદમ્ । અસ્થેતિ આત્મનઃ ।

§ ૬ નનુ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયાદાત્મજ્ઞાનયોર્ભેદઃ, અન્યથા ધનવાનિતિ પ્રત્યયાદપિ ધનતદ્ભેદાભાવાનુષંગાદિતિ કશ્ચિત્, તદપ્યસન્ । યતો જ્ઞાનવાનહમિતિ નાત્મા પ્રત્યેતિ, જડત્વૈકાન્તરૂપત્વાદ્, ઘટવન । સર્વથા જડશ્ચ સ્યાદાત્મા, જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયશ્ચાસ્ય સ્યાદ્, વિરોધાભાવાત્, इति मा निर्णयोः तस्य तथोत्पत्त्यसम्भवात्, જ્ઞાનવાનહમિતિ હિ પ્રત્યયો નાઽગ્રહીતે જ્ઞાનાત્મ્યે વિશેષણે વિશેષ્યે ચાત્મનિ જાતૂત્પદ્યતે, સ્વમતવિરોધાત્ “નાગ્રહીતવિશેષણા વિશેષ્યે વુદ્ધિઃ” इति वचनाद् । ગ્રહીતયોસ્તયોરુત્પત્તય इति चेत्, कुतस्तद्ग्रहीतिः ? । न तावत् स्वतः, स्वसंवेदनानभ्युपगमात्, स्वસંવિદિતે આત્મનિ જ્ઞાને ચ સ્વતઃ ના યુજ્યતે, નાન્યથા, સન્તાનાન્તરવત્ । પરતશ્ચેત્, તદપિ જ્ઞાનાન્તરં વિશેષ્યં નાગ્રહીતં જ્ઞાનત્વવિશેષણે ગ્રહીતું શક્યમિતિ જ્ઞાનાન્તરાત્ તદ્ગ્રહણેન ભાગ્યમિત્યનવસ્થાનાત્ કુતઃ પ્રકૃતપ્રત્યયઃ ? । तदेवं नात्मनो जडस्वरूपता संगच्छते ।

ફેદ નંદાયિકાદિ--હું જ્ઞાનવાન છું' એવો પ્રત્યય થતો હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાનનો ભેદ માનવો જોઈએ. જો એ ભેદ ન માનો તો 'હું' ધનવાન છું' એ પ્રત્યયથી પણ ધન અને ધનવાનના ભેદનો અભાવ થઈ જશે.

જૈન--આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે એકાન્ત જડરૂપ આત્મા ઘટની જેમ 'હું જ્ઞાનવાન છું' એવો પ્રત્યય કરી શકાતો નથી. આત્મા સર્વથા જડ પણ હોય. 'હું જ્ઞાનવાન છું' એવો પ્રત્યય પણ કરે તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. આવા પ્રકારનો નિર્ણય પણ કરશે નહિ. કારણ કે, જડ આત્મામાં તો તેવા પ્રકારના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, કારણ કે, 'હું જ્ઞાનવાનો છું' આ

પ્રત્યય—જ્ઞાન નામના વિશેષણનું અને આત્મારૂપ (વિશેષ્યનું) જ્યાં સુધી બુદ્ધિ અહણુ કરતી નથી ત્યાં સુધી થઈ શકતો નથી, અન્યથા તમારા મતનો જ વિરોધ થશે. કારણ કે—તમારું જ વચન છે કે, જ્યાં સુધી વિશેષણનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી વિશેષ્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

નૈયાયિકાદિ—વિશેષણ અને વિશેષ્ય ગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રત્યય કટપક્ષ થાય છે.

જૈન—તો તે બન્નેનું અહણુ કઈ રીતે થાય છે ?

(૧) તમારું સ્વસંવેદન માનતા નથી માટે વિશેષણ અને વિશેષ્યનું સ્વતઃ અહણુ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે જ્ઞાન અને આત્માને સ્વસંવિહિત માનો તો જ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકે છે, અન્યથા સન્તાનાન્તરગી જેમ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકતું નથી.

(૨) અને પરતઃ અહણુ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનત્વ વિશેષણ અગૃહીત હોય ત્યાં સુધી તે પર એવા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ્યનું પણ અહણુ થતું નથી, એટલે—તેનું અહણુ કરવા વળી બીજું જ્ઞાન જોઈએ. એ પ્રમાણેની અનવસ્થાને કારણે ‘હું જ્ઞાનવાળો છું’ આ પ્રકૃત પ્રત્યય કઈ રીતે થશે ? તેથી આ બધા દોષોને કારણે આત્માનું જડ સ્વરૂપ યુક્તિસંગત નથી.

(૫૦) નનિવૃત્ત્યાદિ પરઃ । તદ્વપ્યર્સાદિત્યાદિ સ્મરિઃ । તસ્યેતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથોત્પત્ત્યસંભવાદિતિ જઠરવૈત્પત્યસંભવાત્ ।

(ટિં) અન્યથેતિ આત્મજ્ઞાનયોરમેદે । તદ્વત્તોરિતિ ધનવતોઃ । સર્વથા જઠર ઇત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । તસ્યેતિ સર્વથા જઠરસ્વભાવસ્યાડડમનઃ । તથોત્પત્તીતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયોત્પાદાસંભવાત્ । તયોરિતિ વિશેષણવિશેષ્યયોઃ । ઉત્પત્ત્યત્ત્વમિતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયમિતિ શેષઃ । તદ્વપ્યર્સાદિતિ વિશેષણવિશેષ્યપ્રહણમ્ । સેતિ તદ્વપ્તહીતિઃ । નાન્યથેતિ સ્વસંવેદનાત્મનોરસરૂપે । તદ્વપ્રહણેનેતિ જ્ઞાનાન્તરપ્રહણેન । પ્રકૃતોત્પત્તિ પ્રકૃતસ્ય પ્રસ્તુતસ્ય જ્ઞાનવાનહમિત્યસ્ય પ્રત્યયઃ ।

§ ૭ નાપિ કૂટસ્થનિત્યતા, યતો યથાવિધઃ પૂર્વદશાયમાત્મા, તથાવિધ એવં ચેજ્ઞાનોત્પત્તિસમયેડપિ ભવેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ? પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુતિરૂપતાત્ કૌટસ્થ્યસ્ય, પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ ? ।

§૭ વળી, આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય પણ નથી, કારણ કે પૂર્વાવસ્થામાં આત્મા જે પ્રકારનો હતો; તે જ પ્રકારનો જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ જો હોય તો પૂર્વાવસ્થામાં પરિચ્છેદક ન હતો, તે રીતે જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ પદાર્થપરિચ્છેદક કઈ રીતે થશે ?

કારણ કે પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ જ કૂટસ્થનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પદાર્થ પરિચ્છેદ માનવામાં તો પૂર્વે જે અપ્રમાતા હતો, તે હવે પ્રમાતારૂપ પરિણામને પામ્યો; આથી તેની કૂટસ્થતા કઈ રીતે ઘટશે ? અર્થાત્ નહિ ઘટે.

§ ૮ કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તિવિશેષણયુગલકેન કાપિલમતં તિરસ્ક્રિયતે, તથાહિ-
કાપિલઃ કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પ્રતિજાનીતે ન પુરુષસ્ય, “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” इति
वचनात्, तदयुक्तम् । यतो यद्ययमकर्ता स्यात्, तदानीमनुभविताऽपि न भवेत्
द्रष्टुः कर्तृत्वे मुक्तस्यापि कर्तृत्वप्रसक्तिरिति चेत् । मुक्तः किमकर्तृष्टः ? । विषयसुखा-
देरकर्तृत्वमिति चेत्, कुतः स तथा ? । तत्कारणकर्मकर्तृत्वाभावादिति चेत्, तर्हि
संसारो विषयसुखादिकारणकर्मविशेषस्य कर्तृत्वाद् विषयसुखादेः कर्ता, स एव
चाऽनुभविता किं न भवेत् ? । संसार्यवस्थायामात्मा विषयसुखादितत्कारणकर्मणां
न कर्ता, चेतनत्वाद्, मुक्तावस्थावत्, इत्येतदपि न सुन्दरम्, स्वेष्टविघातकारित्वात् ।
संसार्यवस्थायामात्मा न सुखादेर्भोक्ता, चेतनत्वाद्, मुक्तावस्थावत्, इति स्वेष्टस्या-
त्मनो भोक्तृत्वस्य विघातात् । प्रतीतिविरुद्धमिष्टविघातसाधनमिदमिति चेत्, कर्तृत्वा-
भावसाधनमपि किं न तथा ? पुंसः श्रोताऽऽप्राताऽहमिति स्वकर्तृत्वप्रतीतिः ।

§ ૮ સૂત્રમાં કર્તા અને સાક્ષાદ્ભોક્તા એ બે વિશેષણે વડે કાપિલ (સાંખ્ય)-
મતનું નિરસન કરાયું છે, તે આ પ્રમાણે-‘અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા’-(આત્મા અકર્તા
છે, નિર્ગુણ-સત્વાદિ ગુણ રહિત છે અને ભોક્તા છે.) એ વચનથી સાંખ્યમત-
વાદીઓ પુરુષ આત્માને અકર્તા અને પ્રકૃતિને કર્તા માને છે, પણ સાંખ્યની
એ માન્યતા યુક્તિહીન છે, કારણ કે જો આ આત્મા અકર્તા હોય-એટલે કે
કર્તા ન હોય-તો અનુભવતા અર્થાત્ ભોક્તા પણ ન થાય.

સાંખ્ય-દષ્ટા (આત્મા)ને કર્તા માનવાથી મુક્તાત્માને પણ કર્તા માનવાનો
પ્રસંગ આવશે, કારણ કે તે પણ આત્મા છે.

જૈન-તો શું મુક્તાત્મા અકર્તા તરીકે ઈષ્ટ છે ?

સાંખ્ય-મુક્તાત્મા વિષય સુખાદિનો તો અકર્તા છે જ.

જૈન-મુક્તામા એવો કેમ છે ?

સાંખ્ય-વિષય સુખના કારણરૂપ કર્મનો તે કર્તા નથી માટે.

જૈન-જો એમ હોય તો સંસારી આત્મા વિષય સુખાદિના કારણરૂપ
કર્મનો કર્તા હોવાથી વિષયસુખાદિનો કર્તા, અને તે જ અનુભવતા અર્થાત્ ભોક્તા
કેમ નહિ થાય ?

સાંખ્ય-સંસારી અવસ્થામાં પણ આત્મા વિષયસુખાદિ અને તેના કારણ
રૂપ કર્મનો કર્તા નથી કારણ કે તે ચેતન છે, મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.

જૈન-આ અનુમાન પણ શ્રદ્ધાપ્ય નથી, કારણ કે આ અનુમાનથી તમોને
ઈષ્ટ એવા આત્માના ભોક્તૃત્વનો વિઘાત થાય છે. ઈષ્ટવિઘાત આ પ્રમાણે થશે-
‘સંસારી અવસ્થામાં આત્મા સુખાદિનો ભોક્તા નથી, કારણ કે તે ચેતન છે,
મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.’

સાંખ્ય—અમારા ઇંદ્રિય વિધાત કરનારું આ સાધન પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે.
જૈન—તો પછી ‘હું’ શ્રોતા-સાંભળનાર છું, હું આપ્રાતા-સુષનાર છું”
એ પ્રમાણે આત્માને સ્વકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી કર્તૃત્વના અભાવને સાધનારું
તમારું સાધન પણ પ્રતીતિવિરુદ્ધ કેમ નહિ ?

(૫૦) “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” इति वचनादिति ।

અમૂર્તચેતનો ભોગી નિત્યઃ સર્વગતોઽક્રિયઃ । અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ આત્મા કપિલદર્શને ॥૧॥

(૫૦) द्रष्टुरिति आत्मनः । मुक्तः किमित्यादि सूरिः ।

(૫૦) વિષયસુખાદેરિત્યાદિ પરઃ । કુતઃ સ તથેત્યાદિ સૂરિઃ । સ્વેષ્ટસ્યેતિ ભવતા ।

પ્રતીતિવિરુદ્ધમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિપ્) यतो यदोरयादि । अयमिति आत्मा । द्रष्टुरिति आत्मनः । स इति आत्मा ।
તથેતિ અકર્તા । તત્કારણેતિ કર્તૃત્વસાધકાનિ યાનિ કર્માણિ તત્કર્તૃત્વાસન્નતાત્ । મુક્તઃ કર્તૃત્વ-
સાધકાનિ કર્માણિ ન કરોતીત્યર્થઃ । સંસારોતિ સંસારપતિત એવ જીવઃ । સ એવેતિ આત્મેવ ।
ન તથેતિ પ્રતીતિવિરુદ્ધં ન ।

§ ૧ અથ શ્રોતાઽહમિત્યાદિપ્રતીતિરહઙ્કારાસ્પદમ્, અહઙ્કારસ્ય ચ પ્રધાનમેવ
કર્તૃતયા પ્રતીયત इति चेत्, તત एवानुभवित् प्रधानमस्तु । ન હિ તસ્યાહઙ્કારાસ્પ-
દત્વં ન પ્રતિમાતિ, શબ્દાદેરનુભવિતાઽહમિતિ પ્રતીતેઃ સફલજનસાક્ષિકતાત્ । આન્ત-
મનુભવિતુરહઙ્કારાસ્પદત્વમિતિ चेत्, કર्तुः कथं न भ्रान्तम् ? । તસ્યાહઙ્કારાસ્પદત્વા-
દિતિ चेत्, તત एवाऽनुभवितुस्तदभ्रान्तमस्तु । તસ્યૌપાધિકત્વાદહઙ્કારાસ્પદત્વં ભ્રાન્ત-
મેવેતિ चेत्, कुतस्तदौपाधिकत्वसिद्धिः ।

હું સાંખ્ય—‘હું’ શ્રોતા છું’ વિગેરે પ્રતીતિએ. તો અહંકારને થાય છે
અને તે અહંકારના કર્તા તરીકે પ્રધાન જ પ્રતીત થાય છે.

જૈન—તે જ ન્યાયે લોકતા પણ પ્રધાનને જ માનવું એઈએ, કારણ કે
લોકતૃત્વની પ્રતીતિ અહંકારને થતી નથીએમ તો નથી કારણ કે ‘હું’ શબ્દાદિને
અનુભવિતા છું” એ પ્રતીતિ બધાંને થાય છે.

સાંખ્ય—અહંકારમાં લોકતૃત્વ બ્રાન્ત છે.

જૈન—તો અહંકારનું કર્તૃત્વ બ્રાન્ત કેમ નહિ ?

સાંખ્ય—કર્તૃત્વ અહંકારને હોય છે એટલે અહંકારનું કર્તૃત્વ બ્રાન્ત નથી.

જૈન—તે જ ન્યાયે તેનું લોકતૃત્વ પણ અબ્રાન્ત માનવું એઈએ.

સાંખ્ય—અહંકારનું લોકતૃત્વ ઔપાધિક હોઈને બ્રાન્ત જ છે.

જૈન—તેની ઔપાધિકતાની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે ?

(૫૦) अनुभवितुप्रधानमस्त्विति अनुभवितैव प्रधानशब्दव्यपदेशो भवतु अहंकारास्पद-
ત્વાવિશેષાત્ । ‘તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । કર્તૃરિતિ પ્રધાનસ્ય । તસ્યેત્યાદિ પરઃ । તત એત્યાદિ
સૂરિઃ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તદિતિ અહઙ્કારાસ્પદત્વમ્ । ઔપાધિકત્વસિદ્ધિરિતિ
અહઙ્કારાસ્પદત્વસિદ્ધિઃ ।

(ટિ.) તત પવેતિ અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તસ્યેતિ અનુભવસ્ય । તસ્યેતિ કર્તુઃ । તત પવેતે અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તદ્વિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તદ્વૌપાચિકત્વેતિ તસ્યાનુભવિતુરૌપાચિકત્વસિદ્ધિઃ ।

§ ૧૦ અથ પુરુષસ્વભાવવાદાહંકારસ્ય તદાસ્પદત્વં પુરુષસ્વભાવસ્યાનુભવિતૃત્વસ્યૌપાચિકમિતિ चेत्, स्यादेवम्, यदि पुरुषस्वभावोऽहङ्कारो न स्यात् । मुक्तस्याहङ्काराभावादपुरुषस्वभाव एवाहङ्कारः; स्वभावो हि न जातुचित् तद्वन्तं त्यजति, तस्य निःस्वभावत्वप्रसङ्गादिति चेत् । न, स्वभावस्य द्विविधत्वात् सामान्यविशेषपर्याय-मेवात्, तत्र सामान्यपर्यायः शाश्वतिकस्वभावः, कादाचित्को विशेषपर्याय इति न कादाचित्कत्वात् पुंस्यहङ्कारादेरतस्वभावता, ततो न तदास्पदत्वमनुभवितृत्वस्यૌપાચિકમ્, येनाभ्रान्तं न भवेत् । ततः सिद्धमात्माऽनुभवितेव कर्ता; अकर्तुर्भोक्तृत्वानुपपत्तेश्च ।

§ ૧૦ સાંખ્ય-અહંકાર એ પુરુષ અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપ નથી, એટલે પુરુષના સ્વભાવમૂલ ભોક્તૃત્વ તેને ઔપાચિક છે.

જૈન-આલું તો જ અને જો અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ ન હોય

સાંખ્ય મુક્તાત્મામા અહંકારનો અભાવ છે, માટે અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ નથી, કારણ કે સ્વભાવ જો વસ્તુમાંથી દૂર થાય તો તે નિઃસ્વભાવ બની જાય, એટલે સ્વભાવ તેનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી.

જૈન-એમ નથી કારણ કે સ્વભાવ બે પ્રકારે છે-(૧) સામાન્ય પર્યાયરૂપે અને (૨) વિશેષ પર્યાયરૂપે. તેમાં સામાન્ય પર્યાય શાશ્વતિક (નિત્ય) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે અને વિશેષપર્યાય કાદાચિત્ક (કોઈ કોઈવાર થવાના) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે, એટલે, અહંકારાદે પુરુષમાં કોઈ કોઈ વાર થનાર હોવા છતાં પણ તે પુરુષના અસ્વભાવરૂપ નથી, માટે અહંકારનું ભોક્તૃત્વ ઔપાચિક નથી. તો પછી અહંકારનું ભોક્તૃત્વ અભ્રાન્ત કેમ નહિ ? તેથી આત્મામાં ભોક્તૃત્વની જેમ જ કર્તૃત્વ પણ છે, એ સિદ્ધ થયું. અને વળી, અકર્તામાં ભોક્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, માટે પણ તેને (આત્માને) કર્તા માનવો જોઈએ.

(૫૦) અયેત્યાદિ. સ્યાદેવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । અહંકારો ન સ્યાદિતિ અપિ ત્વસ્યેવ । મુક્તસ્યાહંકારાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । તદ્વન્તમિતિ સ્વભાવવન્તમ્ । ન, સ્વભાવસ્યેત્યાદિ સ્મરિઃ । પુંસ્યહંકારાદેરિતિ અહંકારાદિઃ પુંસઃ કાદાચિકો વિશેષપર્યાયઃ । અતસ્સ્વભાવ-ત્તેતિ અપિ તુ તત્સ્વભાવતૈવ ।

(ટિ.) તદાસ્પદત્વમિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ ।

§ ૧૧ નનુ મોક્તૃત્વમપ્યુપચરિતમેવાસ્ય, પ્રકૃતિવિકારમૂતાયાં હિ દર્પણ-કારાયાં બુદ્ધૌ સંક્રાન્તાનાં સુલુ-લુલાદીનાં પુરુષઃ સ્વાત્મનિ પ્રતિબિમ્બોદયમાત્રેણ મોક્ષા વ્યપદિશ્યતે, તદશસ્યમ્, તસ્ય તથાપરિણામમન્તરેણ પ્રતિબિમ્બોદયસ્યાઽષ્ટનાત્. સ્ફટિકાદાવપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિબિમ્બોદયસમર્થનાત્; તથાપરિણામામ્યુપગમે ચ કુતઃ કર્તૃત્વમસ્ય ન સ્યાત્ ?; इति सिद्धमस्य कर्तृत्वं साक्षाद्भोक्तृत्वं चेति ।

§૧૧ સાંખ્ય—આત્માનું લોકત્વ પણ ઔપચારિક છે, કારણ કે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ હર્ષભ્રાકાર ભુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થયેલ સુખ-દુઃખાદિનું પુરુષને પોતાને વિષે પ્રતિબિંબ-છ,યા પડવા માત્રથી તે લોકતા કહેવાય છે.

જૈન—આ કથન પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના પરિણામ વિના આત્મામાં પ્રતિબિંબની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. સ્ફૂટિકાદિમાં પણ પરિણામને કારણે જ પ્રતિબિંબોદયનું સમર્થન કરવામાં આવે છે અને તેવા પ્રકારનો પરિણામ આત્મામાં માનવા જતાં તો આત્માનું કર્તૃત્વ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? આ પ્રમાણે આત્મામાં કર્તૃત્વ અને સાક્ષાદ્લોકત્વ સિદ્ધ થયું.

(૧૦) નનુ મોક્ત્વમપીત્યાદિ પરઃ ।

(૧૦) ઉપચરિતમેવાસ્યેત્યતોઽમે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । દર્પણાકારાયામિતિ ઉભયમુચ્ચદર્પે-
ણાકારાયામ્ । તદ્દશસ્યમિત્યાદિ સૂરિઃ ।

(ટિ૦) અસ્યેતિ આત્મનઃ । તસ્યેતિ આત્મનઃ । તથેતિ મુચ્ચદુઃખાદિપરિણામં વિના ।
અસ્યેતિ પ્રતિપન્નસ્યાત્મનઃ ।

§ ૧૨ સ્વદેહપરિમાણ ઇત્યનેનાઽપિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતં સર્વગતત્વમાત્મનો નિષિધ્યતે, તથાલ્લે જીવતત્ત્વપ્રમેદાનાં વ્યવસ્થાનાપ્રસિદ્ધિપ્રસજ્ઞાત્ સર્વગતાત્મન્યેકત્રૈવ નાનાત્મકાર્યપરિસમાતેઃ સકૃન્નાનામનઃસમાયોગો હિ નાનાત્મકાર્યમ્, તષ્ચૈકત્રાપિ યુજ્યતે, નભસિ નાનાઘટાદિસંયોગવત્ એતેન યુગપન્નાનાશરીરેન્દ્રિયસંયોગઃ પ્રતિપા-
દિતઃ । યુગપન્નાનાશરિષ્વાત્મસમવાયિનાં મુચ્ચદુઃખાદીનામનુપપત્તિઃ, વિરોધાદિતિ ચેત્ ।
ન, યુગપન્નાનામેર્યાદિષ્વાકાશસમવાયિનાં ચિત્તાદિશબ્દાનામનુપપત્તિપ્રસજ્ઞાત્, તદ્વિ-
રોધસ્યાવિશેષાત્ । તથાવિષયશબ્દકારણમેદાદ ન તદનુપપત્તિરિતિ ચેત્, મુચ્ચાદિકારણ-
મેદાત્ તદનુપપત્તિરપ્યેકત્રાઽસ્ત્મિનિ મા મૂદ્, વિશેષાભાવાત્ । વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદા-
ત્મનો નાનાત્મમિતિ ચેત્, તત્ત્વેવાકાશનાનાત્મમસ્તુ । પ્રદેશમેદોપચારાદદોષ ઇતિ
ચેત્, તત્ત્વેવાત્મન્યપ્દોષઃ । જનનમરણકરણાદિપ્રતિનિયમોઽપિ સર્વગતાત્મવાદિનાં
નાઽસ્ત્મબહુલ્લં સાધયેત્, એકત્રાપિ તદુપપત્તેઃ, ઘટાકાશાદિજનનવિનાશાદિવત્ ; ન
હિ ઘટાકાશસ્યોત્પત્તૌ ઘટાકાશસ્યોત્પત્તિરેવ, તદા વિનાશસ્યાપિ દર્શનાત્ ; નાપિ
વિનાશે વિનાશ એવ, જનનસ્યાપિ તદોપલ્ભ્યાત્, સ્થિતૌ વા ન સ્થિતિરેવ વિનાશોત્પા-
દયોરપિ તદા સમીક્ષણાત્ । સતિ બન્ધે ન મોક્ષઃ, સતિ વા મોક્ષે ન બન્ધઃ સ્યાત્,
એકત્રાત્મિનિ વિરોધાદિતિ ચેત્ । ન, આકાશોઽપિ સતિ ઘટબન્ધે ઘટાન્તરમોક્ષાભાવપ્રસ-
જ્ઞાત્, સતિ વા ઘટવિશ્લેષે ઘટાન્તરવિશ્લેષપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રદેશમેદોપચારાદ ન તત્પ્રસજ્ઞ
ઇતિ ચેત્, તત્ત્વેવાત્મિનિ ન તત્પ્રસજ્ઞઃ । નભસઃ પ્રદેશમેદોપગમે જીવસ્યાઽપ્યેકસ્ય પ્રદેશ-
મેદોઽસ્તિવતિ કુતો જીવતત્ત્વપ્રમેદવ્યવસ્થા ? યત્તો વ્યાપકત્વં સ્યાત્ ।

કૃ૧૨ સૂત્રમાં પ્રહણ કરેલ 'સ્વદેહ પરિણામ' એ વિશેષણથી નૈયાયિકાદીઓ-એ માનેલ આત્માના સર્વગતત્વ (વિભૂત્વ-સર્વભૂતૃ દ્રવ્ય સંયોગિત્વ)નો નિષેધ થાય છે; કારણ કે, આત્મા (જીવ)ને સર્વગત (વિભુ) માનવામાં આવે તો જીવતત્ત્વના પ્રલેહોની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે સર્વવ્યાપી એક જ આત્મામાં અનેક આત્માના કાર્યોની સંકલના થઈ શકે છે, કારણ કે યુગપદ્ અનેક મનનો આત્મા સથે સંબંધ થવો તે જ તે અનેક આત્માનાં કાર્યો છે. અને એવો અનેક મનનો સંયોગ એક જ (વિભુ) આત્મામાં-એક જ આકાશમાં અનેક ઘટાદિના સંયોગની જેમ જ-ઘટી શકે છે. આ જ ન્યાયે એક જ (વિભુ) આત્મામાં યુગપત્ અનેક શરીર અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગનું પણ સમર્થન થયું એમ સમજી લેવું.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આત્મામાં યુગપદ્ અનેક શરીર માનવામાં આવતાં આત્મામાં સમવય સંબંધથી યુગદ્ બાદિની ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે નહિ, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે.

જૈન--નેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તો તો આકાશ સાથે સંયુક્ત યુગપદ્ અનેક ભેયાદિ વસ્તુઓમાં આકાશમાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પત્ત થનાર વિનતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિની પણ ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અહીં પણ વિરોધ સમાનરૂપે જ છે.

નૈયાયિકાદિ--શબ્દોના કારણના તથા પ્રકારના ભેદથી વિતતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિમાં કશે જ વિરોધ નહિ આવે (અર્થાત્ ઉપપત્તિ-સિદ્ધિ થશે.)

જૈન- તો એ જ ન્યાયે સુખાદિના કારણના ભેદથી એક જ આત્મા વિશે સુખાદિમાં પણ વિરોધ નહિ આવે કારણ કે આકાશ અને આત્મા બન્ને સર્વગતરૂપે સમાન જ છે.

નૈયાયિકાદિ--સુખદુઃખાદિરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય બનવાથી આત્મામાં નાનાત્વ (અનેકત્વ) આવશે.

જૈન--તો એ જ ન્યાયે વિતતાદિ શબ્દરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી આકાશમાં પણ નાનાત્વ (અનેકત્વ) માનવું જોઈએ.

નૈયાયિકાદિ- પ્રદેશના ભેદને આકાશમાં ઉપચાર છે, તેથી નાનાત્વ દોષ નથી.

જૈન--તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ દોષ નથી. અર્થાત્ જન્મ, મરણ અને ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રતિનિયમ-એટલે કે જન્માદિનો સંબંધ તે તે આત્માનું બહુત્વ સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, કારણ કે એક જ આત્મા માનીને પણ જન્માદિનો પ્રતિનિયમ સિદ્ધ કરી શકાય છે, જેમ કે આકાશ છતાં ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિગેરેની વ્યવસ્થા છે. ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ હોય ત્યારે માત્ર ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ જ હોય એવું નથી પણ તે વખતે વિનાશ પણ ભેવાય છે. તેવી જ રીતે ઘટાકાશને વિનાશ હોય ત્યારે માત્ર વિનાશ જ છે એવું પણ નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ પણ ભેવાય છે તેવી જ રીતે ઘટાકાશની સ્થિતિમાં માત્ર સ્થિતિ જ હોય એવું નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ તે વખતે ભેવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પણ એક જ આત્મામાં એ બન્ધ હોય તો મોક્ષ નહિ થાય, અથવા મોક્ષ હોય તો બન્ધ નહિ થાય, કારણ કે એક જ આત્મામાં બન્ધ અને મોક્ષનો પરસ્પર વિરોધ છે.

જૈન—ઉપરનું કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં તો આકાશમાં પણ એક ઘટનો બન્ધ હોય ત્યારે બીજા ઘટના મોક્ષભાવનો અર્થાત્ બન્ધનો પ્રસંગ આવશે, અથવા એક ઘટનો વિશેષ (વિયોગ-અભાવ-મોક્ષ) હોય ત્યારે બીજા વિશેષનો પ્રસંગ આવશે એટલે કે ઘટબન્ધ નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—આકાશમાં પ્રદેશભેદનો ઉપચાર કરવાથી ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે.

જૈન—તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ પ્રદેશભેદનો ઉપચાર કરવાથી તમે એ જણાવેલ બંધ-મોક્ષના વિરોધનો પ્રસંગ નહિ આવે.

અને જો આકાશમાં પ્રદેશભેદ સ્વીકારે છે તો એક જ (આત્મા)માં પણ પ્રદેશભેદ સ્વીકારે, અને એ રીતે પ્રદેશભેદ સ્વીકારે તો નાના જીવોની (જીવતત્ત્વના પ્રભેદની) વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે ? અને જો તે નહિ થાય તો તેની વ્યાપકતા પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

(વં) યુગપન્નાનાશરીરેષ્વિત્યાદિ પરઃ । અનુપપત્તિરિતિ યુગપદનુપપત્તિઃ, કો ભાવ એકાત્મનીતિ ભાવઃ । ચિરુદ્ધર્માધ્યાસાદિત્યાદિ પરઃ । તદનુપપત્તેરિતિ જનન-મરણકરણશનુપપત્તેઃ ।

(ટિ) તથાત્વેતિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતસર્વગતત્વે । જીવતત્ત્વેતિ એકેન્દ્રિયાદીનામ્ । મહતત્ત્વમિતિ જૈનાગમે પ્રસિદ્ધાનિ । સર્વં ચ —

ઝીવાઝીવા પુણં પાવાસવસંવરો ચ મિઞ્જરણા ।

સંધો મુક્કો ય તદ્દા મહ તત્તા હુંતિ માયન્થા ॥૧॥

જીવતત્ત્વમેકેન્દ્રિયાદિમેવાદ્ વડુપ્રકારમ્ । જીવતત્ત્વસ્ય તન્મતેડપિ પ્રતીત્વાત્ સર્વેત્ર જીવાઝીકારાત્ । સકુદ્ધિતિ યોગપથેન । પક્કજ્ઞાપીતિ આત્મનિ । તદ્વિરોધસ્યેતિ અનુપપત્તિવિરોધસ્ય । તદનુપપત્તિરિતિ શસ્તાનુપપત્તિઃ । તદ્વડુપપત્તિરિતિ શુદ્ધદુઃખાશનુપપત્તિઃ । તત્ત પથેતિ ચિરુદ્ધર્માધ્યાસાદેવ । તત્ત પથેતિ પ્રદેશમેદોપચારાદેવ । જનનેતિ અયં જાતઃ અયં મૃતઃ इति मिश्रयः । પક્કજેતિ આત્માનિ । તદનુપપત્તેરિતિ જનનમરણકારણાશુપપત્તેઃ । આત્માનો વહુઃ સર્વેગતાથ સર્વે इति यौगाः । તત્પ્રસન્ન इति मोक्षविश्लेषाभावप्रसङ्गः । તત્ત પથેતિ પ્રદેશમેદોપચારાદેવ । નમસ इति अनुपचरितप्रदेशस्वीकारे । જીવતત્ત્વેતિ જીવતત્ત્વસ્ય પ્રમેદાત્ કુતો વહુઃ જીવા इति भावः ।

§ ૧૩ નન્વાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવે દિગ્દેશાન્તરાવર્તિપરમાણુમિયુગપત્તસંયોગા-
ભાવાદાશ્ચકર્માભાવઃ, તદભાવાદન્ત્યસંયોગસ્ય તન્નિમિત્તશરોરય, તેન તત્સંબન્ધસ્ય ચામા-
વાદનુપાયસિદ્ધઃ સર્વદા સર્વેષાં મોક્ષઃ સ્યાત્ ।

§૧૩ નૈયાયિકાદિ—પણ આત્માને વ્યાપક નહિ માનો તો દિગ્દેશાન્તરમાં રહેલ પરમાણુઓ સાથે યુગપત્ત સંયોગનો અભાવ થવાથી આશ્ચર્ય (પરમાણુ-

જત સર્વ પ્રથમની ક્રિયા)નો અભાવ થશે, આલકુંભના અભાવથી અન્ય સંયોજનો અભાવ થશે, અન્ય સંયોજના અભાવના કારણે અન્ય સંયોજના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર શરીરનો અભાવ થશે અને શરીરનો અભાવ થવાથી આત્મા સાથેના શરીરના સંબંધનો અભાવ થશે અને તેમ થતાં વિના ઉપાધે (આયાસ વિના) હંમેશને માટે સૌનો ભોક્ષ થઈ જશે.

(૧૦) નમ્વાત્મન હત્યાદિ પર એવ વક્તિ ।

(ટિપ) નમ્વાત્મન હત્યાદિ । આદ્યકર્મેતિ આદ્યકર્મણ આયક્રિયાયાચલનલક્ષણાયા અભાવઃ । તદ્વાત્માવાદિતિ આયક્રિયાભાવાદન્યસંયોગસ્વાભાવઃ । તેનેતિ આત્મના । તત્સમ્બન્ધસ્યેતિ શરીરસમ્બન્ધસ્ય ।

અસ્તુ વા યથા કથચ્છિચ્છરીરોત્પત્તિઃ, તથાપિ સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુ-
પ્રવિશન્નાત્મા સાવયવઃ સ્યાત્, તથા ચાસ્ય પટાદિકત્ કાર્યવપ્રસન્નઃ । કાર્યત્વે ચાસૌ
વિજાતીયૈઃ સજાતીયૈર્વા કારણૈરાશ્રમ્યેત । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, વિજાતીયાનામાનારમ્ભક-
ત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, યતઃ સજાતીયત્વં તેષામાત્મવામિસંબન્ધાદેવ સ્યાત્, તથા ચાત્મ-
નિરાશ્રમ્યેતે હત્યાયાતત્, ઇત્ચાચુક્તમ્, એકત્ર શરીરેકાત્મનામામારમ્ભકાણામસમ્બ-
વાત્, સમ્બધે વા પ્રતિસન્ધાનાનુપપત્તિઃ, ન હ્યમ્યેન દૃઢમન્યઃ પ્રતિસન્ધાતુમર્હતિ ભતિ-
પ્રસન્નત્ તદારમ્યત્વે ચાસ્ય ઘટવદ્વચ્ચક્રિયાતો સંયોગવિનાશદ્ વિનાશઃ સ્યાત્ ।

અથવા કોઈ પણ રીતે તમે શરીરની ઉત્પત્તિ ઘટાવો તો પણ શરીર
અવયવવાળું હોવાથી તેના દરેક અંગમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા પણ અવયવ-
વાળો થશે, અને તેમ થતાં આત્મા પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે, અને
આત્મા કાર્ય હોય તો તે કાર્યરૂપ આત્માનો આરંભ વિભતીય કારણોથી થાય છે
કે સભતીય કારણોથી ? આવો પ્રશ્ન થાય છે. વિભતીય કારણો તો કાર્યના
આરંભક હોતા નથી માટે પ્રથમ પક્ષ યુક્ત નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી,
કારણ કે કારણોની સભતીયતા આત્મત્વ(ભતિ)ના સંબંધથી થાય, અને તેમ
થતાં આત્માનો આરંભ આત્માઓ વડે થાય છે એમ માનવું પડે પણ તે તો
બરાબર નથી, કારણ કે એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓનો
સંભવ નથી.

અથવા એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓ હોય તો ‘જે શ્રે’
અનુભવેલ તેનું મને સ્મરણ થાય છે’ એનું પ્રતિસાધાન ઘટશે નહિ, કારણ કે-
કોઈ એકે અનુભવેલ પદાર્થનું કોઈ બીજો જ સ્મરણ કરે તો અતિપ્રસંગ થાય
અને તે યોગ્ય નથી.

વળી, અનેક આત્માથી આત્માનો આરંભ માનવામાં અવયવોની ક્રિયાથી
થતા વિજાતને લઈને સંયોજનો નાશ થતાં જેમ ઘટનો નાશ થાય છે તેમ
આત્માનો પણ નાશ થશે.

(૫૦) પ્રતિસન્ધ્યાનુપપન્નિરિતિ પૂર્વાપરમ્ણાનુસ્મરણં પ્રતિસન્ધ્યાનં, ન પૈવં વદારિવત પ્રાજ્ઞ પ્રતિસન્ધ્યાનજાતીયાવયવારમ્ભત્વપ્રસકિરિતિ ।

(ટિ.) તથા જ્ઞેતિ સાવયત્વે । અસ્યેતિ આત્મનઃ । કાર્યત્વેતિ યથા યટઃ । કાર્યત્વં કારણમૂલેસ્તન્નુભિર્વાડસરમ્ભાગત્વાત્, તથા આત્માડપિ કાર્યત્વત્વેન અવયવૈરાદમ્ભમાત્મત્વાત્ કાર્યત્વેન સમ્પ્રચ્છતે । કાર્યત્વે इति उपायत્વે । અસાચિતિ આત્મા । જોષામિતિ અવયવનામ્ । આત્મત્વે यदि તેમ્ભવત્વેઆત્મત્વં પૂર્વમસ્તિ તતસ્તૈરાદમ્ભત્વે અવયવા સજાલીયત્વં ન સ્વાત્ તેષામ્ । તથા જ્ઞેતિ આત્મવામિસન્ધ્યવયવારમ્ભત્વે કર્મશાત્મત્વવર્તમાત્ । આત્મનિઃ ક્રિયતે इति યટતે । પ્રતિસન્ધ્યાનેતિ પૂર્વાનુભૂતાનુભવમાનયોર્મેલ્લં પ્રતિસન્ધ્યાવત્પ્રવચતે । તદ્દ્વારમ્ભત્વે इति અવયવારમ્ભત્વે इति । અસ્યેતિ આત્મનઃ । ક્રિયાત્ इति ચલતલક્ષણાવાઃ ।

શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્તવાનુષક્ષ્ણાચ્છરિંડનુપ્રવેશો ન સ્યાત્, મૂર્તે મૂર્ત-
સ્યાનુપ્રવેશવિરોધાત્, તતો નિરાત્મકમેવાસિલં શરીરમનુષયતે ।

કથં વા તત્પરિમાણત્વે તસ્ય નાલશરીરપરિમાણસ્ય સતો યુવશરીરપરિમાણ-
સ્વીકારઃ સ્યાત્ ? તત્પરિમાણપરિત્યાગાત્, તદપરિત્યાગાદ્ વા । પરિત્યાગાચ્ચેત્, તદા
શરીરવત્ તસ્યાનિત્યત્વપ્રસક્તાત્ પરલોકાદ્યમાવાનુષક્ષ્ણઃ । અથાપરિત્યાગાત્, તન્ન, પૂર્વ-
પરિમાણાપરિત્યાગે શરીરવત્ તસ્યોત્તરપરિમાણોત્પત્ત્યનુષયતે । તથા—

“यदि वपुष्परिमाणविवर्तितं वदसि जैनमतानुग ! पूरुषम् ।

वद तदा कथमस्य विस्मरणे भवति तस्य न स्मण्डनदम्बरम् ? ॥१॥

અને આત્મા શરીરપરિમાણુ હોય તો તે મૂર્ત બની જશે અને તેથી તેનો શરીરમાં પ્રવેશ નહિ થાય, કારણ કે મૂર્તમાં મૂર્તના પ્રવેશનો વિરોધ છે; અને પરિણામે આપુ’યે શરીર આત્મા વિનાનું થઈ જશે.

વળી, આત્મા શરીરપરિમાણુ હોય તો પ્રથમ બાહ્યશરીરના પરિમાણને પામેલ આત્મા યુવશરીરના પરિમાણનો સ્વીકાર કઈ રીતે કરશે ? શું બાહ્ય-
શરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરના પરિમાણને સ્વીકારે છે કે બાહ્યશરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ ? ને બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરપરિમાણને સ્વીકારે તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય થવાથી પરલોકાદિના અભાવને પ્રસંગ આવશે.

અને જો બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ યુવશરીરપરિમાણને આત્મા સ્વીકારે છે એમ માનવામાં આવે તો તે પણ ચોક્કસ નથી, કારણ કે આત્મામાં પણ શરીરની જેમ પૂર્વપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ઉત્તરપરિમાણની ઉત્પત્તિ ઘટી શકતી નથી.

વળી, ‘હે જૈન ! જો આત્માને શરીરપરિમાણુ—(શરીર જેવડો) કહો છો તો તમે જ કહો કે, આ શરીરનું ખંડન (કુકડા) થાય ત્યારે આત્માનું પણ ખંડન (કુકડા) કેમ થતું નથી ?

(ટિ૦) કથં વૈયાદિ । તત્પરિમાણેતિ શરીરપરિમાણત્વે । તસ્યેતિ આત્મનઃ । અનિત્યત્વં મશ્વરસ્વભાવે શરીરે વ્યાપ્યાધિવહ્નિજ્ઞાનુપાતપરવશે વિનાશમાસાદયતિ । ક્ષીણોઽપિ પૂર્વશરીરત્યાગે-
નામિત્યત્વાદ્વિનાશમાપ્નુયાત્, તસ્મિન્ વિનષ્ટે ક્ષોઽપિ પરલોકં ન યાયાત્, ઘટશરીરાદિવત્ । પરલો-
કોઽપ્યસત્કલ્પઃ । અકિંશત્કરત્વાત્, મુકોદ્ગીતસત્તમસ્વરવત્ । મન્મનસ્વરાશ્ચક્રાનિરાસાય સત્તમસ્વરપ્રવહનમ્ ।

યદિ વપુરિત્યાદિ । હે જૈનમતસેવક ! જૈનાગમાનુસરણમ્બન્ધનિન્ । પૂરુષં જીવમાત્માનં શરીરપરિમાણમપવિત્રીકૃતં જલ્પસિ ? કથય । અસ્યેતિ શરીરસ્વ । તસ્યેતિ આત્મનઃ ।

§ ૧૪ અત્રામિદધ્મદે-યદમ્યધાયિ-નન્વાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવ इत्यादि, तद-
सत्यम्, यद् येन संयुक्तं तदेव तं प्रत्युपसर्पतीति नियमासंभवात्, अयस्कात्तं प्रत्य-
यसस्तेनाऽसंयुक्तस्याऽप्याकर्षणोपलब्धेः । अथासंयुक्तस्याऽप्याकर्षणे तच्छरीरारम्भं
प्रत्येकमुखीभूतानां त्रिभुवनोदरविवरवर्तिपरमाणूनामुपसर्पणप्रसङ्गाद् न जाने कियत्परिमाणं
तच्छरीरं स्यादिति चेत्, संयुक्तस्याऽप्याकर्षणे कथं स एव दोषो न भवेत् ? आत्मनो
व्यापकत्वेन सकलपरमाणूनां तेन संयोगात् । अथ तद्भावाविशेषेऽप्यदृष्टवशाद् विव-
क्षितशरीरोत्पादनानुगुणा नियता एव परमाणव उपसर्पन्ति; तदितरत्रापि तुल्यम् ।

§ ૧૪ જૈન—હે નૈયાયિક! તમેએ ‘આત્માને વ્યાપક નહિ માને તો’ (ભા.૦૩. ૫.૬૫) એમ કહીને શરીરપરિમાણ આત્માને માનવામાં જે અનેક દોષો બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે વાસ્તવિક (સત્યરૂપ) નથી, કારણ કે ‘જે-જેનાથી સંયુક્ત (જોડાયેલ) હોય તે જ તેની પાસે બાય (ગમન કરે)’ એવો કોઈ નિયમ નથી, કારણ કે લોહકાન્તમણિ (લોહચુંબક) સાથે સંયોગ નથી, છતાં તે પ્રત્યે લોહનું આકર્ષણ જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પરંતુ સંયોગ ન હોય છતાં પણ આકર્ષણ હોય તો તે શરીરના આરંભ પ્રત્યે સન્નુબંધ થયેલ ત્રણે ભુવનમાં રહેલ પરમાણુઓનું આકર્ષણ થવાથી કેાણ બાણે શરીર કેવડું મોટું બની જશે ?

જૈન—તો પછી સંયુક્તનું આકર્ષણ માનવામાં પણ તે જ દોષ કેમ નહિ આવે ? કારણ કે આત્મા વ્યાપક હોવાથી સકલ પરમાણુ સાથે તેનો સંયોગ તો છે જ.

નૈયાયિકાદિ—વ્યાપક આત્માનો સકલ પરમાણુ સાથે સંયોગ સમાન હોવા છતાં અદૃષ્ટ (કર્મ)ને લઈને વિવક્ષિત શરીરની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂલ એવા નિયત પરિમાણુઓનું જ આકર્ષણ થાય છે. અર્થાત્ સંયુક્ત છતાં બધા પરમાણુઓથી શરીરનું નિર્માણ થતું નથી.

જૈન—તો એ જ ન્યાયે અસંયુક્ત વિષે પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ અસંયુક્ત વિષે પણ અદૃષ્ટને કારણે અનુકૂળ અને નિયત પરમાણુઓનું આકર્ષણ થશે.

(ટિ૦) નન્વાત્મન इत्यादि । तदेवेति शरीरारम्भकारमाणादि । तमिति मनोऽबिहित-
मात्मानं प्रति । तेनेति अयस्कात्तमणिना । तेनेति त्रिभुवनोदरविवरसंवरणक्षीणेन सकलपरमाणु-
दृष्ट्वा परमात्मना । तद्भावेति संयोगसद्भावाच्चाप्येऽपि । अदृष्टवशादिति विवक्षितपरिमाणवदकल-

બીજારાજ્ય પરં ઝોતિરદષ્ટં તદ્વશાત્ । અનુગુણાં હિતિ સ્મર્યાઃ । ઇતરન્નાપીતિ શરીરપરિમાણે-
ડપ્યાત્મનિ અદષ્ટં કર્મ તદ્વશાદસંયુક્તા અપિ પરમાણવરતચ્છરીરાશ્મં પ્રત્યુપસર્પન્તીતિ ।

ચત્વાન્યદુક્તમ્-સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુપ્રવિશન્નાત્મેત્યાદિ, તદપ્યુક્તિ-
માત્રમ્, સાવયવત્કાર્યત્વયોઃ કથચ્ચિદાત્મન્યમ્યુપગમાત્ । ન ચૈવં ઘટાદિવત્ પ્રાકપ્રસિદ્ધ-
સમાનજાતીયાવયવારમ્યત્વપ્રસક્તિઃ, ન સ્વલ્લ ઘટાદાવપિ કાર્યે પ્રાકપ્રસિદ્ધસમાન-
જાતીયકપાલસંયોગારમ્યત્વં દદ્યમ્, કુમ્ભકારાદિવ્યાપારાન્વિનાદ મૃત્પિપ્પ્લાત્ પ્રથમમેવ
પૃથુબુધ્નોદરાધાકારસ્યાડસ્યોત્પત્તિપ્રતીતિઃ । દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકાર-
પરિણામઃ કાર્યત્વમ્, તત્ત્વં બહિરિવાન્તરમ્યનુભૂયત એવ । ન ચ પટાદૌ સ્વાવયવસંયોગ-
પૂર્વકકાર્યત્વોપલભાત્ સર્વત્ર તથાભાવો યુક્તઃ, કાષ્ઠે લોહલેખ્યત્વોપલભાદ્ વજ્રેઽપિ તથા-
ભાવપ્રસજ્ઞાત્, પ્રમાણબાધનમુભયત્ર તુલ્યમ્ । ન ચોક્તલક્ષણકાર્યત્વામ્યુપગમેડપ્યાત્મનો-
ડનિત્યત્વાનુષજ્ઞાત્ પ્રતિસન્ધાનાભાવોડનુષગ્યતે, કથચ્ચિદનિત્યત્વે સત્યેવાડસ્યોપપદ-
માનત્વાત્ ।

વળી, તમેએ અવયવવાળા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા અવયવવાળો
થશે, અને તેથી પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે (ભા. ૩, પૃ. ૬૬) વિગેરે જે કંઈ
અમોને દોષ આપવા કહ્યું તે સઘળું કથન માત્ર જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે અમે
આત્મામાં કથંચિત્ સાવયવત્વ અને કથંચિત્ કાર્યત્વ માનીએ છીએ, અને એ
પ્રમાણે માનવા છતાં ઘટાદિની જેમ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ (નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાન-
જાતીય અવયવોથી આત્માના આરંભનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે ઘટાદિ
કાર્યનો આરંભ પણ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ-(નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાનજાતીય કપાલના
સંયોગથી થતો હોય એમ દેખાતું નથી, પરંતુ કુંભાર વિગેરેના વ્યાપારથી યુક્ત
માટીના પિંડમાંથી પ્રથમ જ વિસ્તૃત અને ગોળ ઉદરવાળા ઘટની ઉત્પત્તિ
જગજાહેર છે 'પૂર્વાકારનો ત્યાગ અને ઉત્તરાકારરૂપે પરિણામ' એ જ દ્રવ્યનું
કાર્યત્વ છે, અને આબું કાર્યત્વ જેમ બાહ્ય અનુભવાય છે તેમ આક્યન્તર પણ
અનુભવાય છે.

વળી, પટાદિ કાર્યોમાં સ્વાવયવ (તંતુ)ના સંયોગથી કાર્યત્વ બેવાય છે,
એટલે સર્વત્ર સ્વાવયવના સંયોગથી જ કાર્યત્વ માનવું એ યોગ્ય નથી, કારણ
કે તેમ માનવામાં લાકડામાં લોઢાથી લખાતું હોવાથી વજ્રમાં પણ લોઢાથી ?
લખાવાનો પ્રસંગ આવશે, અને જો આમાં પ્રમાણબાધ હોય તો પેલામાં પણ
પ્રમાણબાધ થશે જ.

અને અમેએ કહેલ લક્ષણવાળા કાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી આત્મામાં અનિ-
ત્યત્વનો પ્રસંગ હોવાને કારણે પ્રતિસન્ધાનાભાવનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે,
કારણ કે આત્મા કથંચિત્ અનિત્ય હોય તો જ તેમાં પ્રતિસન્ધાન યુક્તિપૂર્વક
બંધી શકે છે.

(૫૦) સાબ્યવત્ત્વકાર્યત્વયોઃ સતોરિતિ હેયમ્ । કથન્નિચ્ચન્નિત્યત્વે સત્યેત્યેત્યાદિ ગચ્છે । અસ્યેતિ પ્રતિસન્ધાનાભાવસ્ય ।

(ટિ.) ન સૈધમિતિ સાબ્યવત્ત્વકાર્યત્વાભ્યુપગમે આત્મનઃ । પ્રસિદ્ધેતિ નિષ્પન્ના । અસ્યેતિ ષડસ્ય । તત્ત્વેતિ કાર્યત્વમ્ । બહિરિવેતિ બાહ્યકલ્પાદિપદાર્થસાધ્યવત્ । અન્તરપીતિ યોગિજ્ઞેયસ્વરૂપત્વેન ચમૈચ્છુભિરદર્શનાદજ્ઞેયસ્વભાવે ક્ષેત્રજ્ઞે । સર્વજ્ઞેતિ આત્માદૌ । તથામાવ્ચ્છેતિ સ્વાભ્યવસંયોગપૂર્વકકાર્યત્વાભાવઃ । તથામાવેતિ લોહલેખ્યત્વભાવપ્રપન્નકેઃ । પ્રમાણવાધનમિતિ વજ્રે લોહલેખ્યાવસ્થૈવ સર્વત્ર સમાનજાતીયકારણારમ્ભસ્વરૂપિણામ સમાનમ્ । ઉક્તલક્ષણેતિ દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકારપરિણામ હત્યેવરૂપાદીકારે । અસ્યેતિ પૂર્વોપદિષ્ટકાર્યત્વસ્ય ।

યચ્ચાડવાચિ-શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્તવાનુષક્ત્વંમ્ ઇત્યાદિ, તત્ર કિમિદં મૂર્તત્વં નામ ! અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણત્વં, રૂપાદિમત્ત્વં વા ? તત્ર નાથઃ પક્ષો દોષ-પોષાય, સંમતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષસ્ત્વયુક્તઃ, વ્યાપ્ત્યભાવાત્ ન હિ યદસર્વગતં તન્નિયમેન રૂપાદિમદિત્યવિનામાવોડસ્તિ, મનસોડસર્વગતત્વેડપિ તદસમ્ભવાત્ । અતો નાત્મનઃ શરીરડનુપ્રવેશાનુપપત્તિર્યતો નિરાત્મકં તત્ સ્યાત્ ; અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્ય મનોવત્ પ્રવેશાપ્રતિબન્ધકત્વાદ્ રૂપાદિમત્ત્વલક્ષણમૂર્તત્વોપેતસ્યાપિ હિ જલાદર્મસ્માદાવ-નુપ્રવેશો ન નિપિચ્યતે, આત્મનસ્તુ તદહિતસ્યાપિ તત્રાસૌ પ્રતિબન્ધ્યતિત્વમ્મહચિત્રમ્ ।

વળી, આત્માને શરીરપરિમાણુ માનવાથી મૂર્તત્વનો પ્રસંગ આવશે (ભા. ૩, પૃ. ૬૭) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તેમાં પ્રશ્ન છે કે મૂર્તત્વ એટલે શું છે ? અસર્વગત પરિમાણુત્વ (અવ્યાપક દ્રવ્યપરિમાણુત્વ) એ મૂર્તત્વ છે કે રૂપાદિમત્ત્વ ? તેમાં પહેલો પક્ષ અમોને સંમત હોવાથી અમારા માટે દોષરૂપ નથી. બીજો પક્ષ તો વ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી એનું ઉચ્ચારણ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે જે અસર્વગત (અવ્યાપક) હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક રૂપાદિમત્ત્વ હોય એવો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) નથી, કારણ કે મન અસર્વગત છતાં તે તમારે મતે રૂપાદિમત્ત્વ નથી. આમ અહીં મૂર્તનો અર્થ અસર્વગત પરિમાણુત્વ હોઈને શરીરમાં આત્માના અનુપ્રવેશની અનુપપત્તિ પણ નથી, કે જેથી શરીર આત્માથી રહિત થાય, અર્થાત્ શરીરમાં આત્મા નિર્વિધને પ્રવેશ કરી શકે છે, તેથી તે નિરાત્મક નહિ બને.

વળી, અસર્વગત દ્રવ્ય પરિમાણુ સ્વરૂપ મૂર્ત હોવા છતાં તેનો (આત્માનો) મનની જેમ પ્રવેશમાં કેઈ પ્રતિબંધક નથી. વળી રૂપાદિમત્ત્વ સ્વરૂપ મૂર્તત્વથી સુક્ષ્મ-જ્ઞાદિનો ભસ્માદિમાં થતા અનુપ્રવેશનો નિષેધ તો તમે કરતા નથી, બ્યારે આત્મા જે તેથી વિપરીત છે (અર્થાત્ રૂપાદિમત્ત્વ રહિત છે) છતાં મૂર્તમાં તેના પ્રવેશનો તમે નિષેધ કરો છો, એ મહાશ્ચયની વાત છે.

(૫૦) સમ્મતત્વાદિતિ જૈનાનામ્ । તદ્સમ્મતવાદિતિ અવન્મત્તેડમૂર્તત્વાદ્ તસ્ય । મનોબદિતિ મનસીવ । મત્રેવ ગચ્છે અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્યેતિ શરીરે વર્તમાન-સ્યેતિ હેયમ્ ।

(ટિ૦) યચ્ચાવાચીત્યાદિ । તન્નેતિ મહત્પ્રપન્નવાક્યે । તન્નેતિ પક્ષદ્વયમધ્યે । મનસ્ય સિતિ મન્યમ્તો મનો સર્વગત્ ન રૂપાદિમત્ । અતઃ એવ દ્વિતીયઃ પક્ષસ્ત્વત્સિદ્ધાન્તવિષ્વસનાય પટીયાન્ । તદ્વસમ્મવાદિતિ રૂપાદ્યસમ્મવાદ્ । યત્ત્વમ્મત્ત્વમ્મવાદ્ । યત્ત્વમ્મત્ત્વમ્મવાદ્ । તદ્વિતિ શરીરમ્ । તદ્વિતિ-તસ્યેતિ રૂપાદિમત્ત્વરહિતસ્યાપિ । તન્નેતિ શરીરે । અસાચિતિ અનુપ્રવેશઃ ।

યદપ્યવાદિ—તત્પરિમાણત્વે તસ્ય બાહ્યશરીરપરિમાણસ્યેત્યાદિ, તદપ્યયુક્તમ્, યુવશરીરપરિમાણાવસ્થાયામાત્મનો બાહ્યશરીરપરિમાણપરિચાગે સર્વથા વિનાશાસમ્મ-વાત્, વિષ્ણવાવસ્થોત્પાદે સર્પવત્, હિતિ કથં પરલોકામાવોડનુષ્ઠ્યતે ? પર્યાયતસ્તસ્યા-ડનિત્યત્વેડપિ દ્રવ્યતો નિત્યત્વાત્ ।

વળી, આત્મા સ્વશરીરપરિમાણ હોય તો બાહ્યશરીરપરિમાણ આત્માને યુવ-શરીરપરિમાણ થવામાં હોય આપવા પ્રયત્ન કર્યો (ભા.૦૩, પૃ.૬૭) તે યોગ્ય નથી, કારણ કે યુવશરીરપરિમાણાવસ્થામાં બાહ્યશરીરપરિમાણને ત્યાગ કરવાથી આત્માને કંઈ સર્વથા વિનાશ થતો નથી, જેમકે ક્ષણ સહિત સર્પને ક્ષણ સહિત અવસ્થામાં. આમ પરલોકના અભાવને પ્રસંગ કંઈ રીતે આવશે ? કારણ કે આત્મા પર્યાયરૂપે અનિત્ય હોવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો નિત્ય જ છે.

(ટિ૦) યદ્વ્યવાચીત્યાદિ । તસ્યેતિ બાહ્યશરીરાકારપરિણતસ્ય ક્ષેત્રજ્ઞસ્ય ।

યચ્ચાજલ્પિ—યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતમિત્યાદિ, તદપ્યપેશલમ્, શરીરસ્વરૂપે કથંચિત્તત્ત્વજ્ઞનસ્યેષ્ટવાત્, શરીરસંબદ્ધાત્મપ્રદેશોમ્યો હિ કતિપયાત્મપ્રદેશાનાં સ્વરૂપ-શરીરપ્રદેશોઽવસ્થાનામાત્મનઃ સ્વરૂપનમ્, તચ્ચાત્ર વિષયત્વ એવ, અન્યથા શરીરાદ પૃથગ્-તાવવયવસ્ય કમ્પોપલંબિર્ન સ્યાત્ । ન ચ સ્વરૂપતાવયવાનુપવિષ્ટસ્યાત્મપ્રદેશસ્ય પૃથ-ગાત્મવપ્રસક્તઃ, તત્રૈવાનુપ્રવેશાત્ । ન ચૈકત્ર સન્તાનેડનેક આત્મા, અનેકાર્થપ્રતિભાસિ-જ્ઞાનાનામેકપ્રમાત્રાધારતયા પ્રતિભાસામાવપ્રસક્તાત્, શરીરાન્તરવ્યવસ્થિતાનેક-જ્ઞાનાવસેયાર્થસંવિત્તિવત્ । કથં સ્વરૂપતાસ્વરૂપતાવયવોઃ સંઘટ્ટનં પશ્યાદિતિ ચેત્ ? , ઇકાન્તેન ચ્છેદાનમ્યુપગમાત્, પદ્મનાભતન્તુવદચ્છેદસ્યાપિ સ્વીકારાત્, તથામૂતાદ્ય-વશાચ્ચ તત્સંઘટ્ટનમવિરુદ્ધમેવેતિ તનુપરિમાણ એવાડસમાડક્ષીકર્તવ્યો ન વ્યાપકઃ । તથા ચાડસમા વ્યાપકો ન મર્શતિ, ચેતનત્વાત્, યત્તુ નૈવ ન તચ્ચેતનં યથા વ્યોમ, ચેતનશ્ચાત્મા, તસ્માદવ્યાપકઃ । અવ્યાપકત્વે ચાડસ્ય તત્રૈવોપલબ્યમાનગુણત્વેન સિદ્ધા શરીરપરિમાણતા ।

તથા, શરીરપરિમાણ માનવામાં આત્મા ખંડિત થઈ જશે વિગેરે કહ્યું (ભા.૦૩, પૃ. ૬૭) તે પ્રશ્નનીય નથી, કારણ કે શરીરનું ખંડન થતાં આત્માનું કથંચિત્ ખંડન અભાને ઇષ્ટ જ છે, કારણ કે શરીર સાથે સંબંધિત આત્મપ્રદેશોમાંથી કેટલાક આત્મપ્રદેશોનું ખંડિત પ્રદેશમાં રહેતું તે જ આત્માનું ખંડન (છેલ્લું) છે અને એનું ખંડન આત્મામાં છે જ, અન્યથા શરીરથી ભૂદા પડેલ અવયવમાં

કંપ (તડકાટ)ની ઉપલબ્ધિ નહિ થાય. અને વળી, ખંડિત અવયવમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને જુદો આત્મા માનવાનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે તે ખંડિત શરીરાવયવગત આત્મપ્રદેશ મૂળ આત્મા સાથે મળી જાય છે અને એક જ સંતાનમાં અનેક આત્મા તો સંભવે જ નહિ, કારણ કે તેમ માનવામાં નાના અર્થ વિષેના નાના જ્ઞાનોના આધારરૂપે જે એક આત્મા છે એવું જે પ્રતિભાસિત થાય છે, તેનો અભાવ થઈ જાય; જેમ જુદા જુદા શરીરમાં રહેલા અનેક જ્ઞાનોથી થતા અર્થવેદન(અર્થ સંવિત્તિ)નો આધાર એક આત્મા છે તેવો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ.

નૈયાયિકાદિ—આત્માના ખંડિત થયેલ અવયવો અને ખંડિત નહિ થયેલ અવયવોનું ફરી પાછું મિલન કઈ રીતે થશે ?

જૈન—ખંડિત અવયવોનો એકાન્ત (સર્વથા, અત્યંત) છેદ અમોએ માનેશ નથી, પરંતુ કમલનાલના તંતુની જેમ છેદ છતાં અછેદ (છેદાભાવ) પણ સ્વીકારેલ છે, અને તથા પ્રકારના અદ્યત્ કર્મ)ને કારણે આત્માના ખંડિતાખંડિત અવયવોનું પુનર્મિલન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી. માટે આત્મા સ્વદેહ પરિભાણ (સ્વશરીર જેવડો) માનવો યોગ્ય છે, પરંતુ વ્યાપક માનવો યોગ્ય નથી અને તે આ પ્રમાણે—આત્મા વ્યાપક નથી, ચેતન હોવાથી, જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોય, જેમ કે વ્યોમ (આકાશ). આત્મા ચેતન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક નથી, અને આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થયાં એટલે તે શરીરપરિભાણ પણ સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરક્ષેત્રમાં જ તેના ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૦) શરીરાત્ પૃથગ્ભૂતાવયવસ્યેતિ જ્ઞાતાવેકવચનમ્ । પૃથગાત્મત્વપ્રસક્ત્વમ્ હ્યતોડગ્રેયત્ ઇતિ ગમ્યમ્ । કથં સ્ખિન્દતેત્યાદિ પરઃ । પકાન્તેતેત્યાદિ સ્મરઃ ।

(ટિ.) શરીરભ્રુણદેયાદિ । તત્ત્વંતિ સ્ખન્દનમ્ । અત્રેતિ પુરુષે જંબે । અન્યથેતિ જીવ-સ્ખન્દને વિષા । તત્રૈવેતિ મુક્તશરીરપ્રવિષ્ટ એવ ક્ષેત્રજ્ઞે । શરીરાન્તરેતિ અપરશરીરે । અનેકેતિ ન હિ ત્રૈવે જ્ઞાતં મૈત્રો વેતીત્યર્થઃ । તત્સત્ક્રુદ્ધનમિતિ પ્રદેશપ્રદેશીભૂતાત્મસ્ખન્દમિલનમ્ । યત્તુ નૈવ-મિતિ યત્પુનર્ચારિકં મરતિ । અસ્યેતિ શરીરપરિમાણસ્ય પરમાત્મનઃ । તત્રૈવેતિ શરીરે । નાન્વત્ર સ્થિતિભરક્ષિતરહાદૌ ।

§ ૧૫ પ્રતિષ્ઠેત્રં વિમિન્ન હ્યનૈન તુ વિશેષણેનાડઽમાડઽદૈતમપાસ્તમ્ । एतदपासन-प्रकारश्च प्रागेव प्रोक्त इति न पुनरुच्यते ।

§ ૧૫ સૂત્રમાં 'શ્રદ્ધણ કરેલ' પ્રતિષ્ઠેત્રં વિમિન્નઃ—(આત્મા દરેક શરીરમાં જુદો છે) આ વિશેષણથી આત્માદૈતને માનનારનું ખંડન થયું જાયવું. આત્મા-ડઽદૈતવાદનું ખંડન પહેલાં (પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૧૬ ની ટીકામાં પૃ ૯૩) કરેલ છે, માટે ફરીથી તેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

૧૬ પૌદ્રલિકાદટ્ઠવાનિતિ નાસ્તિકાદિમતમત્યસિતુમ્ । तथाहि—नास्तिकस्तावद् नाऽदृष्टमिष्टवान् । स प्रष्टव्यः—किमाश्रयस्य परलोकिनोऽभावात्, अप्रत्यक्षत्वाद् विचाराक्षमत्वात्, साधकाभावाद् वाऽदृष्टाभावो भवेत् ? । न तावत् प्रथमात्, परलो-

ક્લિનઃ પ્રાક્પ્રસાધિતત્વાત્ । નાડપ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્, યતસ્તવાડપ્રત્યક્ષં તત્, સર્વપ્રમાતૃણાં
વા । પ્રથમપક્ષે ત્વપિતામહાદેરવ્યભાવો ભવેત્, ચિરાતીતત્વેન તસ્ય તવાડપ્રત્યક્ષત્વાત્
તદભાવે ભવતોડપ્યભાવો ભવેદિત્યહો ! નવીના વાદવૈદગ્ધી । દ્વિતીયકલ્પોડપ્યભાવપીયાન્
સર્વપ્રમાતૃપ્રત્યક્ષમદૃષ્ટનિષ્ક્રિયાનિષ્ણાતં ન ભવતીતિ વાદિના પ્રત્યેતુમશક્તેઃ; પ્રતિવાદિના
તુ તવાડકલનકુશલઃ કેવલી કક્ષીકૃત એવ । વિચારાક્ષમત્વમપ્યક્ષમમ્, કર્કશતર્ક-
સ્તર્ક્યમાણસ્ય તસ્ય ઘટનાત્ ।

§૧૬ ‘પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્’—સૂત્રમાં અહુષ્ઠ કરેલ આ વિશેષણ નાસ્તિકા-
દિના મતનું ખંડન કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે—નાસ્તિક (આવાંક)ને અદૃષ્ટ-
કર્મ માન્ય નથી. (અર્થાત્ તે કર્મનો અભાવ માને છે). માટે તેને પૂછવું જોઈ એ
કે અદૃષ્ટનો અભાવ માનવામાં તેની પાસે શું કારણ છે ? અદૃષ્ટનો અભાવ શું
(૧) અદૃષ્ટના આશ્રયરૂપ પરલોકમાં જનાર આત્માના અભાવને કારણે છે ?
(૨) કે તેનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે ? (૩) કે વિચારાક્ષમ હોવાથી ? (૪) કે સાધકના
અભાવથી છે ? (૧) પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માની સિદ્ધિ ઉપરના સૂત્રમાં
જ કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. (૨) અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેનો
અભાવ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શું માત્ર તમને પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી
અદૃષ્ટનો અભાવ છે ? કે સર્વ પ્રમાતાઓને તેનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી ? પહેલા
પક્ષમાં તો તમારા દાદા, વડદાદા, વિગેરેનો અભાવ થશે, કારણ કે લાંબા કાળ
પહેલાં થઈ ગયેલ હોવાથી તેઓને તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેઓનો
અભાવ થવાથી તો તમારો પણ અભાવ થઈ જશે, અહાહા ! તમારી વાદપટુતા તો
કોઈ નવીન જ છે. બીજો પક્ષ પણ તુરંત છે, કારણ કે—‘સર્વ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષ
અદૃષ્ટનો નિશ્ચય કરવામાં નિષ્ણાત નથી’ એવું જ્ઞાન કરવાને વાદી (નાસ્તિક) સમર્થ
નથી, જ્યારે પ્રતિવાદી જોનો તો અદૃષ્ટને જાણવામાં કુશલ (સમર્થ) કેવલીને—
સર્વજ્ઞને સ્વીકારે જ છે. (૩) ‘વિચારાક્ષમત્વ’ હેતુ પણ અદૃષ્ટના અભાવને સિદ્ધ
કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ વિચારોથી વિચારતાં અદૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ
શકે છે.

(પં) ન ભવતીતિવાદિનેતિ વાદિના ભવતા । પ્રતિવાદિનેતિ જ્ઞેન ।

(ટિ) પૌદ્ગલિકેત્યાદિ । તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । તસ્યેતિ પિતામહસ્ય । તદ્ભાવે હિતિ
પિતામહાભાવે । તદાકલનેતિ અદૃષ્ટજ્ઞાનદક્ષઃ । તસ્યેતિ અદૃષ્ટસ્ય ।

નનુ કર્મ ઘટતે ! તથાહિ—તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત્ । ન તાવદનિમિત્તમ્,
સદા સત્વાસત્વયોઃ પ્રસન્નાત્ “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાડહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્” । યદિ પુનઃ
સનિમિત્તમ્, તદાપિ તન્નિમિત્તમદૃષ્ટાન્તરમેવ, રાગદ્વેષાદિકષાયકાલુપ્યમ્, હિંસાદિ-
ક્રિયા વા પ્રથમે પક્ષેડનવસ્થાવ્યવસ્થા । દ્વિતીયે તુ ન કદાપિ કસ્યપિ કર્માભાવો ભવેત્,
તક્ષેતો રાગદ્વેષાદિકષાયકાલુપ્યસ્ય સર્વસંસારિણાં ભાવાત્ । તૃતીયપક્ષોડપ્યસૂપપાદઃ,
પાપ-પુણ્યહેતુત્વસંમતયોર્હિંસાડર્હત્પૂજાદિક્રિયયોર્વ્યભિચારદર્શનાત્—કુપ્પણપશુપરમ્પરાપ્રાણ-

પ્રહાણકારિણાં કપટઘટનાપટીયસાં પિતૃમાતૃમિત્રપુત્રાદિદ્રોહિણામપિ કેષાંચિચ્ચપલચારુ-
ચામરચેતાત્તપત્રપાત્રપાર્થિવશ્રીદર્શનાત્, જિનપતિપદપદ્મજપૂજાપરાયણાનાં નિસ્થિલપ્રાણિ-
પરમ્પરાઽપારકરુણાકૂપારાણામપિ કેષાંચિદનેકોપદ્રવદારિદ્રચમુદ્રાકાન્તત્વાઽઽલોકનાદિતિ ।

નાસ્તિક—હે જૈનો ! સૂક્ષ્મ વિચારથી અદૃષ્ટ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્
વિચાર કરીએ તો તે સિદ્ધ થતું નથી, તે આ પ્રમાણે—અદૃષ્ટ શું નિમિત્ત રહિત
(કારણ વિનાનું) છે કે નિમિત્તવાળું ? નિમિત્ત રહિત તો હોય નહિ, કારણ કે
'જે નિમિત્ત રહિત હોય તે કાંતો સદૈવ સત્ હોય અથવા સદૈવ અસત્ હોય'.
કહ્યું પણ છે કે, 'અન્ય હેતુની અપેક્ષા ન હોય તો સદાને માટે સત્તા અથવા
અસત્તાનો પ્રસંગ આવશે.'

અદૃષ્ટ સનિમિત્તક છે એ બીજા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે તેનું નિમિત્ત અન્ય
અદૃષ્ટ છે ? કે રાગ દ્વેષની કાલિમા છે ? કે હિંસાદિ ક્રિયા છે ? અન્ય અદૃષ્ટને
માનવામાં અનવસ્થા દોષ આવશે. બીજા વિકલ્પમાં કહી પણ કોઈને કમનો
અભાવ નહિ થાય, કારણ કે અદૃષ્ટના હેતુભૂત રાગ-દ્વેષની કાલિમા સર્વસંસારી-
ઓને હોય છે. ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પાપની હેતુ-
ભૂત હિંસા અને પુણ્યની હેતુભૂત અહિંસાપૂર્ણદિ ક્રિયાઓમાં વ્યભિચાર છે. તે આ
પ્રમાણે—રાંક પશુઓના સમુદાયના પ્રાણીના નાશ કરનારા, કપટ રચનામાં કુશળ,
પિતા માતા મિત્ર પુત્ર વિગેરેનો દ્રોહ કરનારા હોય છતાં પણ કેટલાક વીઝાતા
સુંદર ચામર અને ચ્વેત છત્રથી યુક્ત રાજ્યલક્ષ્મી લોગવે છે, જ્યારે
જિનેશ્વરના ચરણકમળની પૂજા કરવામાં તત્પર, સમસ્ત પ્રાણી સમુદાયને વિષે
અત્યંત કડુછાના સમુદ્ર હોય તેવા પણ કેટલાક અનેક ઉપદ્રવ અને દારિદ્ર્યથી
યુક્ત ભવાય છે.

(૧૦) નનુ કથમિત્યાદિ નાસ્તિકઃ । સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ પ્રસજ્ઞાદિત્યતો યત્ત્વમ્ ।

(ટિં) તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ । અદૃષ્ટોરિતિ કારણવર્જિતસ્ય ।

અન્યેતિ અપેક્ષાતો ભાવાના કાદાચિન્નસમ્ભવઃ । તદ્વેતોરિતિ અદૃષ્ટકર્મકારણસ્ય ।

અત્ર બ્રૂમઃ—પક્ષત્રયમપ્યેતત્ કક્ષીક્રિયત્ત્વમ્ । પ્રાચ્યાઽદૃષ્ટાન્તરવશમો હિ પ્રાણી
રાગ-દ્વેષાદિના પ્રાણવ્યપરોપણાદિ કુર્વાણઃ કર્મણા બધ્યતે । ન ચ પ્રથમપક્ષેઽનવસ્થા
દૌસ્થિયાય, મૂલક્ષાયકરત્વાભાવાદ, બીજાહુકુરાદિસન્તાનવત્ તત્સન્તાનસ્યાઽનાદિત્વેનેષ્ટ-
ત્વાત્ । દ્વિતીયેઽપિ યદિ કસ્યાપિ કર્મામાવો ન ભવેદ મા ભૂત્, સિદ્ધં તાવદદૃષ્ટમ્ ।
મુક્તિવાદે તદમાવોઽપિ પ્રસાધયિષ્યતે । તૃતીયે તુ યા હિંસાવતોઽપિ સમૃદ્ધિઃ, અર્હત્પૂજા-
વતોઽપિ દારિદ્ર્યાઽઽસ્તિઃ; સા ક્રમેણ પ્રાણુપાત્તસ્ય પાપાનુબંધિનઃ પુણ્યસ્ય, પુણ્યાનુબ-
ન્ધિનઃ પાપસ્ય ચ ફલમ્ । તત્ક્રિયોપાત્તં તુ કર્મ જન્માન્તરે ફલિષ્યતીતિ નાઽત્ર નિયત-
કાર્યકારણભાવવ્યભિચારઃ ।

જૈન—તમારા આ બધા કથનનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. તમે જણાવેલ અદૃષ્ટના નિમિત્ત વિષેના ત્રણે વિકલ્પો અમે સ્વીકારીએ જ છીએ. જીવને પૂર્વના અન્ય અદૃષ્ટને કારણે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીના નાશની ક્રિયા (હિંસા) કરીને કર્મવડે બંધાય છે, અને એમ માનવામાં તમે જણાવેલ અનવસ્થા એ કાંઈ દ્રષ્ય નહિ થાય, કારણ કે, મૂલનો ક્ષય કરનારી અનવસ્થા હોય તો જ તે દોષરૂપ બને છે, પરંતુ ધીજ અને અંકુરાની પરંપરાની જેમ કર્મની પરંપરા પણ અનાદિ છે, એમ અમે માનીએ છીએ તેથી એ અનવસ્થા મૂલનો ક્ષય કરનારી નથી.

ધીજ પક્ષમાં તમે કહ્યું કે, કોઈને કર્મનો અભાવ નહિ થાય, તો ભલે કર્મનો અભાવ ન થાય, પરંતુ તેથી અદૃષ્ટ-કર્મ તો સિદ્ધ થયું જ અને આગળ ઉપર સુક્રિતાદમાં કર્મનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ત્રીજા પક્ષમાં તમેએ હિંસાવાત્ ને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને જિનપૂર્ણાદિ કરનારને દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ કહી તે અનુક્રમે પૂર્વોપાજિત પાપાનુબંધી પુણ્ય- (એવા પુણ્યનો ઉદય કે જેથી પાપ બંધાય) અને પુણ્યાનુબંધી પાપ (એવા પાપ નો ઉદય કે જેથી પુણ્ય બંધાય)નું ફલ જાણવું, પણ તે હિંસા અને જિન-પૂર્ણાદિ ક્રિયાથી ઉપાજિત કર્મ તો જન્માન્તર (ભવાન્તર)માં પોતાનું ફળ આપશે જ. માટે અહીં નિયત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર નથી. એટલે કે પુણ્યથી સુખ અને પાપથી દુઃખ એમાં વ્યભિચાર નથી.

(૫૦) મુક્તિવાદે તદ્ભાવોઽપીત્યત્ર તદ્ભાવઃ કર્માભાવઃ ।

(ટિ૦) તત્સન્તાનસ્યેતિ વીજાદુરસન્તાનસ્ય । તદ્ભાવોઽપીતિ કર્માભાવોઽપિ । તત્ક્રિયોપાસન્તમિતિ દ્વંદ્વં ભવપુણ્યપાપાદિક્રિયોપજિતમ્ ।

સાધકાભાવાદપિ નાદૃષ્ટાભાવઃ, પ્રાકૃપ્રસાધિતપ્રામાણ્યયોરાગમાઽનુમાનયો-સ્તપ્રસાધકયોર્ભાવાત્ । તથા ચ ‘શુભઃ પુણ્યસ્ય’ [તત્વા૦ ૬.૩] ‘અશુભઃ પાપસ્ય’ [તત્વા૦ ૬.૪] હયાગમઃ । અનુમાનં તુ તુલ્યસાધનાનાં કાર્યે વિશેષઃ સદેતુકઃ, કાર્યત્વાત્ કુમ્ભવત્ ।

“દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।

વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનવૈરાગ્યારોગ્યસંપદામ્ ॥૧૧॥”

ન ચાયં વિશેષો વિશિષ્ટમદૃષ્ટકારણમન્તરેણ ।

યદ્વચુર્જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણમિશ્રાઃ—

‘જો તુલ્લસાહુળાળં ફલે વિસેસો ણ સો વિના હેઠં ।

કજ્જત્તણઓ ગોયમ ! ઘડોલ્લ હેઠુ ય સે કર્મ્મં ॥૧૧॥

૧ યસ્તુલ્યસાધનાનાં ફલે વિશેષો ન સ વિના હેતુમ્ ।

કાર્યત્વતઃ, ગૌતમ ! ષટ્ દ્વ હેતુરંચ સ કર્મ્મં ॥૧૧॥ .

(૪) સાધકનેા અભાવ હોવાથી અદૃષ્ટનેા અભાવ છે એમ કહી અદૃષ્ટનેા અભાવ સિદ્ધ કરી શકશેા નહિ, કારણ કે અદૃષ્ટ(કર્મ)ના સાધન આગમ અને અનુમાન પ્રમાણેા તો છે જ, અને તે બન્નેનું પ્રામાણ્ય પ્રથમ સિદ્ધ થઈ ચૂકયું જ છે, અને કહ્યું પણ છે કે—

“શુભ અધ્યવસાય પુણ્યરૂપ અદૃષ્ટનું અને અશુભ અધ્યવસાય પાપરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ છે.” આ પ્રમાણે અદૃષ્ટનું સાધક આગમપ્રમાણ બાબતું, અને અદૃષ્ટની સિદ્ધિ માટે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે—બધાં દ્રશ્ય કારણેા સમાન હોવા છતાં કાર્યમાં જે કંઈ વિશેષ જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ કારણ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્યરૂપ છે. કુલની જેમ. “સાધ્વી (ઉત્તમ કુલીન) સીને સાથે જન્મેલ જે પુત્રોના વીર્ય (પરાક્રમ), વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આરોગ્ય અને સંપત્તિ વિગેરેમાં વિશેષતા દેખાય છે.” અને આ વિશેષતા વિશિષ્ટ અદૃષ્ટરૂપ કારણ વિના હોતી નથી. આ પ્રકરણ અંગે શ્રી. જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણગણીનું કથન છે કે—

“હિ ગૌતમ સમાન સાધનો (કારણેા) હોવા છતાં ફલ-કાર્યમાં જે વિશેષ જોવાય છે તે વિશેષ કાર્યરૂપ હોવાથી કારણ વિના હોતો નથી, ઘટની જેમ, અને તે કારણ એ જ કર્મ છે.

(૫૦) તત્પ્રસાધકયોરિતિ પુણ્યાપુણ્યનિઃચાયકયોઃ ।

(ટિ.) જો તુલ્યસાદૃશાણમિત્યાદિ તુલ્યસાધનાનામેકમાતૃપિતૃકાળામેકવેલાસમુદ્ભૂતાનાં સમામગ્રહગોચરાણાં સદૃશલક્ષણસમ્પૂર્ણાનાં પુરુવાર્ણાં ફલે વિમલભદારિચ્છલક્ષણે યો વિશેષઃ । એક-સ્યોત્તમા વિભૂતિરપરસ્ય માયમા અન્યસ્ય દારિગમ્ । સવિશેષો હેતું વિના ન ભવતિ કાર્યસ્વાત્ । હે ગૌતમ ! ઘટસ્વત્ । સ તસ્ય પુરુષસ્ય ઘટસ્ય ચ કર્મહેતુઃ । એકકુલાલચક્રચીવરદવરક-હેતવોડપિ કલશા પૂતમપુત્રલમવાધારાઃ કમંવશાદ્ વિભિન્નપરિણામમાજો ભવન્તિ ।

અથ યથૈકપ્રદેશસંભવાનામપિ બદરીકળટકાનાં કૌટિલ્યાર્જવાદિર્વિશેષઃ યથા વૈકસરસીસંભૂતાનામપિ પદ્મજાનાં નીલધવલપાટલપીતશતપત્રસહસ્રપત્રાદિર્ભેદઃ; તથા શરીરિણામપિ સ્વભાવાદેવાડયં વિશેષો ભવિષ્યતિ, તદશસ્યમ્ । કળટકપદ્મજાદીના-મપિ પ્રાણિત્વેન પરેષાં પ્રસિદ્ધેસ્તદ્દૃષ્ટાન્તાવષ્ટમ્ભસ્ય દુષ્ટત્વાત્ આહારક્ષતરોહદોહદા-દિના વનસ્પતીનામપિ પ્રાણિત્વેન તૈઃ પ્રસાધનાત્ ।

નાસ્તિક—એક જ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બોરડીના કાંટાઓમાં વંકટા અને સરળતારૂપ ભેદ અથવા એક જ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમલોમાં નીલ, સફેદ, ગુલાબી, પીત વગેરે રંગોનો ભેદ તથા શતપત્ર, સહસ્રપત્ર આદિનો ભેદ જેમ સ્વભાવથી થાય છે તેમ જીવોમાં રહેલ ભેદ-વિશેષતા પણ સ્વાભાવથી જ થશે.

જૈન—આ કથન સ્તુત્ય નથી કારણ કે ૫૨ (જૈનો)માં કાંટા, કમલ વગેરે પ્રાણી (જીવ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેના દર્શનતંત્ર આલસ્યજન દ્વિષિત છે. આહાર, છેદ થયા પછી તેનું ભરણ જલ, દોહદ-દધિછા થવી વગેરે કારણોને લઈને જૈનો-એ વનસ્પતિને પ્રાણી તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે.

(૫૦) અથ યદૈકપ્રદેશસમ્ભવાનામિત્યાદિ પરઃ । પરેષામિતિ જૈનાનામ્ । તદ્-
દૃષ્ટાન્તાવષ્ટમ્ભસ્યેતિ મઘાકૃતસ્ય ।

(ટિ૦) કળટકપદ્મજાદીનામિત્યાદિ । પરેષામિતિ જૈનાનામ્ । તદ્દૃષ્ટાન્તેતિ
કળટકપદ્મજાદિદૃષ્ટાન્તાશ્રયણસ્ય । તૈરિતિ અર્હદાગમાશ્રયણનિપુણેઃ ।

અથ ગગનપરિસરે મકરકરિતુરજ્જકુરજ્જપદ્મજાજ્જારાવાકરાનનેકપ્રકારાન્ વિશ્રત્ય-
ભ્રાણિ, ન ચ તાન્યપિ ચેતનાનિ ષઃ સંમતાનિ; તદ્વત્ તનુભાજોઽપિ રાજરજ્જાદયઃ
સન્વિવતિ ચેત્ । તદસત્, તેષામપિ જગદદૃષ્ટવશાદેવ દેવપદ્મીપરિસરે વિચરતાં વિચિ-
ત્રાકારસ્વીકારાત્ ।

નાસ્તિક—આકાશમાં વાદળાંઓ પશુ મકર, હાથી, ઘોડા, હરણ, ભૂંગાર
વગેરે અનેક પ્રકારના આકારોને ધારણ કરે છે, અને છતાં પશુ તે વાદળાંઓને
તમો જૈનોએ ચેતન તરીકે માન્ય કરેલ નથી, એટલે વાદળાંઓની જેમ જીવો
પશુ રાજ, રંક વગેરે વિશેષતાઓવાળા માનવા જોઈએ, પરંતુ એમાં અદૃષ્ટને
કારણ માનવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન—તે કથન પશુ સત્ય નથી, કારણ કે આકાશમાં ભ્રમતાં વાદળાંઓ
તેવા વિચિત્ર આકારોને જગત્ના અદૃષ્ટને કારણે ધારણ કરે છે.

(૫૦) અથ ગગનપરિસરે इत्यादि परः । चेतनानि षः सम्मतानीति षः जैनानाम् ।
तदस्त्रित्यादि मूरिः । देवपद्मीपरिस्सरे इति गगनपरिस्सरे ।

(ટિ૦) તદ્વદિતિ મકરાયાકારાશ્રવત્ । તેષામપીતિ અભાણામપિ । દેવપદ્મીતિ ગગન-
પરિસરે । અર્થ સુરાધોદુમસ્તપથોઽમ્બરશ્રિતિવચનાદયનં પદ્મી માર્ગે इति स्मरणाच्च । દેવપદ્મી-
શબ્દેન ગગનમુચ્યતે ।

કશ્ચાયં સ્વભાવો યદ્વશાઞ્જગદ્વૈચિત્ર્યમુચ્યતે ? । કિં નિર્હેતુકત્વમ્, સ્વાત્મ-
હેતુકત્વમ્, વસ્તુધર્મઃ; વસ્તુવિશેષો વા । આથે પક્ષે સદા સત્ત્વસ્ય, અસત્ત્વસ્ય વા
પ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે આત્માશ્રયત્વં દોષઃ, અવિધમાનો હિ માવાત્મા કથં હેતુઃ સ્યાત્ ? ,
વિધમાનોઽપિ વિધમાનત્વાદેવ કથં સ્વોત્પાદઃ સ્યાત્ ? । વસ્તુધર્મોઽપિ દ્રશ્યઃ કશ્ચિત્,
અદ્રશ્યો વા । દ્રશ્યસ્તાવદનુપલભમાધિતઃ । અદ્રશ્યસ્તુ કથં સત્ત્વેન વત્તું શક્યઃ ? ।
અનુમાનાત્ તુ તન્નિર્ણયેઽદૃષ્ટાનુમાનમેવ શ્રેયઃ । વસ્તુવિશેષથેત્ સ્વભાવો મૂતાતિરિક્તો
મૂતસ્વરૂપો વા । પ્રથમે મૂર્તોઽમૂર્તો વા । મૂર્તોઽપિ દ્રશ્યોઽદ્રશ્યો વા । દ્રશ્યસ્તાવદ્
દ્રશ્યાનુપલભમાધિતઃ । અદ્રશ્યસવદૃષ્ટમેવ સ્વભાવમાશયા બમાષે । અમૂર્તઃ પુનઃ પરઃ
પરલોકિનઃ કો નામાઽસ્તુ ? । ન ચાદૃષ્ટવિષદિત્ય તસ્ય પરલોકસ્વીકારઃ હ્યત્યતોઽપ્ય-
દૃષ્ટં સ્પષ્ટં નિષ્ટદ્ભ્યતે । મૂતસ્વરૂપસ્તુ સ્વભાવો નરેન્દ્રદરિદ્રતાદિવૈસદ્રશ્યમાજોર્થમલ-
જાતયોરુત્પાદકસ્તુલ્ય એવ વિલોક્યતે, इति कौतस्कुतस्तयोर्विशेषः स्यात् ? तदर्शनात्

તત્રાડદૃષ્ટમૂતવિશેષાનુમાનેન નામાન્તરતિરોહિતમદૃષ્ટમેવાનુમિત્તિસિદ્ધં દૃષ્ટમ્; इतोऽपि-
 बालशरीरं शरीरान्तरपूर्वकम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, नरुणशरीरवत् । न च प्राचीनभवातीत-
 तनुपूर्वकमेवेदम्, तस्य तद्भाववसान एव पटुपवनप्रेरितातीततीव्रचिताज्वलनज्वालाकलाप-
 प्लुष्टतया भस्मसाद्भावादपान्तरालगतावभावेन तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः । न चाऽशरीरिणो
 नियतगर्भदेशस्थानप्राप्तिपूर्वकशरीरग्रहो युज्यते, नियामककारणाभावात् । स्वभावस्य तु
 नियामकत्वं प्रागेव व्यपस्तम् । ततो यच्छरीरपूर्वकं बालशरीरं तत्कर्ममयमिति ।

વળી પ્રશ્ન એ છે કે જે સ્વભાવને કારણે તમે જગત્ની વિચિત્રતા માને
 છો તે શું છે? સ્વભાવ એટલે શું? (૧) નિર્દોષતુકતા—હેતુ વિનાની ઉત્પત્તિ
 થાય છે? (૨) કે સ્વાત્મહેતુકતા—પોતે પોતાથી ઉત્પન્ન થવું તે છે? (૩) વસ્તુ
 ધર્મ છે? (૪) કે વસ્તુ વિશેષ છે? (૫) પહેલા પદ્ધતિમાં તો સદાને માટે સત્ત્વ
 કે અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે, (અર્થાત્ જે પદાર્થ નિર્દોષતુક હોય તેની સદાને
 માટે સત્તા રહેશે અથવા સદેવ અસત્તા જ રહેશે), (૨) બીજા પદ્ધતિમાં આત્મા-
 શ્રયત્વ નામનો દોષ આવશે, કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિમાં
 કઈ રીતે હેતુ થઈ શકશે? (અર્થાત્ જે વસ્તુ સત્તારૂપે હોય જ નહિ તે વસ્તુ
 શશશૃંગની જેમ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય?) અને સ્વયં વિદ્યમાન પદાર્થ તો
 વિદ્યમાન છે જ તેથી તે સ્વોત્પાદ્ય (સ્વજન્ય—પોતાથી ઉત્પન્ન થનાર) કઈ રીતે
 થઈ શકે? એટલે કે કોઈ પદાર્થ પોતે પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ બની શકતો નથી.
 (૩) સ્વભાવ વસ્તુ ધર્મ છે એમ કહો તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય ગણે
 તો ઘટી શકતો નથી, કારણ કે દૃશ્ય હોય તો ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ, પણ આ
 તો ઉપલબ્ધ થતો નથી માટે બાધિત છે. અદૃશ્ય ગણે તો તે અદૃશ્યની સત્તા
 કેમ સિદ્ધ કરશે? અને જે અનુમાનથી અદૃશ્ય સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો હોય
 તો અદૃષ્ટ કર્મનું જ અનુમાન કરો એમાં જ કલ્યાણ છે. (૪) સ્વભાવ જે વસ્તુ-
 વિશેષ હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ ભૂત (પૃથ્વીઆદિ)થી
 અતિરિક્ત-ભિન્ન છે? કે ભૂતાતિસ્વરૂપ? ભૂતાતિરિક્ત હોય તો તે ભૂત છે? કે
 અભૂત? ભૂત હોય તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય હોય તો તે દૃશ્ય
 સ્વભાવ અનુપલબ્ધિથી બાધિત છે, અર્થાત્ દૃશ્ય છતાં ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી
 બાધિત છે. અદૃશ્ય કહો તો, સ્વભાવ કહીને અદૃષ્ટનું જ કથન કર્યું છે. અભૂત
 છે એમ કહો તો પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માથી ભિન્ન એવો કયો પદાર્થ
 છે? અર્થાત્ અદૃષ્ટ-કર્મ જ કોઈ શકે, કારણ કે તેજ આત્મામાં મળી ગયું
 છે, જેને લઈને તે પરલોકમાં ગમન કરે છે, અને જ્યારે આત્માથી એ અદૃષ્ટ
 જુદું પડી જાય છે ત્યારે આત્મા પરલોકમાં ગમન કરતો નથી, એટલે કે સંસારી
 મટી જઈને મુક્ત બને છે. આથી પણ સ્પષ્ટરૂપે કર્મનો નિશ્ચય થયો. વસ્તુ
 વિશેષરૂપ સ્વભાવ જે ભૂત સ્વરૂપ હોય તો તે તો વિલક્ષણ એવા એક સાથે
 જન્મેલા રાય અને રંકાદિ જીવોની ઉત્પત્તિમાં સમાનભાવે જ કારણ છે, તો
 પછી એ બંનેમાં વિલક્ષણતા ક્યાંથી આવી? કારણ સમાન છતાં કાર્યમાં

વિલક્ષણતા યદ્ય માટે દાટભૂતથી વિલક્ષણ અદાટભૂત વિશેષ કારણ હોવું એઈ એ એવું અનુમાન એ તમે કરશો તો અમે માનેલ અદાટને અદાટભૂત વિશેષ એવા નામથી છપાવવાનો જ તમે પ્રયત્ન કર્યો છે એ દેખાઈ આવે છે. આ રીતે અનુ-મિતિથી અદાટ સિદ્ધ થાય છે. વળી, તેમાં આ પણ અનુમાન છે કે-બાલશરીર અન્ય શરીરપૂર્વક છે. ઇન્દ્રિયવાગું હોવાથી. તરુણ શરીરની જેમ, અને આ બાલશરીર પૂર્વભવ સંખધી ભૂતકાલીન શરીરપૂર્વક જ છે, એવું નથી અર્થાત્ પૂર્વભવનું અતીત (નાશ પામેલું) શરીર આ બાલશરીરનું કારણ નથી એટલે કે પૂર્વભવના અતીત શરીરથી આ શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે, પૂર્વ-ભવનું શરીર તો પ્રયત્ન પવનથી પ્રેરાયેલ (પ્રબલિત) ચિતાના અગ્નિની તીવ્ર ભવાળાઓ વડે બાળી નાખવાથી ભસ્મ (રાખ)રૂપ થઈ ગયું છે તેથી તે અન્ત-રાણગતિ (એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં વચ્ચેની ગતિ)માં છે જ નહિ, માટે તે બાલશરીરનું કારણ બની શકશે નહીં.

અને વળી, શરીર વિનાનો આત્મા નિયત ગર્ભસ્થાનના દેશમાં જઈ નવું શરીર ઝાલુ કરે એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અમુક આત્મા અમુક જ ઠેકાણે જન્મ લે અને અમુક ઠેકાણે જન્મ ન લે એવું નિયામક કારણ અશરીરી આત્માને નથી, અને સ્વભાવથી આપું નિયમન થશે એ ભતનો તો પૂર્વે અમે નિરાસ કરી જ ગયા છીએ, એટલે બાલશરીર જે શરીરપૂર્વક છે તે કર્મભય (કાર્મણુ) શરીર છે એમ સમજવું.

(૫૦) કદ્વાયમિત્યાદિ સ્ત્રિઃ । 'સ્વભાવભાપયા વમાયે'તિ વમાયે ત્વયા । પરંતુ અન્યઃ । કો નામાડસ્તિત્વતિ કિન્તુ સ એવ । તન્નેતિ વિશેષે ।

(ટિપ્) આત્માધ્યત્વમિતિ આત્મેવ સ્વરૂપમેવ આધર્યો વચ્ચ દોષસ્ય । અન્યોડન્યાધ્ય-વત્ । ભાવાત્મેતિ ભાવસ્વરૂપઃ । તન્નિર્ણયે'તિ અદૃશ્યવસ્તુપર્મનિર્ણયે । પરલોકિન'તિ આત્મનઃ । ચિદ્દટિતસ્ત્યેતિ રહિતસ્ય । તસ્ત્યેતિ પરલોકિનઃ । તયોરિતિ યમલજાતયોઃ સામ્યોચ્ચતયોઃ । તદ્દર્શનાદિતિ યમલજાતવિશેષદર્શનાત્ । તન્નેતિ વિશેષે । હતોડપોત્યાદિ । દ્વમિતિ બાલશરીરમ્ । તસ્ત્યેતિ પ્રાચીનમવાતીતતનોઃ । તન્નર્ણવેતિ પૂર્વમવપર્યન્તે । તત્પૂર્વ-કારણેતિ શરીરપૂર્વસ્વભાવાત્ ।

§૧૭ પૌદ્ગલિકં ચેદમદષ્ટમેષ્ટવ્યમ્, આત્મનઃ પારતન્ત્યનિમિત્તત્વાદ, નિગઢાદિવત્ ।

ક્રોધાદિના વ્યભિચાર'તિ ચેત્ । ન, તસ્યાડસ્ત્મપરિણામરૂપસ્ય પારતન્ત્યસ્વભાવ-ત્વાત્; તન્નિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણઃ પૌદ્ગલિકત્વાત્ । एवं' સીધુસ્વાદનાદ્વચિત્ત-વૈકલ્યમપિ પારતન્ત્યમેવ' તલ્લેતુસ્તુ સીધુ પૌદ્ગલિકમેવેતિ નૈતેનાડપિ વ્યભિચારઃ ।

§૧૭ અને અદષ્ટને પૌદ્ગલિક માનવું એઈ એ, કારણ કે તે આત્માની પરાધીનતાનું કારણ છે, બેડીની જેમ. આ અનુમાનમાં 'પરાધીનતાનું કારણ' એ રૂપ હેતુ આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિથી વ્યભિચારી છે, અર્થાત્ ક્રોધાદિ પૌદ્ગલિક નથી છતાં પારતન્ત્યના કારણ બને છે માટે હેતુ વ્યભિચારી છે એમ ન કહેવું એઈ એ. કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિ એ જ આત્માનું પારતન્ત્ય છે, અને એ ક્રોધાદિના કારણભૂત જે કર્મ છે તે પૌદ્ગલિક છે.

એ જ રીતે સુરાપાનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તાની વિકલતા એ પણ આત્માનું પારતન્ત્ર્ય જ છે અને ચિત્તાની એ વિકલતાના કારણભૂત મદિરા પણ પૌદ્ગલિક છે એટલે આનાથી પણ વ્યભિચાર નહિ આવે.

(૧૦) પારતન્ત્ર્યસ્વભાવત્વાત્ તન્નિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણ્ ઇતિ એતદ્ધિ સ્વયમેવ પાર-તન્ત્ર્યં ન તુ તન્નિમિત્તં, ચચ્ચ તન્નિમિત્ત તત્પૌદ્ગલિકમેષ તચ્ચ કર્મેષ । પારતન્ત્ર્યમેત્તેતિ ઇતદ્ધપિ પારતન્ત્ર્યં ચચ્ચાસ્ય નિમિત્તં તત્ પૌદ્ગલિકમેષ ।

(ટિ૦) પૌદ્ગલિકમિત્યાદિ । તસ્યેતિ ક્રેષાદેઃ । તન્નિમિત્તેતિ ક્રેષાદિકારણ-રૂપસ્ય । તદ્વેતુરિતિ ચિત્તવૈકલ્યહેતુઃ ॥૧૬॥

§૧૮ તતો યદ યૌગૈરાત્મવિશેષગુણલક્ષણમ્, કાપિલૈઃ પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપમ્, સૌગતૈર્વાસનાસ્વભાવમ્, બ્રહ્મવાદિભિરવિધાસ્વરૂપં ચાઽદૃષ્ટમવાદિઃ તદપાસ્તમ્ । વિશેષતઃ પુનરમૌષાં નિષેધો વિસ્તરાય સ્યાદિતિ ન કૃતઃ ॥૧૬॥

§૧૮ આ રીતે નાસ્તિક મતના ખંડન દ્વારા યૌગો દ્વારા સંમત આત્મ-શુદ્ધિ, સાંખ્યો દ્વારા સંમત પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ, બૌદ્ધ સંમત વાસના સ્વભાવ-રૂપ, અને બ્રહ્મવાદીઓ એ કહેલ અવિદ્યારૂપ અદૃષ્ટ એ બધાનું નિરાકરણ થઈ ગયું એમ બહુવું. વિશેષ કરીને આ ચારેનો નિરાસ કરવામાં અન્ય વિસ્તૃત થઈ બીજા માટે કરેલ નથી. ૫૬.

(૧૦) અવાદીતિ ઉદિતમ્ ॥૧૬॥

બ્રહ્માત્મન એવ વિશેષણાન્તરમાહુઃ—

તસ્યોપાત્તપુંક્તીશરીરસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયામ્યાં

કૃત્સ્નકર્મક્ષયસ્વરૂપા સિદ્ધિઃ ॥૫૭॥

§૧ તસ્યાઽનન્તરનિરૂપિતરૂપસ્યાઽઽત્મનઃ, ઉપાત્તપુંક્તીશરીરસ્ય સ્વીકૃતપુરુષયોષિદ્-વપુષઃ, એતેન ક્ષીનિર્વાણદ્વેષિણઃ કાષ્ટામ્બરાન્ શિક્ષયન્તિ । સમ્યગ્જ્ઞાનં ચ યથાવસ્થિત-વસ્તુતત્વાવબોધઃ, ક્રિયા ચ તપશ્ચરણાદિકા, તામ્યામ્ ।

આત્માના જ બીજા વિશેષણનું કથન—

પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરના ધારણ કરનાર તેની સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા (ચારિત્ર) વડે સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ સિદ્ધિ-મુક્તિ થાય છે. ૫૭.

§૧ તસ્ય તેની એટલે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલ સ્વરૂપવાળા આત્માની, ઉપાત્તપુંક્તીશરીરસ્ય—જેણે પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરને ધારણ કર્યું છે એવા. સૂત્રના આ અંશથી સ્ત્રીનિર્વાણ (સ્ત્રીમુક્તિ)ના દ્વેષી દિગમ્બરોને શિષ્યામણુ આપી છે એમ સમજવું. સમ્યગ્જ્ઞાન—એટલે વસ્તુતત્ત્વ-(વસ્તુસ્વરૂપ) જે પ્રમાણે સ્થિત હોય તે જ પ્રમાણે તેનો સાચો બોધ. ક્રિયા—એટલે તપશ્ચરણ (ચારિત્ર) આદિરૂપ. આ બંને વડે.

§૨ નનુ સમ્યગ્દર્શનમપિ વૃત્તનકર્મક્ષયકારણમેવ । યદાહુઃ—“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” ઇતિ, તત્ કથમિહ નોપદિષ્ટમ્ ? । અપ્યતે—સમ્યગ્જ્ઞાનો-

પાદાનેનૈવ તસ્યાક્ષિતત્વાત્, દ્વયોરપ્યનયોઃ સહચરત્વાત્ । સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ક્રિયાતઃ
પૃથગુપાદાનાદ યા ક્રિયા સમ્બગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા સૈવ તત્કારણમ્, ન પુનર્મિધ્યાત્વમલપટ-
લાવલુપ્તવિવેકવિકલાનાં મિધ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કન્દફલમૂલશૈવાલકવલનાદિકા ।

૬૨ શ્લોક—“(સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ)—“સમ્યગ્દર્શન,
જ્ઞાન અને ચરિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે” એ વચનથી સમ્યગ્દર્શન પછી કૃત્સ્ન કર્મ
ક્ષયમાં કારણ છે, તે અહીં સૂત્રમાં તેનું અહણ્ય કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનનાં
ઉપાદાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું આશ્રેપ દ્વારા ઉપાદાન થઈ જ નથી છે. સમ્યગ્જ્ઞાન
જ્ઞાનને ક્રિયાથી જુદું અહણ્ય કરવાનું કારણ શું ? સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્રિયાથી જુદું
અહણ્ય કયું તેથી એ નક્કી થયું કે જે ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા (સમ્યગ્જ્ઞાન-
વાળી) હોય તે જ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ બની શકે છે, પરંતુ
મિધ્યાત્વરૂપ મેલના આવરણથી વિવેકહીન બનેલ પુરુષોના મિધ્યાજ્ઞાનને કારણે
કંઠ, દલ, મૂલ, શેવાલનું ભક્ષણ કરતું વિગેરે રૂપ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું
કારણ નથી.

(ટિં.) નતુ સમ્યગ્નિત્યાદિ । તદ્વિતિ દર્શનમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । અન્યોરિતિ
જ્ઞાન-દર્શનયોઃ । તત્કારણમિતિ મોક્ષકારણમ્ ।

§ ૩ કૃત્સ્નસ્યાડષ્ટપ્રકારસ્યાપિ, ન તુ કત્તિપયસ્ય, જોડનમુક્તેરનભિષિસિતત્વાત્ ।
કર્મણો જ્ઞાનાવરણાદેરદૃષ્ટસ્ય, ન તુ બુદ્ધચાદિગુણાનામપિ, નાપિ જ્ઞાનમાત્રસંતાનસ્ય ।
ક્ષયઃ સામસ્યેન પ્રલયઃ સ્વરૂપં યસ્યાઃ સા તથા । એતેન નૈયાયિકસૌગતોપકલ્પિતમુક્તિ-
પ્રતિષ્ઠેપઃ । એવંવિવા સિદ્ધિર્મોક્ષો ભવતિ ।

(કૃત્સ્નસ્ય) સમસ્ત એટલે આઠેય પ્રકારના કર્મનો ક્ષય સમજવો પરંતુ
કેટલાક કર્મનો નહિ, કારણ કે—અહીં જીવનમુક્ત-ભવસ્થકેવલીની વિવેકા
કરી નથી. (કર્મણઃ) કર્મ એટલે જ્ઞાન.વરણાદિ કર્મેણિ, (ક્ષયઃ) સંપૂર્ણતયા નાશ
જેમાં છે એવી સિદ્ધિ છે, નહીં કે બુદ્ધચાદિ ગુણોના કે જ્ઞાનમાત્રના
સંતાનના નાશવાળી. આથી નૈયાયિક અને સૌગત કલ્પિત મોક્ષનો પ્રતિષ્ઠેપ-
તિરસ્કાર કર્યો એમ સમજવું.

§ ૪ હ્રદ કેચિજ્ઞાનાદેવ મોક્ષમાસ્થિષત, તથાદ્યેતે બ્રુવતે—સમ્યગ્જ્ઞાનમેવ ફલ-
સંપાદનપ્રત્યક્ષમ્, ન ક્રિયાઃ; અન્યથા મિધ્યાજ્ઞાનાદપિ ક્રિયાયાં ફલોત્પાદશ્ચસંજ્ઞાત્ ।
યદુક્તમ્—

“વિજ્ઞિતઃ ફલદા પુંસાં ન ક્રિયા ફલદા મતા ।

મિધ્યાજ્ઞાનાત્ પ્રવૃત્તસ્ય ફળાડસંવાદદર્શનાત્” ॥૧॥

તથા—

“શ્રિયઃ પ્રસૂતે વિપદો રુણદ્વિ યશસિ દુઘ્ને મલિનં પ્રમાર્ષિ ।

સંસ્કારશૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કુલકામધેનુઃ” ॥૧॥

અહીં મોક્ષ પ્રકરણમાં કેટલાક જ્ઞાનથી જ મોક્ષને સ્થાપે (માને) છે, તેથી તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ છે પરંતુ ક્રિયા સમર્થ નથી, અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ ક્રિયામાં ફલોત્પત્તિને પ્રસંગ આવશે, કહ્યું છે કે, જ્ઞાન પુરુષને ફલ આપનાર છે પરંતુ ક્રિયા આપનાર નથી, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા કરનાર પુરુષને ફલ મળતું નથી, વળી, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ) કામધેનુ લક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, વિપત્તિને નાશ કરે છે, યશની પૂર્તિ કરે છે. મલીનતાને સાફ કરે (દૂર કરે છે) અને સંસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે ખીજાને પણ શુદ્ધ (પવિત્ર) કરે છે.

(૧૦) इह केचित् ज्ञानादेव मोक्षमास्थिषतेत्यत्र आस्थिपत प्रतिज्ञातवन्तः नवानामात्मविशेषगुणानो योऽत्यन्तोच्छेद इति बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काररूपाणां नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तान्तच्छेद आदौ मोक्षः ।

§ ૫ ક્રિયાવાદિનસ્તુ વદન્તિ-ક્રિયૈવ ફલહેતુર્ન જ્ઞાનમ્, મહ્યાદિવિજ્ઞાનેઽપિ ક્રિયામન્તરેણ સૌહૃદ્યાદિફલાનુત્પાદાત્ । યદવાચિ—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુસાં ન જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ ।

યતઃ સ્ત્રીમહ્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્” ॥૧॥

તથા—

“શાસ્ત્રાણ્યષ્ટીત્યાઽપિ ભવન્તિ મૂર્ખાં યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।

સંચિન્ત્યતામૌષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્” ॥૧॥

આના ઉત્તરમાં ક્રિયાવાદીઓ કહે છે કે, ક્રિયા જ ફલના હેતુરૂપ છે પરંતુ જ્ઞાન ફલનું કારણ નથી, કારણ કે ભક્ષ્યાદિ-(ભોજન-પાન વિગેરે)નું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ક્રિયા વિના તૃપ્તિ આદિ ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી કહ્યું છે કે—‘ક્રિયા જ પુરુષને ફલ આપનારી છે, પરંતુ જ્ઞાન ફલ આપનાર મનાયું નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને ભક્ષ્યના ભોગને બાજુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી. વળી, તેઓ આગળ કહે છે કે, “શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા છતાં પણ પુરુષો મૂર્ખ હોય છે, પરંતુ જેઓ ક્રિયાવાન્ (સચ્ચારિત્રવાન્) છે, તે જ વિદ્વાન્ છે. વિચારે કે ઔષધ તેના જ્ઞાન માત્રથી રોગીને નીરોગી કરતું નથી.”

§ ૬ अत्र ब्रूमहे—यदुक्तम्—सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यक्षमित्यादि, तत् ‘स्त्रीमह्यमोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत्’ इत्यनेन क्रियावादिनैव व्यपास्तम्, इत्युपेक्षणीयमेव । ततः सम्यग्ज्ञानं सम्यक्क्रियासंप्रीचीनमेव फलसिद्धिनिबन्धनमित्यभ्युपगन्तव्यम्; न तु ज्ञानैकान्तः कान्तः । क्रियैकान्तोऽपि भ्रान्त एव । ‘यतः

સ્ત્રોમહ્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્' इति तु न युक्तम् । यतः सम्यग्-
ज्ञानकारणैकान्तवादिनामयमुपालम्भो न पुनरस्माकम्, सम्यग्ज्ञानक्रिययोरुभयोरपि
परस्पરાपેક્ષયોઃ कारणत्वस्वीकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादिगोचरायां प्रवृत्तौ
तद्वિज्ञानं सर्वथा नास्त्येव, यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्प्येत । तदगोचर-
विज्ञानसनाथैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरम्परોत्पादनप्रत्यक्षा; अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि
प्रौढપ્રેમપરાયણપ્રણયિનીનિબિઢાલ્લેષક્રિયાઽપિ તદુત્પાદાય કિં ન સ્યાત્ ? । અથાસૌ
ક્રિયૈવ તત્ત્વતો ન ભવતિ, સૈવ હિ ક્રિયા તાત્ત્વિકી યા સ્વક્રીયકાર્યાઽવ્યભિચારિણી;
હન્ત ! તર્હિ તદેવ તાત્ત્વિકં જ્ઞાનં યત્ સ્વક્રીયકાર્યાઽવ્યભિચારીતિ કથં સ્ત્રીમહ્યમોગજ્ઞ
હ્યુપાલમ્ભઃ શોમેત ? । તતઃ કાર્યમર્જયન્તી યથા નિશ્ચયનયેન ક્રિયા ક્રિયોચ્યતે,
તથા જ્ઞાનમપિ; इति कचिद व्यभिचाराभावाद द्वयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति ।

આ વિષયમાં અમારું કથન નીચે પ્રમાણે છે—‘સમ્યગ્જ્ઞાન જ ફલ પ્રાપ્ત
કરવાને સમર્થ છે’. ઇત્યાદિ એકાન્ત જ્ઞાનવાદીનું કથન ‘શ્રી અને ભક્ત્યના લોગને
જાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’ ઇત્યાદિ કથન દ્વારા ક્રિયાવાદી-
એ ખંડન કરેલ છે, માટે તે જ્ઞાનવાદીનું કથન ઉપેક્ષા કરવાલાયક જ છે;
એટલે સમ્યક્ ક્રિયાથી યુક્ત હોય એવું જ સમ્યગ્જ્ઞાન ફલસિદ્ધિનું કારણ છે,
એમ માનવું જોઈએ. આમ એકાન્ત જ્ઞાનપક્ષ હિતકારી નથી.

તેવી જ રીતે એકાન્ત ક્રિયાપક્ષ પણ જ્ઞાન્ત જ છે. ‘‘શ્રી અને ભક્ત્યના લોગને
જાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’’ ઇત્યાદિ કથન તો યુક્તિયુક્ત
નથી, કારણ કે તમોએ આપેલ એ ઉપાલંભ સમ્યગ્જ્ઞાનને જ એકાન્ત કારણ માન-
નારને ઘટે છે, પરંતુ અમોને ઘટતો નથી. અમે જોનો તો પરસ્પર સાપેક્ષ સમ્યગ્-
જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભયને કારણ તરીકે માનીએ છીએ (પરંતુ સ્વતંત્ર
કેઈ એકને ફલપ્રાપ્તિમાં કારણ માનતા નથી) અને શ્રી તથા લાડુ વગેરે વિષયક
પ્રવૃત્તિ-(ક્રિયા)માં તેનું જ્ઞાન સર્વથા નથી જ એવું નથી કે જેથી ક્રિયા જ ફલના
કારણરૂપે કલ્પાય.

શ્રી અને લાડુ વિષયક જ્ઞાનયુક્ત પ્રવૃત્તિ જ તે વિષે પ્રીતિપરંપરાને ઉત્પન્ન
કરવામાં સમર્થ છે. જ્ઞાન વિનાની પણ પ્રવૃત્તિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય
તો ઉન્મત્ત કે મૂર્ચ્છિત પુરુષને અતિશય પ્રેમવાળી સ્ત્રી જ્યારે ગાઢ આલિંગન
ક્રિયા કરે છે ત્યારે પ્રીતિપરંપરા કેમ ઉત્પન્ન થતી નથી ? (અર્થાત્ તમારા
મતે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, પરંતુ ઉત્પન્ન થતી નથી.)

ક્રિયાવાદી-ઉપયુક્ત આલિંગનરૂપ ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તાત્ત્વિક ક્રિયા
તો તે જ છે કે જે પોતાના કાર્ય (ફલ) સાથે અવ્યભિચારી હોય. એટલે કે જે
અવશ્ય ફલજનક હોય.

જૈન—અરે ! તો પછી તે જ તાત્ત્વિક જ્ઞાન છે કે જે પોતાના કાર્ય સાથે
અવ્યભિચારી હોય, એમ કેમ ન માનવું ? એટલે ‘શ્રી અને ભક્ત્યના લોગને

જાણનાર' ઈત્યાદિ કથનથી તમે જે ઉપાલંબ આપો છો તે કંઈ રીતે શોભશે ? એટલે નિશ્ચય નયથી જેમ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા જ ક્રિયા છે તેમ નિશ્ચય નયથી જ્ઞાન વિષે પણ છે. માટે કોઈ ઠેકાણે વ્યભિચાર ન હોવાથી સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભય ક્ષેત્રાત્પત્તિમાં અનુકૂલ કારણ છે એમ સમજવું.

§૭ અથ ભવત્વેત્કારણિકા મુક્તિઃ, તથાપિ બુદ્ધ્યાદીનાં નવાનામાત્મ-વિશેષગુણાનાં યોગ્યન્તમુચ્છેદઃ, તદ્વપૈવ સ્વીકર્તવ્યાઃ; ન પુનર્નિઃશેષકર્મક્ષયલક્ષણા । તથા ચાનુમાનમ્-નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સન્તાનોઽયન્તમુચ્છિયતે, સન્તાનત્વાત્, યો યઃ સન્તાનઃ સ સોઽયન્તમુચ્છિયતે યથા પ્રદીપસન્તાનઃ, તથા ચાયમ્, તસ્માદત્થ-ન્તમુચ્છિયતે इति ।

“ન હ વૈ મશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ”, “અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ” इत्यादयो वेदान्ता अपि तादृशीमेव मुक्तिमादिशन्ति । अपि च—

“યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ ।
તાવદાત્મન્તિક્રી દુઃસ્વભાવૃત્તિર્ન વિકલ્પ્યતે ॥૧॥
ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સંભવઃ સુખદુઃસ્વયોઃ ।
મૂલભૂતૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસન્ધનઃ ॥૨॥
તદુચ્છેદે ચ તત્કાર્યશરીરાથનુપપ્લવાત્ ।
નાત્મનઃ સુખદુઃખે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥૩॥
ઈચ્છાદ્રેષપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબન્ધનમ્ ।
ઉચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુગ્યતે ॥૪॥
તદેવં વિષણાદીનાં નવાનામપિ મૂલતઃ ।
ગુણાનામાત્મનો ધ્વંસઃ સોઽપવર્ગઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૫॥
નનુ તસ્થામવસ્થાયાં કીદગાત્માઽવશિષ્યતે ? ।
સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોઽસિદ્ધૈર્ગુણૈઃ ॥૬॥
કર્મિષદ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીષિણઃ ।
સંસારબન્ધનાધીનદુઃખક્લેશાઘદૂષિતમ્ ।”

ऊर्भयः कामक्रोधमदगर्वलोभदम्भाः ।

“પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દ્રે મનસઃ શોકમૂઢતે ।

જગમૃત્યૂ શરીરસ્ય ષઢ્ઢર્મિર્મહિતઃ શિવઃ” ॥૧॥

इति तु पुराणे ॥

[પુદ્ગલાદિ નવ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષને માનનાર નૈયાયિક સ્વપક્ષને સ્થાપન કરવાપૂર્વક જૈનોને માન્ય મોક્ષ સ્વરૂપનું 'ખંડન નીચે પ્રમ.ભૂં કરે છે.] ભલે, મુક્તિ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી થાય પણ તે 'આત્માના પુદ્ગલાદિ નવ વિશેષ ગુણોના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ જ' મુક્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ નહિ અને તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે— આત્માના નવે વિશેષ ગુણોના સંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે, સંતાન હોવાથી, જે જે સંતાન હોય તે તે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે. જેમકે પ્રદીપ સંતાન. આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન પણ સંતાનરૂપ છે, માટે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે.

વેદાન્ત વાક્યો પણ આવી જ મુક્તિનું સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે—“શરીર ધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી, શરીર રહિત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરતા નથી.” વળી, કહ્યું પણ છે કે, (૧) ‘જ્યાં સુખી વાસનાદિ સમસ્ત આત્મગુણોનો ઉચ્છેદ-મૂળમાંથી નાશ ન થાય ત્યાં સુધી દુઃખનો અત્યંત નાશ પણ થતો નથી. (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિ ધર્મ અને અધર્મના કારણે છે. (અર્થાત સુખની ઉત્પત્તિ ધર્મથી અને દુઃખની ઉત્પત્તિ અધર્મથી થાય છે) એટલે ધર્મ તથા અધર્મ એ બન્ને સંસાર પ્રાસાદના મૂળભૂત યાંભલા છે. (૩) ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ એ ઉભયનો અત્યંત નાશ થવાથી તેના કાર્યરૂપ શરીરાદિનો પણ ઉપદ્રવ થતો નથી, અને તેથી આત્માને સુખ-દુઃખ પણ થતાં નથી, એટલે આત્મા મુક્ત કહેવાય છે. (૪) ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને આદિ પદથી ભાવનાદિ ગુણો સ્થૂલ શરીરમાં બંધન (શંસલા) રૂપ છે, અને જે આત્માનું સ્થૂલ શરીર જ નષ્ટ થઈ ગયું છે, તે તો પછી તે ગુણોથી પણ જોડાતો નથી. (૫) તેથી એ પ્રકારે આત્માના પુદ્ગલાદિ નવ ગુણોનો મૂળમાંથી જે ધ્વંસ-નાશ થવો તે મોક્ષ છે, એ સિદ્ધ થયું. (૬) શંકા-તે મુક્તાવસ્થામાં આત્મા કેવો શેષ રહે છે? સમાધાન—સમસ્ત ગુણોથી રહિત એવો એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બને છે. (૭) તેથી કામ, ક્રોધ, મદ, જર્વ, લોભ અને દંભરૂપ છ ઊર્મિઓથી રહિત, અને સંસારના બંધનને કારણે આવી પડતા દુઃખ અને કલેશાદિથી અદ્વિષિત એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ પુદ્ગિશાળી પુરુષો કહે છે.

મતાંતરથી છ ઊર્મિઓ—હ્રુદ્ધા અને પિપાસા (ભૂખ અને તરસ)એ પ્રાણુની, શોક અને મૂઠતા બે મનની તથા જરા અને મૃત્યુ બે શરીરની આ છ ઊર્મિઓ (પીડા)થી રહિત આત્મા શિવ મુક્તાત્મા કે મહાદેવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પુરાણમાં કહેલ છે.

(પં૦) “અશરીર” इत्यादि गये । वाशब्दः एवार्थे । भोगायतनबन्धनमिति भोगायतनं बन्धनं कारणं यस्येति विग्रहः । ध्वंसस्य इति शुभानाम् । अपवर्ग इति आत्मनः । नन्वित्यादि परः । स्वरूपैकप्रतिष्ठान इत्यादि वैशेषिकः ।

(ટિ૦) અથ ભવત્ત્વેતદિત્યાદિ । ઇતરકારણિકેતિ જ્ઞાનક્રિયાકારણિકા । ન હ વૈ इति एवार्थे । वा इति एवार्थे । धर्माधर्मैति । ताविति धर्माधर्मौ । तदुच्छेदे इति धर्माधर्म-योद्धम्ભને । तत्कार्येति धर्माधर्मकार्यकारोन्निवૈરુપદ્રવાત । इच्छाद्वેષેति तैर्वासनावિभिरામ-

ગુણે: । તદેવમિતિ ધિષણપ્રજ્ઞાબુદ્ધિ: । નનુ તસ્યામિનિ મુક્તદશાયમ્ । સ્વરૂપેત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મન: । દુઃસ્વપ્નચ્છેદોતિ અધિયાડસ્મિન્નારાગદ્વેષાભિનવેશાઃ વચ્છેદાઃ ।

§ ૮ અત્ર બ્રૂમ: -- યદવાદિ-સન્તાનવાદિતિ, તત્ર કિમિદં સન્તાનત્વં નામ ? કિમુપાદાનોપાદેયભાવપ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનત્વમ્, કાર્યકારણભાવપ્રબન્ધેન પ્રવૃત્તિઃ, અપરા-પરપદાર્થોત્પત્તિમાત્રતા વા । આયઃ પક્ષઃ સાવધઃ, આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેઃ, બુદ્ધચાદિનવક્ષણાનામુપાદાનોપાદેયભાવરૂપતયા સન્તાનસ્ય સૌગતાનામેવ સંમતત્વાત્; આત્મનઃ સમવાયિનઃ, આત્મમનઃસંયોગાદસમવાયિનઃ, અદૃષ્ટાદેર્નિમિત્તાચ્ચ તૈરાત્મ-ગુણોત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । एतेन द्वितीयपक्षोऽपि व्यपास्तः, बुद्धचादिक्षणानां कार्य-कारणभावमात्रस्याऽपि तैरस्वीकारात्; प्रलयप्रलंनबुद्धचादेऽप्यात्मनः पुनर्बुद्धचाष्टुपा-दाङ्गीकारात् । तृतीयपक्षेऽपि व्यभिचारः, अपरापंष्पाभ्युपादुकानां पटकटकपाटादीनां सन्तानत्वेऽप्यत्यन्तमनुच्छिद्यमानत्वात् । अथैकाश्रयाऽपरापरोत्पत्तिः सन्तानः, ततो नैष दोषः; तर्हि तादृशं सन्तानत्वं प्रदीपे नार्तगति साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य: परमाणु-पाकजरूपादिमिश्र व्यभिचारो हेतुः, तथाविधसन्तानत्वस्य तत्र सद्भावेऽप्यत्यन्तोच्छेदा-भावात् । अपि च, संतानत्वमपि भविष्यत्यत्यन्तानुच्छेदश्च, विपर्यये बाधकप्रमाणा-भावात्, इति सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वादप्यनैकान्तिकोऽयम् । विरुद्धश्च, शब्दबुद्धि-विद्युत्प्रदीपादिष्वत्यन्तानुच्छेदवत्स्वेव सन्तानत्वस्य व्यवस्थानात् : शब्दबुद्धिविद्युत्प्रदीपादयो हि पर्याया द्रव्यरूपतया स्थास्त्व एव, तदद्रव्याविश्वमृतं पर्यायान्तरमुत्पादयन्त एव प्रवृत्तसन्ते । न पुनरमीषामत्यन्तमुच्छेदः सृपपादः, उत्पादव्ययधौःप्राणां परस्पर-निरपेक्षाणां स्वरविषाणप्रवृत्त्यानाम् । तथाहि- नास्ति कचिदत्यन्तमुच्छेदः, स्थित्युत्पाद-रहितत्वात्, स्वरविषाणवत्; इति न प्रस्तुतानुमानाद् बुद्ध्यदिगुणोच्छेदरૂपा सिद्धिः सिध्यति ।

જેન-આને ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ કે તમેએ 'સંતાનત્વ' હેતુ કહ્યો છે પણ પ્રશ્ન એ છે કે સંતાન છે શું ? શું તે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે ? કાર્ય-કારણ ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે કે અપર અપર (નવનવા) પદાર્થની ઉત્પત્તિ માત્ર છે ?

પહેલો પક્ષ સરોપ છે, કારણ કે બુદ્ધચાદિ નવ ક્ષણમાં ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવરૂપે સંતાન તો ઔદ્ભા જ માને છે એટલે તદ્રૂપ સંતાન હેતુમાં આશ્રયા-સિદ્ધિ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિની આપત્તિ આવશે. કારણ કે નૈયાયિકો તો સમવાયિ-કારણ આત્મા, અસમવાયિકારણ આત્મમનઃસંયોગ અને નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિથા (એમ કારણત્રિયથા) આત્મશુષ્ણોની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. એટલે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ ધરી શકશે નહિ. ઉપરોક્ત પહેલા પક્ષના ખંડનથી બીજો

પક્ષ પણ ખંડિત થયો એમ બાબતું, કારણ કે બુદ્ધ્યાદિ ક્ષણોમાં કાર્યકારણભાવ માત્ર પણ નૈયાયિકો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમણે માન્યું છે કે, પ્રલયકાળમાં આત્મામાંથી બુદ્ધ્યાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે, છતાં પુનઃ બુદ્ધ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે અપરાપર (એક પછી બીજું) એ પ્રમાણે ક્રમસર નવનવા) ઉત્પન્ન થનારાં વસ્ત્ર સાદરી, કપાટ વિગેરે સંતાનરૂપ હોવા છતાં તેઓનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આશ્રયમાં અપરાપર પદાર્થની ઉત્પત્તિ સંતાન કહેવાય છે. એટલે વ્યભિચાર નહિ આવે.

જૈન--એમ માનો તો એ પ્રકારનો સંતાન તો દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલ પ્રતીપમાં પણ નથી, માટે દૃષ્ટાંત સાધન (હેતુ) રહિત થશે, અને હેતુ પરમાણુના પાક જ રૂપાદિથી વ્યભિચારી થશે, કારણ કે એકાશ્રય પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ વિગેરે ક્રમસર થતા હોવાથી તેમાં અપરાપર પદાર્થોત્પત્તિરૂપ સંતાનત્વ તો છે પણ તે અત્યંત ઉચ્છેદ નથી. વળી, સંતાનત્વ હોય અને અત્યંત ઉચ્છેદાભાવ પણ હોય, એવા વિપરીત યોગમાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી એટલે વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ હોવાથી આ હેતુ અનંકાન્તિક છે. અને અત્યંત ઉચ્છેદ નહિ પામનાર (સાધ્યાભાવવાળા) શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રતીપ વિગેરેમાં સંતાનત્વ હેતુ રહેતો હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે. શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રતીપ વગેરે પદાર્થો દ્રવ્યો રૂપે સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, અને તે દ્રવ્યથી અવિવિઘ્નભૂત-કથંચિત્ અભિન્ન પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. વળી, આ શબ્દાદિનો અત્યંત ઉચ્છેદ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પરસ્પર અપેક્ષા રહિત ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય-ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ) અરશિંગનાં જેવાં (અસત્) છે તે આ પ્રમાણે-અત્યંત ઉચ્છેદ કયાંય નથી, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી, અરશિંગની જેમ. માટે પ્રસ્તુત (તમોએ કહેલ) અનુમાનથી બુદ્ધ્યાદિ શુણ્ણા ઉચ્છેદ રૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી.

(૫૦) આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપસેરિત્યતોડમે યત્ત્વમ્ । સૌગતાનામેવ સમ્મતરવાદિનિ ન પુનર્ભવતામ્ । તૈરિતિ વૈશેષિકૈઃ । પ્રલયપ્રલીનબુદ્ધ્યાદે-રિત્યત્ર પ્રલયેતિ પ્રચક્ષ્ણે । બુદ્ધ્યાશુભાદગ્નીકારાદિતિ સ્થિતપ્રસ્તાવે । વિપર્યયે બાધકપ્રમાણા-માવાદિત્યત્ર વિપર્યયે હિતિ વ્યતિરેકે ।

(ટિ.) યદ્વાદીત્યાદિ । આશ્રયેતિ ધર્મસિદ્ધિઃ । સ્વરૂપેતિ હેતોઃ । સ્વકીયં રૂપમસિદ્ધમ્ । તૈરિતિ યોગેઃ । દ્વિતીયપક્ષ હિતિ કાર્યકારણભાવપ્રબન્ધેન પ્રશસ્તિરિત્યેવંરૂપઃ । તૈરિતિ નૈયાયિકૈઃ । અપરેત્યાદિ । પરમાણ્વિતિ પરમાણ્વાં પાકોદ્ભવા વે રૂપાદયઃ તૈઃ । તન્નેતિ પરમાણુપાવકરૂપાદિષુ ।

નાપિ ન હ વૈ સશરીરસ્યેત્યાદિગદિતાગમાત્, શુભાશુભાદૃષ્ટપરિપાક-પ્રભવેન ભવસમ્ભવિની હિ પ્રિયાપ્રિયે પરસ્પરાનુષ્ઠે અપેક્ષાડયં વ્યવસ્થિતઃ; સક-લાદૃષ્ટક્ષયકારણકં પુનરૈકાન્તિકાત્યન્તિકરૂપં કેવલમેવ પ્રિયં નિઃશ્રેયસદશાયામિ-

ધ્યતે, તત્ કુતઃ પ્રતિધિધ્યતે ! । ભાગમાર્થશ્રાવમિત્યમેવ સમર્થનીયઃ, યત્ એતદ-
શ્ચાનુપાતિત્યેવ સ્મૃતિરપિ વિલોક્યતે—

‘સુલ્ભમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિપ્રાપ્ત્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજ્ઞાનીયાદ દુષ્પ્રાપ્તમકૃતાત્મભિઃ” ॥૧॥

ન ચાયં સુલ્ભશબ્દો દુઃસ્વાભાવમાત્રે વર્તનીયઃ, મુલ્યસુલ્ભાચ્યતાયાં બાધકા-
ભાવાત્ । ન ચ ભવદુર્દારિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સંમતઃ, કો હિ નામ શિલા-
શકલકલ્પમપગતસકલસુલ્ભસુલ્ભસંવેદનસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ! । સોપાધિકસાવધિક-
પરિમિતાનન્દનિષ્યન્દાત સ્વર્ગાદિપૃથિકમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાઽઽનન્દસુન્દરમ-
પમિલ્લાનતત્સંવેદનસામર્થ્યં ચતુર્થં પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જઙ્ પાષાણ-
નિર્વિશેષ એવ તસ્યામવરથાયામાત્મા ભવેત્, તત્ કૃતમપવર્ગેણ, સંસાર એવ વરમસ્તુ; યત્ર
તાવદન્તરાન્તરાઽપિ દુઃસ્વકલ્પિતમપિ સુલ્ભમુપમુજ્યતે । વિન્યતતાં તાવદિદમ્—
કિમ્લપસુલ્ભાનુભવો ભવ્યઃ, ઉત્ત સર્વમુલ્લોચ્છેદ એવ ! ।

વળી ‘શરીરધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી’ (પૃ. ૮૫)
ઈત્યાદિ કહેલ આગમ પ્રમાણથી પણ યુદ્ધિયાદિ ગુણે ના ઉચ્છેદરૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ
થતી નથી, કારણ કે એ આગમમાં શુભાશુભ અલ્પ (કર્મ)ના પરિપાકને કારણે
સંસારમાં સંભવતા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખની અપેક્ષાએ
નાશની અપેક્ષાએ નાશની વાત કહેવામાં આવી છે પરંતુ મોક્ષાવસ્થામાં તો
સમસ્ત (આડે) કર્મના નાશને કારણે નિષ્પન્ન ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિકરૂપ
કેવળ (નિરપેક્ષ) પ્રિય જ માનવામાં આવ્યું છે તો તેનો નિષેધ કઈ રીતે કરી
શકાય ? અર્થાત્ આગમમાં સાપેક્ષ સુખનો નિષેધ અભિપ્રેત છે, નિરપેક્ષ સુખનો
નહિ. આગમના અર્થનું આ રીતે જ સમર્થન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ અર્થને
અનુસરનારી સ્મૃતિ પણ જોવાય છે. “જ્યાં ઈન્દ્રિયથી પર યુદ્ધિપ્રાપ્ત અત્યંત
સુખ છે, તે જ મોક્ષ છે એમ જાણો, એ મોક્ષ પાપી આત્માઓથી પ્રાપ્ય નથી.”

ઉપર ટાંકેલા સ્મૃતિ વચનગત સ્વપ્ન શબ્દનો અર્થ દુઃખાભાવ નથી, કારણ
કે તેનો વાચ્ય થઈ મુખ્ય સુખ માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. વળી, તમોએ
કહેલ મોક્ષ પુરુષોને ઉપાદેયરૂપે સંમત પણ નથી, કારણ કે સકલ સુખ સંવેદન
(સુખાનુભવ)નો જેમાં સ્પર્શ પણ નથી એવા પથ્થરના ટુકડા સમાન પોતાના
આત્માને ઘડવા કેણુ પ્રયત્ન કરે ? ઉપાધિથી યુક્ત, કાળની અવધિ(મર્યાદા)
વાળા, અને પરિમિત આનંદના ઝરણાવાળા સ્વર્ગથી પણ અધિક—અમર્યાદિત-
નિરતિશય અને નૈસર્ગિક આનંદથી સુંદર તથા કઠી પણ મ્હાન ન થાય તેવું સુખ-
સંવેદનનું સામર્થ્ય જેમાં છે, એને વિચક્ષણુ પુરુષો અતુર્થ પુરુષાર્થ—મોક્ષ કહે
છે પરંતુ જો મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા પાષાણની જેવો જડરૂપ જ થઈ જતો હોય
તો એવા મોક્ષથી સચું. તેનાથી તો સંસાર સારો, કે જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે ભલેને

દુઃખથી મિશ્રિત હોય પણ સુખનો ઉપસોગ તો થાય છે. અરે બાઈ ! એટલું તો વિચારે કે અદ્ય સુખનો અનુભવ સારે કે સુખનો સર્વથા ઉચ્છેદ સારે ?

(૫૦) નિઃશ્રેયસદશ્યામિષ્યતે इत्यत्र इष्यते इति मया । तत् कुतः प्रतिषि-
ष्यते इति भवता ।

(ટિ૦) શુભાશુભેત્યાદિ । અયમિતિ આગમઃ । તદિતિ પ્રિયમ્ । સુખમાત્યન્તિ-
કમિત્યાદિ । અકુતેતિ અકુતપુણ્યેઃ પુણ્યેરગણ્યેઃ હર્મેભલાપનચનાદશુદ્ધાત્મભિરિતિ ભાવઃ ।

ન ચ ભવદિતિ મહત્ત્વપ્રવર્તયિતા પૂર્વમુનિર્ગૌતમઃ શિલારૂપામ્ આત્મશિલારૂપઃ તત્ર
પરિણમતે इत्येवैरूपमाह । यदाह श्रीहर्षः—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतम तमवेक्ष्येव यथा वेत्थ तथैव सः ॥૧॥

સોપાધીતિ સકારણમ્ । ચતુર્થમિતિ મોક્ષમપર્ગમ્ । તસ્યામિતિ અપર્ગદશાયામ્ ।
કુતમિતિ પર્યાપ્તમલમ્ । યત્રેતિ સંચારે ।

અર્થાસ્તિ તથામૂતે મોક્ષે લાભાતિરેકઃ પ્રેક્ષાણામ્ । તે હોર્વં વિવેચયન્તિ—દુઃખ-
સંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકમુખસંભોગાસંભવાદ્ દુઃખસ્ય ચાડવસ્યહાતવ્યત્વાદ્ વિવેકહાનસ્ય
ચાશક્યત્વાદ્ વિષમધુની ઈવૈકત્રાડમત્રે પતિતે ઊમે અપિ મુક્તદુઃખે ત્યગ્યેયાતામિતિ;
અતશ્ચ સંસારાદ્ મોક્ષઃ શ્રેયાન્ યત્રાડ્યમિયાનતિદુઃસહો દુઃખપ્રબન્ધોઽવલુપ્યતે; વરમિ-
યતી કાદાચિત્કમુખકળિકા ત્યક્તા, ન તુ તસ્યાઃ કૃતે દુઃખમાર ઇયાન્ વ્યૂદ્ધ ઇતિ ।

તત્ર દુઃખસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકમુખસંભોગાસંભવાદિત્યત્ર શાશ્વતિકમનાદિનિષ-
નમ્, યદ્વાડડિમદપિ પ્રવ્ધંસબદપર્યવસાનં સુખં વિવક્ષિતમ્ । તત્રાદિપર્યવસાનશૂન્યં
સુખં તાવત્ પ્રેક્ષાણામુપાદિત્સાગોચર એવ ન ભવતિ સદૈવ પ્રાપ્તત્વાત્, ઇતિ કુતસ્તદ-
ભાવઃ તત્રાડપ્રવૃત્તૌ પ્રેક્ષાકારિણા કારણમભિધીયતે ? દ્વિતીયં તુ સુખં ભવત્યેવ તત્પ્ર-
વૃત્તિનિમિત્તમ્ । ન ચ તસ્યાડસંભવઃ, બાધકપ્રમાણાભાવાત્ । અનન્તં ચ તત્, તદાનીં
વિનાશકારણાભાવાત્ । તદ્વિનાશકારણં હિ કર્મ, ન ચ તદાનીં તદસ્તિ, તસ્ય સમૂલ-
મુન્મુલિતત્વાત્ ; મિથ્યાત્વાવિરતિકૃષાયયોગલક્ષણસ્ય તત્કારણસ્યામાવાચ્ચ ન પુનરપિ
કર્મનિર્માણમ્ । કારણાભાવાત્ તાદૃશસુખોત્પાદ એવ નાસ્તીતિ ચેત્ । ન, સકલકર્મો-
પરમસ્યૈવ તત્કારણસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

નૈયાયિકાદિ—બુદ્ધિશાળી પુરુષોને તો સમસ્ત સુખના ઉચ્છેદપ મોક્ષમાં જ
વિશેષ લાભ જણાય છે, કારણ કે તેઓ તે વિષયમાં નોંધે પ્રમાણે વિવેચન કરે
છે.—સર્વથા દુઃખથી રહિત એવા શાશ્વત (અખંડ) સુખના ઉપસોગનો તો સંભવ
નથી, અને દુઃખ તો અવશ્ય ત્યાજ્ય છે. પણ દુઃખને સુખથી બુદ્ધ પાડીને તેનો
ત્યાગ અશક્ય છે કારણ કે સુખ અને દુઃખ બન્ને એક જ પાત્રમાં રહેલ મધ
અરે ઝેર જેમ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયેલાં છે, તેથી તેમની જેમ સુખ-દુઃખ
ઉભયનો ત્યાગ કરવો એક જોડો અને આથી જ સંસાર કરતાં મોક્ષ સારો છે,

કારણ કે તેમાં અતિદુઃસહ આટલો માટો દુઃખનો પ્રબંધ નાશ પામે છે, તેથી સારી વાત તો એ છે કે એક સુખનો કણ જે ક્યારેક થાય છે તે છોડવો, પણ તેને અર્થે આવડો માટો દુઃખનો ભાર વેંદારવો એ તો કંઈ સારું નથી.

જૈન—તમારા આ કથનમાં તમને શાન્ત સુખ એટલે અનાદિનિધન સુખ (અર્થાત્ આદિ અને નિધન-અંત, નાશ વિનાનું સુખ) વિવક્ષિત છે કે પ્રધ્વં-સની જેમ આદિવાળું હોવા છતાં અંત રહિત સુખ વિવક્ષિત છે ? (૧) આદિ અને અંત રહિત સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોના ઉપાદાનનો વિષય બનતું જ નથી. (અર્થાત્ તેનું સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) કારણ કે તે સુખ તો (વિના પ્રવૃત્તિએ) સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોની તેવા સુખ વિષે અપ્રવૃત્તિમાં તેવા સુખના અભાવને કેવી રીતે કારણ કહેવાય ? (૨) બીજા પ્રકારનું એટલે આદિવાળું અને અંત વિનાનું સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને જ છે, વળી કેઈ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી આવા સુખનો અસંભવ પણ નથી. આ સુખ અનંત (અંત રહિત) પણ છે, કારણ કે મોક્ષાવસ્થામાં તેના વિનાશનાં કારણોનો અભાવ છે, કારણ કે સુખના વિનાશનું કારણ કર્મ છે અને તે કર્મ મોક્ષાવસ્થામાં વિદ્યમાન નથી. કારણ કે કર્મનો મૂળમાંથી જ નાશ કરેલ છે. વળી, મોક્ષદશામાં કર્મબંધનના કારણભૂત મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન), અવિરતિ (અસંયમ), કપાય (કં.ધાદિ), અને યોગ (મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર) નો અભાવ હોવાથી પુનઃ પણ કર્મનો બંધ નથી.

નૈયાયિકાદિ—કારણનો અભાવ હોવાથી મોક્ષમાં તેવા (સાધનંત) સુખની ઉત્પત્તિ જ નથી.

જૈન—એમ નથી, કારણ કે મોક્ષમાં સમસ્ત કર્મોના ઉપરમ-નાશરૂપ સુખના કારણનો સંભાવ છે જ.

(૧૦) પ્રધ્વંસવદિતિ પ્રવસામાવવત્ । તદ્ભાવ ઇતિ અનાદિનિધનસુખાભાવઃ । તજ્ઞા-પ્રવૃત્તાવિતિ પ્રવૃત્તૌ સત્યામ્ ।

(ટિ૦) તથાભૂતે ઇતિ શિલાપ્રાયેઽપ્યપર્વે વિદુષાં કિમપિ લાભાધિક્યં વિચિતે । ત ઇતિ પ્રેક્ષાવન્તઃ । તસ્યા ઇતિ સુલકણિકાયાઃ કારણેન । તજ્ઞેતિ અત્રોત્તરયતિ શ્રીમદ્ભગવાદ્-વાર્ધઃ પૂર્વોક્તે ભવદ્ભવ્યજાતે ।

દુઃસ્વર્ણસ્પર્શ્યાદિ । પ્રધ્વંસવદિતિ યથા પ્રધ્વંસો ઘટસ્ય સાદિઃ પરમપર્યવ-સાનઃ । તદ્ભાવ ઇતિ દુઃસ્વર્ણશન્યસુખાભાવઃ । તજ્ઞેતિ કાશ્ચતિ[ક]સુલે । તત્પ્રવૃત્તૌતિ શાશ્વતિકસુખપ્રવૃત્તિકારણમ્ । તસ્યેતિ દુઃસ્વર્ણશન્યસુખસ્ય । તદિતિ સુલમ્ । તદ્વિનાશેતિ સુલવિપત્તિદેતુઃ । તદ્દાનોમિતિ મોક્ષદશાયામ્ । તદિતિ કર્મ । તસ્યેતિ ક્ષમ્ભઃ । તત્કારણ-સ્યેતિ કર્મનિમિત્તભૂતસ્ય । તત્કારણસ્યેતિ અનન્તસુલનિમિત્તસ્ય ।

૧૧ યન્નોત્કમ્-વિવેકહાનસ્ય ચાશ્વત્યવાદિતિ, તદેવમેવ, સાંસારિક-સુલસ્યૈતાદૃશત્વાત્ ; તદ્વિ મધુદિગ્ધધારાકરારામળહામપ્રાસવદ્ દુઃસ્વાકરોતીતિ યુક્તા સુસુષ્ણાં તંજિહાસા, તિન્નવાન્યન્તિકસુલવિશેષલિપ્સૂનામેવ । યે અપિ વિષમધુની પક્ષાઢમત્રે સંપૃકે પરિચયેતે, તે અપિ વિશેષલિપ્સયૈવ । કિંચ, યથા પ્રાણિનાં

સંસારાવસ્થાયાં સુખમિદમ્, દુઃખં ચાનિદમ્; તથા મોક્ષાવસ્થાયાં દુઃખનિવૃત્તિરિદા સુખનિવૃત્તિસ્ત્વનિદૈવ । તતો યદિ ત્વદભિમતો મોક્ષઃ સ્યાત્, ન તદા પ્રેક્ષાવત્તામન્નં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, ભવતિ ચેયમ્ તનઃ સિદ્ધં મોક્ષઃ સુલસંવેદનસ્વભાવઃ, પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિ- વિષયત્વાડ્યથાનુપપત્તેરિતિ ।

§૯ અને સુખથી બુદ્ધ પાડીને દુઃખનો ત્યાગ શક્ય નથી (પૃ. ૮૬) એમ જે કહ્યું તે બરાબર છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ એવું જ છે. અર્થાત્ એક પાત્રમાં રહેલ મધ અને ઝેરની જેમ દુઃખ મિશ્રિત જ છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ મધ ચોપડેલ ધારવાળા ભયંકર તલવારના અગ્રભાગને ચાટવાની જેમ દુઃખ કરનારું છે, (અર્થાત્ મધ ચોપડેલ તલવારની ધાર ચાટવાથી મધના આસ્વાદરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સાથે સાથે ધારથી જીભા છેદતું દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે સંસારમાં શબ્દાદિ વિષયોથી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ-પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તે સુખ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી યુક્ત હોવાથી માનસિક, કાયિક વિગેરે દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે.) માટે સુક્રિતા ઇચ્છક પુરુષને તેવા (દુઃખ મિશ્રિત) સુખના ત્યાગની ઇચ્છા થાય તે યોગ્ય છે, પરંતુ આત્મતિક અપરિમિત સુખવિશેષની ઇચ્છાવાળાઓને જ તેવી ઇચ્છા થાય છે પરંતુ અન્યને થતી નથી, કારણ કે એક પાત્રમાં મળેલાં મધ અને ઝેર એ બન્નેનો જે ત્યાગ કરાય છે, તે સુખ વિશેષ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કરાય છે. વળી, સંસારમાં રહેલ જીવોને જેમ સુખ ઇષ્ટ છે, અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ દુઃખનો અભાવ ઇષ્ટ છે, પણ સુખનો અભાવ તો અનિષ્ટ જ છે. તેથી તમોએ માનેલ સ્વરૂપવાળો મોક્ષ હોય તો તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, પણ મોક્ષ મેળવવા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષા પ્રવૃત્તિ તો કરે છે. માટે મોક્ષ સુખ સંવેદન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થયું કારણ કે અન્યથા પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિનો વિષય મોક્ષ બને જ નહિ.

(ટિ.) તદ્દીતિ સાંસારિકસુખમ્ । તગ્જિહ્વાસેતિ સાંસારિકસુખ(સં) જાતુમિચ્છા । અમન્ને ઇતિ પાત્રે । અન્નેતિ મોક્ષસુખે । ઇયમિતિ પ્રવૃત્તિઃ ।

§ ૧૦ અથ સુલસંવેદનૈકસ્વભાવો યદિ મોક્ષઃ સ્યાત્, તદા તદ્દરાગેણ પ્રયત્નમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગચ્છેત્; ન હિ રાગિણાં મોક્ષોડસ્તીતિ મોક્ષવિદઃ, તસ્ય બન્ધનાત્મકત્વાત્ । તદયુક્તમ્ । યો હિ સુલસાધનેપુ શબ્દાદિષ્વમિચ્છઃ સઃ રાગો બન્ધનાત્મકઃ, તસ્ય વિષયાર્જનરક્ષણાદિપ્રવૃત્તિદ્વારેણ સંસારહેતુત્વાત્ । અનન્તે તુ સુખે યથાપિ રાગસ્તથાડ્યસૌ સર્વવિષયાર્જનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવૃત્ત્યોરેવ હેતુઃ; અન્યથા તસ્ય સુલસ્ય પ્રાપ્તુમશક્યત્વાત્ । ન હિ તદ્ વિષયસાધ્યમ્, નાપિ તત્ ક્ષીયતે, યેન વિષયસુલાર્થમિવ પુનઃ પુનસ્તદર્થે હિંસાદિષ્વપિ પ્રવર્તેત । તન્ન બન્ધહેતુર્મુમુક્ષોરસ્તિ રાગઃ, સ્પૃહામાત્રરૂપોડપિ ત્વાસૌ પરાં કોટિમારુદ્ધસ્યાસ્ય નિવર્તેત, “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” ઇતિ વચનાત્, અન્યથા

દુઃસ્થિતૃત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે પ્રયત્નમાનસ્ય દુઃસ્થેષ્વકષાયકાલુપ્યં કિં ન સ્યાત્ ? ।
અથ નાસ્ત્યેવ મુમુક્ષોર્દેષઃ । રાગદેવૌ હિ સંસારકારણમિતિ તૌ મુમુક્ષુર્મુચ્ચતિ, દ્રેષ્ટિ
ચ દુઃસ્થમ્, કષમિદં સક્ષ્મચ્છેત ? इति चेत् । तदितरत्राऽपि तुल्यम् । इति सिद्धं
कृत्स्नकर्मक्षयात् परममुखसंवेदनात्मा મોક્ષઃ, ન બુદ્ધચાદિવિશેષગુણોચ્છેદરૂપ इति ।

કૃ૧૦ નૈયાયિકાદિ—મોક્ષ સુખ સંવેદનરૂપ એક સ્વભાવવાળો જ હોય તો તે
સુખ પ્રત્યેના રાગથી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુ મોક્ષ પામશે નહિ, કારણ કે ‘રાગી-
ઓને મોક્ષ નથી’ એમ મોક્ષના સ્વરૂપને બાણના શબ્દો કહે છે. રાગ એ બંધન રૂપ છે.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે સુખના સાધનરૂપ
શબ્દાદિ વિષયોમા જે ઉત્કટ સ્નેહરૂપ રાગ છે, તે રાગ બંધન સ્વરૂપ છે, કારણ
કે વિષયોને મેળવવા, તેનું રક્ષણ કરવું વિગેરે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે રાગ
સંસારનો હેતુ છે, અને અનન્ત સુખમાં જો કે રાગ છે, તો પણ (શબ્દાદિ)
સર્વ વિષયો મેળવવા વિગેરે ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિનો અને મોક્ષના ઉપાય કારણોમાં
પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ એ રાગ છે, કારણ કે એ વિના તે સુખ (મોક્ષસુખ) પ્રાપ્ત કરી
શકાતું નથી. વળી, તે (અનન્ત) સુખ કંઈ વિષયસાધ્ય નથી, અર્થાત્ વિષયો
દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, અને તેનો ક્ષય પણ થતો નથી જેથી કરી
તેને માટે વિષયજન્ય સુખની જેમ વારંવાર હિંસાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી
પડે. માટે મુમુક્ષુનો મોક્ષ પ્રત્યેનો રાગ બંધનું કારણ નથી. વળી, માત્ર સ્પૃહા
રૂપ આ રાગ પણ પરાક્રાંતિને આત્મા જ્યારે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ
કે કહ્યું છે કે, “ઉત્તમ મુનિ મોક્ષ અને સંસાર એમ સર્વ સ્થળે નિઃસ્પૃહ હોય
છે.” મોક્ષસુખ પ્રત્યેનો આ રાગ બંધનકર્તા હોય તો પછી દુઃખાભાવાત્મક
મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને પણ દુઃખના દ્વેષરૂપ કષાયજન્ય મલિનતાની
પ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ જેમ સુખ-રાગ એ બંધનકર્તા હોય તેમ દુઃખ-
દ્વેષ પણ બંધનકર્તા અને જ.

નૈયાયિકાદિ—રાગ અને દ્વેષ સંસારના કારણ રૂપ છે. માટે મુમુક્ષુ તે
તે બંનેનો ત્યાગ કરે છે અને વળી, તે દુઃખનો દ્વેષ કરે છે એમ કહેવું તે
કઈ રીતે સંગત થાય ? માટે મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો જ નથી.

જૈન—તે જ ન્યાય અન્યત્ર પણ છે. એટલે કે, તે જ ન્યાયે રાગ પણ માની
શકાશે નહિ. આ પ્રકારે સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી પરમસુખના સંવેદન-
રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ પુદ્ગલાદિ વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ
થતો નથી.

(૧૦) અન્યથા દુઃસ્થિતૃત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે इति भवदमिमते । अथ नास्त्येवे-
ત્યાदि परः । मुमुक्षोर्देष इत्यतोऽमे यत इति गम्यम् ।

(ટિ૦) તત્રાગ્નેષેતિ સોક્ષાનુરાગેષ । તસ્યેતિ રાગસ્વ । તસ્યેતિ શબ્દાદિષુ રાગસ્વ ।
અસાવિતિ રાગઃ । અન્યથેતિ સર્વવિષયાઙ્ઞનાદિનિવૃત્તિભોક્ષોપાવપ્રત્યયોરહેતુત્વે । તસ્ય
સુખસ્યેતિ અપવર્ગસાત્તસ્ય । તદ્વિતિ સુખમ્ । અસાવિતિ રાગઃ । અસ્યેતિ પરમાત્મનો
મોક્ષમાર્ગ પ્રપન્નસ્ય । અન્યથેતિ સમત્વામાયે ।

§ ૧૧ અથ દિક્ષપટાઃ પ્રકટયન્તિ—મવત્વેતાદશસ્વરૂપો મોક્ષઃ, સ તૂપાત્તસ્ત્રી-શરીરસ્યાત્મનં इति न मृष्यामहे । ન સ્વલુ સ્ત્રિયો મુક્તિમાજો ભવન્તિ । તથા ચ પ્રમાચન્દ્રઃ—જીણાં ન મોક્ષઃ, પુરુષેભ્યો હીનત્વાદ્, નપુંસકાદિવદિતિ ।

§ ૧૨ અત્ર બ્રૂમઃ—સામાન્યેનાઽત્ર ધર્મિત્વેનોપત્તાઃ ક્રિયઃ, વિવાદાસ્પદીમૂતા વા । પ્રાચિ પક્ષે પક્ષેકદેશે સિદ્ધસાધ્યતા, અસંભ્યાતવર્ષાયુષ્કદુષ્પમાદિકાલોત્પન્ન-તિરશ્વીદેવ્યમ્વાદિજીણાં મૂયસીનામસ્માભિરપિ મોક્ષાભાવસ્યામિધાનાત્ । દ્વિતીયે તુ ન્યૂનતા પક્ષસ્ય, વિવાદાસ્પદીમૂતેતિ વિશેષણં વિના નિયતસ્ત્રીલાભાભાવાત્, પ્રક-રણાદેવ તલ્લાભે પક્ષોપાદાનમપિ તત્ત્વ એવં કાર્યં ન સ્યાત્, તથાઽપ્યુપાદાને નિયતસ્યૈવ તસ્યોપાદાનમવદાતમ્, યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવ લક્ષ્યસ્યોપદર્શનમિતિ ।

દિગમ્બર જૈન—સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી આત્યન્તિક અનવધિક અને નૈસર્ગિક સુખના સંવેદનરૂપ મોક્ષ ભક્ષે હો, પરંતુ ‘શ્રી શરીરને ધારણ કરનાર આત્મા પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે’ તમારું આ કથન અમોને માન્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ મોક્ષને પામતી જ નથી. તે અંગે પ્રભાચંદ્રનું કથન આ પ્રમાણે છે—‘સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પુરુષોથી હોન હોવાથી, નપુંસકાદિની જેમ.

§ ૧૨ સ્વેતામ્બર જૈન—આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ. ઉપર્યુક્ત અનુમાનમાં પ્રશ્ન એ છે કે તમેએ સ્ત્રીમાત્રને ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરી છે કે અમુક વિવાદાસ્પદ શ્રીઓને ? પહેલા પક્ષમાં પક્ષેકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા દોષ છે. કારણ કે દુષ્પમાદિ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલી. તિથંચિની, દેવીઓ, અને અભ-વ્યાદિ ઘણી સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી એમ અમે પણ કહીએ છીએ. બીજા પક્ષમાં ‘અમુક વિવાદાસ્પદ’ વિશેષણ વિના નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થતી નથી માટે પક્ષમાં ન્યૂનતા દોષ છે.

દિગમ્બર જૈન—પ્રકરણથી નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થઈ જશે.

સ્વેતામ્બર જૈન—તો એ જ ન્યાયે પક્ષનું ઉપાદાન (ગ્રહણ) પણ પ્રકરણથી થઈ જશે માટે પક્ષનું ઉપાદાન પણ કરવું ન જોઈએ, છતાં પણ પક્ષનું ઉપાદાન આવશ્યક હોય તો ધનુષાદી પુરુષના નિયત લક્ષ્યની જેમ નિયત સ્ત્રીનું પણ ઉપદર્શન કરવું તે નિર્દોષ છે.

(૧૦) તત્ત્વ એવં કાર્યં ન સ્યાદિત્યત્ર તત્ત્વ પદ્ધતિ પ્રકરણાદેવ । યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવેત્યત્ર કર્તૃવણી ।

(ટિ.) મવત્વેતાદશોત્યાદિ । સ इति મોક્ષઃ । તલ્લાભે इति નિયતજીલાભે । તત્ત્વ પદ્ધતિ પ્રકરણાદેવ । તસ્યેતિ પક્ષસ્ય ।

§ ૧૩ હેતુકૃતઃ પુરુષાપકર્ષોઽપિ યોષિતાં કુતસ્ત્યઃ ? કિં સમ્યગ્દર્શનાદિ-રત્નત્રયાભાવેન, વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, પુરુષાનભિવન્દ્યત્વેન, સ્મારણાષકર્તૃત્વેન, અમહર્દિકત્વેન, માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેન વા । પ્રાચિ પ્રકારે કુતઃ જીણાં રત્નત્રયાભાવઃ ? ।

સ ચીવરપરિગ્રહત્વેન ચરિત્રાભાવાદિતિ चेत् । तदचतुरस्रम् । यतः परिग्रहरूपता चीवरस्य शरीरसंपर्कमात्रेण, परिभुज्यमानत्वेन, मूच्छहितत्वेन वा भवेत् । प्रथमपक्षे क्षित्यादिना शरीरसंपर्किणाऽप्यपरिग्रहेण व्यभिचारः । द्वितीयप्रकारे चीवरपरिभोगस्ता-
सामशक्यत्यागतया, गुरुपदेशाद् वा । नायः पञ्चः, यतः संप्रत्यपि प्राणानपि त्यजन्त्यो याः संदध्यन्ते, तासामैकान्तिकात्यन्तिकानन्दसंपदर्थिनीनां बाह्यचीवरं प्रति का नामाशक्यत्यागता ! नम्रयोगिन्यश्च काश्चिदिदानीमपि प्रेक्ष्यन्त एव । द्वितीय-
पक्षोऽपि न सुखः, यतो विश्वजनीनेन विश्वदर्शिना परमगुरुणा भगवता सुमुक्षु-
पक्षमन्त्राक्षीणां यदेव संयमोपकारि, तदेव चीवरोपकरणं “नो कप्पदि निगंभीए
अचेलाए होत्तम” इत्यादिनोपदिष्टम्, प्रतिस्लेखनक्रमण्डलुप्रमुखवत्, इति कथं तस्य
परिभोगात् परिग्रहरूपता !, प्रतिस्लेखनादिधर्मोपकरणस्यापि तत्प्रमहान् । तथा च—
“यत् संयमोपकाराय वर्तते प्रोक्तमेतदुपकरणम् ।

धर्मस्य हि तत् साधनमतोऽन्यदधिकरणमाहाર્हन् ” ॥१॥

उપકારકં દિ કરમનુપકારમ્. અધિક્રિયન્તે ઘાતાય પ્રાણિનોઽસ્મિન્નિતિ ત્વપિકરણમ્ ।

વળી, ‘સ્રીઓ પુરુષો કરતાં હલકી છે’ એવો જે હેતુ તમે કહ્યો છે તે શાથી સિદ્ધ છે ? પુરુષો કરતાં સ્રીઓની હીનતા શું તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય નો અભાવ છે તેથી છે ? વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવથી છે ? પુરુષો દ્વારા અવંદનીય હોવાથી છે ? સ્મરણાદિ કાર્યો કરતી ન હોવાથી છે ? મહદ્દિકં નથી માટે છે ? કે તેમનામાં માયા વિગેરેનો પ્રકર્ષ હોવાથી છે ? પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ શાથી છે.

દિગંબર—સ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિગ્રહ છે, અને પરિગ્રહ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ છે.

સ્વેતામ્બર—એમ મનતા હો તો પ્રશ્ન છે કે વસ્ત્રની પરિગ્રહરૂપતા શરીરના સંપર્ક માત્રથી કહો છો ? તેના ભાગવટાથી કહો છો કે મૂર્છાનું કારણ હોવાથી કહો છો ? પહેલા વિકલ્પમાં તો શરીર સાથે સંપર્કવાળા છતાં અપરિગ્રહરૂપ પૃથ્વીવાદિથી વ્યભિચાર છે.

બીજા વિકલ્પમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિભોગ (ભોગવટો) શું તેઓ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શકતી નથી માટે છે કે શુરુના ઉપદેશથી છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્તમાનકાળે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરતી સ્રીઓ દેખાય છે, તો તેવી અક્રાન્તિક-આત્યન્તિક અને નૈસર્ગિક સુખ સંપત્તિની ઇચ્છુક સ્રીઓ માટે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો એમાં શું અશક્ય છે ? વળી અત્યારે પણ કેટલીક નગ્ન યોગિનીઓ દેખાય છેજ. બીજો પક્ષ પણ સારભૂત નથી, કારણ કે-વિશ્વના હિતકારી વિશ્વદંષ્ટા-પરમશુરુ “નિર્ગન્ધિનીએ અચેલક થઈ કલ્પે નહિ” ઇત્યાદિ વચનથી જિનેશ્વર ભગવંતે સુસુક્ષ્મ સ્રીઓને જે સંયમમાં ઉપકારી હોય તેજ વસ્ત્ર પ્રતિલેખન અને કમંદલુ આદિની જેમ ઉપકરણ તરીકે જણાવેલ છે. તો ચીવરના પરિભોગ માત્રથી તે પરિગ્રહરૂપ કઈ રીતે અને ? કારણ કે ઉપ-

કરણને પરિબ્રહ્મ માનવામાં તેા પ્રતિલેખનાદિ ધર્મોપકરણ પશુ પરિબ્રહ્મરૂપ બની જશે. કહ્યું પશુ છે કે, “શ્રી અરિહંત ભગવંતે જે સંયમના ઉપકાર માટે હોય તે પદાર્થને ઉપકરણ કહેલ છે. કારણ કે તે ધર્મનું સાધન છે અને તેનાથી ભિન્ન (સંયમને અહિતકારી) પદાર્થને અધિકરણ કહેલ છે.” ઉપકાર કરનાર સાધન જ ઉપકરણ કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રાણિઓ વધ માટે અધિકૃત કરાય તે અધિકરણ કહેવાય છે

(૫૦) અપરિગ્રહેણ વ્યભિચાર इति मन्मतेऽपि ।

(ટિ૦) તાસામિતિ ચોષિતામ્ । યતો વિષ્ણુસ્ત્યાદિ । તસ્યેતિ ચીવરસ્ય । તત્પ્રસન્નાદિતિ પરિગ્રહપ્રસવતેઃ ।

અથ પ્રતિલેખનં તાવત્ સંયમપ્રતિપાલનાર્થં ભગવતોપદિષ્ટમ્, વહ્નં તુ કિમર્થમિતિ ; તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેતિ બ્રૂમઃ, અભિમૂચ્યન્તે હિ પ્રાયેણાઽસ્પસત્વતયા વિવૃતાક્ષોપાક્લસંદર્શનજનિતચિત્તમેદૈઃ પુરુષૈરજ્ઞના અકૃતપ્રાવરણા ઘોટિકા इव घोटकैः ।

નનુ યાસામતિતુચ્છસત્વાનાં પ્રાણિમાત્રેણાઽપ્યભિભવઃ, તાઃ કથં સકલત્રૈલોક્યાભિભાવકર્મરાશિપ્રક્ષયલક્ષણં મોક્ષં મહાસત્ત્વપ્રસાર્યં પ્રસાધયન્તોતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્, યતો નાત્ર શરીરસામર્થ્યમતિરિક્તં યસ્ય ભવતિ તસ્યૈવ નિર્વાણોપાર્જનગોચરેણ સત્ત્વેન ભવિતવ્યમિતિ નિયમઃ સમસ્તિ, અન્યથા પદ્મવામનાત્યન્તરોગિણઃ પુમાંસોઽપિ સ્ત્રીભિરભિમૂચ્યમાના દ્વડ્યન્તે इति તેઽપિ તુચ્છશરીરસત્ત્વાઃ કથં તથાવિષસિદ્ધિનિબન્ધનસત્ત્વભાજો ભવેયુઃ ? । યથા તુ તેષાં શરીરસામર્થ્યાસત્ત્વેઽપિ મોક્ષસાધનસામર્થ્યમવિરુદ્ધમ્, તથા જીનામપિ સત્યપિ વસ્ત્રે મોક્ષામ્યુપગમે ।

દિગમ્બર—પ્રતિલેખન (ચોરપિચ્છનો ગુચ્છો) તેા સંયમ પાળવા માટે શ્રી. જિનેન્દ્ર ભગવંતે ઉપદેશેલ છે, પરંતુ વસ્ત્ર શા માટે છે ?

શ્વેતામ્બર—તે પશુ સંયમને માટે જ છે એમ અમારું કહેવું છે, કારણ કે ખુદ્લાં અગોપાંગ એવાથી જેના ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલ છે એવા પુરુષોના આકંઠમણીને ભોગ ઘેરાથી ઘેડીના જેમ પ્રાયઃ અદ્ય સત્ત્વ (પરાકંમ)-વાળી હોવાથી બની જાય છે.

દિગમ્બર—અતિતુચ્છ (બહુ ઓછા) પરાકંમવાળી જે સ્ત્રીઓ (સામાન્ય) પ્રાણિમાત્રથી અભિભવ પામે છે, તે ત્રણે લોકનેા પરાભવ કરનાર કર્મરાશિના અત્યંત ક્ષયરૂપ, અને મહાસત્ત્વ (મહાપરાકંમ)થી સાધ્ય એવા મોક્ષને કંઈ રીતે સાધશે ?

શ્વેતામ્બર એ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘જેનું’ શરીરસામર્થ્ય અધિકું હોય તે જ મોક્ષોપાજ્ઞન કરવાની શક્તિવાળો હોય’ એવો કોઈ નિયમ (વ્યાસિ) નથી, અન્યથા પંશુ (લૂલા-લંગડા), વામન (ડીંગણા, અને અત્યંત રોગી એવા

પુરુષો પણ સ્ત્રીઓથી થતા પરાભવને પામતા બેવાય છે, એટલે તેઓ પણ તુચ્છ સત્ત્વવાળા હોવાથી સિદ્ધિ-સુક્રિતાના કારણભૂત તથાપ્રકારની શક્તિ કઈ રીતે ધરાવશે ? એટલે તેવા પુરુષોમાં શરીરસામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ તેઓ ભોક્ષના કારણરૂપ સામર્થ્ય (શક્તિ) ધરાવે છે તેમાં જેમ કથો વિશેષ નથી તેમ સ્ત્રીઓ પાસે વસ્ત્ર હોય છતાં પણ તેઓ ભોક્ષ પામે એમાં કથો વિશેષ નથી.

(૫૦) તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેત્યાદિ સૂરિઃ ॥૫૦॥

इति सप्तमपरिच्छेदः ॥

(ટિ.) તદ્વીતિ વક્ષ્યમિ ।

गृहिणः कुतो न मोक्ष इति चेद् , ममत्वसद्भावात् । न हि गृही वस्त्रे ममत्ववहितः, ममत्वमेव च परिग्रहः, सति हि ममत्वे नग्नोऽपि परिग्रहवान् भवति, शरीरंऽपि तद्भावात् । आर्यिकायाश्च ममत्वाभावादुपसर्गाद्यासक्तमिवास्त्रमपरिग्रहः, न हि यतेरपि प्राप्तं गृहं वनं वा प्रतिवसतोऽममत्वादन्यच्छरणमस्ति । न च निगृहीतात्मनां महात्मनां कासाञ्चित् कचिदपि मूर्च्छाऽस्ति ! तथाहि—

“ निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रीतितौत्रस्पृहाणां

मूर्च्छा तासां कश्चमिव भवेत् कापि संसारभागे ? ।

भोगे रोगे रहसि सजने सज्जने दुर्जने वा

यासां स्वान्तं किमपि भजते नैव वैषम्यमुद्राम् ” ॥૧॥

उक्तं च—“अवि अप्पणो वि देहम्मि नारयन्ति ममाइयं ति” । एतेन मूर्च्छा-हेतुत्वेनेत्यपि पक्षः प्रतिक्षिप्तः, शरीरवच्चीवरस्यापि काश्चित् प्रति मूर्च्छाहेतुत्वाभावेन परिग्रहरूपत्वाभावात् । तन्न सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयामावेन स्ત્રીणां પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ ।

દિગંધાર--તો પછી વસ્ત્રવાળા ગૃહસ્થોનો ભોક્ષ કેમ થતો નથી ?

સ્વેતાગંધાર--કારણ કે ગૃહસ્થોમાં મમત્વ છે. ગૃહસ્થ વસ્ત્રમાં મમત્વ રહિત હોતો નથી. અને મમત્વ એ જ તો પરિગ્રહ છે, કારણ કે મમત્વ હોય તો નગ્ન પણ પરિગ્રહી કહેવાય છે, કારણ કે મમત્વ શરીરમાં પણ સંભવે છે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓને તો વસ્ત્રમાં મમત્વ નથી પણ ઉપસર્ગાદિના કારણે તે આવી પડેલું હોય તેમ તેઓ વસ્ત્રને સ્વીકારે છે. (અર્થાત્ ઉપદ્રવને કારણે આવી પડેલી બેડી ઉપર કોઈ મમત્વ ધરાવતું નથી તેમ સાધ્વી સ્ત્રીઓને વસ્ત્ર ઉપર મમત્વ હોતું નથી.) વળી ગામમાં, ઘરમાં કે વનમાં વાસ કરતાં યતિ (સાધુ) ને પણ અમમત્વ સિવાય બીજું (કોઈ) શરણ નથી, અર્થાત્ યતિ ઘર, ગામ કે વનના પોતાના વાસ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, છતાં તે પરિગ્રહ કહેવાતો નથી, કારણ કે તે પ્રત્યે તેમને મમત્વ નથી. એટલે યતિઓ વિષે છેવટે જેમાં મમત્વ નથી તે જ અધનતું કારણ બનતું નથી એમ અમમત્વનું જ શરણ તેમના ભોક્ષસાધનમાં લેવું પડે છે, તેમ સાધ્વી સ્ત્રી વિષે પણ વસ્ત્ર સ્વીકારવા છતાં અમમત્વ થા આર ન

આનંદ ? અને આત્મને નિઃકંડ કરનારી (આત્મનું કમન કરનારી) કેટલીક પ્રભવરશ્મિની મહાન સ્ત્રીઓને કોઈ પણ સ્થળે મૂરખાં (મિદ-મમત્વ) જોતી નથી. તે આ પ્રમાણે—“લોગમાં કે રાજમાં, નિઃન પ્રદેશ-જેઠાન્દ પ્રદેશમાં કે વસતિમાં, સજ્જન કે દુર્જનમાં જોયોનું ચિત્ત-મન વિકાર પામતું નથી જોવી સ્ત્રીઓને મોક્ષલક્ષ્મીમાં પ્રગટેલી પરમ પ્રીતિને કારણે તેની જ તોય સ્પૃહાવાળી હોવાથી સંસારના કોઈ પણ ભાગમાં મૂરખાં (મમત્વ) ક્ષીરિતે હોય ? જાણી, કહ્યું છે કે, પોતાના દેહમાં પણ મમત્વનું આવરણ કરતી નથી.” આ ગચ્છો વસ્ત્રમાં પરિઘડેપતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ મૂરખાંહેતુત્વ રૂપ સ્ત્રીએ વિકલ્પ પણ ખંડિત થઈ ગયો. જેમ સમજવું અને કેટલીક સાધ્વી સ્ત્રીઓને સ્ત્રીરની જેમ વસ્ત્રમાં પણ મૂરખાં (મમત્વ) રૂપ કારણ ન હોવાથી પરિઘડેપતા નથી. મોટે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં અપકર્ષને સિદ્ધ કરવાને કહેલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નજ્વલ્લ આભાવરૂપ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી

(ટિ.) તન્નાવાદિતિ મમત્વસદ્ભાવ ।

§ ૧૪ નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, યતસ્તદપિ તાસાં કિં સત્તમપૃથ્વી-ગમનાભાવન, વાદાદિલ્ગ્વિરહિતત્ત્વેન, અલ્પશ્રુતત્ત્વેન, અનુપર્યાપ્યતાવારણિક્તકશૂન્ય-ત્ત્વેન વા ભવેત્ । ન તાવદાઘઃ પક્ષઃ, યતોડત્ર સતમપૃથ્વીગમનાભાવો યત્રૈવ જન્મનિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં તત્રૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । પ્રાચિ પક્ષે ચરમશરીરિભિરનેકાન્તઃ । દ્વિતીયે ત્વયમાશયઃ—યથૈવ હિ સ્ત્રીણાં સતમપૃથ્વીગમનસમર્થતીવ્રતરાશુમપરિણામે સામ-ર્થ્યામાવાદપર્કર્ષઃ, તથા મુક્તિગમનયોગોત્કૃષ્ટશુમપરિણામેડપિ, ચરમશરીરિણાં હુ પ્રસન્નચન્દ્રારાજર્ષિપ્રમુલાણામુમયત્રાપિ સામર્થ્યાદ્ નૈકત્રાડ્યપર્કર્ષઃ । તદ્યુક્તમ્, યતો નાયમવિનાભાવઃ પ્રામાણિકઃ, યદુત્કૃષ્ટાડ્યશુમગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે સત્યુત્કૃષ્ટશુમગત્યુ-પાર્જનસામર્થ્યૈનાપિ ન ભવિતવ્યમ્, અન્યથા પ્રકૃષ્ટશુમગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે પ્રકૃષ્ટા-શુમગત્યુપાર્જનસામર્થ્યૈ નાસ્તીત્યપિ કિં ન સ્યાત્ !, તથા ચાડમ્ભ્યાનાં સતમપૃથ્વી-ગમનં ન ભવેત્ ।

§૧૪ (૨) પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્ય’નો અભાવ’ એ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યના અભાવનું કારણ શું તે સાતમી નરકમાં નથી જતી એ છે ? તેઓમાં વાદાદિલ્ગ્વિ નથી એ છે ? તેઓ અલ્પશ્રુતવાળી છે એ છે ? કે અનુસ્થાપ્યતા અને ખરાંચિતક પ્રાયશ્ચિત્ત સ્ત્રીઓને અપાતાં નથી છે કે ? પહેલો પક્ષ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં પ્રશ્ન એ છે કે શું જે ભવમાં તેમને મુક્તિગમન કરવું છે, તે જ ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી, એવું તમારું મન્તવ્ય છે કે સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી

તેણું (મન્તવ્ય) છે ? પ્રથમ વિકલ્પમાં ચરમ શરીરીવડે હેતુ વ્યભિચારી બની જશે અર્થાત્ ચરમશરીરી પણ એવા જ છે, જેઓ જે ભવમાં મોક્ષ જવાના છે, તે ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં જતા નથી. છતાં પણ તેમના મોક્ષમાં કશો ખાધ નથી તો સ્ત્રીમોક્ષમાં સપ્તમ નરકમાં અગમનથી કેમ ખાધ આવે ? બીજા વિકલ્પનો આશય આવો છે કે સાતમી નરકના જમનને યોગ્ય અતિ-તીવ્રનર અશુભ પરિણામનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેમ સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષ છે તેમ મુક્તિગમનને યોગ્ય અતિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામનું પણ સામાર્થ્ય ન હોવાથી અપકર્ષ છે, પરંતુ ચરમશરીરી પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ વગેરે આત્માને તો બન્ને સ્થળે (સપ્તમ નરકગમન અને મુક્તિગમનમાં) સામર્થ્ય હોવાથી તેમનો કોઈ પણ એક સ્થળે અપકર્ષ નથી, પરંતુ આવા આશયવાળો બીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો કોઈ પ્રમાણસિદ્ધ અવિનાશાવ નથી કે જ્યાં અશુભ ગતિને ઉપાજન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં શુભગતિને ઉપાજન કરનાર પણ ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય. અન્યથા એવો પણ અવિનાશાવ પ્રામાણિક માનવો પડશે કે જ્યાં શુભગતિને ઉપાજન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં અશુભ ગતિને ઉપાજન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય પણ ન હોય અને આમ થતાં અભવ્ય આત્માને સપ્તમ નરકગમન નહિ થાય.

(ટિ.) નાપિ વિશિષ્ટેત્યાદિ । તદ્વપોતિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોપસ્ત્વમ્ । તાસામિતિ પક્ષલાક્ષીણમ્ ।

અથ વાદાદિલઘ્વિરહિતત્વેન સ્ત્રીણાં વિશિષ્ટસામર્થ્યોપસ્ત્વમ્, યત્ર સ્ત્વૈહિક-વાદવિક્રિયાચારણાદિલઘ્વીનામપિ હેતુઃ સંયમવિશેષરૂપં સામર્થ્યં નાસ્તિ, તત્ર મોક્ષહેતુસ્તન્નવિચ્યતીતિ કઃ સુધીઃ શ્રદ્ધીન ? । તદ્વાચારુ, વ્યભિચારાત્, માષ્ટુષાદીનાં તદભાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોપલઘ્વેઃ । ન ચ લઘ્વીનાં સંયમવિશેષહેતુકત્વમાગમિકમ્, કમોદયક્ષયક્ષયોપશમોપશમહેતુકતયા તાસાં તત્ત્રોદિતત્વાત્ । તથા ચાડવાચિ —

“ ઉદયત્વયસ્ત્રઝોવસમોવસમસમુત્થા બહુપ્પગારાઝો ।

एवं परिणामवसा लद्धीउ हवन्ति जीवाण ” ॥૧॥

ચક્રવર્તિ-બલદેવ-વાસુદેવત્વાદિપ્રાપ્તયોડપિ હિ લઘ્વયઃ, ન ચ સંયમસદ્ભાવ-નિબન્ધના તત્પ્રાપ્તિઃ । સન્તુ વા તન્નિબન્ધના લઘ્વયઃ, તથાપિ ઓષ્ તાસાં સર્વાસામભાવોડમિધીયતે, નિયતાનામેવ વા । નાદ્યઃ પશ્નઃ, ચક્રવર્ત્યાદિલઘ્વીનાં કાસાશ્ચિદેવ તામુ પ્રતિપેધાત્, આમર્ષોષધ્યાદીનાં તુ મૂયસીનાં ભાવાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ વ્યભિચારઃ, પુરુષાણાં સર્વવાદાદિલઘ્વ્યભાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યસ્વી-કારાત્, અકેશવાનામેવ, અતોર્થકરચક્રવર્ત્યાદીનામપિ ચ મોક્ષસંભવાત્ ।

उदयक्षयक्षयोपशमोपशमसमुत्था बहुप्रकाराः ।

एवं परिणामवसाद् लब्धवो भवन्ति जीवानाम् ॥१॥

અનુપસ્થિતત્વમપિ મુક્ત્યવાપ્ત્યાઽનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યમાર્ષતુષાદિભિરેવાઽનૈકાન્તિક-
મિત્યનુદ્ધોષ્યમેવ ।

અનુપસ્થાપ્યતાપારાજ્વિતકશૂન્યત્વેનેત્યપ્યુક્તમ્, યતો ન તન્નિષેધાદ્ વિશિષ્ટ-
સામર્થ્યાભાવઃ પ્રતીયતે । યોગ્યતાપેક્ષો હિ ચિત્રઃ શાસ્ત્રે વિશુદ્ધ્યુપદેશઃ । ઉક્તં ચ—

“ સંવરનિર્જરરૂપો बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।

रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपकारी ” ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓમાં વાદાદિ લબ્ધિ ન હોવાથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યને અભાવ છે, કારણ કે જે વ્યક્તિમાં આ લોક સંબંધી વાદલબ્ધિ, વૈકલ્પલબ્ધિ કે ચારણાદિ લબ્ધિ-
ઓના હેતુ રૂપ પણ સંયમરૂપ સામર્થ્ય નથી, તે વ્યક્તિમાં મોક્ષના હેતુભૂત સંયમ વિશેષરૂપ સામર્થ્ય હોય એવી શ્રદ્ધા તો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ કરે ? તમારું આ કથન પણ સ્તુત્ય નથી, કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. માષતુષાદિ જેવામાં વાદાદિ લબ્ધિઓ ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં મોક્ષગમનયોગ્ય સામર્થ્યની ઉપલબ્ધિ છે. વળી, લબ્ધિઓ સંયમવિશેષને કારણે છે, એવું આગમમાં વચન પણ નથી, કારણ કે આગમમાં તો લબ્ધિઓ કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમને કારણે થાય છે, એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“ પરિણામના વશથી કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી અનેક લબ્ધિઓ જીવોને હોય છે.” ચક્રવર્તી ભલદેવ અને વાસુદેવપણાની પ્રાપ્તિ એ પણ લબ્ધિરૂપ છે, અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે નથી અથવા માનો કે તે પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે છે, તો પણ પ્રશ્ન એ છે કે શું સ્ત્રીઓમાં સંયમજન્ય સઘળી લબ્ધિ-
ઓનો અભાવ છે કે નિયત લબ્ધિઓનો જ અભાવ છે ? આદ્ય પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ચક્રવર્ત્યાદિ કેટલીક લબ્ધિઓનો જ સ્ત્રીઓમાં પ્રતિષેધ કરેલ છે, પરંતુ આમવૌંષધિ આદિ ઘણી બધી લબ્ધિઓ સ્ત્રીઓને પણ હોય છે. બીજા પક્ષમાં વ્યભિચાર છે, કારણ કે પુરુષોમાં પણ વાદાદિ સર્વલબ્ધિઓનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય તો સ્વીકારાયેલું છે, કારણ કે વાસુદેવ સિવાયનાનો જ તેમ જ તીર્થંકર કે ચક્રવર્તી પણ ન હોય એવા સામાન્ય પુરુ-
ષોનો પણ મોક્ષ સંભવે છે. માટે વાદાદિ લબ્ધિઓના અભાવમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ તમારો પક્ષ સિદ્ધ થયો નહિ.

સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવનું કારણ અદૃષ્ટ્યુત છે, એમ પણ તમારે કહેવું નહિ. કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. અદૃષ્ટ્યુતવાળા છતાં માષ-
તુષાદિ મોક્ષ પામ્યા એથી અનુમાન થાય છે કે તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય હવું.

અનુપસ્થાપ્ય અને પારાંચીત પ્રાયશ્ચિત્તની સ્ત્રીઓ અધિકારિણી નથી માટે તેઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય નથી એમ પણ કહેવું તે ઉચિત નથી કારણ કે ઉપ-
રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તના નિષેધમાત્રથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં વિશુદ્ધિ માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો ઉપદેશ છે. કહ્યું છે કે—‘શૌગ-વ્યાધિની ચિકિત્સાની વિધિની જેમ સંવર અને નિર્વશ-

રૂપ અનેક પ્રકારને તપોવિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપકારી થાય છે અથોત આ પ્રકારે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષસિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ હેતુ દૂષિત હોવાથી સ્વસામ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિપ્પણ) અથ શાસ્ત્રોદ્યાદિ । તદ્વિતિ સામર્થ્યમ્ । માષતુષાદીનામિતિ માષતુષાદયો મહર્ષયઃ, તેષાં લઘ્વયો નાડકર્ત્ત્વપરમપર્વપ્રાસિદ્ધમર્થસામર્થ્યમાસીત્ । તાસામિતિ વાશદિલઘ્વીનામ્ । તન્નેતિ મહર્ષી । ઉદય-સ્થયેતિ જીવાનાં પરિણામવશાં बहुप्रकाराः चारण-वैक्रियादिरूपेण बहु-विधा लघ्वयो भवन्ति । किम्भूताः ? उदय क्षय-क्षयोपशमोपशम-समुत्पद्यैदयिक-श्वायिक-क्षायोपश-मिकौपशमिकसम्यक्त्वसकाशादुपपन्नाः । तत्प्राप्तिरिति चक्रवर्तितादिलब्धिप्राप्तिः । तस्मिन् लघ्वणा इति संयमविशेषनिबन्धनाः । ताસામિતિ લઘ્વીનામ્ ।

§ ૧૫ પુરુષાનમિવન્દ્યત્વમપિ યોષિતાં નાપકર્ષાય, યતસ્તદપિ સામાન્યેન, ગુણાધિકપુરુષાપેક્ષં વા । આષેડસિદ્ધતાદોષઃ, તીર્થકરજનન્યાદયો હિ પુરન્દરાદિ-શિરપિ પ્રણતાઃ, કિમજ્ઞ ! શેષપુરુષૈઃ । દ્વિતીયે તુ શિષ્યા અપ્યાચાર્યૈર્નામિવન્દન્ત એતિ સૈડપિ તતોડપકુષ્યમાણત્વેન નિર્વૃતિમાજો ન ભવેયુઃ, ન ચૈવમ્, ચણહરુદ્રાદિ-શિષ્યાણાં શાસ્ત્રે તપ્ત્રવણાદિતિ મૂલહેતોર્વ્યભિચારઃ ।

§ ૧૫ સ્ત્રીઓ પુરુષો દ્વારા વંદનયોગ્ય નથી (અવંદનીય છે) એ હેતુથી પણ સ્ત્રીઓને અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તમોને સામાન્યરૂપે પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે કે ગુણાધિક પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે ? આદ્ય-પક્ષમાં અસિદ્ધતા હોય છે, કારણ કે તીર્થકરની માતા વિગેરે સ્ત્રીઓને ઈન્દ્રાદિ-દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, તે પછી બાકીના પુરુષો નમસ્કાર કરે તેમાં નવાઈ જ શું છે ? બીજા પક્ષને ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યોને આચાર્ય (ગુરુ) વંદન કરતા જ નથી તે આચાર્યથી શિષ્યો અપકર્ષને પામ્યા એટલે શું શિષ્યોને મોક્ષ નહિ થાય ? પરંતુ એવું તો નથી કારણ, કે ચણહરુદ્ર વગેરે આચાર્યના શિષ્યો મોક્ષ પામ્યા એવું શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે 'પુરુષોથી હીન હોવાથી' એ મૂળ હેતુમાં વ્યભિચાર થયો.

§ ૧૬ एतेन स्मारणाद्यकर्तृत्वमपि प्रतिक्षिप्तम् । अथ पुरुषविषयं स्मारणाद्य-कर्तृत्वमत्र विवक्षितं, न तु स्मारणाद्यकर्तृत्वमात्रम्, न च स्त्रियः कदाचन पुंसां स्मरणादीन् कुर्वन्तीति न व्यभिचार इति चेत् तर्हि पुरुषेतिविशेषणं करणीयम् । कर्णेऽप्यसिद्धतादोषः, स्त्रीणामपि कासाञ्चित् पारगतागमरहस्यवासितसप्तधातूनां कापि त्रयाविधावसरे समुच्छृङ्खलप्रवृत्तिपराधीनसाधुस्मार्गणादेरविरोधात् ।

§ ૧૬ આ પ્રકારના અંદનથી 'સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ પક્ષ પણ અંકિત થયો એમ બાણુવં.

દિગમ્બર-સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી, એનો અર્થ એ છે કે પુરુષ વિષયક સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી પણ સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી જ નથી, એવો અર્થ નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો વિષે કદી પણ સ્મારણાદિ કરતી નથી માટે 'સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ હેતુ વ્યભિચારી નથી.

શ્વેતાશ્વર—તો પછી એ હેતુમાં ‘પુરુષ’ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપવું જોઈએ, અને આવું વિશેષણ કરે તો પણ અસિદ્ધતા દોષ તો છે જ, કારણ કે જિનેશ્વર ભગવંતના આગમના રહસ્યથી વાસિત થયેલ સાતે ધાતુવાળી કોઈ કોઈ (સાધ્વી) સ્ત્રીઓ ક્યારેક તથા પ્રકારના અવસરે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થામાં આધીન બની ગયેલ (ઉદ્ધત આચરણ કરનાર) સાધુને સ્મારણાદિ કરે તો તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

§ ૧૭ સધામહર્દિકત્વેન સ્ત્રીણાં પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ । સોઽપિ કિમાપ્યાત્મિકીં સમૃદ્ધિમાશ્રિત્વ, બાહ્યાં વા । નાઽઽપ્યાત્મિકીમ્, સમ્યાદર્શનાદિરત્નત્રયાદેસ્તાસામપિ સદ્ભાવાત્ । નાપિ બાહ્યામ્, एवं हि महत्वास्तीर्षकरादिलक्ष्या गणधरादयः, चक्र धरादिलक्ष्याश्चेतरक्षत्रियादयो न भाजनम्, इति तेषामप्यमહર્દિકત્વેનાપકૃષ્યમાણત્વાદ મુક્ત્યભાવો ભવેત્ । અથ યાઽસૌ પુરુષવર્ગસ્ય મહતી સમૃદ્ધિસ્તીર્થકરત્વલક્ષણા, સા સ્ત્રીષુ નાસ્તીત્યમહર્દિકત્વમાસાં વિવક્ષ્યતે । તદાનીમપ્યસિદ્ધતા, સ્ત્રીણામપિ પરમપુણ્ય-પાત્રમૂતાનાં કાસાશ્ચિત્ તીર્થકૃત્વાવિરોધાત્, તદ્વિરોધસાધકપ્રમાણસ્ય કત્યાઽપ્ય-ભાવાત્, ઇતસ્યાઽઘાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્, અનુમાનાન્તરસ્ય ચાભાવાત્ ।

§ ૧૭ ‘સ્ત્રીઓ મહર્દિક નથી’ એ હેતુથી પણ પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં શું આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ નથી કે બાહ્ય-સમૃદ્ધિ નથી ? સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયાદિને સદ્ભાવ હોવાથી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો અભાવ તો કહી શકશો નહિ. બાહ્યસમૃદ્ધિના અભાવને કારણે પણ સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ માનવામાં દોષ છે, કારણ કે ગણધર વિગેરેમાં મહાન તીર્થકરોદિની ઋદ્ધિનો અને ઇતર જનોમાં ચક્રવર્ત્યોદિની ઋદ્ધિનો સદ્ભાવ નથી તો તેઓ પણ મહર્દિક નહીં હોવાથી અપકર્ષને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેથી તેઓ પણ મુક્તિ-(મોક્ષ) પામશે નહીં.

દિગમ્બર—પુરુષવર્ગમાં તીર્થકરત્વરૂપી જે આ મહાન સમૃદ્ધિ છે, તે સ્ત્રીઓમાં નથી માટે અમે સ્ત્રીઓને અમહર્દિક કહીએ છીએ.

શ્વેતાશ્વર—તેમાં પણ અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યના પાત્રરૂપ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં પણ તીર્થકરત્વનો વિરોધ નથી અર્થાત્ તેવી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળી કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ કોઈ કોઈ સમયે તીર્થકર પદવી પામે છે, કારણ કે સ્ત્રીત્વ અને તીર્થકરત્વના વિરોધનું સાધક કોઈ પણ પ્રમાણ નથી અને તમે કહેલ સ્ત્રીની હીનતારૂપ હેતુ તો હજી વિવાદાસ્પદ જ છે. અને બીજું કોઈ અનુમાન તો છે નહિ.

§ ૧૮ માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેનૈત્યપ્યશસ્યમ્, તસ્ય સ્ત્રીપુંમયોસ્તુલ્યત્વેન દર્શનાદ, આગમે ચ શ્રવણાત્, શ્રૂયતે हि चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वम् । તન્ન પુરુષેભ્યો હીનત્વં સ્ત્રીનિર્વાણનિષેધે સાધીયાન્ હેતુઃ ।

§ ૧૮ ‘સ્ત્રીઓમાં માયા વગેરેનો પ્રકર્ષ છે’ એ હેતુ પણ પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં માયાદિનો પ્રકર્ષ સરખો જ દેખાય છે અને આગમ-શાસ્ત્રોમાં પણ સંભળાય છે કે ચરમ શરીરી નારદાદિ પણ માયાદિના પ્રકર્ષવાળા હતા, એવું આગમમાં કહેવાયું છે.

§ ૧૯ યત્ પુનઃ—નિર્વાણકારણં જ્ઞાનાદિપરમપ્રકર્ષઃ સ્ત્રીષુ નાસ્તિ, પરમ-પ્રકર્ષત્વાત્, સત્તમપૃથ્વીગમનકાર્ણાડપુણ્યપરમપ્રકર્ષવત્, इति તેનૈવોક્તમ્ । તત્ર મોહનીયસ્થિતિપરમપ્રકર્ષેણ સ્ત્રીવેદાદિપરમપ્રકર્ષેણ ચ વ્યભિચારઃ । નાસ્તિ સ્ત્રીણાં મોક્ષઃ, પરિપ્રહવત્વાત્, ગૃહસ્થવદ્ . इत्यपि ન પેશલમ્ , ધર્માપકરણચાવરસ્યાપરિપ્રહત્વેન પ્રસાધિત્વાત્, इति સ્ત્રીનિર્વાણે સંશ્લેષેન બાધકોદ્ધારઃ ।

§ ૧૯ આ પ્રમાણે પુરુષોથી સ્ત્રીઓની હીનતારૂપ હેતુ (પૃ ૧૧૧) સ્ત્રીનિર્વાણનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી.

વળી, સ્ત્રીઓમાં નિર્વાણના કારણરૂપ જ્ઞાનાદિનો પરમ પ્રકર્ષ નથી, કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષની છે, સાતમાં નરકે જવાના કારણ રૂપ પાપ (અશુભ કર્મ)-ના પરમ પ્રકર્ષની જેમ. આવું જે અનુમાન પ્રભાવદ્રે કહ્યું છે તેમાં પણ હેતુ મોહનીય સ્થિતિના પરમ પ્રકર્ષથી અને સ્ત્રીવેદાદિના પરમપ્રકર્ષથી વ્યભિચારી છે. વળી, સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પરિપ્રહવાળી હોવાથી, ગૃહસ્થની જેમ. આ અનુમાન પણ સમર્થાય નથી. કારણ કે ‘ધર્મના ઉપકરણરૂપ ચીવર-વસ્ત્ર પરિપ્રહરૂપ નથી’ એ અમે આ જ પ્રકરણમાં પહેલાં સિદ્ધ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે દિગમ્બરોએ કહેલ સ્ત્રીનિર્વાણના બાધક પ્રમાણોનું સંક્ષેપથી નિરાકરણ કર્યું છે.

સ્ત્રીનિર્વાણના સાધક પ્રમાણોનો ઉપન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.—

(દિ૦) યત્પુનરિષ્ટાદિ । તેનેતિ પ્રમાચન્દ્રેણ ।

§ ૨૦ માધકોપન્યાસસ્તુ—મનુષ્યજી કાચિદ્ નિર્વાતિ, અવિકલત્તકારણત્વાત્, પુરુષવત્ । નિર્વાણસ્ય હિ કારણમવિકલં સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયમ્, તત્ત્વ તામુ વિદ્યતે ઇત્યેવાદિત્ત એવોક્તમ્. इति નાસિદ્ધમેતન્ । વિપક્ષાદ્ નપુંસકાદેરિયન્તવ્યાવૃત્તત્વાદ્ ન વિરુદ્ધમનૈકાન્તિકં વા । તથા મનુષ્યસ્ત્રીજાતિઃ કયાચિદ્ વ્યક્ત્યા મુક્ત્ય-વિકલકારણવત્યા તદ્વતી, પ્રવ્રજ્યાધિકારિત્વાત્, પુરુષવત્ । ન ચૈતદસિદ્ધં સાધનં ‘ગુલ્બિણી બાલવચ્છા ય પવાવેઠં ન કળ્પઈ’ इति સિદ્ધાન્તેન તાસાં તદધિકારિત્વ પ્રતિપાદનાત્, વિશેષપ્રતિપેધસ્ય શંભામ્યનુજ્ઞાનાન્તરીયકત્વાત્ । દૃશ્યન્તે ચ સાંપ્રતમ-પ્યેતાઃ કૃતશિરોલુચ્છના ઉપાત્તપિચ્છકાકમળહલુપ્રમુલયતિચ્છિન્નાશ્ચ, इति કુતો નૈતાસાં પ્રવ્રજ્યાધિકારિત્વસિદ્ધિઃ ?, યતો ન મુક્તિઃ સ્યાત્ । इति સિદ્ધા યથોક્તરૂપસ્યા-ત્મનો યથોક્તરૂક્ષણા સિદ્ધિઃ ।

इति प्रमाणनयतत्त्वालोककारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां नयात्मस्वरूपनिर्णयो

नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

કેટલું કેાઈ મનુષ્ય સ્ત્રીનિર્વાણ-મોક્ષ પામે છે. મોક્ષના સમસ્ત કારણો હોવાથી, પુરુષની જેમ. મોક્ષનું અવિકલ એટલે સંપૂર્ણ કારણ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય છે. અને તે કારણ સ્ત્રીઓમાં વિદ્યમાન છે જ, એ આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કહી ગયા છીએ (પૃ ૧૧૨ થી ૧૧૬) માટે આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. અને આ હેતુ નપુંસકાદિરૂપ વિપક્ષથી અત્યંત વ્યાવૃત્ત-(પૃથક) છે માટે વિરુદ્ધ કે વ્યભિચારી પણ નથી. કેાઈ એક સ્ત્રી-અધિકૃતમા મુક્તિના અવિકલ કારણો મળી આવતાં હોઈ સ્ત્રીભૂતિ મુક્તિના અવિકલ કારણવાળી છે, કારણ કે સ્ત્રી પ્રવચ્ચાની અધિકારિણી છે, પુરુષની જેમ. પ્રસ્તુત હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે ‘ગર્ભિણી અને નાના બાળક-વાળી સ્ત્રીને દીક્ષા આપવી કદી નહિ’ આ વચનથી સ્ત્રીઓના દીક્ષાના અધિકારનું પ્રતિષાદન થાય છે. કારણ કે-વિશેષનેા નિષેધ શેષના સ્વીકારનેા આવિના-ભાવી છે. અર્થાત્ ગર્ભિણી આદિને દીક્ષાનેા નિષેધ કરવામાં આવ્યેા. તેથી તદ્દ-તિરિક્ત—(તેનાથી ભિન્ન)ને દીક્ષાનું વિધાન સિદ્ધ થાય છે અને વર્તમાનકાળ-માં પણ મસ્તકે લેાય કરેલી તથા પિચ્છિકા અને કમ્બુકલુ વિગેરે ચતિવેશને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ જોવાય પણ છે. માટે સ્ત્રીઓનેા પ્રવચ્ચાધિકાર કેમ ન સિદ્ધ થાય અને જેથી મુક્તિ પણ ન થાય ? માટે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા આત્માને યથોક્ત સ્વરૂપવાળી સિદ્ધિ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ. ૫૭

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ નામના બ્રંધમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહા-રાજ વિરચિત રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘નયાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય’ નામના સાતમા પરિચ્છેદનેા શ્રીરેવતાચલ-ચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (શુદ્ધ) તીથોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજરાતીવાદ.

(ટિ૦) તથા મનુષ્યેત્યાદિ । તદ્વતીતિ મોક્ષયુક્તા । તદ્વચિકારીતિ પ્રમજ્યાધિકારિત્વ-પ્રરૂપાત્ ॥૫૭॥

(પં૦) નયનયામાસવાદઃ ૧, નાસ્તિકામિતમૂતચૈતન્યનિરાસઃ ૨, આત્મનઃ પ્રત્યક્ષાનુ-ભાનાગમેઃ સ્થાપનં ૩, બૌદ્ધામિતજ્ઞાનલક્ષણવન્તાનરૂપાત્મનિરાસઃ ૪, ચેતનાસમવાયાદાત્મન્ય-તત્ત્વં નોપયોગાત્મકત્વેતિ વૈજેષિકમતનિરાસઃ ૫, તદ્વચિકારીતિ પ્રમજ્યાધિકારિત્વ-નાત્મનઃ કાપિલામિતનાર્કર્તૃત્વનિરાસઃ ૬, સાક્ષાદ્ગ્રોક્તૃત્વસ્થાપનં, ન તુ પ્રતિબિમ્બદ્વારા ૮, આત્મનઃ સર્વગતત્વનિરાસેન કાચપ્રમાણતાસ્થાપનં ૯, કર્મસ્થાપનં કર્મેય એવ ચ પીઠ્ઠલિકસ્થાપનં ચ ૧૦, ક્રિયેકાન્ત-જ્ઞાનેકાન્તનિરાસેન તદ્વચિકારીતિ પ્રમજ્યાધિકારિત્વ-નાત્મનઃ કાપિલામિતનાર્કર્તૃત્વનિરાસઃ ૧૧, આત્મવિશેષગુણોચ્છેદો મોક્ષ इति જહમુક્તિનિરાકરણં ૧૨, સ્ત્રીનિર્વાણસ્થાપનં ૧૩-इति सप्तमपरिच्छेदवादसंप्रहः एवं त्रयोदश ॥५७॥

(ટિ૦) इति श्रीसाधुपूर्णिमायच्छीयश्रीमदाचार्यश्रीगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं.ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्ना-करावतारिकाटिप्पणके सप्तमः परिच्छेदः ॥ प्रस्थाप्रम् ३=६ अ. १॥ श्रीः ॥

અર્થમ્ અથાષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તત્પ્રયોગમ્મિમૂતં વસ્તુનિર્ણયામિપ્રાયો-
પક્રમં વાદં વદન્તિ—

**વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થં
સાધનદૂષણવચનં વાદઃ ॥૧॥**

§ ૧ વિરુદ્ધયોરેકત્ર પ્રમાણેનાડુનુપપદમાનોપલ્ભ્યધર્મયોર્ધર્મધ્યાદિતિ નિર્ધારણે વપ્તી
સપ્તમી વા । વિરુદ્ધાવેવ હિ ધર્માવેકાન્તનિત્યત્વ-કથ્ચન્નિત્યતાવાદી વાદં પ્રયોજયતઃ,
ન પુનરિતરૌ, તથાથા-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં ગુણવચ્ચ; વિરોધઃત્રૈકાધિકરણત્રૈકકાલ્કચ્ચો-
રેવ સતોઃ સંભવતિ । અનિત્યા બુદ્ધિર્નિત્ય આત્મેતિ મિન્નાધિકરણબોઃ; પૂર્વં નિષ્ક્રિ-
યમ્, હદાની ક્રિયાવદ્ દ્રવ્યમિતિ મિન્નકાલયોશ્ચ તયોઃ પ્રમાણેન પ્રતીતૌ વિરોધા-
સંભવાત્ ।

પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને હવે તે બન્નેનો પ્રયોગ જ્યાં કર-
વામાં આવે છે, અને જેનો પ્રારંભ પદાર્થનો નિર્ણય કરવાના અભિપ્રાયથી કર-
વામાં આવે છે, તે વાદનું વર્ણન—

પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનો નિષેધ કરીને પોતાને માન્ય
એવા અન્ય ધર્મની સિદ્ધિ કરવા માટે સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું તે
વાદ છે. ૧.

§૧ વિરુદ્ધ—એક જ ધર્મોમાં પ્રમાણથી જેનો ઉપલંભ થતી ચક્રતો
નથી એવા બે ધર્મો વિષે અહીં નિર્ધારણ અર્થમાં વપ્તી અથવા સપ્તમી વિભક્તિ
બાજુવી. એકાન્ત નિત્યત્વ અને કથન્નિત્ય નિત્યતાદિ જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો
જ વાદ કરાવે છે પરંતુ જે વિરોધી ન હોય તેવા બે ધર્મો (અર્થાત્ પરસ્પર
અવિરોધી બે ધર્મો) વાદને અવસર આપતા નથી. જેમકે દ્રવ્ય પર્વાયવાળું અને
ગુણવાળું છે અને બે ધર્મોના વિરોધ પશુ તેમને એક અધિકરણમાં અને એક
કાલમાં માનવામાં આવે તો જ સંભવે છે પરંતુ 'બુદ્ધિ અનિત્ય છે' અને 'આત્મા
નિત્ય છે.' અહીં બન્ને ધર્મોનું અધિકરણ બિન્ન હોવાથી તથા 'દ્રવ્ય પહેલાં
નિષ્ક્રિય અને હવે સક્રિય છે,' અહીં બન્ને ધર્મોના કાલ બિન્ન હોવાથી પરસ્પર
વિરોધનો સંભવ નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી પ્રતીત છે.

(૧૦) તત્પ્રયોગમ્મિમૂતમિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વસ્થાનમૂતમ્ ।

(૧૦) ન પુનરિતરાવિતિ અવિરુદ્ધૌ ।

(દિ૦) તયોરિતિ નિત્યવાનિત્યત્વયોર્નિષ્ક્રિય-સક્રિયયોઃ ।

§ ૨ અયમેવ હિ વિરોધો યદ્વપ્રમાણેનાડનુપલમ્બનં નામ, અન્યથાડપિ તત્સામ્યુ પગમે સર્વત્ર તદનુવક્ષપ્રસજ્ઞાત, इति विरुद्धत्वान्यथાનુપપત્તેરેકાધિકરણત્વૈકકાલત્વયો-
રવગતૌ યદ્ ન્યાયભાષ્યે—“વસ્તુધર્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવૈકકાલાવનવસિતૌ” इति
तयोरुपादानम्, तत् पुनरुक्तम्, अपुष्टार्थं वा ।

§૨ પ્રમાણુથી ઉપલબ્ધ ન થયું એ જ તેા વિરોધ છે. આથી (ઉપરોક્ત વિરોધથી) જુદા પ્રકારનો વિરોધ માનવામાં તેા સર્વત્ર વિરોધનો પ્રસંગ આવશે. માટે વિરુદ્ધત્વની ઘટના અન્ય કોઈ પ્રકારે થતી ન હોવાથી એક અધિકરણના અને એક કાલના બે ધર્મોમાં જ વિરોધની અવગતિ છે, પરંતુ અન્યત્ર નથી. આમ છતાં ન્યાયભાષ્યમાં “વસ્તુધર્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવૈકકાલાવનવસિતૌ” —અર્થાત્ શબ્દાદિ વસ્તુરૂપ એક અધિકરણમાં અને એકકાલમાં અનવસિત-પ્રમાણુથી એવા બે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આમ અહીં બે વિશેષણોનું જે ઉપા-દાન કયું છે, તે પુનરુક્ત અથવા અપુષ્ટાર્થ છે, અર્થાત્ વિરુદ્ધ કહેવા માત્રથી જ એ વિશેષણોનો ભાવ ગૃહીત થઈ જાય છે, તેા તેમને પૃથક્ કહેવાની જરૂર નથી.

(૧૦) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । અવગતાવિતિ જ્ઞાન અનવસિ-
વિતિ અપરિજ્ઞાતૌ ।

(ટિપ્) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । તસ્યેતિ વિરોધચાક્ષુષારે । સર્વથેતિ સર્વેષુ
પક્ષેષુ નિત્યાદિષુ સાધિતુમિષ્ટેષુ વિરોધસમ્ભવાત્ । તયોરિતિ એકાધિકરણયોરૈકકાલયોર્ભા ।

§ ૩ યદપ્યત્રૈવાનવસિતાવિતિ, તદપ્યન્યાપકમ્, યતો વીતરાગવિષયવાદ-
કથાયામનવસિતત્વસદ્ભાવેડપિ જિગીષુગોચરવાદકથાયાં તદસદ્ભાવાત્ । વીતરાગવાદો
દ્વાન્યતરસંદેહાદપિ પ્રવર્તતે । જિગીષુગોચરઃ પુનર્વાદો ન નામ નિર્ણયમન્તરેણ પ્રવ-
ર્તિતુમુત્સહતે । તથાહિ—વાદો શબ્દાદૌ નિત્યત્વં સ્વયં પ્રમાણેન પ્રતીત્યૈવ પ્રવર્તમાનોડ-
સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપમનોરથોડહમહમિકયાડનુમાનમુપન્યસ્યતિ; પ્રતિવાદપિ તત્રૈવ ધર્મિણિ
પ્રતિપન્નાનિત્યત્વધર્મસ્તથૈવ દૂષણમુદીરયતીતિ ક નામ વાદકથાપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગનવ
સાયસ્યાવકાશઃ? ।

§૩ વળી, ‘અનવસિત’ એનું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે પણ અન્યાપક,
કારણ કે વીતરાગ વિષયક વાદકથામાં અનવસિતત્વનો સદ્ભાવ છે; જ્યારે જિગીષુ
વિષયક વાદકથામાં તેનો અભાવ છે, કારણ કે વીતરાગવાદ તેા એકના સંદેહથી
થાય છે, પરંતુ જિગીષુ વિષયક વાદ તેા નિર્ણય વિના કહી પણ સંભવતો નથી.
તે આ પ્રમાણે—

વાહી શબ્દાદિ ધર્મોમાં નિત્યત્વનો પ્રમાણુથી સ્વયં નિશ્ચય કરીને જ અસ-
માન પ્રતિપક્ષનું એટલે કે પોતાથી વિલક્ષણ પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની ઇચ્છા-
થી અભિમાનપૂર્વક અનુમાન વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, અને પ્રતિવાહી પણ તે જ
શબ્દાદિ ધર્મોમાં પ્રમાણુથી અનિત્યત્વ ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે જ રીતે વાહીના

અનુમાનમાં દૂષણનું ઉદ્ઘાવન કરે છે, તેા વાદકથાના પ્રારંભમાં પહેલાં અવનસાય (અનિશ્ચય)ને સ્થાન જ કયાં છે ?

(૧૦) તદસદ્ભાવાદિતિ અનવસિતત્વામાવાત્ ॥૧॥

(ટિ૦) અનવસિતારાદિતિ પ્રમાણેન પરિચિન્નાવનવગતૌ । વીતરાગેતિ શુશિષ્યગોચર-
વાર્તાયામ્ । તદસદ્ભાવાદિતિ અનવસિતત્વામાવાત્ । તથૈવૈતિ સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિજ્ઞેપ-
મનોરથોઽહમહમિકયા ।

§ ૫ તતોઽયં સૂત્રાર્થઃ-યાવેકાધિકરણાવેકકાલૌ ચ ધર્મો વિરુદ્ધયેતે, તયો-
ર્મધ્યાદેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવચ્છેદેન નિરાસેન,
સ્વીકૃતતદન્યધર્મસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવસ્થાપનાર્થં વાદિનઃ
પ્રતિવાદિનશ્ચ સાધનદૂષણવચનં વાદ ઇત્યભિપ્રીયતે । સામર્થ્યાચ્ચ સ્વપક્ષવિષયં સાધનમ્,
પરપક્ષવિષયં તુ દૂષણમ્, સાધનદૂષણવચને ચ પ્રમાણરૂપે એવ સંમતઃ, તદિતરયોસ્ત-
યોસ્તદાઽઽમાસત્વાત્; ન ચ તાભ્યાં વસ્તુ સાધયિતું દૂષયિતું વા શક્યમિતિ ।

§૪ એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થયો : એક અધિકરણમાં અને એક જ કાલમાં જે બે ધર્મોના પરસ્પર વિરોધ છે તેમાંથી એક ધર્મનો એટલે કે સર્વથા નિત્યત્વ કે કથંચિત્ નિત્યત્વનો નિરાસ કરીને પોતાને માન્ય એવા અન્ય કથંચિત્ નિત્યત્વ કે સર્વથા નિત્યત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે વાદી દ્વારા અને પ્રતિવાદી દ્વારા સાધનદૂષણનું કથન કરવું તે વાદ છે. અહીં (પ્રકરણ) સામર્થ્યથી સ્વપક્ષ વિષયક વચન તે સાધન, અને પરપક્ષ વિષયક વચન તે દૂષણ છે એમ બાણી લેવું.

અને સાધનદૂષણવચનો પ્રમાણરૂપ જ હોવાં જોઈએ. નેનાથી ભિન્ન એટલે કે અપ્રમાણરૂપ સાધન-દૂષણ વચન અનુક્રમે સાધનાભાસ અને દૂષણાભાસ બને છે. કારણ કે સાધનાભાસ કે દૂષણાભાસરૂપ વચનથી વસ્તુ સિદ્ધ કરવી કે દૂષિત કરવી શક્ય નથી.

(ટિ૦) તયોરિતિ એવાધિકરણયોરેકકાલયોર્વા । તદિતરયોરિતિ પ્રમાણવ્યતિરિક્તયોઃ ।
તયોરિતિ સાધન-દૂષણયોઃ । તદ્વામાસત્વાદિતિ સાધનાભાસદૂષણાભાસસ્વપ્રસન્નાત્ । તાભ્યા-
મિતિ સાધનાભાસ દૂષણાભાસાભ્યામ્ ।

§ ૫ નનુ યસ્મિન્નેવ ધર્મિણ્યેકતરધર્મનિરાસેન તદિતરધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થં વાદિનઃ
સાધનવચનમ્, કથં તસ્મિન્નેવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં દૂષણવચનમુચિતં સ્યાત્ ?,
વ્યાઘાતાત્ ઇતિ ચેત્ । તદસત્, સ્વાભિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં તથાસાધન-
દૂષણવચને વિરોધામાવાત્ । પૂર્વં હિ તાવદ્ વાદો સ્વાભિપ્રાયેણ સાધનમભિષેતે,
પશ્ચાત્ પ્રતિવાદયિ સ્વાભિપ્રાયેણ દૂષણમુદ્ઘાવયતિ । ન સ્વત્ત્ર સાધનં દૂષણં ચૈકત્રૈવ
ધર્મિણિ તાત્વિકમસ્તીતિ વિવક્ષિતમ્; કિન્તુ સ્વસ્વાભિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિનો
તે તથા પ્રયુજ્ઞાતે, ઇતિ તથૈવોક્તે ॥૧॥

કૃપ--જે ધર્મીમાં જે ધર્મોમાંથી એકનો નિષેધ કરીને અન્ય ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા વાદીએ સાધનવચન કહ્યું હોય તે જ ધર્મીમાં પ્રતિવાદી તેનાથી વિપરીત સિદ્ધ કરવા દ્વષણ વચન કહે એ કેમ અને? કારણ કે તેમ કરવા જતાં વ્યાઘાત થાય છે.

સમાધાન--એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે વાદી અને પ્રતિવાદી પોત-પોતાના અભિપ્રાયથી દ્વષણવચન કહે છે, પછી પ્રતિવાદી પણ સ્વાભિપ્રાયને અનુસરી દ્વષણ વચન કહે છે. પણ અહીં એક જ ધર્મીમાં સાધન અને દ્વષણ બન્ને તાર્ત્વિક (સાચા) છે. એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ પોતપોતાના અભિ-પ્રાયને અનુસરીને વાદી પ્રતિવાદી સાધન-દ્વષણ વચનનો પ્રયોગ કરે છે, માટે અમે એ પ્રમાણે કહેલું છે.

(ટિ.) તસ્મિન્નેત્તેતિ ધર્મિણિ । તદ્વિપરીતમિતિ સાધનવિપર્યયભૂતમ્ વ્યાઘાતાદિતિ પરસ્પરવિરોધાદિતિ ભાવઃ । તે इति સાધનદૂષણવચને । તથેતિ એકત્રેવ ધર્મિણિ । ઉક્તે इति સૂત્રકારેણામિહિતે ॥૧॥

અજ્ઞનિયમભેદપ્રદર્શનાર્થે વાદે પ્રારમ્ભકમેદૌ વદન્તિ—

પ્રારમ્ભકઃપ્રથમ જિગીષુઃ, તત્ત્વનિર્ણયનીપુત્ર ॥૨॥

§ ૧ તત્ર જિગીષુઃ પ્રસદ્ય પ્રથમં ચ વાદમારમ્ભતે, પ્રથમમેવ ચ તત્ત્વ-નિર્ણયનીપુઃ, इति દ્વાવપ્યેતૌ પ્રારમ્ભકૌ ભવતઃ ।

વાદમાં અંગનો નિયમ, અને તેના ભેદ જણાવવા માટે પ્રારંભક (વાદી)ના જે ભેદનું કથન—

વાદના પ્રારંભક જે પ્રકારે છે, ? જિગીષુ (વાદમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા વાળો). અને ૨ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ (તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળો.) ૨.

કૃપ જે પ્રકારના પ્રારંભકમાં જિગીષુ ગર્વપૂર્વક પ્રથમ વાદની શરૂઆત કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણયનીપુ પણ વાદનો પ્રારંભ પહેલો જ કરે છે, માટે આ બન્ને પ્રારંભક છે.

§ ૨ તત્ર જિગીષોઃ—

“સારક્ષમાતક્ષતુરક્ષપૂગાઃ ! પલાયતામાશુ વનાદમુખ્માત્ ।

સાટોપકોપસ્ફુટકેશશ્રીમૃગાધિરાજોઽયમુપેયિવાન્ યત્” ॥૧॥

હત્યાદિવિચિત્રપત્રોત્તમ્ભનમ્ । અયિ ! કપટનાટકપટો ! સિતપટ ! કિમેતાન્ મન્દમેઘસસ્તપસ્વિનઃ શિષ્યાનલીકતુળ્હતાળહવાઙ્મ્બરપ્રચ્છન્દપાણિહત્યાવિષ્કારેણ વિપ્રતા-રયસિ !; ક જીવઃ !, ન પ્રમાણદૃષ્ટમદૃષ્ટમ્, દર્શયસી પરલોકવાર્તેતિ સાક્ષાદા-ક્ષેપો વા, ન વિદ્યતે નિરવધવિધાવદાતસ્તવ સદસિ કન્ધિદપિ વિપન્ધિદિત્યાદિના મૂપતેઃ સમુત્તેજનં ચ, હત્યાદિવાદારમ્ભઃ ।

ફર તેમાં જિગીયુ—“હે હરણ હાથી અને અશ્વના સમૂહો ! આ વનમાંથી જલદી નાસી જાઓ, કારણ કે આડંબર અને કોપથી સ્ફુટ કેશરાની શોભાવાળો સિંહ આવે છે.” ઇત્યાદિ કથન કરે કે વિચિત્ર પત્રવાક્યનું અવલંબન કરે, કે, “અરે ! હે કપટનાટકપટુ ! હે શ્વેતામ્બર ! આ મંદ બુદ્ધિવાળા રાંક શિષ્યો-ને સુખના આજ્ઞા કરી મિથ્યા વાણીવિલાસથી પ્રયત્ન પાકિત્યનો આવિષ્કાર કરી કેમ કહે છે ?” એમ કહે, અથવા “જીવ કયાં છે ? અદ્ય-કર્મ” પ્રમાણસિદ્ધ નથી માટે પરલોકની વાત તો દૂર રહો, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ આક્ષેપ કરે, અથવા “હે રાજન્ ! તમારી સભામાં કેઈ પણ નિર્દોષ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે મનોરૂપ પંડિત નથી” એમ કહી રાજાને ઉત્તેજિત કરે, એમ અનેક રીતે વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૩ તત્ત્વનિર્ણયોસ્તુ સમ્રાજ્યચારિન્ ! શબ્દઃ કિં કથञ्ચિદ્ નિત્યઃ સ્યાદ્ નિત્ય એવેતિ સંશયોપક્રમો વા, કથञ्ચિદ્ નિત્ય એવ શબ્દ ઇતિ નિર્ણયોપક્રમો વા ઇત્યાદિરૂપઃ ।

ફર અને તત્ત્વનિર્ણયોનીયુ તો “હે સમ્રાજ્યચારિન્ ! (તુલ્ય પ્રદાયકવાળા શુરુખાતા !) શબ્દ શું કથાયિત્ નિત્ય છે કે સર્વથા નિત્ય જ છે ?” આ પ્રમાણે સંશય દર્શાવીને વાદનો પ્રારંભ કરે છે. અથવા “શબ્દ કથાયિત્ નિત્ય જ છે” એ પ્રમાણે નિષ્કૃય જણાવો વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૪ વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે, ક્વચિદેકસ્મિન્નપિ પ્રૌઢે પ્રતિવાદિનિ બહવોડપિ સંમૂય વિવદેરન્ જિગીષવઃ, પર્યનુયુક્તીરંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણયોષ્વઃ, સ ચ પ્રૌઢતયૈવ તાંસ્તા-વતોડ્યમ્યુપૈતિ, પ્રત્યાસ્યાતિ ચ, તત્ત્વં ચાચપ્તે । ક્વચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણયો બહ-વોડપિ તથાવિધાઃ પ્રતિબોધયેયુઃ । ઇત્યનેકવાદિકૃતઃ, સ્ત્રીકૃતશ્ચ વાદારમ્ભઃ સંગૃહ્યતે ॥૨॥

કેટલા વાદીઓ કેટલાક પ્રતિવાદી સાથે વાદનો પ્રારંભ કરે તેનો વિચાર—

ફર સૂત્રમાં વચન અને વ્યક્તિના નિયમ નથી, એટલે કેઈ વખત એક જ પ્રૌઢ પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ઘણા જિગીયુઓ એકઠા થઈને તેની સાથે વાદ કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણયોનીયુઓ તેને પ્રશ્ન પૂછે, છે અને પ્રતિવાદી પણ સ્વપ્રૌઢિને બળે તે બધાને સ્વીકારી લે છે, અને તેમનું નિરાકરણ કરે છે, અને તત્ત્વનું કથન પણ કરે છે. તો કેઈ વખત એક જ તત્ત્વનિર્ણયોનીયુ હોય છે ત્યારે ઘણા તત્ત્વનિર્ણયોનીયુઓ મળીને તેને પ્રતિબોધ કરે છે.

આ રીતે અનેક વાદીઓ થી કરાયેલ અને સ્ત્રીથી કરાયેલ પણ વાદારંભનો સંગ્રહ બાબુવો.

(પં.) વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે ઇતિ વ્યક્તીતિ લિજ્ઞસ્યાસ્વા ॥૨॥

(ટિં.) વચનવ્યક્તી ઇત્યાદિ । સ ચેતિ પ્રતિવાદી । તાનિતિ જિગીષુઃ તત્ત્વ-નિર્ણયોપક્રમઃ । તાવત્ ઇતિ બહુવ્ર । તથાવિધા ઇતિ પ્રતિવાદિનઃ । પ્રતિબોધયેયુરિતિ એકસ્થોત્તરદાનેડશકઃ સમ્મૂય સર્વં પ્રયુત્તરં દયુઃ । અથ ચ સુપસર્પમિવ દશ્વપદ્મનેનોદયમં કારયેયુઃ ॥૨॥

તત્ર જિગીષોઃ સ્વરૂપમાહુઃ—

સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યાં પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીષુઃ ॥૩॥

§ ૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ શબ્દાદેઃ કથશ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિર્યઃ, તસ્ય વ્યવસ્થાપનાર્થમ્, યત્સામર્થ્યાત્ તસ્યૈવ સાધનં પરપક્ષસ્ય ચ દૂષણમ્, તાભ્યાં કૃત્વા પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીષુરિત્યર્થઃ ।

તેમાં જિગીષુનું સ્વરૂપ—

સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) માટે સાધનવચન અને દૂષણવચન દ્વારા અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો જિગીષુ છે. ૩.

§૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ એટલે શબ્દાદિ પદાર્થમાં કથંચિત્ નિત્યત્વાદિ ધર્મ, જે સ્વયં સ્વીકારેલ હોય તે. તેની વ્યવસ્થાપના માટે એટલે કે વ્યવસ્થા કરવી હોય તો તે જ સ્વીકૃતધર્મની સિદ્ધિ અને પક્ષનું દૂષણ કરીને અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તે 'જિગીષુ' એમ અર્થ ઝણુવો.

§ ૨ एतेन योगिकोऽप्ययं जिगीषुशब्दो बादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥२॥

§૨ જિગીષુ શબ્દની ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરવાથી આ 'જિગીષુ' શબ્દ યોગિક હોવા છતાં પણ વાદના અધિકારીનું નિરૂપણ કરનાર આ પ્રકરણમાં તે (જિગીષુ શબ્દ) યોગરૂઢ છે એ જણાવ્યું.

(૧૦) एतेन योगिकोऽप्ययमित्यत्र गये एतेन एतेनेति कोऽयं यो जेतुमिच्छति स एव जिगीषुरिति माषणेन ॥३॥

(ટિ૦) एतेनेति जिगीषुलक्षणमणनेन ॥३॥

અથ તત્ત્વનિર્ણયોઃ સ્વરૂપં નિરૂપયન્તિ—

તથૈવ તત્ત્વં પ્રતિષ્ઠાપયિષુસ્તત્ત્વનિર્ણયીષુઃ ॥૪॥

§ ૧ તથૈવ સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યામ્, શબ્દાદેઃ કથશ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિરૂપં તત્ત્વમ્, પ્રતિષ્ઠાપયિતુમિચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણયીષુરિત્યર્થઃ ॥૪॥

તત્ત્વનિષ્ણીનીયુનું સ્વરૂપ—

તે જ રીતે તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાને ઇચ્છુક તે તત્ત્વનિષ્ણીનીયુ છે. ૪.

§૧ સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા માટે સાધન અને દૂષણ વડે તત્ત્વ એટલે શબ્દાદિના કથંચિન્નિત્યત્વાદિ રૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર તત્ત્વનિષ્ણીનીયુ કહેવાય છે.

§ अस्यैवाङ्गेयत्तावैचित्र्यहेतवे भेदानुपदर्शयन्ति—

अयं च द्वेधा स्वात्मनि परत्र च ॥५॥

§ ૧ અયમિતિ તત્ત્વનિર્ણયીષુઃ, કશ્ચિદ્ સ્વલ્પ સન્દેહાદ્યુપહતચેતોવૃત્તિઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વં નિર્ણેતુમિચ્છાતિ, અપરસ્તુ પરાનુપ્રદ્યૈકરસિકતયા પરત્ર તથા; इति द्वेधाऽसौ

તત્ત્વનિર્ણયીનુઃ । સર્વોડપિ ચ ધાત્વર્થઃ કરોત્યર્થેન વ્યાપ્ત ઇતિ સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ તત્ત્વનિર્ણયં ચિકીર્ષુરિત્યર્થઃ ।

આ તત્ત્વનિર્ણયીનુ ઇંગ કેટલા પ્રકારનું છે, અને તેના વિચિત્રતા શાથી છે તે બતાવવા તેના (તત્ત્વનિર્ણયીનુના) બેદોનું કથન—

આ તત્ત્વનિર્ણયીનુના બે પ્રકાર છે : ૧ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયીનુ (પોતે જ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળો) અને ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયીનુ (બીજાને તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઇચ્છાવાળો.) ૫.

§૧ આ તત્ત્વનિર્ણયીનુ સંશયાદિ કારણે થી નહીં થયેલ ચેતાવૃત્તિ (બુદ્ધિ-જ્ઞાનવૃત્તિ) વાળો કેાઈક પોતે જ (પોતાના વિષે) તત્ત્વનો (નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળો) હોય છે, બીજા બીજા અન્યને ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી પર (સામે રહેલ વ્યક્ત) ને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, આ પ્રકારે આ તત્ત્વ નિર્ણયીનુના બે ભેદ છે.

આહીં ધાતુને સઘળાંયે અર્થ ‘ કરોતિ ’ ક્રિયાપદના અર્થથી વ્યાપ્ત છે, એટલે સ્વને વિષે તથા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો એવો અર્થ થયો.

(ટિ.) અસ્થૈવેતિ તત્ત્વનિર્ણયીનોઃ । તથેતિ તત્ત્વં નિર્ણયમિચ્છતિ ।

§ ૨ અથ પરં પ્રતિ તત્ત્વનિર્ણયોષોરણ્યસ્ય તત્ત્વનિર્ણયોપજનને જયઘોષણા-મુદ્ધોષયન્યેવ સમ્યા ઇતિ ચેત્ , તતઃ કિમ્ ? । જિગીપ્સતા સ્યાદિતિ ચેત્ , કથં યો યદનિષ્ઠુઃ સ તદિષ્ઠુઃ પરોક્તિમાત્રાદ્ ભવેત્ ? । તત્ કિં નાસૌ જયમશ્નુતે ! , બાદમશ્નુતે । ન ચ તમિચ્છતિ ચ, અશ્નુતે ચેતિ કિમપિ કૈતવં તવેતિ ચેત્ , સ્યાદેવમ્ , યદનિષ્ઠમપિ ન પ્રાપ્યેત । અવજોક્ત્યન્તે ચાનિષ્ઠાન્યપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકલ્પિતાનિ જનૈ-રુપમુચ્યમાનાનિ શતશઃ ફલાનિ । તદિદમિહ રહસ્યમ્—પરોપકારૈકપરાયણસ્ય કસ્ય-ચિદ્ વાદિવૃન્દારકસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયોષોરાનુષઙ્ગિકં ફલં જયઃ, મુલ્યં તુ પરતત્ત્વા-વઘોષનમ્ । જિગીષોસ્તુ વિપર્યય ઇતિ ॥૫॥

ક્ર૨ શંકા—બીજાને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો બીજા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરે ત્યારે બે સંભવો જયઘોષણા બાહેર તો કરે છે જ. સમાધાન—સંભવો જયઘોષણા બાહેર કરે તેથી શું થયું ?

શંકા—તેથી તેની જિગીપ્સતા થઈ.

સમાધાન—જે જેનો ઇચ્છુક નથી, તે શું પરના કથન માત્રથી તેનો ઇચ્છુક થઈ જાય ?

શંકા—તો શું એ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયીનુ જય મેળવતો નથી ?

સમાધાન—ખરેખર જય તો મેળવે છે.

શંકા—વાહ ! જય એ ઇચ્છતો નથી, અને છતાં તે મેળવે છે, આ તો કંઈક તમારું કપટનાટક જણાય છે.

સમાધાન--અમારું કપટ ત્યારે કહેવાય જો નહિ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું હોય, પરંતુ આપણા અનુભવની વાત છે કે અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ભાગ્ય વડે નહિ ઇચ્છવા છતાં સેકંડો ફળો હોઠો લોઠો લોગવે છે. એટલે આત્મ રહસ્ય આ પ્રમાણે બાણુવું : પરાંપકાર કરવામાં તત્પર એવો જ્યારે અન્યત્ર તત્ત્વનિર્ણય કરાવે છે ત્યારે તેને આનુષંગિક (ગૌણ) ફળરૂપ જય મળે છે છતાં મુખ્ય ફળ તો પરને તત્ત્વને અવબોધ થાય એ જ છે.

પરંતુ જિગીષુને તો તેનાથી વિપરીત ફળ છે, અર્થાત્ ‘જય’ મુખ્ય ફળ છે અને ‘બોધ થવો’ એ ગૌણ ફળ છે.

(૫૦) અથ પરં પ્રતીત્યાદિ પરઃ । તતઃ કિમિતિ સરિઃ । જિગીષુતા સ્યાદિતિ શ્વેદિતિ પરઃ । કથમિત્યાદિ સરિઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । બાદમશ્નુતે इति સરિઃ । ન ચ તમિચ્છતીત્યાદિ પરઃ । સ્યાદેવમિત્યાદિ સરિઃ ॥૫૧॥

(ટિ.) તન્નિર્ણયે તસ્ય નિત્યત્વસ્ય કથાઙ્ગચિન્નિત્યત્વસ્ય વા નિશ્ચયોત્પાદને । અસાચિતિ તત્ત્વનિર્ણનીષુઃ । બાદમિતિ અતિશયેન । તમિતિ જયમ્ । વિપર્યય इति મુક્ત્યં ફલં જયઃ પરતત્ત્વાવબોધનમાનુષાઙ્ગિકમ્ ॥૫૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુમુદાહરન્તિ—

આદ્યઃ શિષ્યાદિઃ ॥૬॥

§ ૧ આદ્ય इति સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુરિત્યર્થઃ । આદિપ્રહ્ણાદિહોત્તરત્ર ચ સમ્રાજ્ઞચારિમુદ્દાદિરાદીયતે ॥૬॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુતું ઉદાહરણુ—

શિષ્યાદિ પ્રથમ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ) છે. ૬.

§૧ આદ્ય-પ્રથમ એટલે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ સમજાવે. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી અહીં અને હવે પછીના સૂત્રમાં સમ્રાજ્ઞચારી (સહયોગી) મુદ્દા (મિત્ર વગેરેનું) ગ્રહણ બાણુવું.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ શિષ્ય-સહયોગી કે મિત્ર હોઇ શકે છે.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુમુદાહરન્તિ—

દ્વિતીયો ગુર્વાદિઃ ॥૭॥

§ ૧ દ્વિતીય इति પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુઃ ॥૭॥

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુનું ઉદાહરણુ—

ગુરુ વગેરે બીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ) છે. ૭.

§૧ દ્વિતીયઃ એટલે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ.

દ્વિતીયસ્ય મેદાવમિદધતિ—

અયં દ્વિવિધઃ ક્ષાયોપશ્ચમિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ ॥૮॥

§ ૧ અયમિતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુર્ગુર્વાદિઃ, જ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મણઃ ક્ષાયોપ-શમેન નિર્વૃત્તં જ્ઞાનં મતિ-શ્રુતાવધિ-મનઃપર્યાયરૂપં વ્યસ્તં સમસ્તં વા યસ્યાસ્તિ સ તાવ-દેકઃ, દ્વિતીયસ્તુ તસ્યૈષ ક્ષયેન યજ્જનિતં કેવલજ્ઞાનં તદ્વાનં ।

પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુત્રા બે લેહોનું કથન—

આ-પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ બે પ્રકારે છે : ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ૨. કેવલી. ૮.

§૧ અયમ્-અર્થાત્ ગુર્વાદિરૂપ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ ભતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન-માંથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા અથવા તે ચારે જ્ઞાનવાળા બે ગુરુ વગેરે તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા પહેલા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કહેવાય છે, જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાનવાળા ગુરુ વગેરે તે કેવલીરૂપ બીજા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કહેવાય છે.

(ટિ.) અર્થ દ્વિવિધ इत्यादि । तस्यैवेति ज्ञानावरणीयादेः कर्मणः ।

§ ૨ તત્ત્વેવં ચત્ત્વારઃ પ્રારમ્ભકાઃ—જિગીષુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુઃ, પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ચ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિકેવલિનાવિતિ । તત્ત્વનિર્ણયનીપોર્હિં યે મેદ-પ્રમેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ, ન તે જિગીષોઃ સર્વેઽપિ સંભવન્તિ । તથાહિ—ન કથિદ્ વિપશ્ચિદાત્માનં જેતુમિચ્છતિ । ન ચ કેવલી પરં પરાજેતુમિચ્છતિ, વીતરાગતાત્ । ગૌહ-દ્રવિહાદિમેદસ્તુ નાજ્ઞનિયમમેદોપયોગી, પ્રસન્નયતિ ચાનન્ત્યમ્; इति पारिशेष्यात् ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી પરત્ત જિગીષુર્ભવતીત્યેકરૂપ એવાસૌ ન મેદપ્રદર્શનમર્હતિ । યૌ ચ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપો-ર્મેદાતુજૌ, ન તૌ દ્વાવપિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપોઃ સંભવતઃ, નિર્ણતસમસ્તતત્ત્વજ્ઞાન-શાલિનઃ કેવલિનઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છાનુપપત્તેઃ, इति पारिशेष्यात् ક્ષાયોપશમિક-જ્ઞાનવાનેવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુર્ભવતીત્યસાવપ્યેકરૂપ એવેતિ ॥૮॥

§૨ એટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાદના પ્રારંભક (વાદી) ચાર પ્રકારના થયા-૧ જિગીષુ, ૨ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, ૩ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, અને ૪ કેવલી પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ.

અહીં તત્ત્વનિર્ણયનીપુના જ લેહ-પ્રલેહ બતાવ્યા તે સઘળા લેહ-પ્રલેહો જિગીષુમાં સંભવતા નથી, તે આ પ્રમાણે—

કેાઇ પણ વિદ્વાન પોતાને જીતવા ઇચ્છતો નથી, અને કેવલી વીતરાગ હોવાથી પરને જીતવાની ઇચ્છાવાળા હોતા નથી.

ગૌહ, દ્રાવિડ આદિ લેહો તો અંગનિયમ કે અંગલેહોમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે તે રીતે તો અનન્ત લેહોને પ્રસંગ આવે છે. એટલે પરત્ત જિગીષુ કેવલ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી જ બાકી રહે છે, આ રીતે જિગીષુ એક જ પ્રકારનો હોવાથી તેના લેહનું પ્રદર્શન યોગ્ય નથી.

અને પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુના બે બે લેહો બતાવ્યા છે તે બન્ને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુના સંભવતા નથી; કારણ કે સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનને વિષે નિશ્ચયવાળા કેવલીને પોતાને વિષે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા ઘટતી નથી એટલે એક જ લેહ બાકી રહે છે અને તે ક્ષાયોપશમિક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ છે.

(દિઁ) ચિપશ્ચિદિતિ જિગીષુઃ । યૌં ચેત્યાદિ । અસાવિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયોઃ ॥૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્હસ્તિપ્રતિહસ્તિન્યાયેન પ્રસિદ્ધેર્યાવદ્ વાદિનઃ, તાવદેવ પ્રતિ-
વાદિમિરપિ ભવિતવ્યમ્ ! હત્યાહુઃ—

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥९॥

§ ૧ આરમ્ભકં પ્રતિ પ્રતીપં ચાઽરમમાણઃ પ્રત્યારમ્ભકઃ, સોઽયમેનેન પ્રારમ્ભ-
કમેદપ્રમેદપ્રરૂપણેન વ્યાખ્યાતઃ । પ્રદર્શિતમેદપ્રમેદઃ સદ્દાયૈઃ સ્વયમવગન્તવ્યઃ ।

§ ૨ एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीषुप्रभृतयश्चत्वारः प्रकारा भवन्ति । तत्र
यद्यप्येकैकशः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं वादे षोडश भेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि
जिगीषोः स्वात्मनिर्णिनीषुणा, तत्त्वनिर्णिनीषोजिगीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषो स्वात्मनि
तत्त्वनिर्णिनीषुणा च केवलिनश्च केवलिना सह वादो न संभवत्येव; इति चतुरो भेदान्
पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र गण्यन्ते । तद्यथा—वादी जिगीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुः
स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च ।
तथा वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुर्न स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न,
परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्व-
निर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली प्रतिवादी तु जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः,
परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र
तत्त्वनिर्णिनीषुः केवली च प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र
तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च न । एवमेते चत्वारश्चतुष्काः
षोडश । नञुपलक्षितेषु चतुर्षु पातितेषु द्वादश भवन्ति—

“अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ।

द्वादशैवाऽवसातव्या एते भेदा मनस्विभिः” ॥१॥९॥

વાદી અને પ્રતિવાદીની પ્રસિદ્ધિ હસ્તી-પ્રતિહસ્તીના ન્યાયથી છે, તેથી વાદીના
જેટલા ભેદો છે તેટલા જ ભેદ પ્રતિવાદીના હોવા બેઠેએ એ વાતનું કથન—

પૂર્વેકિત કથનથી (પ્રારંભકના કથનથી) પ્રત્યારંભકનો પણ વ્યાખ્યા થઈ
ગઈ એમ બાજીયું.

આરંભકની સામે વિરુદ્ધ (પ્રતિકૂલ) આરંભ કરનાર પ્રત્યારંભક
કહેવાય છે, એટલે તેનું વ્યાખ્યાન પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદરૂપ વિવરણ દ્વારા
થઈ ગયું એમ સમજીએ, એટલે કે બુદ્ધિશાલી-વિદ્વાન પુરુષોએ પ્રારંભકના ભેદ-
પ્રભેદ પ્રમાણે પ્રત્યારંભકના ભેદ-પ્રભેદો પણ પોતાની મેળે વિચારીને બાજી લેવા
અને એ રીતે પ્રત્યારંભકના પણ જિગીષુ આદિ ચાર ભેદ થાય છે.

તેમાં દરેક પ્રારંભક સાથે દરેક પ્રત્યારંભકનો વાદ ગણતાં એ કે સોળ
ભેદ થાય છે તેા પણ એક ૧ જિગીષુનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીષુ સાથે,
૨ સ્વાત્મનિ નિર્ણયનો જિગીષુ સાથે, ૩ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીષુનો સ્વાત્મનિ

તત્ત્વનિર્ણયનીપુ સાથે, અને ૪ કેવલીનો કેવલી સાથે વાદ સંભવતો નથી માટે આ ચાર ભેદ બાદ કરવાથી વાદના બાર ભેદ જ ગણાય છે, તે આ પ્રમાણે-

(૧) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પણ જિગીપુ હોય, પરંતુ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ન હોય.

(૨) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયો-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૩) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્રતત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય.

(૪) વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્રતત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૫) વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય, પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય. પરંતુ વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુનો જિગીપુ અને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ સામે વાદ સંભવતો નથી. (૬) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય. (૭) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય (૮) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી પણ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય. (૯) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય. (૧૦) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય. (૧૧) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય. (૧૨) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય પરંતુ કેવલી ન હોય.

આ પ્રમાણે ચાર ચતુષ્ક મળીને સોળ ભેદ થયા. તેમાંથી નજ્ થી ઉપ-લક્ષિત (નકારવાળા) ચાર ભેદ બાદ કરતાં બાકી બાર ભેદ રહ્યા.

“વાદમાં અંગનિયમનના જ્ઞાન માટે વાદકલના અથી” એવા બુદ્ધિશાલી પુરુષોએ આ બાર ભેદ જાણવા જોઈએ.”

(૧૦) જિગીપુર્જિગીપુના સહ વદતિ ૧, કન્યાદિ ચોદશમજ્ઞાનાં ચત્ત્વરો મજ્ઞાઃ પાતિતાઃ શન્યાક્રિતાસ્તે ચોપા દ્વાદશ પ્રાણાઃ । અત્ર ચત્ત્વરકં વિલોક્યમ્ ।

વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
જિગીપુ	જિગીપુ	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપુ	જિગીપુ
જિગીપુ	સ્વાત્મતત્ત્વ	”	સ્વાત્મતત્ત્વ
જિગીપુ	ક્ષયોપ	”	પરતત્ત્વક્ષયો
જિગીપુ	કેવલી	”	પરતત્ત્વકેવલી
વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
ક્ષાજ્ઞા	જિગીપુ	કેવલી	જિગીપુ
ક્ષાજ્ઞા	સ્વાત્મતત્ત્વ	કેવલી	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપુ
ક્ષાજ્ઞા	પરતત્ત્વક્ષા	કેવલી	પરતત્ત્વક્ષાયોપશમી
ક્ષાજ્ઞા	પરતત્ત્વકે	કેવલી	પરતત્ત્વકેવલી

(૧૦) પ્રતિવાદીનુ જિગીપુન સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુનેતિ ડમયોરપિ સંદિગ્ધાત્વાત્ ।

અક્કનિયમમેવ નિવેદયન્તિ —

તત્ર પ્રથમે પ્રથમતૃતીયતુરીયાણાં ચતુરજ્ઞ એવ, અન્યતમસ્યાઽપ્યજ્ઞસ્યાપાપે જય.
પરાજયવ્યવસ્થાદિદૌઃસ્થ્યાપત્તેઃ ॥૧૦॥

§ ૧ ઉક્તેભ્યશ્ચતુર્મ્યઃ પ્રારમ્ભકેભ્યઃ પ્રથમે જિગીષૌ પ્રારમ્ભકે સતિ પ્રથમસ્ય જિગીષૌરેવ, તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુમેદસ્ય ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ તદ્વેદસ્યૈવ, તુરીયસ્ય કેવલિનશ્ચ પ્રત્યારમ્ભકસ્ય પ્રતિવાદિનશ્ચતુરજ્ઞ એવ પ્રકરણાદ્ વાદો ભવતિ । વાદિપ્રતિવાદિરૂપયોરજ્ઞયોરભાવે વાદસ્યાનુસ્થાનોપહતતૈવ, હિતિ તયોરયત્નસિદ્ધત્વેઽપ્ય-પરાજ્ઞદ્વયસ્યાવશ્યમ્ભાવપ્રદર્શનાર્થં ચતુરજ્ઞત્વં વિધીયતે । પ્રસિદ્ધં ચ સિદ્ધાંશમિશ્રિતસ્યા-ઽપ્યસિદ્ધસ્યાંશસ્ય વિધાનમ્ । યથા શબ્દે હિ સમુચ્ચારિતે યાવાનર્થઃ પ્રતીયતે તાવતિ શબ્દસ્યામિધૈવ વ્યાપાર હિતિ “નિઃશેષચ્યુતચન્દનમ્” હિત્યાદૌ વાચ્ય પૈવકોઽર્થે હિતિ પ્રત્યવસ્થિતં પ્રતિ દ્વાવેતાવર્થૌ વાચ્યઃ પ્રતીયમાનથ્વેત્યેવંરૂપતયા વાચ્યસ્ય સિદ્ધત્વેઽપિ પ્રતીયમાનપાર્થક્યસિદ્ધયર્થં દ્વિત્વવિધાનમ્ । તત્ર વાદિપ્રતિવાદિનોરભાવે વાદ એવ ન સંભવતિ, દૂરે જય-પરાજયવ્યવસ્થા; હિતિ સ્વતઃ સિદ્ધાવેવ તૌ । તત્ર ચ વાદિવત્ પ્રતિવાદપિ ચેજિગીપુઃ, તદાનીમુમાખ્યામપિ પરસ્પરસ્ય શાઠ્યકલહાદેર્જયપરાજય-વ્યવસ્થાવિલોપકારિણો નિવારણાર્થં લાભાદર્થં વાઽપરાજ્ઞદ્વયમપ્સવશ્યમપેક્ષણીયમ્ । અથ તૃતીયસ્તુગૌયો વાઽસૌ સ્યાત્, તથાઽપ્યનેન જિગોબોવાદિનઃ શાઠ્યકલહાદયપોહાય, જિગીપુણા ચ પ્રારમ્ભકેણ લાભપૂજાક્રયાત્યાદિદેતવે તદપેક્ષ્યત એતિ સિદ્ધૈવ ચતુરજ્ઞતા સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુસ્તુ જિગીપુઃ પ્રતિ વાદિતાં પ્રતિવાદિતાં ચ ન પ્રતિપદ્યતે, સ્વયં તત્ત્વનિર્ણયાનમિમાને પરાવબોધાર્થં પ્રવૃત્તેરભાવાત્, તસ્માત્ તત્ત્વનિર્ણયાસમ્ભવાચ્ચ; હિતિ નાયમિહોત્તરત્ર ચ નિર્દિશ્યતે ॥૧૦॥

અંગનિયમનનુ નિરૂપણુ—

ઉપરૈકૃત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકમાંથી પહેલો (જિગીપુ) પ્રારંભક હોય, ત્યારે બે પહેલો (જિગીપુ), ત્રીજો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલી) પ્રત્યારંભક હોય, તો વાદ ચાર અંગ-વાળો જ હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ એક ન હોય તો જય-પરાજયની વ્યવસ્થા વગેરે મુશ્કેલ બની જાય છે ૧.

§૧ ઉપરૈકૃત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકોમાંથી પહેલો-જિગીપુ પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે બે પ્રથમ-જિગીપુ, ત્રીજો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલીરૂપ પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી હોય તો તેઓને વાદ ચાર અંગવાળો જ હોય છે. સૂત્રમાં ‘વાદ’ શબ્દનું ગ્રહણ નથી, તો પણ અહીં પ્રકરણના બલથી વાદનું ગ્રહણ જાણવું. વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ એ અંગો

ન હોય તો વાદનો પ્રારંભ જ ન થાય, માટે તે બે અંગો સહજસિદ્ધ હોવા છતાં બીજાં બે અંગોની આવશ્યકતા જણાવવા માટે ચાર અંગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને સિદ્ધાંશથી મિશ્રિત (યુક્ત) અસિદ્ધાંશનું પણ વિધાન પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી જેટલો અર્થ પ્રતીત થાય તેટલા અર્થમાં શબ્દનો 'અભિધા' નામનો વ્યાપાર છે, (પણ વ્યંજનાદિ વ્યાપાર નથી) એ કારણથી—

“નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઃજને પુલકિતા તન્વી તવ્યં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિવાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતોગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્થાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં ‘વાચ્ય’ એ જ અર્થ છે, જેમ માની બેઠેલા પ્રત્યે (પરપક્ષ પ્રત્યે) ‘વાચ્ય અને પ્રતીયમાન’ જેમ બે અર્થો છે, એ પ્રકારે વાચ્યની સિદ્ધતા હોવા છતાં પણ પ્રતીયમાનની તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરવા માટે બે અર્થનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી (ચાર અંગમાંથી) વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગ ન હોય તો વાદ સંભવતાં જ નથી, જ્યાં વાદ જ નથી ત્યાં જય-પરાજયની વ્યવસ્થાની વાત જ ક્યાં કરવી ? માટે વાદી પ્રતિવાદી બંને સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. તેમાં વાદીનો જેમ પ્રતિવાદી પણ બે જગીયુ હોય તો પરસ્પર બંને શકતા કલાહાદિને કારણે જય-પરાજયની વ્યવસ્થાનો લોપ કરતા હોય ત્યારે તેમને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અથવા લાભાદિને માટે બીજાં બે અંગો પણ અવશ્ય અપેક્ષિત બને છે.

પ્રત્યારંભક ત્રીજો—(પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપક્ષમિક જ્ઞાનશાલી) કે ચોથો—(પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલો) હોય તો પણ વાદી જિગીયુના શાઠ્ય કલાહાદિ દૂર કરવા માટે અને જિગીયુના પોતાના લાભ-પૂજા-ખ્યાતિ વિગેરે માટે પણ બીજાં બે અંગની અપેક્ષા છે જ. આ પ્રમાણે વાદમાં ચતુરંગતા (ચાર અંગ) સિદ્ધ છે. સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ તો જિગીયુનો વાદી કે પ્રતિવાદી બનવાનું સ્વીકારતો જ નથી, (અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ જિગીયુ સામે વાદી કે પ્રતિવાદી તરીકે બિચો રહેતો જ નથી), કારણ કે તને તત્ત્વનિર્ણયનું અભિમાન નથી, એટલે તે પરને બોધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરતો નથી, અને વળી, તેનાથી તત્ત્વનિર્ણયનો સંભવ પણ નથી. આથી કરીને અહીં—(આ સૂત્રમાં) અને વાદપ્રકરણના સૂત્રમાં સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુનો નિર્દેશ કયો નથી

ઉક્તેભ્યઃપ્રત્યુત્તરમ્ ઇતિ ત્રિ० ૧, સ્વા० ત૦ ૨, પરત્રત૦ જ્ઞા० ૩, પ૦ ત૦ કે૦ ૪
લક્ષણેભ્યઃ । નિઃશેષચ્યુતચન્દનમિત્યાદાવિતિ ।

(પ૦) નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઃજને પુલકિતા તન્વી તવ્યં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિ ! વાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્થાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૦॥

(ટિ૦) અક્ષનિયમમેવેવાદિ ।

(ટિ.) તથોરિતિ વાદિ પ્રતિવાદિનોઃ । તાવતીતિ અર્થે । અભિષેવેતિ ન તુ વ્યજ્જનહતિ
 હેતોઃ । નિઃશેષેતિવ્રતે એકોડયં હતિ ન તુ વ્યજ્જયઃ । પ્રત્યવસ્થિતમિતિ પૂર્વ પદ્ધવાદિનમ્ ।
 પ્રતીયમાન હતિ વ્યજ્જયઃ । તાવિત વાદિ-પ્રતિવાદિનો । તન્નેતિ વાદે । ઉભાભ્યામિતિ
 વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામ્ । પરસ્પરસ્યેનિ અન્યોડન્યમ્ શાઠ્યકલહાદેનિવેધાર્થમપરાજ્ઞદ્વયં સમ્યક્સમા-
 પતિલક્ષણમપેક્ષણંયમ્ । અસાધ્યિતિ પ્રતિવાદી । અનેનેતિ પ્રતિવાદિના । અપરાજ્ઞદ્વયમ્ ।
 તસ્માદિતિ ત્રિગોષુલ્લાસાત્ । અયમિતિ સ્વાગ્મિનિ તત્ત્વનિર્ણયુવાદી પ્રતિવાદી ચન ॥૧૦॥

અનયૈવ નીત્યા જિગીપુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુમપિ પ્રત્યસ્ય વાદિતા
 પ્રતિવાદિતા વા ન સજ્જ્ઞત્ત્વમિતિ પાગિશેષ્યાત્ તૃતીય-તુરીયયોરેવાસ્મિન્ વાદઃ સમ્ભવ-
 તીતિ તૃતીયસ્ય તાવદક્રનિયમમભિદધતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વચક્ષોઃ, કદાચિત્ત્વચક્ષોઃ ॥૧૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોષૌ વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણ-
 નીષોઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, કદાચિદ્ દ્વચક્ષો વાદો ભવતિ, યદા
 જયપરાજયોદિનિરપેક્ષતયાડપેક્ષિતસ્તત્ત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તુ પાર્યતે, તદા-
 નીમિત્તસ્ય સમ્યક્સમાપતિરૂપસ્યાડક્ષદ્વયસ્યાનુપયોગાત્ । ન હનયોઃ સ્વપરોપકારા-
 યૈવ પ્રવૃત્તયોઃ શાઠ્યકલહાદિલાભાદિકામભાવાઃ સમ્ભવન્તિ । યદા પુનરુત્તામ્યતાડપિ
 ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કર્થચિત્ત્વનિર્ણયઃ કર્તુ શક્યતે, તદા તન્નિ-
 ર્ણયાર્થસુભામ્યામપિ સમ્યાનામપેક્ષમાણત્વાત્ કલહલાભાગભિપ્રાયાભાવેન સમાપતેરન-
 પેક્ષણીયત્વાત્ ટ્યક્તઃ ॥૧૧॥

આ જ ન્યાયે જિગીપુની જેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુનું વાદીપણું કે પ્રતિ-
 વાદીપણું સંગત થતું નથી. માટે બાકી રહેલ ત્રીજા અને ચોથાનો જ વાદ અહીં
 થતી શકે છે માટે ત્રીજા વાદીના વાદનું અંગનિયમન કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રાર્થ—બીજા પ્રકારના પ્રારંભક વાદીનો ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યારંભક-
 (પ્રતિવાદી) સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગ-
 વાળો હોય છે. ૧૧.

હવે બીજે અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ વાદી હોય, અને ત્રીજે અર્થાત્
 પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ કોઈ વખત
 બે અંગવાળો હોય છે, એટલે કે જ્યારે જય-પરાજયોદિની અપેક્ષા વિના પ્રતિ-
 વાદી વાદીને અપેક્ષિત તત્ત્વનો બોધ કરાવવાને સમર્થ હોય ત્યારે સહય અને
 સમાપતિરૂપ અંગદ્વયનો કંઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે સ્વ-પરના ઉપકાર માટે
 પ્રવૃત્ત થયેલા આ બંનેમાં શંકતા-કલહાદિ ભાવોનો કે લાભાદિની ઇચ્છાનો સંભવ
 નથી પણ જ્યારે ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવા છતાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી કોઈ
 પણ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરાવી ન શકે ત્યારે તે બંનેને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને
 સહયોની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પરંતુ કલહ-લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ
 હોવાથી સમાપતિની અપેક્ષા ન હોવાથી, (ઉપરોક્ત વાદ) કોઈ વખત ત્રણ અંગ-
 વાળો હોય છે.

(૧૦) અનયૈવ મીચ્યેત્યાદિ ગથે, અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયોઃ ॥૧૧॥

(ટિ-) અનયૈવેત્યાદિ । અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયોઃ । સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયોઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો વાદિનાં પ્રતિવાદિનાં ચ (ન) મન્તે ।

(દિ-) યદા જયેત્યાદિ । અનયોરિતિ જયરાજ્યાદિનિરપેક્ષયોઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો-પરત્રતત્ત્વનિર્ણીયોપરુપયોઃ ॥૧૧॥

દ્વિતીય એવ વાદિનિ ચતુર્થસ્યાર્જ્જ્ઞાનયમમાહુઃ—

તત્રૈવ દ્વચક્ષુસ્તુરીયમ્ ॥૧૨॥

§ ૧ તત્રૈવ દ્વિતીયે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો વાદિનિ, તુરીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વ-નિર્ણીયોઃ કેવલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, દ્વચક્ષુ એવ વાદઃ, તત્ત્વનિર્ણાયકત્વાભાવાસંભવેન સમ્યાનામભિહિતદિશા સમાપતેશ્ચાઽનપેક્ષાતા ॥૧૨॥

બીજે વાદી અને ચોથો પ્રતિવાદી હોય ત્યારે અંગનું નિયમન—

એ જ વાદી (બીજા પ્રકારનો પ્રારંભક) હોય ત્યારે જે ચોથા પ્રકારનો પ્રત્યા-રંભક (પ્રતિવાદી) હોય તે વાદ બે અંગવાળો હોય છે. ૧૨.

§ ૧ તત્રૈવ અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો હોય ત્યારે જે ચોથા પ્રકારનો પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીયો કેવલી પ્રતિવાદી હોય તે, વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે, કારણ કે તેમાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભાવ સંભવતો નથી એટલે સભ્યોનાં અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ સભાપતિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ પ્રતિપક્ષે કેવલી ભગવાન હોય તે તેઓ તત્ત્વનો નિર્ણય અવશ્ય કરી આપે છે, માટે સભ્યો કે સભાપતિની જરૂર રહેતી નથી.

તૃતાયેઽક્ષનિયમમાહુઃ—

તૃતીયે પ્રથમાદીનાં યયાયોમં પૂર્વવત્ ॥૧૩॥

§ ૧ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીયો ક્ષાયોપશામકજ્ઞાનશાલિનિ વાદિનિ, નિવેદિત-રૂપાણાં પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયતુરીયાણાં પ્રતિવાદિનામ્, ઉક્તયુક્ત્યૈવ પ્રથમસ્ય ચતુરક્ષઃ, દ્વિતીયતૃતીયયોઃ કદાચિદ્ વ્યક્તઃ, કદાચિત્ વ્યક્તઃ, તુરીયસ્ય તુ દ્વચક્ષુઃ એવ વાદો ભવતિ । નિઃસીમા હિ મોહહતકસ્ય મહિમા, હિતિ કશ્ચિદાત્માને નિર્ણાતતત્ત્વમિવ મન્ય-માનઃ સમપ્રપદાર્થપરમાર્થદર્શિનિ કેવાલિન્યપિ તત્ત્વનિર્ણયોપજનનાર્થ પ્રવર્તેતિ હિતિ ન કદાચિદસમ્ભાવના, મગવાંસ્તુ કેવલી પ્રવચ્છકૃપાપીયૂષપૂરપૂરિતાન્તઃકરણતયા તમપ્યવ-બોધયતીતિ કો નામ નાનુમન્યતે ? ॥૧૩॥

ત્રીજા પ્રકારનો વાદી હોય ત્યારે વાદનાં અંગનિયમનની વાત કહીએ છીએ—

ત્રીજો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીયો ક્ષાયોપશામિક જ્ઞાનશાલી) પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે પહેલા બીજા વિગેરે પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) સાથેના વાદનું અંગનિયમન થાયોગ્ય પ્રથમ કદા મુજબ જ બાબતું. ૧૩

(ટિ.) પરોપકારેત્યાદિ । કેવલેતિ વિમલકેવલપ્રત્યક્ષીકૃતયથાવસ્થિતતાસ્વિકસમસ્તવસ્તુ-
ત્વેન । પ્રારમ્ભકૈત્યાદિ અનુમિતિપ્રારમ્ભકમ્ ॥૧૪॥

ચતુરંગો વાદ इत्युक्तम्, कानि पुनश्चत्वार्यङ्गानि ! इत्याहुः—

वादिप्रतिवादि सभ्यसमापतयश्चत्वार्यङ्गानि ॥૧૫॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૫॥

વાદ ચાર અંગવાળો છે એમ કહ્યું, તો તે ચાર અંગ કયાં ? તેનું
વર્ણન—

વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સમાપતિ એમ વાદનાં આ ચાર અંગો જાણવાં.

અથૈતેષાં લક્ષણં કર્મ ચ કીર્તયન્તિ -

પ્રારમ્ભકપ્રત્યારમ્ભકાવેવ મલ્લપ્રતિમલ્લન્યાયેન વાદિપ્રતિવાદિનૌ ॥૧૬॥

§ ૧ ચૌ તૌ પ્રારમ્ભક-પ્રત્યારમ્ભકૌ પૂર્વમુક્તૌ, તાવેવ પરસ્પરં વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ
વ્યપદિશ્યેતે; યથા દ્વૌ નિયુધ્યમાનૌ મલ્લપ્રતિમલ્લાવિતિ । ૧૬॥

વાદના આ ચાર અંગોનું લક્ષણ અને તેનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

મલ્લ-પ્રતિમલ્લના ન્યાયથી પ્રારંભક અને પ્રત્યારંભક અનુક્રમે વાદી અને
પ્રતિવાદી કહેવાય છે. ૧૬.

§૧ કુશળતાપૂર્વક કુસ્તી કરનારા બે પુરુષોમાંથી કુસ્તી માટે આહ્વાન કર-
નાર મલ્લ, અને પ્રતીકાર કરનાર પ્રતિમલ્લ કહેવાય છે. તેમ વાદમાં પણ વાદનો
પ્રારંભક વાદી અને પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

પ્રમાણતઃ સ્વપક્ષસ્થાપનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપાચનયોઃ કર્મ ॥૧૭॥

§ ૧ વાદિના પ્રતિવાદિના ચ સ્વપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપશ્ચ દ્વિતય-
મપિ કર્તવ્યમ્, एकतरस्यापि विरहे तत्त्वनिर्णयानुत्पत्तेः । अत एव स्वपक्षेत्यादि-
द्विवचनेनोपक्रम्यापि कर्मेत्येकवचनम्, यथेन्वचनमानाघिश्रयणादीनामन्यतमस्या-
प्यपाये विक्रितेरनिष्पत्तेः सर्वेषामपि एक इत्येकतया व्यपदेश इति । स्वपक्षસ્થાપનપર-
પક્ષપ્રતિક્ષેપયોઃ સમાસેન નિર્દેશઃ કચિદેકપ્રયત્નનિષ્પન્નતાપ્રત્યાયનાર્થમ્ । યદા હિ
નિવૃત્તાયાં પ્રથમકક્ષાયાં પ્રાપ્તાવસગયાં ચ દ્વિતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદી ન કિશ્ચિદ્ વદતિ,
તદાની પ્રથમકક્ષાયાં સ્વદર્શનાનુસારેણ સત્પ્રમાણોપક્રમત્વે સ્વપક્ષસ્થાપનમેવ પરપક્ષ
પ્રતિક્ષેપઃ; યદા વા વિરુદ્ધત્વાદિકમુદ્ઘાબયેત્, તદા પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ एव स्वपक्षसिद्धिः;
इति समासेऽपि तुल्यकक्षताप्रदर्शनार्थमितरतरयोगद्वन्द्वः । यथा स्वपक्षः स्थाप्यते तथा
परपक्षः प्रतिक्रियते, यथा चायं प्रतिक्षिप्यते तथा स्वपक्षः स्थाप्यते, न तु सर्वत्र पारि-
शेष्यात् परितोषिणा भवितव्यम् ।

“માનેન પક્ષપ્રતિપક્ષયોઃ ક્રમાત્ પ્રસાધનક્ષેપણકેલિકર્મઠૌ ।

વાદેઽત્ર મલ્લપ્રતિમલ્લનીતિતો વદન્તિ વાદિપ્રતિવાદિનો બુધઃ” ॥૧॥૧૭॥

(ટિં) વાદિપ્રતિવાદીત્યાદિ ।

વાદી અને પ્રતિવાદીનું કાર્ય—

પ્રમાણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન કરવું એ વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયનું કર્તવ્ય છે.

જે વાદી અને પ્રતિવાદીએ પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન ઉભય કાર્યો કરવાં જોઈએ. ઉભય કાર્યમાંથી એકાદું કાર્ય ન કરાય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી, માટે ‘સ્વપક્ષ’ ઇત્યાદિ દ્વિવચનથી ઉપક્રમ અર્થાત્ આરંભ કરીને ‘ક્રમ’ એમ એકવચનનું પ્રહણ કરેલ છે, જેમકે—ઇંધન—કૂંકણી ચૂલા ઉપર મૂકવું વિગેરે ક્રિયામાંથી કોઈ પણ એક ન હોય તો વિકલિતિ (પાક ક્રિયા)ની સિદ્ધિ નથી, માટે તે સમજાનો પાક એ પ્રમાણે એકરૂપે વ્યવહાર થાય છે. ‘સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન’ એ બંને કોઈ વખત એક જ પ્રયત્નથી પણ સિદ્ધ થાય છે, તે જણાવવા માટે તેમનો સમાસ દ્વારા નિર્દેશ કરેલ છે, કારણ કે બ્યારે પ્રથમ કક્ષા (પૂર્વપક્ષ) પૂરી થઈ જાય અને બીજી કક્ષા (ઉત્તરપક્ષ)નો અવસર આવે ત્યારે જો પ્રતિવાદી ન બોલે તો પ્રથમ કક્ષામાં સ્વદર્શન (પોતાના મત) ને અનુસરીને સત્પ્રમાણનો ઉપક્રમ (આરંભ) કરવામાં ‘સ્વપક્ષનું સ્થાપન’ એ જ ‘પરપક્ષનું ખંડન’ છે અથવા તો ‘વિરુદ્ધતાદિ હં પોતું ઉદ્ઘાવન કરવું’ તેમાં ‘પરપક્ષનું ખંડન’ એ જ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ છે અ.મ બંનેની (સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષ ખંડનની) તુલ્યકક્ષા જણાવવા માટે સમાસમાં પણ ઇતરેતર દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. જેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરાય છે, તેમ પરપક્ષનું ખંડન પણ કરવું જોઈએ અને જેમ પરપક્ષનું ખંડન કરાય છે, તેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન પણ કરવું જોઈએ, પરંતુ દરેક ઠેકાણે એક કાર્ય કરવાથી બીજા કાર્યની જરૂર નથી એમ સંતોષ કરવો તે યોગ્ય નથી. “વાદમાં પ્રમાણથી સ્વપક્ષનો સિદ્ધિ અને પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની કીડામાં ‘કુશલ પુરુષોને પંડિત પુરુષો મદલ-પ્રતિમદલના ન્યાયથી વાદી અને પ્રતિવાદી કહે છે.

વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીણત્વધારણાવાહુશ્રુત્યમતિ-

માક્ષાન્તિ માધ્યસ્થ્યૈરુભયમિમતાઃ સમ્યાઃ ॥૧૮॥

૧ નદીણાં ઇતિ કુશલઃ, પ્રાધાન્યવ્યાપનાર્થ વાદિ-પ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદી-
ણત્વસ્ય પ્રથમં નિર્દેશઃ । ન ચૈતદ્ બહુશ્રુતત્વે સત્યવદ્યં માંચિ, તસ્યાન્યથાપિ માંચાત્,
અવસ્થાપેક્ષણીયં ચૈતત્, ઇતરથા વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિતસાધનદૂષણેષુ સિદ્ધાન્તસિદ્ધ-
ત્વાદિગુણાનાં તદ્વાધિતવાદિદોષાણાં ચાવધારયિતુમશક્યત્વાત્ । સત્યવ્યેતસ્મિન્ ધાર-
ણામન્તરેણ ન સ્વાવસરે ગુણદોષાવબોધકત્વમિતિ ધારણાયા અભિધાનમ્ । કદાચિદ્
વાદિપ્રતિવાદિમ્યાં સ્વાત્મનઃ પ્રૌઢતાપ્રસિદ્ધયે સ્વસ્વસિદ્ધાન્તાપ્રતિપાદિતયોરપિ વ્યાક્ર-

રણાદિપ્રસિદ્ધયોઃ પ્રસજ્ઞતઃ પ્રયુક્તોદ્ગ્રાહિતયોર્વિશેષલક્ષણન્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોઃ
 ષ્ણિજ્ઞાનાર્થં બાહુશ્રુત્યોપાદાનમ્ । તામ્યમેવ સ્વસ્વપ્રતિભયોત્પ્રેક્ષિતયોસ્તત્તદગુણદોષ-
 યોર્નિર્ણયાર્થં પ્રતિભાયાઃ પ્રતિપાદનમ્ । વાદિ-પ્રતિવાદિનોર્મધ્યે યસ્ય દોષોઽનુમન્યતે સ
 યદિ કશ્ચિદ્ કદાચિત્ પરુષમધ્યભિદધોત, તથાપિ નૈતે સમાસદઃ કોપપિશાચસ્ય
 પ્રવેશં સહન્તે, તત્વાવગમવ્યાઘાતપ્રસજ્ઞાદિતિ જ્ઞાન્તેરુક્તિઃ । તત્ત્વં વિદન્તોઽપિ પક્ષપાતેન
 ગુણદોષૌ વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ માધ્યસ્થ્યવચનમ્ । ઇમિઃ ષટ્ત્રિભિર્ગુણૈરુભયોઃ
 પ્રકરણાત્ વાદિ-પ્રતિવાદિનોરભિપ્રેતાઃ સમ્યા ભવન્તિ । સમ્યા इति बहुवचनं त्रि चतुरा
 दयोऽमी प्रायेण कर्तव्या इति ज्ञापनार्थम्, तदभावेऽपि द्वावेको वाऽसौ विधेयः ॥ ૧૮॥

સભ્યનું લક્ષણ --

વાદી અને પ્રતિવાદીને માન્ય સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં કુશલતા, ધારણા, બહુ-
 શ્રુતત્વ, પ્રતિભા, ક્ષમા અને મધ્યસ્થતાને કારણે વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય
 દ્વારા જ્યેષ્ઠને માન્ય કરવામાં આવે છે, તેઓ સભ્યો છે ૧૮.

૬૧ નવીણઃ એટલે કુશલ. 'વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં
 કુશળતા' એ શુષ્ણું પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે તેનો પ્રથમ નિર્દેશ કરેલ છે.
 'બહુશ્રુતપણું' હોય તો 'વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વમાં અવશ્ય કુશલ હોય'
 એવો કેઈ નિયમ (વ્યાસિ) નથી. કારણ કે બહુશ્રુતતા વિના પણ વાદી પ્રતિ-
 વાદીના સિદ્ધાન્તતત્ત્વમાં કુશલતા અન્ય કારણોને લઈને પણ સંભવે છે, અને
 એ કુશલતાની અવશ્ય અપેક્ષા છે જ, જો તે ન હોય તો વાદી પ્રતિવાદીએ પ્રતિ-
 પાદન કરેલ સાધન અને દ્વષણ વચનમાં તેમના સિદ્ધાન્તથી એ વસ્તુ સિદ્ધ છે
 ઈત્યાદિ શુષ્ણું, અને તેમના સિદ્ધાન્તથી એ બાધિત છે ઈત્યાદિ દોષોનું અવ-
 ધારણ કરવું શક્ય અને નહિ. (૨) ઉક્ત કુશલતા હોવા છતાં પણ ધારણા
 શક્તિ વિના પોતાને જ્યારે અવસર મળે ત્યારે વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તમાં
 શુષ્ણ દોષનો ખોધ કરાવી શકાતો નથી માટે સૂત્રમાં 'ધારણા' શુષ્ણું કથન કર્યું
 છે. (૩) કેઈ વખત વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતાની પ્રૌઢતા જણાવવા માટે પોત-
 પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદિત ન હોય છતાં પ્રસંગથી પ્રયોગ કરેલ, કે
 પ્રસંગથી ઉદ્ઘાવન કરેલ વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ વિશેષ
 લક્ષણરૂપ શુષ્ણ, અને ન્યુતસંસ્કારાદિરૂપ દોષના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન માટે 'બહુશ્રુતતા'નું
 સૂત્રમાં ઉપાદાન કરેલ છે. (૪) વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતપોતાની પ્રતિભાથી
 કંઈપેલ (ઉદ્ઘાવન કરેલ) શુષ્ણ-દોષના નિર્ણય માટે સૂત્રમાં 'પ્રતિભા'નું અહણ
 કરેલ છે. (૫) વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી જેના દોષ વિષે અનુમતિ આપવામાં આવે
 તે કદાચ કઠોર વચન પણ બોલે, તો પણ આ સભ્યો ક્રોધ-પિશાચના પ્રવેશને
 સહન કરતા નથી (અર્થાત્ કુદ્ધ થતા નથી), કારણ કે ક્રોધને વશ થવાથી તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના આધાતનો પ્રસંગ આવે છે, માટે સૂત્રમાં ક્ષાન્તિનું અભિધાન કરેલ છે.

(૬) તત્ત્વવિદ હોવા છતાં પક્ષપાતને કારણે શુદ્ધ કે દોષનો વિપરીત પણ કરવામાં આવે છે. માટે સૂત્રમાં ‘આધ્યત્મ્ય’ વચન કહેલ છે.

આ છ ગુણોથી યુક્ત તથા ઉભય જોડે વાદી અને પ્રતિવાદી પ્રકરણથી ઉભયનો આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને સ્વીકારે છે તેઓ સહયો બને છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યામાં સહયો કરવા જોઈએ તે જણાવવા માટે સૂત્રમાં ‘સમ્યાઃ’ એમ બહુવચન કરેલ છે. ત્રણ ચાર સહયોનો અભાવ હોય તો બે, અને તેના અભાવમાં એક સહય કરવો જોઈએ.

(૫૦) વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોરિતિ વિશેષલક્ષણં અર્જપાઃ અપસ્કાઃ ચ્યુતસંસ્કારં કટપ્વાદિસ્થાને કટપ્વાદિઃ । વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ વાદિપ્રતિવાદિનોર્મત્ત્વે ॥૧૮॥

(૬૦) ઇતર્યેતિ નદોષ્ણત્વમ્ । તસ્યેતિ વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનવીણત્વસ્ય । અન્યથાપોતિ બહુશ્વનત્વામાવેડપિ । ઇતર્યેતિ તત્ત્વનદોષ્ણત્વમ્ । ઇતર્યેતિ સિદ્ધાન્તતત્ત્વ-કૌશલ્યમન્તરેણ । નદ્વાધિતેતિ સિદ્ધાન્તશાખિત્વમ્ । ઇતસ્મિન્નિતિ તત્ત્વકૌશલ્યે ॥૧૯॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્યથાયોગં વાદસ્થાનકકથાવિશેષાઙ્ગીકારણાઽગ્રવાદોત્તરવાદ-નિર્દેશઃ, સાધકવાધકોક્તિગુણદોષાવધારણમ્, યથાવસરં તત્ત્વમકાન્તેન કથાવિરમણમ્, યથાસંભવં સમ્યાયાં કથાફલકથનં ચૈવાં કર્માણિ ॥૧૯॥

§૧ યત્ર સ્વયમસ્વીકૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૌ વાદિપ્રતિવાદિનૌ સમુપતિષ્ઠેતૈ, તત્ર સમ્યાસ્તૌ પ્રતિનિયતં વાદસ્થાનકં સર્વાનુવાદેન દૂષ્યાનુવાદેન વા, વર્ગપરિહારેણ વા વક્તવ્યમિત્યાદિયોઽસૌ કથાવિશેષસ્તં ચાઙ્ગીકારમન્તિ, અસ્યામકાદોઽસ્થ ચોત્તરવાદ-ઈતિ ચ નિર્દેશન્તિ, વાદિ-પ્રતિવાદિન્વામમિહિતયોઃ સાધક-વાધકયોર્ગુણં દોષં ચાવ-ધારયન્તિ । યદૈકતરેણ પ્રતિપાદિતમપિ તત્ત્વં મોહાદમિનિવેશાદ વાઽન્યતરોઽનઙ્ગી-કુર્વાણઃ કથાયાં ન વિરમતિ, યદા વા દ્વાવપિ તત્ત્વપરાઙ્મુસમુદીરવન્તૌ ન વિરમતઃ, તદા તત્ત્વપ્રકાશનેન તૌ વિરમયન્તિ । યથાયોગં ચ કથાયાઃ ફલં જયપરાજયાદિક-મુદ્ધોષયન્તિ, તૈઃ સ્વદ્ધોષિતં તન્નિર્વિવાદતામવગાહતે ।

“સિદ્ધાન્તદ્વયવેદિનઃ પ્રતિભયા પ્રેમ્ણા સમાઙ્ગિક્ષિતા-

સ્તત્તત્ત્વજ્ઞસમૃદ્ધિવન્ધુરધિયો નિષ્પક્ષપાતોદયાઃ ।

ક્ષાન્ત્યા ધારણયા ચ રક્ષિતહ્રદો વાદં દ્વયોઃ સંમતાઃ

સમ્યાઃ શમ્મુશિરોનદોઽચ્ચિશુર્મૈર્ભ્યાસ્ત ઇતે બુધૈઃ” ॥૧૮॥૧૯॥

સહયોદુઃ કર્તવ્ય—

વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદના સ્થાન અર્થાત્ વિષયનો નિર્ણય કરવો, કથાવિશેષનો સ્વીકાર કરાવવો, પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનો નિર્દેશ કરવો, સાધક અને બાધક પ્રમાણોના કથનમાં શુદ્ધિદોષનો નિર્ણય કરવો, અવસર આવે

ત્યારે (અર્થાત્ જો વાદી કે પ્રતિવાદી અથવા બન્ને મૂળ વિષયનો ત્યાગ કરી આઠાઅવળા ભટકે (ત્યારે) તત્ત્વને પ્રકટ કરીને વાદ સમાપ્ત કરવો, અને યથા-યોગ્ય વાદના ફલ-(જય-પરાજય)ની ઘોષણા કરવી એ સભ્યોનાં કર્તવ્યો છે. ૧૯

§૧ જ્યાં વાદી કે પ્રતિવાદીએ સ્વયં નિયત વાદસ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ન હોય ત્યાં સર્વનો અનુવાદ કરીને કે દૂષ્યનો અનુવાદ કરીને—કે વર્ગનો પરિહાર કરીને એટલે કચ્છતપાદિ વર્ગોમાંથી અમુક વર્ગના વર્ણનો વાદસમયે ઉપયોગ કર્યા વિના—બોલવું એમ નિયત વાદસ્થાનનો તથા કથાવિશેષનો તે બન્નેને સ્વીકાર કરાવે છે; અને તમારે અથવાદ (પૂર્વપક્ષ) કરવો અને તમારે ઉત્તરવાદ (ઉત્તરપક્ષ) કરવો એવો નિર્દેશ કરે છે; અને વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેએ કહેલ સાધક બાધક પ્રમાણના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરે છે; અને જ્યારે કોઈ એકે પ્રતિપાદિત કરેલ તત્ત્વને બીજો મોહુથી અથવા દૂરામહુથી ન સ્વીકારે અને વાદ લ'બાબે જય, અથવા બન્નેજણા તત્ત્વથી પરાંગમુખ (બ્રષ્ટ) થઈ ને વાદ કરે પણ વાદનો અંત લાવે નહિ ત્યારે તત્ત્વ જણાવીને તે બન્નેને અટકાવે છે; અને કથા (વાદ)ના ફલ (જય-પરાજય)ની યથાયોગ્ય ઘોષણા કરે છે; અને તેઓએ કરેલી ઘોષણા કંઈ પણ વિવાદ વિના સ્વીકારાય છે.

“બન્નેના સિદ્ધાન્તના બહુનાર (કુશલ), પ્રતિભાવાન્, તે તે શાસ્ત્રોની સમૃદ્ધિથી સુંદર બુદ્ધિવાળા (બહુશ્રુત), ક્ષમા અને ધારણાથી અત્યંત રંગાયેલ હૃદયવાળા અને વાદી-પ્રતિવાદી ઉભયને સંમત હોય તેવા (મધ્યસ્થ) સભ્યોને ગંગાનદી જેવા પવિત્ર પંડિતોએ મેળવવા ઐર્ષ્ય છે.”

(ટિ.) વાદપ્રતિવાદિનોરિત્યાદિ । ષષામિતિ સમ્યાનામ્ ।

(ટિ.) તૈરિતિ સમ્યેઃ । તદિતિ કથાવિશેષાશ્રીકરણં વાદનિર્દેશઃ, ગુણદોષાવધારણં, કથાવિરમણં, ફલકથનં ચ ॥૧૧॥

પ્રજ્ઞાજ્ઞૈશ્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્યસંપન્નઃ સમાપતિઃ ॥૨૦॥

§૧ ચયપ્યુક્લક્ષણાનાં સમ્યાનાં શાઠ્યં ન સંભવતિ, તથાપિ વાદિનઃ પ્રતિ-વાદિનો વા જિગીષોસ્તત્ સંમત્યેવેતિ સમ્યાનપિ પ્રતિ વિપ્રતિપત્તૌ વિધીયમાનાયાં નાડપ્રાજ્ઞઃ સમાપતિસ્તત્ તત્સમયોચિતં તથા તથા વિવેક્તુમલમ્, ન ચાસૌ સમ્યૈરપિ બોધયિતું શક્યતે । સ્વાર્થિષ્ઠિતવસુન્ધરાયામસ્કુરિતાઽઽજ્ઞૈશ્વર્યો ન સ કલહં વ્યપોહિતુ-મુત્સહતે, ઝપ્નન્કોપા હિ પાર્થિવા યદિ ન તત્ફલમુપદર્શયેયુઃ, તદા નિદર્શનમકિશ્ચિ-ત્કારાણાં સ્યુઃ, ઇતિ સફલે તેષાં કોપે વાદોપમર્દ એવ ભવેદિતિ । કૃતપક્ષપાતે ચ સમા-પતૌ સમ્યા અપિ મોતમીતા હૈવૈકતઃ કિલ કલહઃ, અન્યતશ્ચાલમ્બિતપક્ષપાતઃ પ્રતાપ-પ્રજ્ઞાધિપતિઃ સમાપતિરિતિ ‘ઇતસ્તટમિતો વ્યાગ્રઃ’ ઇતિ નયેન કામપિ કષ્ટાં દશા-માવિશેયુઃ, ન પુનઃ પરમાર્થ પ્રથયિતું પ્રમથેયુઃ, इत्युक्तं પ્રજ્ઞાઽઽજ્ઞૈશ્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ-સંપન્ન ઇતિ ॥૨૦॥

સભાપતિનું લક્ષણ—

પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય (પ્રભાવ-ઠકુરાઈ), ક્ષમા, મધ્યસ્થતા વિગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તે—સભાપતિ બની શકે છે. ૨૦.

૧ જો કે ઉપરોક્ત ગુણોવાળા સભ્યોમાં શઠતાનો સંભવ નથી, તો પણ જિગીષુવાદી કે જિગીષુ પ્રતિવાદીમાં તો શઠતા વિગેરેનો સંભવ છે. તેથી તેઓ ન્યારે સભ્યો સાથે વલદ કરે ત્યારે અપ્રાજ્ઞ (અણુસમજી) સભાપતિએ વિવાદમાં તે સમયને ઉચિત તે તે પ્રકારે વિવેચન કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ, તથા સભ્યો પણ તેને (સભાપતિને) સમજાવી શકે નહિ. પોતાને આધીન પૃથ્વીમાં પણ જે-ઠાં આજ્ઞા અને ઠકુરાઈ ન હોય એવો તે (રાજા-સભાપતિ) કલહ દૂર કરવા શક્તિમત્ ન થતો નથી, કારણ કે કોપાયમાન રાજાઓ પણ જો કોપનું ફલ ન બતાવે તો અક્રિયિત્કર (કંઈ કાર્ય નહિ કરી શકનાર) વ્યક્તિઓ જેવા બની જાય છે, માટે તેઓનો કોપ જો સફલ હોય તો જ વાદ અટકે છે.

સભાપતિ પક્ષપાત કરે ત્યારે ‘એક તરફ વાઘ બીજી તરફ નદી’ એ ન્યાયે બચતી ન થયેલા સભ્યો એક બાજુ કલંક અને બીજી બાજુ પ્રતાપ અને પ્રજ્ઞાવાળો પક્ષપાતી સભાપતિ (રાજા) એવી કોઈ ગહન-કષ્ટની દશામાં આવી પડે છે પરંતુ પરમાર્થ જાણી શકતા નથી, માટે સભાપતિ વિષે કહ્યું છે કે તે પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ક્ષમા અને માધ્યસ્થ ગુણોયુક્ત હોવો જોઈએ.

(ટિ૦) પ્રજ્ઞાજ્ઞેયંત્યાદિ ।

(ટિ૦) તદિતિ શાત્ત્વમ્ । તન્નેતિ બાદસદસિ । તત્સમયેતિ બાદકાલ્યાયમ્ । તથા-તથેતિ સાધુ અસાધુ વા । અસાચિતિ અપ્રજ્ઞસમાપતિઃ । પ્રતાપેતિ પ્રતાપ એવ પ્રજ્ઞા તસ્યા અધિપતિઃ સ્વામી । ચલેન્નૈવ કાર્ય વિધતે ન તુ બુદ્ધ્યા ક્લમ્યમક્લમ્યં વા વિમુક્ષતિ ॥૨૦॥

વાદિસમ્યામિહિતાવધારણકલહવ્યપોહાદિકં चास्य कर्म ॥૨૧॥

§૧ વાદિમ્યાં સમ્યૈશ્વામિહિતસ્યાડર્થસ્યાડવધારણમ્, વાદિનોઃ કલહવ્યપોહો યો યેન જીયતે સ તસ્ય શિષ્ય દ્વ્યાદેર્વાદિ-પ્રતિવાદિમ્યાં પ્રતિજ્ઞાતસ્યાર્થસ્ય કારણા, પારિતોષિકવિતરણાદિકં ચ સમાપતેઃ કર્મ ।

“વિવેકવાચસ્પતિરુજ્જિતાજ્ઞઃ ક્ષમાન્વિતઃ સંહતપક્ષપાતઃ ।

સમાપતિઃ પ્રસ્તુતવાદિસમ્યૈરમ્યર્થયેતે વાદસમર્થનાર્થમ્” ॥૧॥૨૧॥

સભાપતિનું કર્તવ્ય—વાદીઓ તથા સભ્યોના કથનનો નિશ્ચય કરવો તથા કલહ દૂર કરવો વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે. ૨૧.

§૧ વાદી-પ્રતિવાદીઓ તથા સભ્યોએ કહેલ અર્થનો નિશ્ચય કરવો, વાદી-પ્રતિવાદીનો કલહ દૂર કરવો, જે જેનાથી જિતાય તે તેનો શિષ્ય થાય વિગેરે વાદી પ્રતિવાદીઓ કરેલ પ્રતિજ્ઞા(શરત)નું પાલન કરાવવું, પારિતોષિક વહેંચવું વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે.

“પ્રસ્તુત વાદી, પ્રતિવાદી તથા સહયો વાદના સમર્થન માટે વિવેક બુદ્ધિમાં વાચસ્પતિ સમાન, ઉત્કૃષ્ટ આજ્ઞાવાળો, ક્ષમાવાન અને પક્ષપાત રહિત (મધ્ય સ્થભાવવાળો) હોય એવા સભાપતિની આકાંક્ષા રાખે છે.”

અથ જિગીષુવાદે કિયત્કશં વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણેતુમાહુઃ—

સજિગીપુકેઽસ્મિન્ યાવત્ત્વમ્બ્યાપેક્ષં સ્ફૂર્તૌ વક્તવ્યમ્ ॥૨૨॥

રૂઢ જિગીષુના જિગીષુભ્યાં જિગીષુભિર્વા વર્તેતે યોઽસૌ તથા તસ્મિન્ વાદે, વાદિપ્રતિવાદિગતાયાઃ સ્વપક્ષમિદ્વિપક્ષપ્રતિક્ષેપવિપયાયાઃ શક્તેરશક્તેશ્ચ પરીક્ષણાર્થં યાવત્ તત્રભવન્તઃ સમ્યાઃ કિલાઽપેક્ષન્તે, તાવત્ કક્ષાદ્વયત્રયમિદં સ્ફૂર્તૌ સત્યાં વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમ્ । તે ચ વાચ્યૌચિત્યપરતન્તયા કદાચિત્ કચિત્ કિયદત્ય-પેક્ષન્તે इति નારિત કચિત્ કક્ષાનિયમઃ ।

જિગીષુના વાદમાં વાદી-પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેના નિર્ણય-જિગીષુને જિગીષુ સાથે વાદ હોય ત્યારે સહયોની આકાંક્ષા પથંત સ્ફૂર્તિ હોય ત્યા સુધી બોલવું. ૨૨.

૬૧ એક, બે કે અનેક જિગીષુ સાથે થનાર વાદમાં વાદી અને પ્રતિવાદીની સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવાની તથા પરપક્ષનું ખંડન કરવાની શક્તિ તેમજ અશક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે મનનીય સહયો ત્યાં સુધી અપેક્ષા રાખે ત્યાં સુધી બેત્રણ વિગેરે કક્ષાઓ સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે વાદી-પ્રતિવાદીઓએ બોલવું જોઈએ અને સહયો પણ વક્તવ્યના ઔચિત્યને આધીન હોવાથી કોઈ વાર કોઈ ઠેકાણે અમુક કક્ષાઓની આકાંક્ષા રાખે છે. માટે કક્ષાઓનો કેઈ નિયમ નથી.

૬૨ રૂઢ હિ જિગીષુનરતયા યઃ કચિન્નિ વિપચિત્ પ્રાગેવ પરાક્ષેપપુરઃસરં વાદ-સંગ્રામસાગ્નિ પ્રવર્તેત, તસ્ય સ્વયમેવ વાદવિશેષપરિગ્રહે, તદપરિગ્રહે સમ્યૈસ્તત્સમર્પણે વાઽપ્રવાદેઽધિકારઃ । તેન સમ્યસમાપતિસમક્ષમક્ષોમેણ પ્રતિવાદિનમુદિશ્યાઽવશ્યં સ્વસિદ્ધાન્તબુદ્ધિવૈભવાનુસારિતયા સાધુ સાધનં સ્વપક્ષસિદ્ધયેઽભિધાનીયમ્ ।

૬૨ અત્યંત જિગીષુ એવો કોઈ વિદ્વાન વાદી પહેલેથી જ જો બીજા ઉપર આક્ષેપ કરીને વાદસંગ્રામ(વાગ્યુદ્ધ)ની સીમામાં પ્રવેશ કરે છે તો તે વાદી પોતે જ વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરે છે; અને અગ્રવાદનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જો તેણે વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરેલ ન હોય તો સહયો તેને વાદવિશેષ સમર્પણ કરે છે અને એમ તે અગ્રવાદનો અધિકારી બને છે (અર્થાત્ તે પૂર્વ-પક્ષ કરે) માટે તેણે સહયો અને સભાપતિ સમક્ષ જોલ પામ્યા વિના પ્રતિ-વાદીને ઉદ્દેશીને સ્વસિદ્ધાન્ત અને સ્વબુદ્ધિ વેલવને અનુસરેને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય સાધુ (પ્રમાણ્યુક્ત સમર્થ) હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

(ટિ.) રૂઢ હીત્યાદિ । તદપરિગ્રહે इति વાદવિશેષપરિગ્રહે । તત્સમર્પણે इति વાદવાને ।

§૩ અથ ક્ષોભાદેઃ કુતોઽપિ પ્રાગેવાઽસૌ વસ્તુમશ્કો ભવેત્, તદાનીં દુરી-
કૃતસમસ્તમત્સરવિકારૈઃ સમાસારૈરુભયોરપિ વસ્તુવ્યવસ્થાપનદૂષણશક્તિપરીક્ષણાર્થે
તદિતરસ્યાગ્રેવાદેઽભિપેકઃ કાર્યઃ । અથ વાદિનસ્તુળીંમ્ભાવાદેવ પરાજિતત્વેન કથાપરિ-
સમાપ્તેઃ કિમિતરસ્યાગ્રવાદાભિપેકેણ? , ઇતિ ચેત્ । સ્યાદેતત્, યદિ પ્રતિવાદિનોઽપિ
પક્ષો ન ભવેત્, સતિ તુ તસ્મિન્ વાદીષ્વ તમસમર્થ્યમાનોઽસૌ ન જયતિ, નાપિ
જીયતે, પ્રૌઢિપ્રદર્શનાર્થે તુ તદગ્રહીતમુક્તમગ્રવાદમક્ષીકુર્વાણઃ શ્લાઘ્યો ભવેત્ । ડમા-
ભ્યનન્દીકુર્વાણૌ તુ મક્ષ્યન્તરેણ વાદમેવ નિરાકુરુત ઇતિ તયોઃ સમ્યૈઃ સમાબહિ-
ર્માવ ઇવાઽઽદેષ્ટવ્યઃ ।

§૩ છતાં કદાચ તે સભાક્ષેભ વિગેરે કોઈ પણ કારણથી પ્રથમ ન બોલી
શકે તો મત્સરરૂપ વિકાર રહિત સભાસદોએ વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાની અને
દૂષણ દેવાની બન્નેય વાદી-પ્રતિવાદીની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે અન્યને
અગ્રવાદમાં અભિપેક કરવો એટલે કે બીજાને પૂર્વપક્ષ કરવા જણાવવું.

શંકા—વાદી મૂક થઈ જવાથી પરાજિત થયો જણાય, અને તેથી વાદની
સમાપ્તિ થઈ તો પછી બીજાનો અગ્રવાદ માટે અભિપેક કરવાની શી જરૂર ?

સમાધાન—એ પ્રતિવાદીનો પોતાનો કોઈ જાતનો પક્ષ ન હોય તો એવે
પ્રસંગે વાદ સમાપ્ત થાય પરંતુ પ્રતિવાદીને પણ એ પક્ષ હોય તો પોતાના પક્ષનું
સમર્થન કર્યા વિના વાદીની જેમ એ પ્રતિવાદી પણ જય કે પરાજય પામતો
નથી, પરંતુ પ્રૌઢતા (સામર્થ્ય-શક્તિ) જણાવવાને માટે પ્રતિવાદી એ વાદીએ
અહુણ કરીને મૂકી દીધેલ અગ્રવાદ સ્વીકારી લે તો શ્લાઘનીય બને છે પણ બન્ને-
માંથી કોઈ પણ અગ્રવાદ (પૂર્વપક્ષ) નો સ્વીકાર ન કરે તો પ્રકારાંતરે તે બન્નેએ
વાદનું જ નિરાકરણ કર્યું કહેવાય, માટે સભ્યોએ તેઓને સભા બહાર કાઢી
મૂકવા એકઠાં.

(ટિ૦) અસાવિતિ જિગીષુઃ । ડભયોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ । તદિતરસ્યેતિ જિગીષુ-
સકાશાદન્યસ્ય પ્રતિવાદિન ઉત્તરવાદનિયુક્તસ્થાપ્યમગ્રવાદારોપઃ કર્તવ્યઃ । ઇતરસ્યેતિ ઉત્તર-
વાદિનઃ । તસ્મિન્નિતિ પ્રતિવાદિપક્ષે । તમિતિ સ્વીકૃતપક્ષમ્ । અસમર્થ્યેતિ સાધનવચ્ચે-
નાવાધયન્ । અસાવિતિ ઉત્તરવાદનિયુક્તઃ પ્રતિવાદી । તદ્ગ્રહીતેતિ તેમાગ્રવાદિના પૂર્વ પ્રારબ્ધં
પશ્ચાત્ સમાક્ષોમાદિના પરિત્યજ્યમ્ । તથોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ ।

§૪ તત્ર વાદી સ્વપક્ષવિધિમુખેન વા, પરપક્ષપ્રતિષેધમુખેન વા સાધનમભિદધીત,
યથા—જીવચ્છરીરં સાત્મકં પ્રાણાદિમત્વાન્યયાનુપપત્તેરિતિ, નેદં નિરાત્મકં તત દ્રવેતિ ।

§૪ હવે—વાદની શરૂઆતમાં વાદી પોતાના પક્ષનું વિધાન (સ્થાપન) કરવા,
અથવા પરપક્ષનું ખંડન કરવા સાધન (હેતુ) નું કથન કરે, જેમકે, સ્વપક્ષનું
સાધન જીવતું શરીર આત્માવાળું છે. અન્યથા પ્રાણાદિમત્વની ઉપપત્તિ થતી
નથી, અથવા પરપક્ષનું ખંડન—આ જીવતું શરીર નિરાત્મક—(આત્મારહિત)
નથી, કારણ કે નિરાત્મક હોય તો પ્રાણાદિમત્વ ધટી શકે નહીં.

(ટિ.) તત્ર વાદીત્યાદિ । इदमिति जीवच्छरीरम् । तत एवेति प्राणादिमत्त्वान्वया-
ऽनुपपत्तेरेव ।

§૫ અત્ર ચ ચલ્પ્યર્થાન્તરાધભિધાનેઽપિ વસ્તુનઃ સાધન દૂષણયોરસંભવાદ ન કથોપરમઃ, તથાપિ પરાયર્થાનુમાને વક્તુર્ગુણદોષા અપિ પરીક્ષ્યન્તે इति न्यायात् स्वात्म-
નોऽस्त्राध्यत्वविधाताय यावदेवावदातं तावदेवाभिधातव्यम् । अन्यथा शब्दानित्यत्वं
સાધયિતુકામસ્ય 'પ્રાગેવ નાભિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુઃ પ્રાણો નામોર્ધ્વમાક્રામ-
ન્નુરઃપ્રમૃતોનાં સ્થાનાનામન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્યમાણઃ
સ્થાનમભિહન્તિ, તસ્માત્ સ્થાનાદ્ ધ્વનિરૂપયતે' इत्यादिशिक्षासूत्रोपदिष्टशब्दोत्पत्ति-
સ્થાનાદિનિરૂપણાં કર્ણકોટરપ્રવેશપ્રક્રિયાં ચ પ્રકાશ્ય ચ એવંવિધઃ શબ્દઃ સોઽનિત્યઃ
કૃતકત્વાદિતિ હેતુમુખ્યસ્ય પુનઃ પટકુટાદિદૃષ્ટાન્તમુત્પત્ત્યાદિમુલ્કેન વર્ણયનઃ પ્રથમ-
કક્ષૈવ ન સમાપ્યેત, કુતઃ પ્રતિવાદિનોઽવકાશઃ ? ।

§૫ જો કે અર્થાન્તરવગેરેનું કથન કરવાથી વસ્તુનું સાધન કે દૂષણ સંભવતું ન હોવાથી કથા(વાદ)નો વિરામ (સમાપ્તિ) થતો નથી, નાપાણુ-પરાયર્થાનુમા-
નમાં વકતાના (વકતવ્યમાં રહેલ) શુદ્ધદોષોની પણ પરીક્ષા કરાય છે' એ ન્યાયથી
ચોતાનો અપયશ ન થાય એટલા માટે અત્યંત શબ્દ (એટલું) ઉચિત હોય તેટલું
જ' બોલવું બેઠાંજે. અન્યથા વાદીને જો માત્ર શબ્દનું અનિત્યત્વ જ સિદ્ધ કરવું
હોય, પણ તે 'પ્રથમ નાભિપ્રદેશમાં પ્રયત્નદ્વારા પ્રેરિત થયેલ પ્રાણુ નામનો વાયુ
ઊર્ધ્વગતિ કરે છે ત્યારે છાતી વિગેરે સ્થાનમાંથી કેંઈ પણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્ન
વડે રોકવામાં આવે છે, અને રોકાયેલ તે વાયુ તે સ્થાને અભિઘાત કરે છે
અર્થાત્ સ્થાન સાથે અથડાય છે, એટલે તે સ્થાનમાંથી ધ્વનિ-શબ્દ ઉત્પન્ન
થાય છે,' ઇત્યાદિ શિક્ષાસૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દોની ઉત્પત્તિના સ્થાન વિગેરેની
નિરૂપણા કરે, અને કર્ણકોટરમાં શબ્દ કેવી રીતે પ્રવેશે છે તેની પ્રક્રિયા બતા-
વીને પછી કહે કે આવા પ્રકારનો જ શબ્દ છે તે અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક
છે અને તે પ્રમાણે કૃતકત્વ હેતુને ઉપન્યાસ કરીને વળી પાછો પટકુટાદિને
દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવી તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે દ્વારા વર્ણન કરવા લાગી જાય તો
પહેલી કક્ષા જ પૂરી ન થાય એટલે પ્રતિવાદીને અવકાશ જ (સમય જ)
ક્યાંથી મળે ?

(ટિ.) अन्ययेति अनवदातं कपोलकल्पनाप्रायं फल्यु बलितमभिधत्तः ।

§૬ ક્રિષ્ણ, પરપ્રતિપક્તયે વચનમુચ્ચાર્યતે इति यावदेव परेणाऽऽकाङ्क्षितम्,
તાવદેવ યુક્તં વક્તુમ્ । लोकेऽपि वादिनोः करणावतीर्णयोरेकः स्वकीयकुलादिवर्णनां
कुर्वाणः पराक्रियते, प्रकृतानुगतमेवोच्यतामिति चानुशिष्यते ।

§૬ વળી. બીજાને પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન કરાવવા માટે જ શબ્દો બોલવામાં આવે છે તો બેટલી પરને આકાંક્ષા હોય તેટલું જ બોલવું યોગ્ય છે. તેમ જ વાક કરવાને ઉત્તરેલા બંને વાત્રીઓમાંથી કોઈ એક પોતાના કુલ વગેરેનું વર્ણન કરે તો બોલકમાં પણ તેને તેમ કરતો અટકાવાય છે, અને પ્રકરણને અનુસરતું બોલો તેમ શિખામણ આપવામાં આવે છે.

§૭ કિં પુનસ્તદવદાતમ્ इति—चेत्, यस्मिन्नभिहिते न भवति मनागपि सचे-
तसां चेतसि क्लेशलेशः । एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसीपरिशीलनसुकुमार-
हृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ विघ्नयमानेन न नाम न
क्लिश्यन्ति ।

§૭ શંકા—અવદાત (વિશુદ્ધ, નિર્દોષ) એ શું છે ?

સમાધાન—જે બોલવાથી સમજી પુરુષોના મનને જરાયે ખેદ ન થાય તે અવદાત (નિર્દોષ) કહેવાય છે. કારણ કે આ મહાપુરુષો અનુપમ પ્રતિભાપ્રેયસી-
નું પરિશીલન કરતા હોઈ સુકોમળ હૃલવાળા હોય છે, તેથી પ્રસ્તુત પદાર્થના જ્ઞાનમાં વિઘ્નરૂપ થોડું પણ અપ્રસ્તુત બોલવામાં આવે તો ખેદ ન પામે એમ ન બને અર્થાત્ ખેદ પામે જ.

§૮ तेन स्वस्वदर्शनानुसारेण साधनं दूषणं चाऽर्थान्तरन्यूनक्लिष्टतादिदोषा-
कलुषितं वक्तव्यम् । तत्रार्थान्तरं प्रागेवाऽभ्यघायि । न्यूनं तु नैयायिकस्य चतुरवयवा-
धनुमानमुपन्यस्यतः । क्लिष्टं यथा—यत् कृतकं, कृतकश्चायम्, यथा घटः, तस्मादनित्य-
स्तत्तदनित्यम्, कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसंबन्धम् । नेयार्थं यथा—
शब्दोऽनित्यो द्विकत्वादिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्देन कृतकशब्दो लक्ष्यते, तेन
कृतकत्वादित्यर्थः । व्याकरणसंस्कारहीनं यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वस्मादिति ।
असमर्थं यथा—अयं हेतुर्न स्वसाध्यगमक इत्यर्थेनाऽसौ स्वसाध्यघातक इति । अस्त्रीलं
यथा—नोदनार्थे चकारादिपदम् । निरर्थकं यथा—शब्दो वै अनित्यः कृतकत्वात्
स्त्विति । अपरामृष्टविधेयांशं यथा—अनित्यशब्दः कृतकत्वादिति । अत्र हि शब्द-
स्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निर्देश्यम्, न तु समासे गुणीभावकाल्प-
कलङ्कितमिति । पृथग् निर्देशेऽपि पूर्वमनुवाचस्य शब्दस्य निर्देशः शस्यतरः, समानाधि-
करणतायां तदनुविधेयस्यानित्यत्वस्याऽलम्बात्पदस्य तस्य विधातुमशक्यत्वादित्यादि ।
तदेवमादि वदन् वादी समाग्लिष्यते नियतमग्लिष्यतया ।

ક્ર ૮ માટે અર્થાન્તરતા (અપ્રસ્તુત), ન્યૂનતા, કિલ્બતા વગેરે દોષોથી અક-
હિત પોતપોતાના દર્શનાનુસાર (મનાનુસાર) સાધન અને દ્રવ્યોનું કથન કરવું
જોઈએ. તે દોષોમાંથી (૧) અર્થાન્તર-અપ્રસ્તુત દોષનું વર્ણન તો ઉપર થઈ જ
ગયું છે.

(૨) ન્યૂનદોષ—નૈયાયિકને પાંચ અવયવવાળું અનુમાન માન્ય છે, તો પણ
જો તે પોતે ચાર આદિ અવયવવાળું અનુમાન કહે તો તેને માટે તે ‘ન્યૂનદોષ-
વાળું’ કહેવાય છે.

(૩) કિલ્બદોષ—જેમકે, જે કૃતક હોય, આ કૃતક છે, જેમકે ઘટ, તેથી
અનિત્ય છે, તે તે અનિત્ય હોય, કૃતક હોવાથી, શબ્દ અનિત્ય છે, વગેરે વ્યવધાન-
યુક્ત સંબંધવાળું અર્થોત્ત્વ દ્વારા અવયવવાળું વચન ‘કિલ્બ’ કહેવાય છે.

(૪) નેયાથદોષ—જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે દ્વિક્ક હોવાથી. બે કકાર જેમાં
હોય તે દ્વિક્ક. આમ ‘દ્વિક્ક’ શબ્દ વડે ‘કૃતક’ શબ્દની લક્ષણ કરીને ‘દ્વિક્કત્વ’
હેતુ દ્વારા ‘કૃતકત્વ’ હેતુની કલ્પના કરવી તે

(૫) વ્યાકરણસંસ્કારહીન દોષ—‘શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વસ્માત્ અહીં’
કૃતકત્વસ્માત્ પ્રયોગ વ્યાકરણના લક્ષણથી હીન છે.

(૬) અસમર્થ—જે પદ વિવક્ષિત પદાર્થ માટે કહેવામાં આવેલ હોય તેનું
વિવક્ષિત પદાર્થમાં સામર્થ્ય ન હોવું તે, જેમકે—‘આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક નથી’
એવો અર્થ કહેવા માટે ‘આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ઘાતક છે’ એમ બોલવું, (હન-
ધાતુ હિંસા અને ગતિવાચક હોઈ ‘ઘાતક’ પદનું ‘ગમક-ગોષક’ અર્થમાં
સામર્થ્ય (શક્તિ) પ્રસિદ્ધ નથી.)

(૭) અશ્લીલદોષ—મીડા, બુગુપ્તસા અને અમંગલને જણાવનાર વચન
જેમકે—‘પ્રેરણા’ ‘અર્થવાણા’ ‘નોદના’ શબ્દને બદલે તે જ અર્થવાણા મીડાપા-
દક ‘આદના’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

(૮) નિરર્થકદોષ—જેમકે, ‘શબ્દો વૈ અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ સત્ત્વિતિ’
અહીં વૈ સત્ત્વ વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ નિરર્થક-નિબપ્રયોજન છે.

(૯) અપરામૃષ્ટ વિધેયાંશ—(વિધેય અંશનો પ્રાધાન્યથી નિર્દેશ ન કરવો,
અર્થોત્ત્વ ગોણપણે નિર્દેશ કરવો તે) જેમકે—‘અનિત્યશબ્દઃ કૃતકત્વાત્’ આ અનુ-
માનમાં શબ્દનું ‘અનિત્યત્વ’ સાધ્ય હોવાથી તેનો પ્રાધાન્યરૂપે પૃથક્ નિર્દેશ
કરવો જોઈએ, પરંતુ ગોણતારૂપ દોષથી દૂષિત થતું હોવાથી સમાસમાં નિર્દેશ
કરવો યોગ્ય નથી; અને પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં પણ પહેલાં અનુવાદ (ઉદેશ્ય-
પ્રસિદ્ધ પદાર્થ) ‘શબ્દ’નો નિર્દેશ કરવો જોઈએ, ડરણ કે સમાનાધિકરણ
સમાનવિભક્તિ રૂપે—અનુવાદ ‘શબ્દ’ પછી વિધેયરૂપ અનિત્યત્વને સ્થાન ન
મળે તો તેનું (અનિત્યત્વનું) વિધાન કરવું શક્ય નથી. એ પ્રમાણે અર્થાન્તર-
દોષોવાળું સાધનદ્રવ્ય વચન બોલનાર વાદી અવશ્ય અશ્લીલા-અપયશને પામે છે.

(૫૦) સમાનાધિકરણતાયાં તદનુવિધેયસ્યાનિત્યત્વસ્યેત્યતોઽપ્રે ચત્ત્વરિત્યમ્ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય ।

(ટિ.) નેયાર્થમિતિ નેયો વ્યુત્પત્ત્યાદિબલાત્કારેણ પ્રસ્તુતમર્થ પ્રાપચિત્વોઽર્થો યત્ર વાચ્યે તન્નેયાર્થમ્ । અસાચિતિ હેતુઃ । ઘાતકઃ इति भगमक इति पदं न समर्थम्, घातकस्य सर्वथा घातकस्वरूपत्वाद् न केवलागमकरूपत्वम् । पृथगित्यादि । तस्येति अनित्यत्वस्य ।

પ્રતિવાદિના તુ સ્વસ્યાનુપક્ષિક્ષ્ણાધ્યત્વાસદ્ભયે તત્ પ્રકાશ્ય સાધનદૂષણે ચત્ત્વરિતા ભાવ્યમ્, ન તુ તાવતૈવ સ્વાત્મનિ વિજયશ્રીપરિરમ્ભઃ સંભાવનીયઃ । પ્રકટિતતીર્થાન્તરીયકલ્પોઽકલ્પોઽપિ પ્રાહ—વાદન્યાયે દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિઃ પુનરુક્તવશ્ચૂતિ-દુષ્ટાર્થદુષ્ટકલ્પનાદુષ્ટાદયોઽલક્ષ્યારદોષાઃ પરાજયાય કલ્પેરન્નિતિ ।

પરંતુ પ્રતિવાદીએ તો આસંગિક સ્લાઘા—ચરણે માટે તે તે અર્થો-નરાદિ દોષો જણાવીને પોતાના સાધનદૂષણ વચનમાં પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ પરંતુ અર્થો-નરાદિ દોષો જણાવવા માત્રથી પોતાના જગની કલ્પના કરતાં ઉપરોક્ત વિષયમાં પરતીર્થિકોના કલ'કો-દોષોને પ્રકટ કરનાર અકલ'કે (દિગ્બરનાચાર્યે) પણ 'વાદન્યાય'માં કહ્યું છે કે-દોષોદ્ભાવન માત્રથી જ જો સામાનો પરાજય થતો હોય તો પુનરુક્તિની જેમ શ્રુતિદુષ્ટ, અર્થદુષ્ટ, કલ્પનાદુષ્ટ વિગેરે અલ'કારના દોષો પણ પરાજય માટે કલ્પવા જોઈએ.

(૫૦) દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિરિત્યતોઽપ્રે તદિતિ શેષઃ । પરાજયાય કલ્પેરન્નિતિ ન તુ તથેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

(ટિ.) તાવતૈવેતિ પરોપન્યસ્તપક્ષે સાધનદૂષણપ્રકાશનેન, કિન્તુ વાદપક્ષે પ્રેતિપક્ષિર્દર્શિતાઃ સર્વેઽપિ દોષાઃ પ્રયત્નેન વર્જનીયાઃ, તતો જયવાન્ ।

§ ૯ નનુ વાદી સાધનમભિધાય કણ્ટકોદ્ધારં કુર્વાતિ વા, ન વા ?, કામચાર હત્યાચક્ષમે । તત્રાઽકરણે તાવદ્ ન ગુણો ન દોષઃ । તથાહિ—સ્વપ્રોદેરપ્રદર્શનાદ્ ન ગુણઃ, પરાનુદ્ભાવિતસ્યૈવ દૂષણસ્યાનુદ્ધારાચ્ચ ન દોષઃ; ઉદ્ભાવિતં હિ દૂષણમનુદ્ધરન્ દુષ્યેત ।

§ ૯ શંકા—વાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુ કહીને તેમાંથી કંટકોદ્ધાર (પ્રતિવાદીની શંકાઓ કલ્પી તેનું નિરાકરણ કરવારૂપ) કરે કે ન કરે ?

સમાધાન—તે તો વાદીની ઇચ્છાને આધીન છે, કારણ કે, હેતુમાંથી કંટક-શંકાનો ઉદ્ધાર ન કરે તો વાદીને શુષ્ક (શયદો), કે દોષ (નુકશાન) થતાં નથી. તે આ પ્રમાણે-કંટકોદ્ધાર ન કરવાથી પોતાની પ્રતિભાનું પ્રદર્શન થયું નહિ માટે શુષ્ક (શયદો) થયો નહિ, તેમ પ્રતિવાદીએ જેનું ઉદ્ભાવન જ ન કહ્યું હોય એવા દોષોનો ઉદ્ધાર (નિરસન) ન કરવાથી કંઈ દોષ (નુકશાન) પણ નથી. પરંતુ પ્રતિવાદીએ ઉદ્ભાવન કરેલ દોષોનો જો ઉદ્ધાર ન કરે તો તે અવશ્ય દૂષિત થાય છે.

અથ કથં ન દોષઃ ? , યતઃ સત્યપિ હેતોઃ સામર્થ્યે તદપ્રતિપાદનાત્ સંદેહે પ્રાર્થાસિદ્ધિઃ, ક્વચિદ્વચ્યકરણીયં દૂષણોદ્ધરણમિતિ ચેત્ , કસ્યાયં સન્દેહઃ-વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનઃ, સમ્યાનાં વા ? ! ન તાવદ્ વાદિનઃ, તસ્યાસત્યપિ સામર્થ્યે તન્નિર્ણયામિ-માનેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ, કિં પુનઃ સતિ પ્રતિવાદિસમ્યસંદેહાપોહાય તુ સામર્થ્ય પ્રમાણેનૈવ પ્રદર્શનીયમ્ ? ! તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ સામર્થ્યાપ્રદર્શને સંદેહઃ, પ્રદર્શને તુ તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ તત્પ્રદર્શનેનાડનવસ્થા । અથ યથા સ્વાર્થાનુમાને હેતોઃ સાધ્યમધ્યવ-સીયતે, હેતોશ્ચ પ્રત્યક્ષાદિભિઃ પ્રતિપત્તિઃ, ન ચાડનવસ્થા, તથા પરાર્થાનુમાનેડપીતિ ચેત્, તર્હિ યથા પ્રત્યક્ષાદેઃ કસ્યચિદમ્યાસદશાયં સ્વતઃ સિદ્ધપ્રમાણત્વાડનપેક્ષિત-સામર્થ્યપ્રદર્શનત્યાપિ ગમકત્વમ્, એવમન્તતો ગત્વા કસ્યચિત્ પરાર્થાનુમાનત્યાપિ તથૈવ તદવશ્યમન્યુપેયમ્; હિતિ ગતં સામર્થ્યપ્રદર્શનનિયમેન ।

શંકા—દોષ કેમ નહિ આવે ? આવશે જ, હેતુ સમર્થ હોવા છતાં પણ તેના સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે તો તે વિષે સંદેહ રહે અને સંદેહ હોય તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ માટે અવશ્યદૂષણોદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સમાધાન—સંદેહ કેને છે ? વાદીને કે સંશયીને ?

વાદીને સંદેહ છે એવું તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે હેતુમાં સામર્થ્ય ન હોય તો પણ સામર્થ્ય નિર્ણયના અભિમાનપૂર્વક વાદી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જો સામર્થ્ય હોય તો શું પ્રતિવાદી અને સંશયીના સંદેહને દૂર કરવા સામર્થ્યની સિદ્ધિ પ્રમાણથી કરવી જ જોઈએ એ આવશ્યક છે ? વળી, જે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ હશે એ પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં બુદ્ધી સંદેહ રહેશે જ અને પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ કરવામાં તો અનવસ્થા જ આવશે.

શંકા—જેમ સ્વાર્થાનુમાનમાં હેતુથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાય છે, અને હેતુનો પ્રત્યક્ષાદિથી નિશ્ચય કરાય છે, છતાં તેમાં અનવસ્થા દોષ નથી તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ અનવસ્થા થશે નહિ.

સમાધાન—તો પછી જેમ પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય અભ્યાસ દશામાં સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તે ગમક અને છે, તેમ છેવટે કોઈ ને કોઈ પરાર્થાનુમાન પણ એકું માનવું પડશે જેનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહે નહિ.

(૫૦) અથ કથમિત્યાદિ પરઃ । કસ્યાયં સન્દેહઃ ક્વચિદ્ વચ્યઃ ।

(ટિ.) અથ કથમિત્યાદિ । તદ્વપ્રતીતિ સામર્થ્યાપ્રતિપાદનાત્ । તસ્યેતિ વાદિનઃ । તન્નિર્ણયેતિ સન્દેહનિર્ણયાદ્ધારેણ । સતીતિ સામર્થ્યે । તત્રાપીતિ પ્રમાણેડપિ । તત્રાપીતિ પ્રમાણાન્તરેડપિ । તત્પ્રદર્શને હિતિ સામર્થ્યાપ્રદર્શને । તથૈવેતિ અનપેક્ષિતસામર્થ્યપ્રવર્ણનત્યાપિ । તદિતિ સામર્થ્ય ગમકત્વમ્ ।

અથ યત્રાનમ્યાસદશાયાં પરતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ; તત્ર તત્પ્રદર્શનીયમેવેતિ चेत्, यदि न प्रदर्श्यते किं स्यात् ? । ननूक्तमेव—संदेहात् प्रारब्धासिद्धिः, इति चेत् तर्हि यथा सदपि सामर्थ्यमप्रदर्शितं न प्रतिवादिना प्रतीयते, तद्वत् संदेहोऽपि प्रतिवादिगतोऽप्रदर्शितः कथं वादिना प्रतीयेत ? । स्वबुद्धयोपेक्ष्यत इति चेत्, इतरेणापि यदि तत्सामर्थ्यं स्वबुद्धयैवोपेक्ष्येत, तदा किं क्षूणं स्यात् ? । अथ वादिनः साधनसमर्थनशक्तिं परीक्षितुं न तदुपेक्ष्यते, तर्हि प्रतिवादिनो दूषणशक्तिं परीक्षितुमितरेणापि न संदेहः स्वयमुपेक्ष्यते । अथ द्वितीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि प्रदर्शयन् स्फोरयायेव दूषणशक्तिं प्रतिवादी, इति चेत् तर्हि बाधपि तृतीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि व्यपोहमानः किं न समर्थनशक्तिं व्यक्तीकरोति ? । किञ्च, केनचित् प्रकारेण सामर्थ्यप्रदर्शनात् कस्यचित् संदेहस्यापोहेऽपि तस्य प्रकारान्तरेण संभवतोऽनपोहे कथं प्रारब्धसिद्धिः, विप्रतिपत्तेरिव संदेहस्यापि ह्यपरिमिताः प्रकाराः, इति कियन्तस्ते स्वयमेवाशङ्क्याऽऽशङ्क्य शक्याः पराकर्तुम् ? । न च प्रदर्शितेऽपि सामर्थ्यं स्वपक्षैकपक्षपालिनोऽस्य विश्रम्भः संभवति, येन प्रारब्धमवबुध्येत । दृश्यन्ते हि साधनमिव तत्समर्थनमपि कदर्थयन्तः प्रतिवादिनः, इति साधनमभिषाय सामर्थ्याप्रदर्शनेऽपि दोषाभावात् स्थितमेतदकरणे न गुणो न दोष इति ।

શંકા—પરંતુ અનન્યાસદશામાં અ્યાં પ્રામાણ્યની પરતઃ સિદ્ધિ હોય છે, ત્યાં તો સામર્થ્ય જણાવવું જોઈએને ?

સમાધાન— પશુ સામર્થ્યનું પ્રદર્શન ન કરીએ તો શું થાય ?

શંકા— તે વિષે તો અમે કહી જ દીધું છે કે, સંદેહ રહેતો હોવાથી આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય.

સમાધાન— તો પછી જેમ હેતુનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પશુએ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું ન હોય તો પ્રતિવાદી તેને જાણી શકતો નથી તેમ પ્રતિવાદીના મનમાં રહેલ સંદેહ પશુ તેના પ્રદર્શન વિના વાદી કઈ રીતે જાણી શકે ?

શંકા— પ્રતિવાદીમાં રહેલ સંદેહની વાદીએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરવી જોઈએ.

સમાધાન— તો પછી તે જ રીતે હેતુમાં રહેલી સામર્થ્યની પશુ પ્રતિવાદી પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરી લે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

શંકા— વાદીની હેતુને સમર્થન કરવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં પ્રતિવાદી હેતુના સામર્થ્યની કલ્પના કરતો નથી.

સમાધાન— તો પછી પ્રતિવાદીની દૃષ્ટિ શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં વાદી પશુ તેના સંદેહની કલ્પના કરતો નથી એમ અમે કહીશું.

શંકા— બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી બીજાં દૂષણોની જેમ સંદેહને પણ પ્રગટ કરીને પોતાની દૂષણશક્તિ પ્રકટ કરે જ છે

સમાધાન—તો પછી વાદી પણ ત્રીજી કક્ષામાં બીજાં દૂષણોની જેમ સંદેહનું પણ નિરાકરણ કરીને શું પોતાની સમર્થન શક્તિ પ્રગટ નથી કરતો ?

વળી કોઈ એક પ્રકારે સામર્થ્ય બતાવવાથી કોઈ એક પ્રકારનો સંદેહ દૂર થાય છતાં બીજા પ્રકારે થતા સંદેહનું તો નિરાકરણ થતું નથી તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે વિપ્રતિપત્તિ- વિવાદની જેમ સંદેહના પણ અપરિમિત પ્રકારના સંભવે છે તો પોતાની જ મેળે પુનઃ પુનઃ શંકાઓ ઉઠાવીને એવી કેટલી શંકાઓનું નિવારણ કરી શકાય ? અને વળી, સામર્થ્ય બતાવવા છતાં જેને કેવળ પોતાના જ પક્ષના આગ્રહ છે, એવા પ્રતિવાદીને વિશ્વાસ તો સંભવતો જ નથી તો પછી એ આરંભેલ કાર્યને કેવી રીતે બાજુશે ? કારણ કે, સાધના હેતુની જેમ હેતુના સમર્થનનું પણ કદર્થન અર્થાત ખંડન કરનાર પ્રતિવાદીઓનો તોટો નથી એટલે, સાધન (હેતુ) કહ્યા પછી તેનું સમર્થન કયું ન હોય તોપણ દોષ નથી. માટે એ નક્કી થયું કે સમર્થન કરવામાં ન આવે તો ગુણ નથી તેમ દોષ પણ નથી.

(ટિ૦) અથ યત્રત્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । કેનચ્ચિત્તિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્દેહસ્ય । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિનઃ । પતદ્ધરણે હત સમર્થ્યપ્રદર્શનાભિધાને ।

કરણે તુ યદેવ સંદેહસ્ય વિવાદસ્ય વા ભવેદાત્પદમ્, તસ્યૈવોદ્ધારં કુર્વાણઃ સમલંક્રિયતે પ્રૌઢતાગુણેન, યદુદ્ધરં તત્સંદિગ્ધમિવ વિવાદાપન્નમેવ ચોદ્ધરંદિત્યેવમવધાયંતે, ન તુ યાવત્ સંદિગ્ધં વિવાદાપન્નં વા તાવત્ સર્વમુદ્ધરંદેવ; અસંખ્યાતા હિ સન્દેહ-વિવાદયોર્મેદાઃ, કસ્તાન કાસ્ત્યેન જ્ઞાતું નિરાકર્તું વા શક્નુયાત્ ? । હિત યાવત્તેભ્યઃ પ્રાસાદઃ પ્રતિભા વા ભગવતી પ્રદર્શયતિ, તાવત્તુદ્ધરણીયમ્ . તદ્ધિક્ષોદ્ધારકરણે તુ કદર્થ્યતે સિદ્ધસાધનાભિધાનાદિદોષેણ-સિદ્ધમપિ સાધયંશ્ચ કદા નામાયં વાવદ્ધકો વિરમેદિતિ સત્યં વ્યાકુળાઃ સ્મઃ, એકેન પ્રમાણેન સમર્થિતસ્યાપિ હેતોઃ પુનઃ સમર્થનાય પ્રમાણાન્તરોપન્યાસપ્રસજ્ઞાત્, સાધ્યાદેરપ્યેવમ્, હિત ન કાઞ્ચિદમુષ્ય સીમાનામલોકયામઃ । તેન સિદ્ધસ્ય સમર્થનમનર્થકત્વાદ્ ન કર્નવ્યમ્ । 'સિદ્ધસાધ્યસમુચ્ચારણે સિદ્ધે સાધ્યાયોપદિશ્યતે' હિત ન્યાયાત્ સાધ્યમિદ્યે ત્વિધાનમગ્યાવસ્યમુપેયમ્, અપરથા હસિદ્ધમસિદ્ધેન સાધયતઃ કિં નામ ન સિદ્ધચેત્ ? । યત્ર તુ સિદ્ધત્વેનોપન્યસ્તસ્યાપિ સિદ્ધત્વં સંદિગ્ધં વિવાદાધિરૂઢ વા ભવેત્, તત્ર તત્સમર્થનં સાર્થકમેવ । તતઃ સ્થિતમેતદ્ યો યત્ સિદ્ધમભ્યુપૈતે, તં પ્રતિ ન તત્સાધનીયમિતિ ।

પરંતુ સમર્થન કરે તો- જે કંઈ સંદેહ કે વિવાદનો વિષય હોય તેનો જ ઉદ્ધાર-પરિહાર કરીને વાદી પ્રૌઢતા ગુણથી સુશોભિત થાય છે. એટલે કે વાદી જેનો ઉદ્ધાર કરે છે તે સંદેહ જ હોય છે અગર વિવાદાપન્ન જ હોય છે એવું

અવધારણુ કરવામાં (માનવામાં) આવે છે, પરંતુ જેટલું સંદિગ્ધ કે વિવાદાપન્ન હોય તે સઘળાનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ એવું અવધારણુ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે, સંદેહ અને વિવાદના અસંખ્યાત ભેદો છે તો સંપૂર્ણપણે તે સઘળાને જણવાને અથવા નિરાકરણુ કરવાને કોણુ સમર્થ હોઈ શકે ? માટે પ્રતિવાદી દ્વારા જેટલા સંદેહો પ્રસિદ્ધ થાય અથવા (પોતાની) નિર્ભળ (શુદ્ધ) પ્રતિભા વડે જેટલા જણાય તેટલાનો જ ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે પણ તેનાથી અધિકનો ઉદ્ધાર કરવામાં તો સિદ્ધ સાધનાદિ દોષો વડે વાદીની કદર્યના થાય છે. સિદ્ધ પદાર્થને સાધતો આ વાચાલ ક્યારે વિરમશે ?, અમે તો ખરેખર બ્યાકુળ (કંટાળી ગયા) છીએ કારણ કે એક પ્રમાણથી હેતુનું સમર્થન થયા પછી પણ બીજા પ્રમાણમાં હેતુનું સમર્થન કરવાનો પ્રસંગ છે જ; વળી પાછો સાધ્યાદિ વિષે પણ પુનઃ સમર્થન કરશે જ એટલે આ વાદીની કોઈ સીમા (મર્યાદા, વિરામસ્થળ) અમે જોતા નથી—(શ્રોતાગણને આવે અતુલવ ધતો હોવાથી) સિદ્ધતું સમર્થન નિરર્થક કરવું ન જોઈએ. “જ્યાં સિદ્ધ અને સાધ્ય બન્નેનું કથન હોય ત્યાં સિદ્ધતું કથન સાધ્યને માટે છે” એ ન્યાયે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સિદ્ધ એવા સાધન-હેતુનું અભિધાન (કથન) અવશ્ય કરવું જોઈએ કારણ કે, જો અસિદ્ધ વડે અસિદ્ધની સિદ્ધિ થતી હોય તો પછી કશું જ અસિદ્ધ રહેશે નહિ, બધું જ સિદ્ધ થઈ જશે અર્થાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સિદ્ધ હેતુનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ પરંતુ સિદ્ધ હેતુનો ઉપન્યાસ-(પ્રયોગ) ક્યો હોય તો પણ જ્યાં તેની સિદ્ધતા સંદિગ્ધ હોય અથવા વિવાદાપન્ન હોય ત્યાં તો હેતુનું સમર્થન સાધ્યક (સફલ) જ છે. તેથી એ નહીં થયું કે જે પુરુષ જેને સિદ્ધ માનતો હોય તેના પ્રત્યે તે પદાર્થને સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ.

(ટિ૦) લેખ્ય ઇતિ પ્રતિવાદિભ્યઃ । અસ્યેતિ સમર્થકપ્રમાણસ્ય । અપરથેતિ ઉપેયામાવે ।

§ ૧૦. બૌદ્ધો હિ મીમાંસકં પ્રત્યનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્, ઇત્યભિધાયોમયસિદ્ધ-સ્યાર્થક્રિયાકારિત્વરૂપસ્ય સત્ત્વસ્યામિદ્ધત્વમુદ્ગર્ન ન કમપ્યર્થે પુષ્ણાતિ, કેવલં સિદ્ધમેવાર્થ સમર્થ્યમાનો ન મત્તેનમામાદારાસ્પદમ્ । અનૈકાન્તિઃકર્ત્વં પુનરાશઙ્ક્યોદ્ગરન્નધિરોપર્યાત સરસે સમ્યચેતમિ સ્વપ્રૌદિવલ્લીમ્ । તદિહ યથા—કશ્ચિત્ ચિકિત્સકઃ કુતશ્ચિત્ પૂર્વ-રૂપાદેઃ સંભાવ્યમાનોત્પત્તિ દોષં ચિકિત્સતિ, અન્યઃ કશ્ચિદુત્પન્નમેવ, કશ્ચિત્ત્વસંભાવ્ય-માનોત્પત્તિતયાડનુત્પન્નતયા ચ નિશ્ચિતાભાવમ્, ઇત્યેતે ત્રયોડપિ યથોત્તરમુત્તમમધ્યમા-ધમાઃ; તદ્વદ્રાઘત્યેકઃ કશ્ચન્નિદાશઙ્ક્યમાનોદ્ગ્રાવનં દોષં ંમુદ્ગરતિ, અપરઃ પરો-દ્ગ્રાવિતમ્, અન્યસ્ત્વનાશઙ્ક્યમાનોદ્ગ્રાવનમનુદ્ગ્રાવિતં નેતિ, પ્તેડપિ ત્રયો યથોત્તરમુત્તમ-મધ્યમાધમા ઇતિ પરમાર્થઃ ।

“સ્વપક્ષસિદ્ધયે વાદો સાધનં પ્રાગુદીરયેત્ ।

યદિ પ્રૌદિઃ પ્રિયા તત્ર, દોષાનાપિ તદ્ગરેત્ ॥૧૧॥” ઇતિ સંપ્રહશ્લોકઃ ।

§ ૧૦ જેમકે-બૌદ્ધ મીમાંસક પ્રત્યે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સર્વાત્’ એ પ્રમાણે કહીને જો ઉભયવાદીને સિદ્ધ એવા અર્થાઙ્કિયાકારિત્વરૂપ ‘સર્વ’ હેતુના અસિદ્ધતા દોષનો ઉદ્ધાર-પરિહાર કરે તો તે તેમ કરીને કોઈ પણ અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ ન કહેવાય, પરંતુ કેવલ સિદ્ધ પદાર્થનું જ સમર્થન કરે છે એમ કહેવાય. તેથી, તે સહૃદય વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર થતો નથી, પરંતુ જો તે ‘સર્વ’ હેતુમાં અનૈકાંતિક દોષ વ્યભિચારની શંકા કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો તે સભ્યોના રસિક અંતઃકરણમાં પોતાની પ્રતિભારૂપ વેલને રાપે છે. (સ્વપ્રતિભાની છાપ એટલે પ્રભાવ પાડે છે.) જેમકે, કોઈ એક ચિકિત્સક પૂર્વરૂપાદિ-એટલે કે રોગની પૂર્વાવસ્થાને આધારે આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનાર રોગરૂપ દોષની ચિકિત્સા કરે છે, જ્યારે બીજો ચિકિત્સક ઉત્પન્ન થયેલા દોષની ચિકિત્સા કરે છે, અને કોઈક ચિકિત્સક તો જે (દોષ)ની ઉત્પત્તિ થવાની નથી અને જે ઉત્પન્ન પણ નથી-એટલે કે જે રોગનો અભાવ નિશ્ચિત છે તેની ચિકિત્સા કરે છે, આ રીતે જો ત્રણે ચિકિત્સકો અનુક્રમે જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે તેમ અહીં વાદમાં પણ વાદી પ્રતિવાદી તરફથી જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. જ્યારે બીજો વાદી પ્રતિવાદીએ દીર્ઘ દોષનો પરિહાર કરે છે અને કોઈક વાદી તો જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના નથી અને જે દોષ ઉદ્ભાવિત નથી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે; ત્યારે આ ત્રણે વાદીઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે “વાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ હેતુ કહે, અને જો પ્રતિભાપ્રિયાનો સાથ હોય તો હેતુમાંના અસિદ્ધતાદિ દોષોનો પણ પરિહાર કરે.”

§ ૧૧. દ્વિતીયકક્ષાયાં તુ પ્રતિવાદિના સ્વાત્મનો નિર્દોષસ્વસિદ્ધયે વાદિવદવદાત-મેવ વક્તવ્યમ્ । દ્વયં ચ વિષેયસ્-પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, સ્વપક્ષસિદ્ધિશ્ચ । તત્ર કદાચિદ્ દ્વયમપ્યેતદેકેનૈવ પ્રયાનેન નિર્વર્ત્યતે, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ વિરુદ્ધોદ્ભાવને, પરપ્રહરણેનૈવ પરપ્રાણવ્યપરોપણાત્મરક્ષણપ્રાયં ચૈતત્ પ્રૌઢતારૂપપ્રિયસસ્વીસમન્વિ-તામેવ વિજયશ્રિયમનુષઙ્ગયતિ । અસિદ્ધતાધુદ્ભાવને તુ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમનિત્યઃ શબ્દઃ સર્વાદિત્યુપાદદાનઃ કેવલામેવ તામવલમ્બતે । તદપ્યનુપાદદાનસ્વસિદ્ધતાધુદ્ભા-વનમૂલં શ્લાઘ્યતામાત્રમેવ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ પ્રિયતમાં વિજયશ્રિયમ્ ।

§ ૧૧ બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ પણ પોતાના પક્ષની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાને વાદીની જેમ એટલું શુદ્ધ-નિર્દોષ હોય તેટલું જ બોલવું જોઈએ. અને પરપક્ષનો પરિહાર તથા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો કરવાં જોઈએ, તેમાં કોઈ વાર ઉક્ત બંને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી પણ થઈ જાય છે; જેમકે-‘શબ્દ નિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ આ અનુમાનના હેતુને વિષે જ્યારે તે વિરુદ્ધ છે એમ કહે-વામાં આવે છે ત્યારે શત્રુને મારવાથી શત્રુનું મૃત્યુ અને પોતાની રક્ષા જેમ એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ વિરુદ્ધ દોષ બતાવવાથી

વાહીનું દ્રવ્યજ્ઞ થવા સાથે જ પોતાને પ્રૌઢતારૂપ પ્રિયજ્ઞથી સમન્વિત વિજ્ઞ-
યથી મળે છે. અર્થાત્ જ્યારે હેતુને વિરુદ્ધ કહ્યો ત્યારે જો સિદ્ધ થયું કે કૃત-
કનેા અવિન્યાવાવ અનિત્ય સાથે જ છે પણ નિત્ય સાથે નથી એથી વાહીનો
શબ્દ નિત્યતાપક્ષ ખંડિત થવા સાથે જ પ્રતિવાહીનો શબ્દાનિત્યતાપક્ષ સિદ્ધ
થયો, એટલે પ્રતિવાહીને શબ્દની અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે જુદો પ્રયત્ન
કરવો પડતો નથી, આમ વિરુદ્ધોદ્ધાવનથી વાહીનું ખંડન અને પ્રતિવાહીના
પક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો થાય છે. પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુના
અસિદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ધલાવન કરવામાં આવે ત્યારે 'અનિત્યઃ શબ્દઃ સર્વાત્
(શબ્દ અનિત્ય છે, સત્ હોવાથી) એ પ્રમાણે અન્ય સાધન(હેતુ)નું અહણુ
કરે છે, એટલે તેને કેવલ વિજ્ઞયથી જ વરે છે, પણ તેની પ્રૌઢતા સિદ્ધ થતી
નથી. પરંતુ જો તે અસિદ્ધતોદ્ધલાવન જ કરે અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય
હેતુનું અહણુ ન કરે તો અસિદ્ધતાદિદોષ બતાવવારૂપ માત્ર શ્લાઘ્યતા જ પ્રાપ્ત
કરે છે પરંતુ ઈષ્ટ એવી વિજ્ઞયથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

(૬૦) દ્વિતીયકક્ષાયામિત્યાદિ । તામિતિ વિજયશ્રિયમ્ । તદ્દેપીતિ સાધનાન્તરમપિ ।

§ ૧૨. યદુદયનોડયુપાદિશત્—'વાદિવચનાર્થમવગમ્યાડનૂષ દૂષયિત્વા પ્રતિવાદો
સ્વપક્ષે સ્થાપનાં પ્રયુક્તીત, અપ્રયુક્તાનસ્તુ દૂષિતપરપક્ષોડપિ ન વિજયી, આશ્વસ્તુ સ્વાત્
આત્માનમરક્ષન્ પરપાતીત વીરઃ' इति । તથાદીષ્ટેત્ પ્રૌઢતાન્વિતાં વિજયશ્રિયમ્, તન્નો-
ડપ્રયત્નોપનતાં તયોઃ પ્રાણભૂતાં હેતોવિરુદ્ધતામવધીરણેત્, નિપુણતરમન્વિષ્ય સતિ સંમતૈ
તામેવ પ્રમાધયેત્ । ન ચ વિરુદ્ધત્વમુદ્ધાવ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમપિદંધીત, વ્યર્થ-
ત્વસ્ય પ્રસક્તેઃ । ઈર્ષ તૃતીયકક્ષાસ્થિતેન વાદિના વિરુદ્ધત્વે પરિહૃતે ચતુર્થકક્ષાયામપિ
પ્રતિવાદો તત્પરિહારોદ્ધારમેવ વિદંધીત, ન તુ દૂષણાન્તરમુદ્ધાવ્ય સ્વપક્ષ સાધયેત્, કષા-
વિરામાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ હિ કૃતકત્વસ્ય વિરુદ્ધત્વ-
મુદ્ધાવયતા પ્રતિવાદિના નિયતં તસ્યૈવાડનિત્યત્વસિદ્ધૌ સાધનત્વમધ્યવસિતમ્, અત્ત एष
ન તદાડસૌ સાધનાન્તરમારચયતિ । સ ચેદયં ચતુર્થકક્ષાયાં તત્પરિહારોદ્ધારમનવધાર-
યન્ પ્રકારાન્તરેણ પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, સ્વપક્ષં ચ સાધયેત્, તદાનીં વાદિના તદ્-
દૂષણે કૃતે સ પુનરન્યથા સમર્થયેત્, હત્યેવમનવસ્થા ।

§ ૧૨ આ વિષયમાં ઉદયનાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે, "વાહીના વચનનો અર્થ
જાણીને પછી તેનો અનુવાદ કરી તેને દૂષિત કરીને પ્રતિવાહી સ્વપક્ષની સ્થાપના
કરે. પણ જો તે પોતાના પક્ષની સ્થાપના (સિદ્ધિ) ન કરે તો વિજયી બનતો
નથી, માત્ર શ્લાઘ્ય બને છે જેમ કે, પોતાની રક્ષા નહિ કરનાર પરંતુ શત્રુને
હણનાર 'વીર' કહેવાય છે પણ વિજયી કહેવાતો નથી" એટલે જો પ્રતિવાહી

પ્રીઠતા સમન્વિત વિભ્યશ્રી ધરિછતો હોય તો તેણે વિના પ્રયત્ને (સહજભાવે) પ્રાપ્ત થતી તથા પ્રીઠતા અને વિભ્યશ્રીના પ્રાણુભૂત (કારણુભૂત) એવી હેતુની વિરુદ્ધતાની ઉપેક્ષા કરવી નહીં-તેના પ્રત્યે યેધ્યાન (યેદરકાર) થવું નહીં' પણ સાધનાનીથી તેની શોધ કરવી જોઈએ અને જો તેનો સંભવ હોય તો તે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને વિરુદ્ધતા દોષ બતાવ્યા પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુ કહેવો ન જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં અર્થત્વદોષનો પ્રસંગ આવે છે. વળી ત્રીજી કક્ષામાં રહેલ વાદીએ જો વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કર્યો હોય તો ચોથી કક્ષામાં રહેલ પ્રતિવાદી પણ તે પરિહારનો ઉદ્ધાર (પરિહાર) જ કરે પણ અન્ય દ્રુષણ આપી સ્વપક્ષ સિદ્ધિ ન કરે કારણ કે, તે રીતે તો વાદકથાની સમાપ્તિ થાય જ નહીં, તે આ પ્રમાણે—

‘નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદ્ ધત્યાદિ અનુમાનમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ બતાવનાર પ્રતિવાદીએ ‘કૃતકૃત્વ’ હેતુથી અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે એવો ચોક્કસ નિશ્ચય કરેલ છે, એટલા જ માટે જો પ્રતિવાદી અન્ય સાધન (હેતુ) કહેતો નથી. હવે જો એ જ પ્રતિવાદી ચોથી કક્ષામાં વાદીએ કહેલ પરિહારનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો એનો નિશ્ચય કરે નહિ અને અન્ય પ્રકારે જો વાદીનું ખંડન કરે અને સ્વપક્ષને સાધે તો વાદી તેના પક્ષને દ્રુષિત કરે ત્યારે વળી તે પ્રતિવાદી અન્ય પ્રકારે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે અને એ રીતે અનવસ્થા દોષ આવે છે.

(ટિં) તયોરિતિ પ્રીઠતાવિજયધ્યોઃ । તાનેવેતિ વિરુદ્ધતામેવ । પર્વં તૃતીયેતિ । તસ્યૈ-
વેતિ શબ્દસ્યૈવ । અસાધ્યિતિ પ્રતિવાદી ।

§૧૩. કિન્ન, एवं चेत् પ્રતિવાદી વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનમુલેનાઽનિત્યત્વસિદ્ધૌ સ્વીકૃત-
મપિ કૃતકત્વં હેતું પરિહૃત્ય સત્ત્વાદિરૂપં હૈત્વન્તરમુરગીકુર્યાત્, તદા બાષ્પિ નિત્યત્વસિદ્ધૌ
તમુપાત્તં પરિત્યજ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાદિ સાધનાન્તરમભિદધાનઃ કથં વાર્યેત ? । અનિ-
વારણે તુ સૈવાનવસ્થા સુસ્થાયતે । તદિદમિહ રહસ્યમ્-ઉપક્રાન્તં સાધનં દૂષણં વા
પરિત્યજ્ય નાપરં તદુદીરયેદિતિ ।

§૧૩ વળી ઉક્ત પ્રકારે પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધત્વાદિ દોષના ઉદ્ભાવન દ્વારા-
અનિત્યત્વની સિદ્ધિમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુને સ્વીકારેલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરીને
તે જો ‘સત્ત્વાદિ’ રૂપ ધીએ હેતુ સ્વીકારે તો એ જ ન્યાયે વાદી પણ નિત્યત્વની
સિદ્ધિ માટે અદ્રુષણ કરેલ તે ‘કૃતકત્વ’ હેતુનો ત્યાગ કરી ‘પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વ’
વિગેરે રૂપ અન્ય હેતુને કહે તો તેને કેમ વારી શકાય ? અને જો તેને વાર-
વામાં ન આવે તો એ જ અનવસ્થા દોષ આપી જીજ્ઞાસે રહે છે, તેથી અહીં (આ
પ્રકરણમાં) કહેવાનો સાર એ છે કે, પ્રથમ સ્વીકારેલ સાધનવચન કે દ્રુષણવચ-
નનો ત્યાગ કરીને ધીજ્ઞા સાધનવચન કે દ્રુષણવચનનો ઉપચાર કરવો જોઈએ નહિ.

૧૪. વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનવત્ પ્રત્યક્ષેણ પક્ષબાષોદ્ભાવનેઽપ્યેકપ્રયત્નનિર્વર્ત્યે એવ
પરપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્વપક્ષસિદ્ધિ । કદાચિદ્ મિન્નપ્રયત્નનિર્વર્ત્યે પતે સંમતઃ, તત્ર ચાયમેવ

ક્રમઃ- પ્રથમં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, તદનુ સ્વપક્ષમિદ્ધરિતિ । યથા-નિત્યઃ શબ્દશ્ચાકુષ્ણત્વાત્, પ્રમેયત્વાદ્ વા, હ્યુક્તેઽસિદ્ધત્વાનૈકાન્તિકત્વામ્યાં પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, હ્યાદિના ચ પ્રમાણેન સ્વપક્ષં સાધયેત્ ।

§૧૪ વિરુદ્ધત્વ દોષના ઉદ્ભાવનની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પક્ષની ખાધાનું ઉદ્ભાવન કરવાથી પણ પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બન્ને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે. પણ કેઈ વખત જ્યારે બિન્ન પ્રયત્નથી એ બન્નેની નિષ્પત્તિ સંભવે છે ત્યારે કેમ આ પ્રમાણે છે—

પહેલાં પરપક્ષનું ખંડન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવી જોઈએ. જેમ કે—(નિત્યઃ શબ્દઃ, ચાકુષ્ણત્વાત્ પ્રમેયત્વાદ્ વા)—‘શબ્દ નિત્ય છે, ચાકુષ્ણ હોવાથી કે પ્રમેય હોવાથી’ એ પ્રમાણે વાદીએ અનુમાન કહ્યા પછી પ્રતિવાદી પ્રથમ તેમાં અસિદ્ધતા અને અનકાન્તિકતા એ બન્ને દોષો દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરે અને પછી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ ઇત્યાદિ પ્રમાણ (અનુમાન) દ્વારા સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે.

(ટિ.) પત્તે इति परपक्षप्रतिक्षेपस्वपक्षविद्दी ।

§૧૫. નનુ ન પરં નિગૂહ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનમભિધાનાર્હમ્, પરાજિતેન સાર્થં વિવાદામાવાત્, ન સ્વલ્પ લોકેઽપિ કૃતાન્તવક્ત્રાન્તરસંચારિણા સહ રણો દષ્ટઃ શ્રુતો વેતિ । તત્ કિમિદાનીં દ્વયોર્જિગીષ્તોઃ કચિદેશે રાજ્યાભિષેકાય સ્વીકૃતવિમિન્રરાજવીજયો-રેકથેદન્યતરં નિહન્યાત્, તદા સ્વીકૃતં રાજવીજં ન તત્રાભિષિષ્ણેત્ ?, તદર્થમેવ હાસૌ પરં નિહતવાન્ । અકલક્રોડપ્યમ્બચાત્—

“विरुद्धं हेतुमुद्राव्य बादिनं जयतीतरः ।

आभासान्तरमुद्राव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते । ૧૥” इति ।

પરપક્ષં ચ દૂષયન્ યાવતા દોષવિષયઃ પ્રતીયતે, તાવદનુવદેત્, નિરાશ્રયસ્ય દોષસ્ય પ્રત્યેતુમશક્યત્વાત્ । ન ચ સર્વં દોષવિષયમેકદૈવાઽનુવદેત્, एवं हि युगपद् दोषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, ક્રમેણ દોષવચને કાર્યે તત્તો નિર્ધાર્ય પુનઃ પ્રકૃત-દોષવિષયઃ પ્રદર્શનાયઃ, અપ્રદર્શિતે તસ્મિન્ દોષસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્, તથા ચ દિરનુવાદઃ સ્યાત્, તત્ર ચ પ્રાક્તનં સર્વાનુમાષણં વ્યર્થમેવ મથેદિતિ । અનુવાદશ્ચા-ઽનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિત્યુક્તે કૃતકત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ, કૃતકત્વમસિદ્ધમ્, અસિદ્ધોઽયં હેતુસ્તિથેયમાદિભિઃ પ્રકારૈરનેકથા સંભવતિ ।

§૧૫ શંકા—પરનેા નિગૂહ કયાં પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધન—(હેતુ-અનુમાન)નું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરાજિત સાથે

વિવાહ સંભવે નહિ. લોકમાં પણ ચમરાજના મુખમાં પ્રવેશી જનાર સાથે લોક-વાતું દેખ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

સમાધાન—કોઈ દેશમાં રાજ્યાભિષેક માટે સ્વીકારેલ ભિન્ન-ભિન્ન જે રાજાખીજ (રાજકુમારો) પરસ્પર જિગીષુ હોય અને તેમાંથી એકે ખીજાને હણી નાખ્યો હોય ત્યારે શું તે સ્વીકૃત રાજાખીજનો રાજ્યાભિષેક નથી કરાતો ? રાજ્યાભિષેક માટે તો તેણે ખીજાને હણી નાખ્યો હતો, એટલે હજીવા માત્રથી સમાપ્તિ થતી નથી પણ રાજ્યાભિષેક થયો જરૂરી છે, તેમ વાદીને પરાજય આપવો એ પર્યાપ્ત-(પૂરતું) નથી પણ ચોતાના પક્ષની સિદ્ધિ પણ કરવી પડે છે. આ વિષયમાં અકલંકે પણ કહ્યું છે કે, ‘પ્રતિવાદી વિરુદ્ધતા (દોષ) બતાવીને વાદીને જીતે છે, અને ખીજા (અસિદ્ધતાદિ) હેતુઓથી બતાવીને સ્વ-પક્ષની સિદ્ધિ પણ તેને કરવાની હોય છે’ પરપક્ષને દૂષિત કરતી વખતે એટલું કહેવાથી દોષનો વિષય પ્રતીત થાય, તેટલા અંશનો અનુવાદ કરે. કારણ કે—દોષના વિષય-આશ્રયની જાણ ન હોય તો દોષની જાણ થતી નથી. વળી પ્રતિવાદીએ એકીસાથે દોષના સમગ્ર વિષયનો અનુવાદ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે, દોષોનું અભિધાન એકીસાથે કરવું યકચ નથી. એટલે અનુવાદ દ્વારા દોષાભિધાન કંમથી જ કરવું પડે ત્યારે પ્રથમ જે કંઈ કહ્યું હોય તેમાંથી પુનઃ નિશ્ચય કરીને જે દોષ કહેવો હોય તેનો વિષય બતાવવો પડે, કારણ કે વિષય બતાવવામાં ન આવે ત્યાં મુખી દોષ આપી શકાતો નથી. આ રીતે એક જ વિષયનો જે વાર અનુવાદ કરવો પડે અને એમ કરવાથી પ્રથમ જે સંપૂર્ણનો અનુવાદ કર્યો હોય છે તે તો નિરર્થક જ બની જાય છે અને ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્’-(શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી) એમ વાદીએ કહ્યું હોય ત્યારે તેનો અનુવાદ ‘કૃતકત્વાત્’ એ હેતુ અસિદ્ધ છે. ‘કૃતકત્વ’ અસિદ્ધ છે, અથવા આ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ અનેક પ્રકારે સંભવે છે.

(ટિ.) તદ્યર્થમેવેતિ રાજવીઞ્ચર્ચમેવ । અસાધિતિ એકઃ ।

§ ૧૬. અથ દૂષણમેકમનેકં વા કીર્તયેત્, કિમત્ર તત્ત્વમ્ ? । પર્વદજિજ્ઞાસા-યમેકમેક, તસ્માદેવ પરપક્ષપ્રતિષ્ઠેપસ્ય સિદ્ધેર્દિતીયાદિદોષાભિધાનસ્ય વૈયર્થ્યાત્, તજ્જિજ્ઞાસાયાં ચ સંયમે યાવત્ સ્ફૂર્ત્યનેકમપિ પ્રૌઢિપ્રસિદ્ધેઃ, હિતિ જૂમઃ ।

“દૂષણં પરપક્ષસ્ય સ્વપક્ષસ્ય ચ સાધનમ્ ।

પ્રતિવાદી દયં કુર્યાદ્ મિન્નામિન્નપ્રયત્નતઃ ॥૧૥॥” હિતિ સંગ્રહશ્લોકઃ ।

§૧૬ થાંકા—પ્રતિવાદીએ એક દૂષણ આપવું કે અનેક ? આ વિષયમાં શો નિયમ છે ?

સમાધાન—સભાની જિજ્ઞાસા ન હોય તો એક જ દૂષણ આપવું. કારણ કે, તેથી પરપક્ષનું ખંડન સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી જે, ત્રણ કે વધારે દૂષણોનું કથન નિરર્થક છે અને જો સભાને જિજ્ઞાસા હોય તો સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે અનેક

દ્રુષ્યો આપવાથી પ્રોઢતાની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિષયના સંબંધસ્વીકારમાં કહ્યું છે કે, “પરપક્ષતું દ્રુષ્ય અને સ્વપક્ષતું સાધન એ બન્ને કાર્યો પ્રતિવાદી એક કે અનેક પ્રયત્નથી કરે.

(ટિ૦) તસ્માદેવેતિ એકસ્માદેવ લોચાત ।

§૧૭. તૃતીયકક્ષાયાં તુ વાદી દ્વિતીયકક્ષાસ્થિતપ્રતિવાદિપ્રદર્શિતદૂષણમદૂષણં કુર્યાત્, અપ્રમાણયેષ્વ પ્રમાણમ્, અનયોરન્યતરસ્યૈવ કરણે વાદાભાસપ્રસક્તાત્ ।

§૧૭ ત્રીજી કક્ષામાં વાદી બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દ્રુષ્યને અદ્રુષ્ય સિદ્ધ કરે, અને પ્રમાણને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરે, આ બન્ને કાર્યોમાંથી વાદી કોઈ એક કાર્ય કરે અને બીજું ન કરે તો વાદાભાસને પ્રસંગ આવે.

(ટિ૦) તૃતીયેત્યાદિ અનયોરિતિ અદૂષણપ્રમાણયોઃ । અન્યતરસ્યેતિ એકસ્ય । પ્રથમં પ્રમાણમિતિ પૂર્વ સ્વયમજ્ઞીકૃતમ્ ।

§૧૮. ઉદયનોડપ્યાહ—“નાપિ પ્રતિપક્ષસાધનમનિર્વાર્ય પ્રથમસ્ય સાધનત્વાવસ્થિતિઃ, શક્તિપ્રતિપક્ષતાવદિતિ, અદૂષ્યંસ્તુ રક્ષિતસ્વપક્ષોડપિ ન વિજયી, ક્ષામ્યસ્તુ સ્યાદ, વચ્ચિતપરપ્રહાર इव તમપ્રહરમાણ इति च” इति ।

§૧૮ ઉદયને પક્ષ કહ્યું છે કે—“પ્રતિપક્ષ (પ્રતિવાદી)ના સાધનતું નિરાકરણ કર્યા સિવાય (ખંડન કર્યા વિના) વાદીના હેતુની સાધનતા નિશ્ચિત થતી નથી. કારણ કે, તેના વિરોધની શંકા બીજી જ રહે છે પોતાના પક્ષની રક્ષા કર્યા છતાં પક્ષ એ પરપક્ષને દ્રુષ્ય ન આપે તો તે વિજયી બનતો નથી પણ પ્રશંસા પામે છે, અન્યના પ્રહારથી પોતાને રક્ષતા પણ અન્ય ઉપર પ્રહાર નહિ કરતા ચોદ્ધાની એમ.

§૧૯. ન ચ પ્રથમં પ્રમાણં દૂષિતત્વાત્ પરિત્યજ્ય પરોઢીરિતં ચ પ્રમાણં દૂષયિત્વા સ્વપક્ષમિદ્વયે પ્રમાણાન્તરમાદિયેત, કથાવિરામાભાવપ્રસક્તાદિત્યુક્તમેવ । અત एव સ્વસાધનસ્ય દૂષણાનુદ્ધારે પરસાધને વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનેડપિ ન જયન્યવસ્થા, તદુદ્ધારે તુ તદુદ્ધાવનં સુતરાં વિજયાયેતિ કો નામ નાનુમન્યતે ! । સોડ્યં સર્વવિજયેમ્યઃ ક્ષામ્યતે વિજયો યત્પરોડક્ષીકૃતપક્ષં પરિત્યાજ્ય સ્વપક્ષારાધનં કાર્યત્ इति વાદી તૃતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદિપ્રદર્શિતં દૂષણં દૂષયેત્ પૂર્વ, પ્રમાણં ચાપ્રમાણયેદિતિ ।

§૧૯ વળી પ્રતિવાદીએ દૂષિત કરેલા પોતાના પ્રથમ પ્રમાણનો પરિત્યાગ કરીને તથા પ્રતિવાદીના પ્રમાણને દૂષિત કરીને વાદીએ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય પ્રમાણ સ્વીકરવું ન જોઈએ, કારણ કે, તેમ કરવાથી કથાનો વિરામ જ થાય નહિ, એ અમે અગાઉ કહી જ ગયા છીએ. એટલા જ માટે પોતાના સાધનના દ્રુષ્યનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જ વાદી પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનું ઉદ્ધાવન કરે તો પક્ષ તેથી જય પામતો નથી પરંતુ એ સ્વસાધનના ઢોળોનો

ઉદ્ધાર કરીને પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વનું ઉદ્ભાવન કરે તો સારી રીતે વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે-એમ કોણ નહિ માને ? વાદીના એ વિજય સર્વશ્રેષ્ઠ છે જેમાં પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી વાદીના પક્ષની આરાધના કરવાની ફરજ પડે છે. આ રીતે ત્રીજી કક્ષામાં વાદી પ્રથમ પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દૂષણને દૂષિત કરે અને પછી તેના પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે.

(ટિ.) પરોદીરિતમિતિ પ્રતિવાદિના પ્રરુપિતમ્ । તદુચ્ચારે इति स्वज्ञापने दूषणो-
द्धारे । तदुद्भावनमिति परसाधने विरुद्धतोद्भावनम् ॥૨૨॥

इति श्रीवायुपूर्णिंगमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपंचज्ञानचन्द्रविरचिते

रत्नाकरावतारिकાટિપ્પનકેડછમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

પ્રન્યામમ્ ૬૧, બંકર ૨૮ ॥ સકલપ્રન્યામમ્ ૨૧૦૪, અ૦૧ ॥

§૨૦. एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि स्वयमेव विचारणीयम् ॥૨૨॥

§૨૦ ચોથી અને પાંચમી કક્ષા વિષે પણ આ જ રીતે પોતાની મેળે વિચારી લેવું બેઠએ.

अथ तत्त्वनिर्णिनीषुवादे कियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतुमाहुः—
उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत् स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥૨૩॥

§૧. एकः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र परत्र, द्वौ वा परस्परम्, इत्येवं
द्वावपि यदा तत्त्वनिर्णिनीषू भवतस्तदा यावता तत्त्वस्य निर्णयो भवति, तावत् ताभ्यां
સ્ફૂર્તીં સત્યાં વક્તવ્યમ્, અનિર્ણયે વા યાવત્ સ્ફૂર્તિં તાવદ્ વક્તવ્યમ્ ।

હવે તત્ત્વનિર્ણિનીષુના વાદમાં વાદી પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેના નિર્ણય—

વાદી પ્રતિવાદી બન્ને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી બન્ને સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું બેઠએ. ૨૩.

§૧ એક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય અને બીજો પરત્ર તત્ત્વ-
નિર્ણિનીષુ હોય, અથવા બન્ને પરસ્પર પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય-એ પ્રમાણે
બ્યારે બન્ને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય ત્યારે બંન્ને સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં
સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે બોલવું બેઠએ, અથવા નિર્ણય થાય તેમ ન હોય તો બંન્ને
સુધી સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું બેઠએ.

§૨. एवं च स्थितमेतत्—

स्वं स्वं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदूषणैः ।

जिगीषोनिर्णिनीषोर्वा वाद एकः कथा भवेत् ॥૧॥

મજ્ઞઃ કથાત્રયસ્યાઽત્ર નિપ્રહસ્થાનનિર્ણયઃ ।

શ્રીમદ્રત્નાકરપ્રન્યાદ્ બીષનૈરવધાર્યતામ્ ॥૨॥

ચતઃ —

પ્રમેયરત્નકોટીમિઃ પૂર્ણો રત્નાકરો મહાન્ ।

તત્રાવતારમાત્રેણ વૃત્તેરસ્યાઃ કૃતાર્થતા ॥૩॥

કુર અને આમ એ નક્કી થયું કે—

‘પોતાપોતાના દર્શન(મત)ને આશ્રયીને સમ્યક્ સાધનવચન અને દ્વયજ્ઞવચન વડે જિગીષુ કે તત્વનિષ્ઠિનીયુનેા એ વાદ છે તે જ એક કથા છે. ૧

આ વિષયમાં કથાના ત્રણ પ્રકાર(વાદ, બદ્ધ, વિતાંડા)નું ખંડન તથા નિમજ્જસ્થાનનો નિષ્કૃંપ્ય યુદ્ધિમાનોએ શ્રીમત્સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી બાણી લેવો. ૨ કારણ કે—

મહાન સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થ કદૌઽપિ પ્રમેયરૂપ રત્નોલી પવિત્રૃષ્ટિ-બરપૂર છે, અને તેમાં પ્રવેશ કરાવવા માત્રથી જ આ ટીકાની સાર્થકતા (સફલતા) છે.’ ૩

§૩ પ્રમાણે ચ પ્રમેયે ચ નાલાનાં બુદ્ધિસિદ્ધયે ।

કિંચિદ્ વચનચાતુર્યંચાપલાયેયમાદધે ॥૧॥

ન્યાયમાર્ગાદિક્રાન્તં કિંચિદ્વદ્ર મતિભ્રમાત્ ।

યદુક્તં તાર્કિકૈઃ શોધ્યં તત્ કુર્વાણૈઃ કૃપાં મયિ ॥૨॥

આશાવાસઃસમયસમિધાં સંચયૈશ્ચીયમાને

હીનિર્વાણોચિત્તશુચિવચશ્ચાતુરીચિત્રમાનો ।

પ્રાજાપત્યં પ્રથયતિ તથા સિદ્ધગણે જયશ્રી-

ર્યસ્યોદ્વાહં વ્યધિત સ સદા નન્દતાદ્ દેવસૂરિઃ ॥૩॥

પ્રજ્ઞાતઃ પદબેદિભિઃ સ્ફુટદશા સંભાવિતસ્તાર્કિકૈઃ

કુર્વાણઃ પ્રમદાદ્ મહાકલિકથાં સિદ્ધાન્તમાર્ગધ્વજઃ ।

દુર્બાણ્કુશદેવસૂરિચરણામ્બોજદ્વયીષદ્પદઃ

શ્રીરત્નપ્રમસૂરિરલ્પતરપીરિતાં વ્યધાદ્ વૃત્તિકામ્ ॥૪॥

વૃત્તિઃ પञ્ચ સહસ્રાણિ યેનેયં પરિપઠચતે ।

ભારતી ભારતી ચાડસ્ય પ્રસર્પન્તિ પ્રજલ્પતઃ ॥૫॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिका-
ख्यलघुटीकायां वादस्वरूपनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः । तत्समाप्तौ

च समाप्त्यं रत्नाकरावतारिकाऽऽख्यलघुटीका ॥

કુટ. પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિષયમાં જે બાળ છે, તેમની સમજ (યુક્તિના વિકાસ) માટે અને તેમનામાં કાંઈક વચનની આતુરાર્થ તથા અપક્વતા આવે માટે આ ટીકાની રચના કરી છે. ૧

મતિબ્રમને કારણે કયાંક ન્યાયમાર્ગનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરી આ (અંથ) માં કંઈ કશું હોય તો તાકિંકે આરા ઉપર કૃપા કરી એનું સંશોધન કરે. ૨

દિગંબરોના સિદ્ધાન્તરૂપ સમિધ (લાકડા)ના સંચય (સમૂહ)થી વર્ધ-માન (વૃદ્ધિ પામતો-પુષ્ટ થતો) અને સ્ત્રીનિર્વાણને સિદ્ધ કરવામાં ઉચિત એવા પવિત્ર વચનની આતુરી જેમાં છે એવા અગ્નિ સમક્ષ સિદ્ધરાજ જ્યારે પ્રજા-પતિ (પુરોહિત) બન્યા ત્યારે જ્યથી તેને વરી તે દેવસૂરિ સદા પ્રસન્ન રહો (વૃદ્ધિ પામો) એટલે કે સિદ્ધરાજ સમક્ષ સ્ત્રીમુક્તિ વિષે વાદ થયો તેમાં દિગંબરના સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરીને પવિત્ર વચનો વડે સ્ત્રીમુક્તિની સ્થાપના કરી જેણે જયલાભ કયો તે દેવસૂરિ પ્રસન્ન રહો. ૩

પદને જાણનાર વૈધાકરણ્યોએ જેને (આશ્ચર્યથી) વિકસિત આંખે જોયા છે, તાકિંકેએ જેમનું બહુમાન કયું છે, જે મહાકવિની કથાને આસાનીથી કરે છે, જે સિદ્ધાન્તના પારગામી છે અને દુર્વાહીઓને માટે અંકુશ જેવા શ્રીદેવસૂરિના ચરણકમળમાં જે બ્રમરૂપ છે, એ અદ્વૈતર યુદ્ધિવાળો શ્રીરત્નપ્રભાસૂરિએ આ વૃત્તિને રચી છે. ૪

આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિનું જે પઠન કરે છે (જે જાણે છે) તેની કાંતિ, રતિ એટલે ઉત્સાહ અને વાણી અથવા વિદ્યા યોગ્યતા વખતે પ્રસરણ પામે છે (વિસ્તાર પામે છે.) ૫

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના અંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘વાદસ્વરૂપને નિર્ણય’ નામના આઠમા પરિચ્છેદને શ્રીરવિતાચલચિત્રદ્રુટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) આશાવાસઃ ક્ત્યાપિ પથે પ્રાજ્ઞાપત્યમિતિ પુરોવસ્ત્થમ્ ।

સમાસમષ્ટમપરિચ્છેદવિચરણમ્ । તત્સમાપ્તૌ ચ રત્નાકરાવતારિકાપન્નિકા

સિદ્ધિષ્ઠીચમધ્યમખ્યાસામાસ ॥૭॥

શ્રીસ્થૂલભદ્રવંશે હર્ષપુરીયે કિયાનિર્વાય ગચ્છે ।

દેવ્યા ચક્રેન્વર્ચા દત્તવરઃ ષષ્ઠપારણકી ॥૧॥

શ્રીગૂર્જરેન્દ્રકર્ણોદ્બોધિતમલભારિવિશદવરચિરદઃ ।

શ્રીભગ્યદેવસૂરિર્નિરૃદ્ધબુદ્ધાભિરદીપિ ॥૨॥

શ્રીદેવચન્દ્રસૂરિસ્તત્કિષ્કિયો પ્રબલક્ષત્કર્તાઽમૂત ।

શ્રીગૂર્જરજયસિંહકિતિપતિનતચલમનલિમયુગઃ ॥૩॥

મુનિચન્દ્રસૂરિ-હરિભગસૂરિ-નરચન્દ્રસૂરયઃ સાર્વાઃ ।

તેષામન્વવતિલકઃ સૂરિઃ શ્રીતિલક ક્ત્યુચિતઃ ॥૪॥

तस्यास्मि प्रियशिष्योऽहं सूरिः श्रीराजशेखरः ।
विद्वत्प्रसादतो ग्रन्थप्रचनारब्धपौरुषः ॥५॥
सोऽहं मोहतमःस्तोमविहस्तजनदीपिकाम् ।
पञ्जिकां रचयामास विनेयजनरञ्जिकाम् ॥६॥
दोषः कश्चन योऽत्राभूत् मम प्रातिभमान्यतः ।
दूरे कार्यः स भीमद्विः कुर्वाणैर्ममतां मयि ॥७॥
पुण्यदन्ताविमौ दीपौ यावद् द्योतयतो जगत् ।
तावन्नन्यादयं ग्रन्थो विदग्धजनवल्लभः ॥८॥ ॐ१

(टि०) दुष्टव्यन्तरबादीन्द्रसर्पदर्पाम्बुजाम्बुदः ।
जंयाद् विजयसिंहः श्रीसाधुराकाविभुर्गुरुः ॥१॥
तमोर्ध्वसितपस्तेजोविमलीकृतभूतलः ।
अभूदभयदेवाख्यः सूरिस्तत्पट्टमण्डनम् ॥२॥
श्रीचन्द्रसूरिर्भवमोहमूच्छाविष्वंसनोत्सिक्ततपःप्रभावः ।
साहित्यतर्कगमपारदृष्ट्वा श्रीदेवसूरिः सुरसारथ्यजुष्यः ॥३॥
श्रीसाधुपूर्णमागच्छश्रीभालतिलकप्रभः ।
शुद्धया जितमहत्सूरिः सूरिः श्रीतिलकप्रभः ॥४॥
कवित्वे रश्मिःप्यन्दे कविनाऽप्यजितप्रभः ।
प्रमाणागमनिष्णातस्ततोऽभूदजितप्रभः ॥५॥
जयौ ततः श्रीकनकप्रभाख्यः सूरिः सदा सद्गुणबद्धलक्षः ।
मारान्तकृत् प्रोज्ज्वलशीलभल्लः कृपाकृपाणाहृतकोपमल्लः ॥६॥
तद्वयानलीनोऽस्तु गुणैरहीनो यक्षोभिर्भूरिगुणचन्द्रसूरिः ।
जयाद्वराजी बहुभयराजीपयोजहेलिः श्रितधर्मकैलिः ॥७॥
रत्नाकरावतारिकावरटिप्पनं तज्ज्ञानेन्दुरत्यतरणीः स्वमतिप्रहृदयै ।
तस्मिन्मयो रचितवान् मल्लवारिपूज्यश्रीराजशेखरगुरोश्च विदेहमाध्व ॥८॥
श्रीराजशेखरगुरुर्मरिभानिधानं तर्कगमाम्बुधिमहार्बजलाभिलाषी ।
मद्भाष्यजातमखिलं तदनन्तरदोषं निर्दोषं व्यथितं सत्प्रतिभामितभ्रीः ॥९॥
यद्यपि किञ्चिन्मूलं ज्ञानाभावान्मया भवति रचितम् ।
तच्छोध्यं विदुषजनेर्मयि कुर्वाणैः कृपामुच्यैः ॥१०॥
संवत् १४७६ वर्षे भाद्रवा वदि १० ॥ लिखितं महिराज ॥
पं० शान्तिमूर्तियोग्यम् । लिखित्वा तस्य ॥ श्रीः ॥

१ समाप्ता संवत् विष्टपशिपिविष्टद्विष्टविष्टाक्षमुखशिषिरामीश्वरमितपरबाणी (सं० १६३६ वर्षे) वैशाखवदि ११ भासरे रविवारे ॥ श्रीमद्बृहत्सरस्वतरंगच्छादीशश्रीजिनमह-
सूरिपदकुमुदचन्द्र—श्रीजिनचन्द्रसूरिभूरिगुणमणिसुप्रभोजिनसुप्रसूरिपदोदयाचलचूलालंकरणहंसश्री-
जिनहंससूरिराजाणां शिष्यमुक्त्यभीपुण्यसागरमहोपाध्यायपदपुण्डरीकचञ्चरीकेण पद्मराजमुनिना
लिखितेयं स्ववाचनाय । श्रीमज्जसलमेरुमहादुर्गे ॥श्रीरस्तु ॥८॥ ८०० । २ अत्र छन्दोमहः ।

ટિપ્પણી

પૃ. ૧. પં. ૯. 'નયઃ' નય વિષે-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (લા. ૬. અન્થમાળા) ગા. ૨૬૫૨-૨૭૭૭; ૪૩૧૧-૪૩૨૭; તત્ત્વાર્થશ્રલોકવાર્તિક ૧.૬; ૧.૩૩; ન્યાયાવતારવૃત્તિ (સિદ્ધિર્ષિ) કા. ૨૮ ઇત્યાદિ જોવાં.

પૃ. ૨૬. પં. ૨૬. 'આવાંકાઃ' આત્મા વિષેની આવાંકની અર્થાં માટે જુઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૦૦૩-૨૦૫૬; ૨૧૦૪-૨૧૪૨; શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય કા. ૩૦ થી; ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૩૪૧ ઇત્યાદિ.

પૃ. ૪૩. કૃ૧૮ 'બૌદ્ધાઃ' બૌદ્ધસંમત સંતાનવાદની અર્થાં માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૬; અને ૩૭૫.

પૃ. ૬૨. સૂ. ૫૬. 'જૈનન્ય'--આત્માની અર્થાં માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૨૫૬.

પૃ. ૭૨. કૃ૧૬. 'પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટ'--કર્મના અસ્તિત્વ વિષે અને તે પૌદ્ગલિક છે એની અર્થાં માટે જુઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૦૬૬-૨૦૬૭; ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૮૦૬.

પૃ. ૮૦. સૂ. ૫૭. 'સિદ્ધિઃ'--મુક્તિ અને તેના ઉપાયોની અર્થાં માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૮૨૩.

પૃ. ૧૦૪. સૂ. ૧. 'વાકઃ' વાદ વિષેનું નૈયાયિકસૂત્રગત વિવેચન તેની વિવિધ ટીકાઓ સાથે અને ધર્મકીર્તિકૃત વાદન્યાય જોવાં જોઈએ. અને તે બન્નેની પ્રમેય-કમલમાર્ત'ક અને પ્રમાણ્યુભીમાંસામાં જે અર્થાં કરવામાં આવી છે તે વિષે પ્રમાણ્યુ-ભીમાંસાનાં ભાષા-ટિપ્પણ્યુમાં વિવેચન જોવું. પૃ. ૧૦૮-૧૨૪.

१. सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची

कपिल ६. ७०, ७६
कार्वाक ७. २६
जैन ६. ४३
तथान्तमत ७. ३१
तपनबन्धु ६. ७६

मेकलकन्वका ६. ८४
श्रीश्रीदिनि ६. ७५
सुगत ६. ७४
सुमेह ७. ३३
स्याद्वादिन् ६. ४६

२. सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अक्षणिकैकान्तवादी ६. ७०
अज्ञान १. ४
अज्ञाननिवृत्ति ६. ३
अज्ञानात्मक ६. २४
अत्यन्ताभाव ३. ५८, ६५
अधर्म ७. २०
अनध्ययसाय १. ९, ६. २५
अनभिमत १. ३, ४२
अनभीप्सित ६. ३८
अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेष ६. ४६
अनन्वय ६. ५९, ६६
अनात्मप्रकाशक ६. २४
अनिन्द्रियनिबन्धन २. ५
अनिराकृत ३. १४, १६
अनुगतविशिष्टाकारप्रतीति ५. २
अनुपलम्भ ३. ७
अनुपलब्धि ३. ५४, ५५, ९३
अनुमान ३. २, ६. ४०, ७१
अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ५. ४२
अनुमानाभास ६. ३७
अनुवृत्ति ३. १९
अनेकान्तात्मक ३. ३९
अनैकान्तिक ६. ४७, ५४
अन्तर्भाति ३. ३७, ३८
अन्तरासिद्ध ६. ५१, २४९
अन्यथानुपपत्ति ३. ११, २९, ६. ४८,
५२, ५४

अपर ७. १४
अपरसंग्रह ७. १९
अप्रतीत ३. १४, १५
अप्रदक्षितव्यतिरेक ६. ७०, ७८
अप्रदक्षितान्वय ६. ५९, ६७
अप्रामाण्य १. २०
अभिप्रायविशेष ७. १
अभिमत १. ३
अभिसन्धि ७. ११
अभीप्सित ३. १४, १७
अर्थ ४. ४६
अर्थक्रियासामर्थ्य ५. २
अर्थनय ७. ४४
अर्थप्रकाशकत्व ४. १९
अर्हन् २, २४
अवच्छम्ब ४, १८
अवग्रह २. ६, ७
अवधि २. २०
अवधिज्ञान २. २१
अवयव ३. २८, ५३
अवान्तरसामान्य ३. १२, ७, १९
अबाध २. ६, ९
अविरुद्ध ३. ६७
अविरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, ९४
अविरुद्धोपलब्धि ३. ६८
अविवेचनी ४, ५
अव्यतिरेक २. ७७, ६. ७०

अर्धद्वय ३. ५७
 अस्त्रिद्व ६. ४७, ४८
 अस्त्रिद्वसाधनव्यतिरेक ६. ७०
 अस्त्रिद्वसाधनव्यतिरेक ६. ७०
 अस्त्रिद्वसाम्यव्यतिरेक ६. ७०, ७३
 अस्त्रिद्वसाधनव्यतिरेक ६. ७१
 अस्पष्ट ३. १
 अस्पष्टविहित ६. २२५
 आकाश ७. २०
 आगम ३. ३; ४, १; ६. ४०
 आगमनिराकृतसाध्यव्यतिरेकविशेषण ६. ४३
 आगमाभास ६. ८३
 आत्मा ६. ४१; ७. ८, १२
 आनन्तर्य ६. २, ३
 आत ४, ४; ६. ७४
 आतवचन ४. १, २
 आर्त ६. ३९
 आलम्बन १, १८
 इन्द्र ७. ३९, ४१
 इन्द्रियनिबन्धन २, ५
 इतरैतराभास ३. ५८, ६३
 ईहा २. ६, ८, ११
 उत्तरतर ३. ६९, ७१, ८१, ९५
 उत्तरतरानुपलब्धि ३. १०१
 उत्पलपत्रशतव्यतिरेक २. १७
 उपनय ३. ४०, ४२, ४९, ६. ८०
 उपलब्धि ३. ५४, ५५, ६७
 उपलम्भ ३. ७
 उपादानहानोपेक्षाबुद्धि ६. ५
 उभयवर्गविकल ६. ५९, ६२
 उभयास्त्रिद्व ६. ४९, ५०
 ऊर्ध्वताधामान्य ५. ३, ५
 ऊहा ३. ७
 ऊर्ध्वध्व ७. २७, २८, ४९, ५०
 एवंभूत ७. २७, ४०, ५२
 एवंभूताभास ७. ४२

ऐकान्तिकपार्यव्य ७. ११
 औदासीन्य ६. ४
 करण ६. १५
 कर्ता ६. १९, ७, ५
 कवलाहारवत्त्व २. २७
 कारण ३. ६९, ७०, ७९, ९५, १०४
 कारणत्वव्यवस्था ३. ७३
 कारणानुपलब्धि ३. ९९
 कार्य ३. ६९, ७८, ९५, १०४
 कार्यानुपलब्धि ३. ९८
 काल ७. २०
 केवलज्ञान १. १३; ६. ४
 केवली ८. ८
 क्रिया ६. १९, १०; ७. ५७
 क्रियाऽनाविष्ट ७. ४२
 क्रियावत्त्व ६. २०
 क्षणिकैकान्तवादी ६. ७४
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ८. ८
 गन्धर्वनगर ६. २८
 गुण ५, ६, ७
 गुणादि ३. ११ ८. ७
 खटुरज ८. १०
 खाशुवत्त्व ६. ५०
 चैतन्य ७. ८, १२, ५६
 जिनोपु ८. २. ३
 जीव ७. १०, २०
 ज्ञान १. २, ९८; ७. ५७
 तत्त्व ७. २२
 तत्त्वनिर्जिनोपु ८. २, ४, २३
 तद्योपपत्ति ३. २९, ३०
 तदाकार ४. ४७
 तदुपपत्ति ४. ४७
 तर्क ३. २, ७, ३४
 तर्काभास ६. ३५
 तिर्यगूर्ध्वताधामान्य ३. ५
 तिर्यग्लामान्य ५. ३. ४

तीर्थकर ४. ७
 त्रिकक्षण ३. १२
 तूर्ण २. ७; २५
 दुष्ण ८. ३
 दृष्टान्त ३. ४२, ४३
 दृष्टान्तवचन ३. ३३
 दृष्टान्ताभास ६. ५८, ६९
 द्रव्य ७. ९, २२, २४
 द्रव्यात् ७. १९, २२
 द्रव्यत्वाभेद ७. २०
 द्रव्यापलापी ७. ३०
 द्रव्यार्थिक ७. ५
 धर्म ३. १८; ७. ७. ८, ११, २०
 धर्मिन् ७. ७,
 धर्मी ३. २०; ७. ९
 धारणा २. ६, १०
 नय १. १, ७. १, ४६
 नयवाक्य ७. ५३
 नयाभास ७. २
 निगमन ३. ४०, ४२, ५१; ६. ८०
 निराकृत ६. ३८
 निराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४०
 निरुक्तिमेद ७. ३६
 निर्णीतविषयवृत्तिक ६. ५५, ५६,
 निर्दोष २. २५
 निर्दोषत्व २. २४
 निर्विकल्पक ६. २४, ७३,
 निषेधकल्पना ४. १६
 नैगम ७. ६, ४७
 नैगमाभास ७. ११ ३. १०
 पक्ष ३. २०
 पक्षप्रयोग ३. २४
 पक्षाभास ६. ३७, ३८
 पद ४. १०
 पर ७. १४
 परस्मै ७. १५

परामर्श ७. १३
 परानवभासकज्ञान ६. २५
 परार्थ ३. २३, २६
 परिणामी ६. ५०, ७. ५६
 पर्याय ५. ६. ७. २४
 पर्यायमात्र ७. २८
 पर्यायवद् ७. ९
 पर्यायसन्द ७. ३६
 पर्यायार्थिक ७. ५, २७
 पारमार्थिक २. ४, १८. ६. २२, ४४
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष ६. २९.
 पारम्पर्य ६. २, ४
 पुद्गल ७. २०
 पुरन्दर ७. ३९, ४१
 पूर्वचर ३. ६९, ७१. ८०, ९५
 पूर्वचरानुपलब्धि ३. १००
 पौद्गलिक ४. ९
 पौद्गलिकादृष्टवान् ७. ५३
 प्रतिनियत ४. ४६
 प्रतिपक्षप्रतिकोष ८. १७
 प्रतिबन्ध ३. ४३
 प्रतिबन्धकापगम ४. ४६
 प्रतिभाल १. १८
 प्रतिवादी ८. १५, १६
 प्रतिषेध ३. ५७
 प्रतीत ६. ३७
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण ६. ३९
 प्रत्यक्ष २. २, ३. २६; ६. ४०
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४१
 प्रत्यभिज्ञान ३. २, ५; ६. ५२
 प्रत्यभिज्ञानाभास ६. ३६ २, २३९
 प्रत्यारम्भक ८. ९, १६
 प्रत्यक्षामात्र ३. ५८, ६१
 प्रमाण १. १, २, ३; ६. १५, २३, २४;
 ७. ५४
 प्रमाणत्व १. ७

प्रमाणप्रमेयव्यवहार ६. ४४
 प्रमाणफलव्यवहार ६. २१, २२
 प्रमाणाऽविरोधिकात्मक २. २५
 प्रमाता ६. १७; ७. ५५
 प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण ६. ४५
 प्रत्यक्षानन्तरीयकत्व ३. ७७
 परमार्थतः ६. २१
 परोक्ष ३. १
 प्रसिद्धि ३. २१
 प्रागभाष ३. ५८, ६१
 प्रामाण्य १. ४, १९
 प्रारम्भक ८. २, १६;
 फल २, २२७; ६. १, ३, ४, १६;
 ७. ५४
 वल्ल्याप्ति ३. ३७, ३८
 ज्ञानः पर्यायज्ञान २. २०, २२
 मरण ६. ५१
 यथावर्थावधारण ४. १२.
 युगपद्विभिन्नविषयककठना ४. १८
 रजनिमोजन ६. ४३
 लोक ६. ४०
 लोकनिराकृतसाम्यधर्मविशेषण ६, ४४
 लोकोत्तर ४. ६, ७
 लौकिक ४. ६, ७
 वक्तृ २. ७७; ६. ५७
 वचन ४. ८
 वर्ण ४. ९
 वस्तु ३. ३९; ५. १; ७. ९
 वाक्य ४. १०
 वाच्यत्व ७. ४०
 वाद ८. १
 वादी ८. १५. १६,
 विकल २, १९, २
 विकलादेश ४. ४५
 विकलादेशस्वभाव ४. ४ २, १६७
 विकल्पतः ३. २१

विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोध ६. ५१
 विधि ३. ५६
 विधिविकल्पना २. १५५ ४, १५
 विपरीतव्यतिरेक ६. ७. ७९
 विपरीतान्वय ६. ५९. ६८
 विपर्यय १. ९. १०१ ६. २५
 विरुद्ध ३. ६७, १०४; ६. ४७, ५२
 विरुद्धकारणानुपलब्धि ३, १०६,
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ८९
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८
 विरुद्धपूर्वचरोलब्धि ३, ९०
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि ३. १०८
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि ३. १०९
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि ३. १०७
 विरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, १०३
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि ३. ९१
 विरुद्धोपलब्धि ३. ८३
 विशेष ५. ६. २, २१०. ३००
 विश्व ७. १६
 विषय ५. १
 विषयभाष ६. ८६
 वीतराम ६. ७६ ७७
 वेदन ३, ३
 वैधर्म्य ३. ४४; ६. ६९
 वैधर्म्यहृष्टान्त ३, ४७
 व्यवसाय १. ७, १७
 व्यवहार ३. ७ ७, ६ २३, ४८
 व्यवहारभाष ७. २५
 व्यापक ३. ९५, १०४
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७
 व्याप्ति ६, ३५
 व्याप्य ३. ६९
 शक ७. ३९, ४१
 शब्द ४. ११, ६, ५०; ७, २७, ३९,
 ४०, ५०, ५१

शब्दनय ७, ४४
 शिष्यादि ८, ६
 शुद्धद्रव्य ७, १५
 श्रुताख्यप्रमाण ७, १
 शृङ्खलनात्मक ३, ५
 संख्याऽऽभास ६, ८५
 संग्रहनय ७, ६, १३, २३, ४७
 संदिग्धविषय क्षुब्धलिक ६, ५५, ५७
 संवेदन ३, ७
 संवृति ६, २१
 संशय १, ९, २, ११, ६, २५
 संस्कारप्रबोध ३, ३
 सन्दिग्धसाधनधर्मा ६, ५९, ६४
 सन्निवृत्तसाधनव्यतिरेक ६, ७०, ७५
 सन्दिग्धसाधनधर्मा ६, ५९, ६३
 सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०
 सन्दिग्धोभयधर्मा ६, ५९, ६५
 सन्दिग्धोभयव्यतिरेक ६, ७०, ७६
 सन्निकर्ष १, ४
 सन्निकर्षादि ६, २५
 सन्मात्र ७, १५
 सन्मात्रगोचर ७, ४७
 सकल २, १९, २३
 सकलावेष्ट ४, ४४
 सकलादेशस्वभाव ४, ३
 सत् ७, ८, २४
 सत्ता ७, १८
 सत्ताऽद्वैत ७, १७
 सत्तामात्रगोचर २, ७
 सत्त्वा ३, ३९; ७, १२
 सर्वेषां ३, ५६
 सर्वविशेष ७, १६
 सततज्ञी ४, १३, १४, ३५, ३८, ४३;
 ७, ५३,
 समापत्ति ८, १५, २०
 सम्भ ८, १५, १८

समभिरुद्ध ७, २७, ३६, ५१
 समय ४, ११
 समर्थन ३, ४१
 समारोप १, ७, ८; ६, २४
 सर्वज्ञ ६, ५७, ७४
 सर्वज्ञत्व २, २७
 सर्ववैकान्तोऽनेकान्त ३, ८५
 सविकल्पक ६, ७३
 सहचर ३, ६९, ७६, ८२, ९५, १०४
 सहचरानुपलब्धि ३, १०२
 साध्यवहारिक २, ४
 साध्यवहारिकप्रत्यक्ष ६, २७
 साक्षाद् भोक्ता ७, ५६
 साधक ६, १९
 साधकतत्त्वानुपपत्ति १, ४
 साधन ६, १५; ८, ३
 साधनदूषणवचन ८, १
 साधनधर्मविकल ६, ५९, ६१
 साधर्म्य ३, ४४; ६, ५८
 साधर्म्यदृष्टान्त ३, ४५
 साम्य ३, १४, १८; ६, १६
 साध्यधर्मविकल ६, ५९; २, २९१
 साध्या ६, १९
 सामान्य ५, ३, ६, ८६; ५, ३
 सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मक ५, १
 सामान्याकारविशिष्ट २, ७
 सिद्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०
 सिद्धि ७, ५७
 सुखविवर्त ७, २५
 स्पष्ट २, २
 स्पष्टत्व २, ३
 स्मरण ३, २, ३
 स्मरणाभास ६, ३१
 स्वदेहपरिमाण ७, ५२
 स्वपक्षस्थान ८, १७
 स्वपरम्परासाधि १, २
 स्वपरम्पराव्यतिरेक ६, १७

स्वभाव ३. १५, १०४
 स्वभावविरुद्धोपलब्धि ३. ८४
 स्वभावानुपलब्धि ३. १६
 स्वभावावभासक ६. २४
 स्वकृपाभास ६. २४
 स्ववचन ६. ४०
 स्ववचनमिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४५

स्वस्वभावजन्यवच्छेद ३. ६३
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४. ११
 स्वार्थ ३. ११
 स्वार्थम्यवहित १. ४
 हेतु ३. ११, ५४, ७०
 हेतुप्रयोग ३. २९
 हेत्वामास ३. १३, ६. ४७

रत्नाञ्जलिगतविशेषनाम्नां सूची

अकलङ्क ३. १३१, १३९
 अक्षपाद १. ८, १३४; ३. ३१
 अद्वैतवाद ३. १२.
 अर्चन १. २७
 आक्षपाद २. १३८, ३००
 आत्माद्वैत ३. ७२
 आर्हत १. ३७. २. २४२
 उदयन ३. १३७. १४१
 ऋग् २. ९१
 कथमस्य १. ८, १३४
 कणभुज् २. ३००
 कण्ठ २. ९७
 कमकाचक ३. १७
 कपिल १. ८
 कर्णाट १. १६१
 कश्मीर २. २, १२०
 काणाद २. ८१
 कान्यकुब्ज २१. ५५
 कापिल १. ३१ २. ४८, ३. ८०
 काणामुर १. ९७
 काष्ठाम्बर ३. ८०
 कुमारसम्भव २. ९२
 क्षणिकवादी २. ११५
 क्षपणक १. २११
 गौड ३. ११२
 गण्डक ३. १००
 गरक १. ११

चार्वक १. १२५; २. २८, ३००; ३. १५
 जयन्त २. १२४
 जिनमद्रगणि क्षमाश्रमणमिश्र ३. ७५
 जैन १. ३७, ३८, १०६; २. ९७, १२८,
 १३२, १६७, २४४, २५०, २५३,
 २७१, २७३. ३. ६७
 जैनमत १. १४७
 जैमिनी १. ११०; २. १०१, १५२
 ज्ञानाद्वैतवादी १. ३१
 तथागत १. ८; ३. १७
 ताथागत १. १३४; २. २०, १५०
 तित्तिरि २. ९७
 दिक्पट ३. ९३
 दिगम्बर १. १, ९
 दिगन्ताग १. ३९
 देवद्वि १. १, ४, ३. १४. ३
 द्विविड ३. ११२
 धर्मकीर्ति २. २४, ३९
 धर्मोत्तर १. १६
 धार्तराष्ट्र २. ९२
 नालिकैरद्वीपवासी २. १०, ८१, १९५
 नास्तिक २. ८९
 नास्तिकमत १. ८
 नैयायिक १. ३१, १२६; १. ९, ४८,
 १२२, २८३ ३०१; ३. १०, ५३, ८१
 नेरास्म्यदर्शन ३. ५०
 न्यायकन्दली १. १७७

न्यायभाष्य ३. १०५
 न्यायभूषण १. १७७
 पाटलिपुत्र २. १५५
 प्रज्ञाकर २. ६४
 प्रभाकर १. ८, १०३; २. १११, ३००
 प्रमाणनयनरत्नाकोक १. ४
 प्रसन्नचन्द्रार्चि ३. ९७
 प्रभाकर १. ७२; २. ३९, ४९
 वृहद्भूति १. १२. ७२
 वृहत्पति १. ८
 बौद्ध १. १. १५५; २. ३५, ३०१. ३,
 ४३, १३५
 ब्रह्म २. १२१, १९०
 ब्रह्मवादी ३. ८०
 ब्रह्मद्वैतवादी २. १९०
 भट्ट १. ८, १००, ११४, १२८; २.
 १११, ३००
 भाट्ट २. ४८
 भिक्षु १. ५०; २. १५, ६०
 भय २. ९७
 महाराष्ट्र २. ९२
 महावीर १. ७
 मार्ग्यदिन २. ९७
 भीमांशक १. ३१. १०५ १०१, १२६, १३४;
 २. १२, २५१; ३. १३५
 बज्र २. ९१
 बौध १. ३१, ४४, १०५; २. ३, ३२, ३३,
 ३४, ३९, ११८, १२८, १७७, २१२.
 २७३; ३. ८०
 रत्नप्रमसुरि ३. १४३
 रत्नाकर १. १५०; ३. १४२. १४३
 रत्नाकरावतारिका १. ४
 राजट १. २८
 रावण २. ६६
 काट १. १६१

लोकावत २. ८९; ३. ४३
 वर्धमान १. १९१. १९२
 विष्णु २. १२१
 वेद २. ९७
 वेदान्त ३. ८४
 वैशेषिक २. ४८, ३००; ३. १०
 शङ्कर १. १७७
 शाक १, ३२. १५३; २. १४
 शङ्खचक्रवर्ती २. ६२, ६६
 शिक्षासूत्र ३. १२८
 शिव ३. ८४
 शिवराजर्षि १. २३८
 शून्यवादिन् १. ७६
 शौचांदन १. ३७; २. २९६
 शौचीदमिशिम्य २. १९२
 श्रीधर १. १७७
 श्रीपूज्य १. ७
 श्वेतवास १. १०
 श्वेताम्बर १. १०
 बदतर्ही २. २६५
 सत्ताद्वैतवादी २. ३०१
 सांख्य १. १३४; २. २४८, २५०, २७१,
 २७५ ३००. ३. १२
 साम २. ९३
 सितपट ३. १८७
 सिद्धराज ३. १४३
 सुगत १. ८; २. ३००
 सुराष्ट्र २. ९२
 सौगत १. ८८; २. ३२ ३३, ३९, ४८, ६१,
 १२२, १४२, १४८, १८७, २२२,
 २१४, २७७, २८१, २८७, ३००,
 ३०१, ३, ८०, ८१, ८६
 स्थूलाद्वैतवाद १. ८२
 स्वाध्यादरत्नाकर १. ४; १८७. २. १४०
 स्वाध्यादी २. १३२, १६५, २३५, २७१ ३
 हम्मीर २. ११५

४. रत्नाञ्जलिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अकिञ्चित्कर २. २८८, २८९

अक्षयिक २. १००

अप्रवाद ३. १२३

अज्ञानात्मक २. २३७

अचेतनज्ञानवादी १. ३१

अणुरूप १. ७७

अतीन्द्रिय २. १२३

अतीन्द्रियशक्ति २. १२४

अत्यन्ताभाव १. १८५; २. १२८, २६८

अदृग्बद्धमन्याय १. ३०

अदृष्ट ३. ७२, ७७, ७९, ८०, ८१

अदृष्टकारण ३. ७५

अद्वैतप्रवाद १. १४१

अद्वैतवाद ३. १२

अधिकरण ३. ८४

अधिगति २. २३१

अप्यवसान १. ५९

अनन्ताशात्मक ३. ५

अनधिगतार्थाधिगन्तु १. ३५

अनप्यवसाय १. ३१, ७५, ७६; ३. १३३

अनमिमत् १. ४२

अनमीप्सितसाध्यधर्मविशेषण २. २४१

अनभ्यास २. ८३

अनभ्यासदक्षा १. ११०

अनर्थ २. १४९

अनर्थक्यत्व २. ३

अनवस्था १. ६२; ३. ७४

अनप्यवर २. २०३

अनात्मप्रकाशक २. २३७

अनादिनिधनत्व १. २०४

अनित्यत्वैकान्त २. १४८

अनिन्द्रिय १. १३४

अनिर्वचनीय १. ९७

अनिवर्त्यविकारारम्भक ३. ३२

अनिर्वाच्यता १. ९५

अनिर्वाच्यत्व १. ९३

अनुगतज्ञान २. १८२

अनुगताकार २. १८५

अनुगताकारप्रतिपत्ति २. १८७

अनुगताकारप्रत्यय २. १८७

अनुगमव्यावृत्ति १. २४

अनुद्भूत १. १३८

अनुद्भूतत्व २. ११८

अनुपलब्धि २. ७५

अनुपलम्भ १. १२७, २. २२, ४६, १८१

अनुभव २. ८

अनुभविता ३. ६०

अनुभूयमान २. ५

अनुमान १. ५७, ७२, १२५; २. ५, ९७,

२८, ८१, १२९, ३००; ३. २८, ४२

अनुमाचनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. ४९

अनुमानप्रमाणस्थापन २. ८०

अनुमानाभास २. २४१, २९९

अनुमानिक्य २. १४६

अनुवर्तन २. २१९

अनुवाद ३. १३९

अनुवृत्तस्वभाव २. १८५

अनुवृत्ताकारप्रत्यय २. १८७

अनेकान्त १. २९, २. ७९

अनेकान्तत्व १. १९९

अनेकान्तवाद १. ४

अनेकान्तसमुद्बोध २. १४३

अनेकान्तात्मक २. ७९

अनेकान्तात्मकवस्तु २. १८५

अनैकान्तिक १, ४०; २. २८८

अनैकान्तिकत्व ३. १३५

अनैकान्तिकस्वरूप २. २८१

अनौपाधिकसम्बन्ध १. ३४

अन्त २. ७९
 अन्तराय १. २११
 अन्तर्व्याप्ति २. ५२
 अन्यसंयोग ३. ६५
 अन्वयुज्जरन्प्रपमवत् १. ३४
 अन्वतरासिद्ध २. २५८, २७०, २७१
 अन्यथाक्यात् १. ९७
 अन्यथानुपपत्ति २. ३१, ४९, २८८
 अन्यव्यावृत्ति २. १४८, १८७
 अन्यव्यावृत्तिस्वरूप २. १८८
 अन्याऽपौह १. ५९
 अन्वय २. २२, ६५, ६६
 अन्वयव्यतिरेक २. १२४
 अन्वयव्याप्ति २. २६
 अप ३. २७
 अपकारिन् १. ८
 अपरसंप्रह ३. १२
 अपरसंप्रहभास ३. १३
 अपरसंप्रहभासनिदर्शन ३. १४
 अपरसंप्रहभासनिर्देश ३. १२९
 अपवर्ग ३. ८४, ८८
 अपायापगमातिशय १. ३, ८
 अपेक्षा २. २१३
 अपोह २. १४२, १४३, १४४
 अपोहमात्रगोचरता १. ८
 अपौरुषेय १. १९६; २. १०१
 अपौरुषेयत्व २. ८९
 अपौरुषेयी २. ९६
 अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपता १. १७३
 अप्रतिष्ठात २. ११८
 अप्रतिषिद्धसामर्थ्य २. ६१
 अप्रदक्षितव्यतिरेक २. २९४, २९७
 अप्रयोजक १. १०६; २. २८४
 अप्रसिद्धविशेषण २. २४८
 अप्रसिद्धविशेष्य २. २४८
 अप्रसिद्धोभय २. २४८

अप्राप्यकारी १. १३४
 अप्रामाण्य १. १०९, ११०, ११२, ११५
 अबाधितविषय २. ३२
 अबाधितविषयत्व २. ३२
 अभाव १. १२५, १३०, १६८; २. १२८
 १२९, १३२, १३७
 अभावनिवृत्ति २. २९२
 अभावप्रमाण १. १३०; २. १२
 अभावरूप १. १९७
 अभिधेय १. १५
 अभिप्राय ३. ५
 अभिमत १. ४२
 अभिव्यक्ति २. १०५; ३. २८
 अभिसन्धि ३. १०
 अभेद २. २१२
 अभेदवृत्ति २. १६९, १७१
 अभ्यासदशा १. ११०; २. ८३
 अभ्यासप्रकरणबुद्धिपाठवार्थित्व १. ५४
 अव्योगादिव्यवच्छेदप्रयोजन २. १५५
 अर्थ १. ७६, ८९; २. १६९, १७०, १७२,
 १७३, ३. ११५
 अर्थकारित्व २. १४२
 अर्थक्रिया १. ७८; २. २०१
 अर्थक्रियाकारित्व २. १९२
 अर्थक्रियाकारित्वप्रतीति २. ६९२
 अर्थक्रियाकारित्वभाव २. १४२
 अर्थक्रियाज्ञान १. १९
 अर्थक्रियासंवाद २. ३०
 अर्थज्ञप्ति १. १०४
 अर्थदर्शन १. १०४
 अर्थवृष्टि १. १०४
 अर्थनिश्चित १. ४४
 अर्थप्रकाशकत्व २. १५१
 अर्थप्रतीति २. १४६
 अर्थप्रमायकत्व २. ८५

अर्थप्रधान ३. २२
 अर्थप्राकट्य १. १०३
 अर्थसमारोप २. १४९
 अर्थाकारत्व २. १७४
 अर्थान्तर ३. १२९
 अर्थान्वयसाय २. १४९
 अर्थापत्ति १. १२०, १२५, १२७, १९६,
 २. १०४, ११३, ३००
 अर्थोपलब्धि १. ४४
 अर्थोपलब्धिहेतु १. ३२
 अर्थोपलब्धिहेतुत्व २. ७
 अहं १. १९८, १९९
 अल्पविषय ३. २३
 अवकार २. १५५
 अवकल्प २. १५९
 अवग्रह १. १६०
 अवधारण २. १५५
 अवधि ३. १११
 अवधिज्ञान १. १६६
 अवध्याभास २. २३८
 अवयवानुपलब्धि २. ११८, १२०
 अवयवी १. ४७, ८५, ९१, २०२
 अवस्तु २. १३०; ३. ४
 अवस्तुनिर्भास २. २५
 अवस्था २. २७५
 अवान्तरसामान्य ३. १२
 अवाय १. १६०, १६१
 अविद्या १. ९५
 अविद्यास्वरूप ३. ८०
 अविद्याभाव २. २०, ५४, २४०
 अचिरति ३. ८९
 अविसेवादक १. ५७
 अविष्वग्भाव १. ८४, १७३; २. १०४, २०४
 अविसेवादकत्व १. ५७
 अव्यतिरेक २. २००
 अव्यक्त २. १८१

अवस्तुक्याति १. ६५, ९३
 अवस्तुप्रतिपक्ष २. ३३
 अवस्तुप्रतिपक्षत्व २. ३२
 अवस्था २. २२१
 अवसद्विलक्षण १. ९५
 अवसमर्थ २. १९७
 अवसिद्ध २. २८८
 अवसिद्धता १. ३८
 अवसिद्धि १. ४४
 अवस्ति २. १५७
 अवस्थविदितज्ञान २. २३७
 अहंकार ३. ६१, ६२
 अहंकारास्पद ३. ६१
 अकार १. ९२
 आगम १. १२५, १३१; २. ८१, ८७,
 ३००, ३. ४३
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४६
 आगमाभास २. २९९
 आत्मग्रह ३. ५०
 आत्मद्रव्य ३. १६
 आत्मप्रतीति ३. ३९
 आत्मबहुत्व ३. ६३
 आत्मब्रह्म १. ९३
 आत्मरूप २. १६९, १७०
 आत्मवत् ३. ५४
 आत्मत्वजाति ३. ५५
 आत्मविशेषगुण ३. ८४
 आत्मसिद्धि ३. ३३, ३६
 आत्मा १. २०४; २. २४३; ३. २७,
 ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ५१,
 ५२, ५५, ५७, ५८, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ७१, ८०, ८४, ९३
 आत्माऽद्वैत ३. ७३
 आदिवाक्य १. २४, २७
 आदिवाक्यात् १. १६
 आदित्यगत्यनुमान १. ११५

आद्यकर्म ३. ६५
 आचार २. १६९
 आत २. ८७
 आतवचनात्मक २. ८१
 आतशब्द २. १४६
 आतस्वरूप २. ८७
 आतो २. ८७
 आतोक्त २. १४६
 आर्थिका ३. ९६
 आर्हत १. ३७, १२५, २. २४३; २७३
 आलम्बन १. ७१
 आलोक १. १६९
 आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २५४, २६९
 आश्रयासिद्ध २. १२९, २५३, २६१
 आश्रयासिद्धिव्यधिकरण १. ३८
 आश्रयैकदेशसन्दिग्ध २. २५५
 आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २७०
 आश्रयैकदेशासिद्ध २. २५३, २६८
 इन्द्र ३. १९
 इन्द्रिय १. ३२, १३४; ३. २७
 इन्द्रियज्ञान १. १३४
 इन्द्रियनिबन्धन १. १३४
 इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष १. १६०
 इतरेतराभाव १. १८५
 इतरेतराश्रय १. ८२
 इदंप्रत्यय ३. ५३
 ईश्वरज्ञान १. १०५, १०६
 ईहा १. १६०, १६१, १६२
 उपसामग्रीक २. ६१
 उत्तममूर्ति २. १३६
 उत्तरचरानुपलब्धि २. ७६
 उत्तरचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 उत्तरवाद ३. १२३
 उत्तेजित १. १४१
 उत्पत्त्यादि २. २१९
 उत्पलपञ्चाशतव्यतिमेदवत् १. १०८

उत्पाद २. २०७, २१९
 उत्पाद-विनाश-प्रौढ्य २. २१९
 उत्पादव्ययप्रौढ्य ३. ८६
 उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकत्व २. २१७
 उत्पादहेतु २. २०७
 उत्पादादि २. २१९
 उत्प्रेष १. ६४
 उपकरण ३. ९४
 उपकार २. १६९, १७०, १८२, १९२, २१३
 उपक्रिय २. १७१
 उपनय २. ४८, ६८
 उपनयनिगमनाभास २. २९८
 उपनायाभास २. २९८
 उपमर्द १. ६९
 उपमान १. १२५, १२६, १९६; २. ९,
 १०, ११, ८०
 उपयोगस्वभाव ३. ५३
 उपयोगात्मक ३. ५७
 उपलब्धिलक्षणप्राप्त २. १८०
 उपसर्गमेद ३. १७
 उपादानकारण ३. ३३, ३४
 उपादानभाव ३. ३५
 उपादानलक्षण ३. ३५
 उपादानोपादेय ३. ३४
 उपादानहानोपेक्षावृत्ति ३. २६
 उपादेय १. ४२
 उपाधि १. १०६; २. ३४, २८३
 उपेक्षणीय १. ४२
 उभयासिद्ध २. ९६, २५८
 ऊर्ध्वतासामान्य २. ८, १८६, १८७, १९१
 २०९, ३. ७
 कर्मिषद ३. ८४
 कह २. २०
 अञ्जुसूत्र ३. २३, २४
 अञ्जुसूत्राभास ३. १६
 व्यकारणत्व २. १४९

एकत्व ३. ११	कल्पनाक्षिपिनिर्मित २. २३५
एकदेश ३. ३	कमलाहारवत् १. २११
एकशैशासिद्ध २. २५६	कषाय ३. ८९
एकप्रत्यवधारमैरूपविकल्प २. १४२	काकदन्तपरीक्षा १. २७
एकवत्स्वात्मन् २. १६९	काया ३. ३०
एकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादी १. ३१	कायाकारणपरिणत ३. २८
एकान्तनिरन्धय २. ७७	कारकमेद ३. १७
एकान्तस्वभाव २. ७९	कारकत्व १. १४९, १५०; २. १२४
एकान्तमित्यत्व २. २७७	कारकसाकल्य १. ४४
एकीकरण १. ६०	कारण २. ६१, ६४, २००
एवंभूत ३. २५	कारणगुणज्ञान १. १११
एवंभूतनय ३. २०, २२	कारणविरुद्धकार्योपलब्धि २. ७४
ऐकान्तिकपार्यक्य ३. १०	कारणविरुद्धोपलब्धि २. ७४
ऐक्य १. १६२	कारणानुपलब्धि २. ७६
ऐक्ययुही १. १५	कारणाऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०
ऐतिह्य १. १२५	कार्य २. ४६, ७६, ९३, २००
ऐन्द्रिय १. ५०	कार्यकरणभाव २. ३६, ६४, ६५, ६६, १२५, १४२, १५०, २०४
औदारिकक्षरीर १. २१२	कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ७०
औदासीन्य २. २२७	कार्यत्व ३. ६६, ६९
औपाधिक ३. ६२	कार्यविरुद्धोपलब्धि २. ७४
औपाधिकत्व ३. ६१	कार्यव्यापकानुपलब्धि २. ७७
कण्टकोद्धार ३. १३१	कार्यानुपलब्धि २. ७६
कथञ्चिन्नादात्म्यलक्षण २. १६९	कार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
कथञ्चिन्नादात्म्यपरिणाम ३. ५५	काल २. ९८, १६८, १७१
कथञ्चिच्चिन्मममिन्म ३. २६	कालक्रम २. २०१
कथञ्चिद्भूमेदमित्यामित्यत्वषष्ठ १. २४	कालत्व २. ९१
कथा ३. १२३, १४२	कालमेद ३. १७
करणत्व १. ४४	कालाव्यापदिष्ट १. १०६; २. २८९
करपल्लवी २. ८७, ८८	कालादि २. १६७, १६८
कर्ता ३. ५२, ६०	कालावस्थितिवाद २. १९२
कर्तृत्व ३. ६०, ६२	काष्ठाम्बर ३. ८०
कर्तृस्मरण २. ९१, ९६	कूटाकूटकार्षापण २. ८१
कर्म १. २०४; ३. ४९, ७४, ७९, ८१	कूटस्थानित्य ३. ५३, ५९
कर्मबाधना. ३. ४५	कृतक्षौरनक्षत्रपरीक्षा १. ५८
कर्माधिपति ३. ३३	कृताभ्यागमकृतप्रणाश ३. ४९
कल्पनाऽऽरोपित ३. १५	

केवलज्ञान १. १८८; ३. १११
 केवलान्वय २. ३९
 केवलावरण १. २११
 केवली १. २११; २. २१६; ३. ७३ ११२,
 ११८
 कोशपानप्रत्यावर्णीय १ ५१
 कौटस्थ्य ३. ५९
 क्रम २ १६८, १९७, २०१
 क्रमनावी ३ ६, १४
 क्रिया २. २३२ ३. ८०, ८२, ८३
 क्रियाऽनाविष्ट ३. २२
 क्रियाविरोध १. १००
 क्रियाशब्द ३. २०
 क्रियैकान्ता ३. ८२
 क्लिष्ट ३. १२९
 क्षणक्षयस्वर्गप्रपणशक्ति १. ५१, ५८
 क्षणक्षयैकान्तप्रसाधन २. २०३
 क्षणपरम्परा ३. ४६
 क्षणभङ्गुरता १. ७८
 क्षणभङ्ग २. १५
 क्षणिक २. १९२
 क्षणिकता २. २४८
 क्षणिकत्व २. २००
 क्षणिकैकान्त २. २००, २०१
 क्षय २. १७३
 क्षयोपशम २. १७३
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ३. ११२
 क्षेत्रलक्षण २. १६९
 खण्डन ३. ७१
 खण्डपरशुः १. १०६
 शगनगुणत्व २ ११८ १२०
 गन्धवृत्ति २. १६०
 गमकत्व २. ३६
 गमकहेतु २. ३९
 गुण १. ४५, ११०, ११५, १६६; २.
 १७०, २११; ३. ६, ८१

गुणप्राप्त्यय १. १६६
 गुणाक्षयविशेष २. १८५
 गुणार्थिक ३. ६
 गुणास्त २. २१२
 गुणित्व २. १६९, १७०, १७१
 गुरु १. १४५
 गुर्वध्ययनपूर्वक २. ९७
 गृहित ३. ५८
 गृह्णित् ३. ९४
 गोचर २. १७७
 गोशब्दत्व २. ११५
 ग्रहण १. ७२
 छात्र १. १५६
 छात्रक १. १११
 चक्षुः १. १३४, १३६, १५२
 चक्षुष १. ४७
 चतुरस्र ३. ११५
 चरमशरीरी ३. ९७
 चित्रकार २. १९०
 चित्रज्ञान १. २९
 चित्रैकज्ञानवत् २. २०९
 चेत १. १४५
 चेतन ३. ५७
 चेतनक्रिया १. २१४
 चेतना ३. ३७
 चेतनासमवाय ३. ५७
 चेतनत्व ३. ५३
 चैतन्य ३. ९८, ३०, ३१, ३३, ३७, ५२
 चैतन्यसमवाय ३. ५३
 चैतन्यस्वरूप ३. ५२, ५७
 चैतन्यात्म्य ३. ८
 चौरशब्द २. १४०
 छन्द २. १०१, १०३
 छाया १. १६७, १८७; २. ६२
 जड १. १०६
 जग ३. ११०

अयघोषणा ३. ११०
 अयपराजय ३. ११५
 आतिशब्द ३. २०
 आतिस्मृति २. ९१
 आत्यन्तरूप १. २४
 जिगीषु ३. १०७, १०९, ११०, ११२
 ११३, ११५
 जिगीषुगोचरवादकथा ३. १०५
 जिगीषुषाद ३. १२६
 जीव ३. १४, २७
 जीवतत्त्व ३. ६३
 कथनमुक्त ३. ८१
 जैमागमप्रवीण ३. ८९
 क्षातत्व २. ३९
 क्षति १. १००; ३. ४२
 ज्ञान १. ११, ३१, ६५, ७६, ९३, १००,
 १०३, १०६, १०८; ३. ३७, ५५,
 ५८, ८१, ८२
 ज्ञानक्षण ३. ५१
 ज्ञानमात्रक्षण १. २३
 ज्ञानातिशय १. ३, ८
 ज्ञानान्तरङ्गेयता १. १०८
 ज्ञानावरण २. १०३; ३. ८१
 ज्ञानैकान्त ३. ८२
 ज्ञापकहेतु २. ३९
 तत्त्वसंभव ३. ७८
 तद्वपुत्रत्व १. १७६; २. ३४
 तत्त्वचतुष्टयवाद ३. ३७
 तत्त्वनिर्णय ३. १४२
 तत्त्वनिर्णयानुपपत्ति ३. १२०
 तत्त्वनिर्णिनीषु ३. १०७, १०८, १०९,
 ११०, १११, ११२; ३. १४२
 तत्त्वार्थअज्ञान २. ७७
 तथोपपत्ति २. ४९
 तथ्यपदार्थक्याति १. ६५
 तदाकार २. १७४

तदुत्पत्ति १. १६, १८; २. ६३, १७४
 तदुत्पत्ति २. १६९
 तद्वहणपरिणाम १. ९२
 तद्व्यवृत्ति १. ६२
 तन्त्राभूतरीय १. ९२
 तम १. १६७, १८५
 तमःपरमाणु १. १७७
 तमस १. १६८
 तमोद्रव्य १. १७९
 तर्क १. १३८; २. ७, २०, २४०
 तर्कनिराकृतसाध्यवर्माविशेषण २. २४२, २४३
 तर्कप्रामाण्यस्थापन २. ८०
 तर्कभाषा १. ५२
 तर्कविकल्प २. २२, २३
 तर्कभास २. २४०
 तार्किकता ३. १४
 तादात्म्य १. १६; २. ६३
 तादात्म्यरूप १. ८४
 तिस्रि २. ९७
 तिस्रि १. १६७
 तिर्यक्सामान्य २. ८, ९, १८५, १८७; ३. ७
 तिर्यक्सामान्यालिङ्गी २. २३९
 तीर्थकरजननी ३. १००
 तीर्थनाथ १. १९९
 तीर्थिक १. ४३, ३. ५,
 तीर्थेश १. ६,
 तेज ३. २७
 तेजस्यता १. १३८
 तेजस्यत्व १. १३८
 तेजस्यसारी १. २१४
 त्रिकाकस्यायी ३. १७
 त्रिनेत्ररूप १. २००
 त्रिरूपत्व २. १५७
 त्रिरक्षणक २. ८०
 त्वयिन्द्रिय १. १५६

दर्पणाकार ३. ६२
 दर्शन १. ३१ ५८, ५९, १६०, १६२,
 २. २३७
 दशावयव २. ५३
 दाक्षिणात्य २. १४०, १४१
 दिक्पट ३. ९३
 दुःखनिवृत्त्यात्मक ३. ९२
 दुर्नय ३. १, ५
 दुष्टनय ३. १
 दूषण ३. ४५, १०६, १३८, १४०
 दूषणवचन ३. १०६
 दूषणोद्धरण ३. १३२
 दूष्यानुवाद ३. १२३
 दृश्यविकल्प १. ६०
 दृष्टविशेष २. १७३
 दृष्टान्त २. ६८, २८८, २९१
 दृष्टान्ताभास २. २९१
 देवद्रव्यभक्षण २. ७७
 देश २. १६९
 देशक्रम २. २०१
 देशभाषा २. ८८
 दोष १. ११५
 द्रव्य २. १९१; ३. ६, ७, ८, ९, १३,
 १४, १७, ७१, १०४
 द्रव्यत्व ३. ११, १४
 द्रव्यत्वात्मकत्व ३. १३
 द्रव्यरूपता २. २१९; ३. १७
 द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षा २. १९७
 द्रव्यस्थितपर्यायस्थित ३. ६
 द्रव्याक्य २. १६९
 द्रव्यात्मना २. २१८
 द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्व २. ११८
 द्रव्यार्थपर्यायार्थ ३. ६
 द्रव्याधिष्ठित १. १६२
 द्रव्यार्थिक ३. ६, ८. १६.

द्रव्यार्थिकगुण २. १७०
 द्रव्यार्थिकनय २. १६९
 द्रव्यार्थिकमैद ३. ७
 द्रव्यांश २. २००
 द्रष्टा ३. ६०
 धर्म २. २८, ७९, २१२, २१४
 धर्मधर्मनिमित्त ३. ८४
 धर्मविशेषधर्मपरीतसाधन २. २८१
 धर्मस्वरूपधर्मपरीतसाधन २. २८१
 धर्मी २. २८, २१२, २१४, २६३
 धर्मोपकरण ३. ९४
 धर्म्यपेक्षा २. २१२
 धारणा १. १६०, १६१
 धाराबाहिर्ग्रन्थ २. ७
 ध्वनि २. १०८, ११८
 जगद्योगिनी ३. १४
 नय १. १३; ३. १, २, ३, ४, ५, ६,
 २०, २६,
 नयतत्त्व ३. १
 नयवाक्य २. १७२; ३. २५
 नयसतमग्री ३. २६
 नवाभास ३. ५
 नयायतत्व २. १६७
 नश्वर २. २०३
 नाश १. १७०
 नाशहेतु २. २०३
 नास्तित्व २. १५७
 निगमन २. ४८, ६८
 निगमनाभास २. २९८
 निग्रहस्थाननिर्णय ३. १४२
 नित्यत्व २. २९८, ३. ५१
 नित्यत्वैकान्त २. २४८
 नित्यपरोक्षबुद्धिवादी १. ३१
 नित्यानित्यात्मक २. २१७
 नित्यानित्याथैकान्त ३. ५

निम्बानिम्बानेकान्त २. २२१

निम्बैकान्त २. २०२

निम्बैकान्त २. २१३

निर्दोष १. ४१

निर्दोष १. ६४

निर्मितकारण १. १७३

निर्मिताधीनात्मलाभाय १. २०२

नियतहेतुकत्व २. १३६

नियोग २. १०१

निरर्थक ३. १२९

निराकार ३. ५२

निराकृतसम्बन्धधर्मविशेषण २. २४१

निर्दोष १. १९८

निवर्त्यविकारात्मक ३. ३२

निर्वाण ३. ५० १०२

निर्विकल्पक १. ३१, ५४, ५९; २. २३७

निर्व्यापार २. ६४

निर्हेतुकत्व ३. ७७

निश्चय १. ११७; ३. २०

निश्चयस्य ३. ८३

निश्चिताभ्याधानुपपत्ति २. ३४

निषेध २. १३०

निःस्वभावत्व १. ९४

नेयर्थ ३. १२९

नेयम ३. ८, ९, २३

नेयमदुर्नय ३. १०

नेयमाभास ३. १०

नेराभ्य ३. ५१

नेहर्म्यमीमांसा २. ११२

न्यायमार्गानुयायो १. १६७

न्यून ३. १२९

पक्ष २. २६९, २९०

पक्षदोष २. २८८

पक्षधर्म २. २८

पक्षधर्मता २. ८५

पक्षधर्मतासंहाररूप २. ४४

पक्षधर्मत्व २. ३२, ३५, २६९

पक्षप्रतिक्षेप १. ३६

पक्षभास २. २४८

पक्षविपक्षव्यापक २. २७७ २७९, २८५

पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २७९, २८६

पक्षव्यापक २. २७९, २८५

पक्षशुद्धि २. २९८

पक्षसपक्षविपक्षव्यापक २. २८४

पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५

पक्षसपक्षव्यापक २. २८५

पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापक २. २८५

पक्षादिशुद्धि २. १३

पक्षाभाव २. २४१

पक्षैकदेशवृत्ति २. २७९

पक्षैकदेशासिद्ध २. २५०

पक्षैकदेशासिद्धता १. ३८

पञ्चलक्षणकहेतु २. ३२, ८०

पञ्चोलम्भन ३. १०७

पद २. १२१

पदार्थ २. २०२

पदार्थप्रतिनियमप्रमिद २. २२४

परतत्त्वावबोधन ३. ११०

परद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५

परपक्षप्रतिक्षेप ३. १२० १३६, १३९

परप्रतिपत्ति ३. १२८

परमाणु १. ७७, ७८, ८४, ९०; २. २९२

परमार्थवृत्ति २. २३५

परलोक ३. ४९

परलोकिन् ३. ४६, ७२

परसंग्रह ३. १२

परस्परपरिहार १. २११

परस्परानुयायिविकारवत्त्व ३. ३४

परस्पराभाव २. १२८, १३५, २०४

परस्पराश्रय १. ७७

पराजय ३. १३१

पराधत्त्व २. २२२

परामवभासकज्ञान २. २३७
 परार्थ २. २७, ४७
 परार्थानुमान २. २९४; ३. ११८, १३२
 परार्थानुमानाभास २. २४१
 परिक्षेद्य २. १७७
 परिणाम ३. ५२
 परिणामो २. २४३; ३. ५२
 परोक्ष १. १२३, १२४; २. १९, १७३, ३००
 परोक्षाभास २. २३९
 परोपगम २. ४३
 पर्याय २. २११, २१२; ३. ६, ७, ८,
 १४, १६, १७, ७१
 पर्यायस्वाविशेष ३. १३
 पर्यायभेद ३. १९
 पर्यायवद् ३. ९
 पर्यायशक्ति २. १९७
 पर्यायशब्दपेक्षा २. १९७
 पर्यायशब्द ३. २४
 पर्यायाख्यविशेषस्वरूप २. १८६
 पर्यायात्मना २. २१८
 पर्यायादिदेश १. १६२
 पर्यायादिष्ट २. १७७, ३. ६, १६
 पर्यायादिकनय २. १६९
 पर्यायांश २. २००
 पुर्वुदासपक्ष १. १२९
 पाप ३. ७४
 पापानुबन्धि ३. ७४
 पारमर्ष ३. ३००
 पारमाधिक १. ९७, १३३, १६५, १६६,
 ३. १७
 पारमाधिकप्रत्यक्ष २. २३८
 पारमाधिकप्रत्यक्षाभास २. २३८
 पारोक्ष्य १. १०३
 पार्थक्य ३. १०
 पुण्य ३. ७४

पुण्यानुबन्धि ३. ७४
 पुद्गल २. ११८
 पुद्गलैकतत्त्ववाद ३. ३७
 पुरन्दर ३. १९, १००
 पुरुष ३. ६०
 पुरुषभेद ३. १७
 पुरुषस्थितिरूप २. २७५
 पूजातिशय १. ३, ७
 पूर्वचरानुपलब्धि २. ७६
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 पृथिवी ३. २७
 पृथिवीवादिजाति ३. ५५
 पृथिव्यादि ३. ५४
 पौद्गलिक २. १०४, ११८, ३. ७९
 पौद्गलिकत्वसिद्धि २. १२०
 पौद्गलिकदृष्टवान् ३. ५२, ७२
 पौरुषेय १. १९६, २. १०१
 पौरुषेयी २. ९२
 प्रकरण २. २९०
 प्रकरणसम २. २९०
 प्रकृति ३. ६०
 प्रकृतिविकारस्वरूप ३. ८०
 प्रतिक्षणभङ्गुरभाव २. १९२
 प्रतिक्षणविनश्यत् ३. १७
 प्रतिज्ञा २. ६८
 प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धता १. ३८
 प्रतिनियत २. १७३
 प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व २. १७४
 प्रतिपक्ष २. २९०
 प्रतिबन्ध २. ५४
 प्रतिबन्धक १. १७६, २. १२५, १३५, १३८
 प्रतिबन्धकापगम २. १७४
 प्रतिबन्धकाभाव २. १२५, १३१, १३३
 प्रतिबिम्ब ३. ६२
 प्रतिमा १. १८९

प्रतिवादी ३. १०५, ११३, १२०, ३. १४०
 प्रतिभ्यक्सदसपरिणामलक्षण ३. ७
 प्रतिषन्धान ३. ६६
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१
 प्रतीति ३. ५७
 प्रतीयमान ३. ११५
 प्रतीयमानत्व १. ९३, ९५
 प्रत्यक्ष १. ५८, ५७, ९५, १२३, १२५,
 १३०, १३३; २. १४, १९, २२,
 २३, ३०, ४७, ७१, ८१, १२९,
 १७३, ३००; ३. २८, ३९
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 प्रत्यभिज्ञा १. १२६. २. १९, ८०. १०४,
 २१२
 प्रत्यभिज्ञान १. ३५, ७२, १३०, २. २,
 ९१, १०४, २३९, २७५, ३. ४१
 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ३
 २४२, २४६
 प्रत्यभिज्ञाभास २. २३९, २४८
 प्रत्यवाय २. ११७
 प्रत्यात्मवेद्य ३. ५४
 प्रत्यारम्भक ३. ११३, १२०
 प्रत्यासृत्य २. १९०
 प्रथमप्रवृत्ति १. ११८
 प्रवान २. २६७, २६८, ३. ६१
 प्रवक्ष १. ६९, १७०. १७१, २. २०७
 २७७
 प्रवृत्ताभाव १. १८५; २. १२८, १३५,
 १३६
 प्रवृत्त्य १. ९३, ९४, ९५, ९७
 प्रमथपति १. १९९
 प्रमाण १. १३; २. १७३, २२६; ३. २,
 ३, ३९
 प्रमाणत्व १. ९९
 प्रमाणनयसप्तमङ्गी २. १५३

प्रमाणफलस्यवस्था २. १३१
 प्रमाणफलस्यवहार २. २३५
 प्रमाणफलस्यवहति २. २३५
 प्रमाणलक्षण २. ७
 प्रमाणवाक्य २. १६७, २४२, ३. २५
 प्रमाणसप्तमङ्गी ३. २५, २६
 प्रमाणाभाव १. १२९
 प्रमाणाभास १. १९, २. २३७
 प्रमाणाविरामिका १. १९९
 प्रमाणाविरोधवाक्य १. १९८, १९९
 प्रमाणापेक्ष २. १८४
 प्रमाता २. २२९; २३२; ३. २७. ४४
 प्रमातृ १. ९९, ३. ५४
 प्रमित १. ९९
 प्रमिति २. ४२, ४३
 प्रमेय १. ९९
 प्रयोजन १. १३, १५
 प्रवर्तकज्ञान १. १११
 प्रवर्तकत्व १. ५७
 प्रसङ्ग १. ५५, २. २७२, २७३
 प्रसङ्गविवर्त्य १. ५५
 प्रसङ्गविवर्त्यात्म्य २. २७२
 प्रसङ्गसाधन २. २७१
 प्रसज्यपक्ष १. १२९
 प्रसिद्धसम्बन्ध २. २४२
 प्राकट्य १. १०४, १२०
 प्रागभाव १. १८५, २. १२८, १३५, १३६,
 २७७
 प्रागभासत्वभाव २. १९७
 प्रागभ्यवरोपण ३. ७४
 प्राणित्व ३. ७६
 प्राप्तिम १. ४९, १२५. १३२
 प्राप्यकारित्व १. ४७

प्राप्यकारी १. १३४
 प्रमाणिकी २. २६४
 प्रामाण्य १. १०९, ११०
 प्रामाण्यनिर्णय १. १२०, २. ३०
 प्रामाण्यसिद्धि ३. १३३
 प्रारम्भक ३. १०५, ११२, ११५, १२०
 प्राक्कनिकप्रसिद्धि ३. ७
 फल २. २२७, ३०१; ३. २६
 फलाभाष २. २३६, ३०१
 खन्व ३. ६३
 बहुविषय ३. २३
 बाधक १. ६९
 बाधकत्व १. ६५
 बाधकाभावज्ञान १. १११
 बाध्यमान ३. ४१
 बाह्याव्याप्ति २. ५२
 बाह्यार्थपलापिज्ञान २. २३७
 बाह्येन्द्रियत्व १. १३४
 बुद्धि १. १२३, ३. ८१, ८२, ८४
 बुद्धिक्षणपरम्परा ३. ४३
 बुद्धिप्रतिबिम्ब २. १४२
 बुद्धिप्रतिबिम्बात्मा २. १४८
 बुद्धयारूढ २. २५
 बोध १. १२३
 बोधमार्ग ३. ८
 ब्रह्म १. ९५
 ब्रह्मसंबोधन २. १२१
 ब्रह्मात्मा १. ९५
 भूत २. १५३
 भव १. १६६
 भवप्रत्यय १. १६६
 भव्य ३. ९७
 भागासिद्ध २. २५२
 भाव १. १६८, २. १२८, २०७
 भावजननक्षमर्थ २. १२८
 भावना १. १०१

भावलक्षण २. १२८
 भावाभासोभयात्मक २. १३९
 भाविबस्तुसंवेदन १. ११७
 भावावर्गणा २. ११८
 भूत ३. ३०
 भूतचतुष्टय ३. १५
 भूतसमुदय ३. ३०
 भूतसर्ग ३. ३८
 भूतानितर्य ३. २७
 भूभूधरादिबुद्धिमद्विधेयम् १. ११९
 भूयोदर्शन १. १२७
 मेद १. १६२; २. २१२
 मेदाकृताति १. ६५, ७०
 मेदाप्यारोप २. १६७
 मेदाप्रतिभाष १. ७२
 मेदामेद २. २००
 मेदामेदानेकान्त २. २२४
 मोक्षा ३. ६०, ६२
 मोक्षतृष ३. ६०, ६२
 भोगायतन ३. ८४
 भोगायतनत्व ३. ३८
 भौतिक १. ३२
 भ्रान्त ३. ४१
 भ्रान्ताभ्रान्त २. २००
 भ्रान्ति २. १५
 मति ३. १११
 मदक्षति ३. २९
 मन १. १३४, ३. ६३, ७०
 मनःपर्याय ३. १११
 मनःपर्यायज्ञान १. १८८
 मनस १. ३४
 मन्त्र १. १४९, १५०
 महाप्रातिहार्य १. ७
 महासामान्य ३. १२
 मानस १. ५०, १३२
 मानसप्रत्यय १. १०५, ३. ४१

भाषतुषादि ३. ९८, ९९, १००
 मिथ्या १. ९३, ९५
 मिथ्यात्व १. ९३ ३. ८९
 मिथ्याज्ञान ३. ४
 मुक्त ३. ६०
 मुक्ति ३. ८१, ८४
 मूर्तत्व ३. ६७, ७०
 मूलातिशय १. ८
 मैत्रतनयत्व २. २४०
 मोक्ष ३. ६३, ६५, ८१, ८८, ८९, ९१,
 ९२, ९३, ९६
 मोक्षावस्था ३. ९१
 मौलहेतु २. २७२
 ध्यार्थत्व १. १२०
 यथार्थत्वाययार्थत्व २. १५१
 बह्वृच्छाशब्द ३. २०
 बाह्यिक २. १०४, १०७, १०८, ११०
 योगसत्त्व १. ५०
 योग्यता १. १५३
 योग्यपथ १. ६५, २. १६८, २०१
 रश्मि १. १४१
 रश्मिचक्र १. १३६
 राग ३. ९१
 रूप २. १७१
 रूपादि ३. ५४
 लब्धि ३. ९८
 लब्धिलक्षण १. ३२
 लिङ्गभेद ३. १७
 लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 लोकप्रतीति २. २४५
 लोभ्याश्रानिर्विह्वलप्रवण ३. २८
 लौकिकस्यैव ३. २८
 छचन ३. १२८
 बध्यघातकभाव १. १८२
 वनस्सति ३. ७६
 वपुषन्मयत्व १. २००

वस्तु २. १३२, १५२, २०९, २१७, ३.
 ३, ४, ५, ९
 वस्तुधर्म ३. ७७
 वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्व ३. ३
 वस्तुविशेष ३. ७७
 वस्तुत्व ३. ४
 वस्तुत्वज्ञाता ३. ३
 वस्तुत्वविषय ३. २६
 वस्तुत्ववेदशास्त्रानिमित्ति ३. २६
 वाक्य २. १२१
 वागतिशय १. ८
 वाचक २. ११३, ११५, १२२ १६९
 वाचकत्व २. १४२
 वाचा २. ९३
 वाच्य १. १२२, ३. ११५
 वाच्यवाचक २. १५०
 वाच्यवाचकता २. १४२
 वाच्यवाचकभाव १. १६, १८, २. २०
 १२३
 वाच्यवाचकभावसंबन्ध १. १९
 वाच्यवाचकसंबन्ध २. २०
 वाद ३. १०५, १०५, १०६, ११८ १४२
 वादन्याय ३. १३१
 वादस्थानक ३. १२३
 वादाभास ३. १४१
 वादारम्भ ३. १०७
 वादिन् ३. ११३, १२०
 वादी ३. १०५, १२०
 वायु ३. २७
 वायना २. १७, १८८, ३. ८०
 विकल १. १६६
 विकलादेश २. १६७, १७२
 विकलादेशस्वभाव ३. २६
 विकलादेशस्वरूप २. १६७
 विकल्प १. २४, ५१, ५४, ५८; २. २२
 ४३, १२९, १३०, २६३. २६४

विकल्पसिद्ध २. ४३, २६५
विकल्पसिद्धधर्मिस्थापन २. ८०
विकल्पसिद्धि २. २६६
विचित्रकर्मविपाक ३. ३८
विज्ञानक्षण २. २००
विद्या १. ९५
विधायक १. ९५
विधि २. १३०
विगात २. २०४, २०९, २१९, ३. ६६
विनाशकल्प २. २०९
विपक्षज्यापक २. २७९
विपक्षासत्त्व २. ३२, १५७
विपक्षैकदेशवृत्ति २. २७८, २७९, २८५
विपरीतक्याति १. ६४, ७२, ९४
विपरीतप्रत्यय १. ६५
विपरीतव्यतिरेक २. २९४
विपरीतव्यतिरेकत्व २. २९७
विपरीतान्वय २. २९४
विपर्यय १. ३१, ६४, २. २३७, २३८
विप्रतिपत्ति ३. १३३
विभक्त २. २३८
विरुद्ध २. २०२, २७७, २७९, २८८
विरुद्धकारण नुपलब्धि २. ७८
विरुद्धकारणोपलब्धि २. ७२
विरुद्धकार्यानुपलब्धि २. ७८
विरुद्धकार्योपलब्धि २. ७२, ७४
विरुद्धता १. ३८, ४०
विरुद्धत्व २. २८१, ३. १२०, १३७
विरुद्धत्वोद्भावन ३. १४१
विरुद्धधर्माध्यस्तत्व २. १७७, १८४, २१७
विरुद्धधर्माध्यास १. ५५, ६२, ८५, २. १८४, २१३, २१४, २२२
विरुद्धधर्माध्यासितत्व २. १४२
विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ०. ७२
विरुद्धमेघ २. २७९
विरुद्धलक्षण २. २७५

विरुद्धधर्माध्यास २. २८८
विरुद्धधर्माध्यासोपलब्धि २. ७८
विरुद्धधर्माध्यासोपलब्धि २. ७२
विरुद्धधर्माध्यासोपलब्धिरूप २. २७२
विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७८
विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७२
विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७८
विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि २. ७२
विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि २. ७२
विरुद्धोपलब्धि २. ७०, ७२, ७४
विरोध २. २००, २२१, ३. १०४, १०५
विरोधगति २. २००
विरोधित्व २. २०४, २०९
विवक्षा २. ८५, १४६
विवाद ३. १३४
विवेकक्यातिवादी १. ६४
विशिष्टाकार २. १८५
विशेष २. १४२, १७७, १८४, २१०, ३. ७
विशेषगुण ३. ८०
विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध १. १६९
विशेषणासिद्ध २. २५२, ३. ४२
विशेषणीभाव २. २०४
विशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
विशेषणपर्याय ३. ६२
विशेषमात्र २. ३०१
विशेषनक्षण २. १४२
विशेषानुपलब्ध २. २९०
विशेष्यसासिद्ध २. २५२
विशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५६
विषय १. ९३, १६०, २. १७७, ३. २७
विषयग्रहण ३. ३७
विषयान्तरसंचार १. १०८
विषयभाषा २. २३६, ३००, ३०१
विषयी १. १६०
विषयोपदर्शकत्व १. ५७
विषंवाद २. २१
विसदृशपरिणाम २. ८, १८२

वीतराग २. २४३
 वीतरागवाद ३. १०५
 वीतरागविषयवादकथा ३. १०५
 बुद्धव्यवहार २. १२४
 वेदाध्ययनवाक्यस्य २. ९१, ९७
 वैकल्पिकविज्ञान २. १४२
 वैकल्पिक २. २६४
 वैचित्र्य ३. ७७
 वैधर्म्य २. २९१
 वैधर्म्यप्रयोग २. २९७
 वेपरीत्य १. ६४, ६५, ६९
 वैलक्षण्य २. १५
 वैसृष्ट्य २. १२
 वैसृष्ट्यपरिणाम २. १८४
 वैसृष्ट्यविवर्तलक्षण ३. ७
 व्यञ्जनक २. १०७, १०८
 व्यञ्जनकत्व २. १८२
 व्यञ्जन ३. ८
 व्यञ्जनपर्याय ३. ७, ८
 व्यञ्ज्यमान २. ११०
 व्यतिरेक २. ६५, ६७, २००
 व्यतिरेकव्याप्ति २. २६
 व्यधिकरण २. ९६
 व्यधिकरणासिद्ध २. ९६, २५१, २५९
 व्यधिकरणासिद्धत्व २. २५१
 व्यभिचार १. ३८, ४०
 व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध २. २७०
 व्यर्थविशेषणासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेषणकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थविशेष्यासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थैकदेशासिद्ध २. २७५, २७०
 व्यवसाय १. ५९, ६०
 व्यवसायजनकत्व १. ५७
 व्यवसायस्वभाव १. ५०
 व्यवसायस्वभावात्त्व १. ५७

व्यवहार ३. २३
 व्यवहारभूमय ३. १५
 व्यवहारजनक ३. १४
 व्यवहारनयामास ३. १५
 व्यवहारमात्र ३. २०
 व्यवहारस्य १. ९७
 व्याकरणसंस्कारहीन ३. १२९
 व्याख्यान २. १०१
 व्यापकत्व ३. ६३, ६५, ६८
 व्यापकविकल्पोपलब्धि २. ७४, २७२
 व्यापकानुपलब्धि १. २७; २. ७६, ७७, १९२
 व्याप्ति २. ५, २०, ३४, ५४, ८३, २४०
 व्याप्तिकाल २. २८
 व्याप्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
 व्यावृत्तरूप २. १८५
 व्यावृत्तस्वरूप २. १४९
 व्यावृत्ति १. ६२
 व्यावृत्तिभेद २. २३१
 व्याप्तमय ३. ५
 व्युत्पत्तिभेद ३. २४
 शक ३. १९
 शक्ति १. ९०. २. १२३, १२५, १३३, १३८, १३९, १७८
 शक्तिपक्ष २. १३८
 शब्द १. २४, २. ८१, ८५, ९९, १०४, १०७, १२२, १४२, १५०, १५१, १५२, १६९, १७१, १७२, २४३
 शब्दत्व २. ११४
 शब्दनय ३. १७, १९, २२, २४
 शब्दनयामास ३. १८
 शब्दभक्षण २. १०८
 शब्दामास ३. १८
 शब्दादी १. १६, २. ११३, १४९, १४४
 शरीर ३. २७, ३७, ३८, ६६
 शरीरपरिमाण ३. ६७, ७०
 शरीरपरिमाणता ३. ७१

सरीरावयवी ३. ३०
 शाब्द १. १९६
 शाब्दानुमान १. ९२
 शामरव १. १०६
 शास्त्र १. १३
 शिवकर्तृत्व १. २१०
 शून्य १. ९७
 शून्यात्मता १. ८८
 शृङ्गमाहिक १. ७१
 श्रावणत्व २. १०४, १११
 श्रुत २. ८९, ३०. १११
 श्रुतप्रमाण ३. १
 श्रुति २. ९२, ९६
 श्रोत्रिय २. ८९
 श्रोत्र १. १५५
 सङ्ख्याभेद ३. १७
 संग्रह ३. ११, २३
 संग्रहमयार्पण २. १८४
 संग्रहभास ३. १४
 संज्ञासंज्ञिसंबन्ध २. ९
 संदिग्धविशेषणासिद्ध १. २५६
 संदिग्धविशेष्यासिद्ध २. २५६
 संदिग्धसिद्ध २. ९६
 संदिग्धालोकान्तिक २. १९५, २००
 संदिग्धाश्रयासिद्ध २. २५४
 संदिग्धाश्रयैकदेशासिद्ध २. २५४, २६९
 संदिग्धासिद्धत्व २. ९६, २५५
 संदेहोत्पादन १. २६
 संप्रदायान्तरचछेद २. ९६
 संबन्ध १. ८४
 संभव १. १२५, १३१
 संभवैतिहा १. ११
 संयोग १. ८४, २. १०९, २०४
 संयोगिद्रश्मिब्ध ३. २०
 संवाद २. २१

संवादक १. ११८, ११९
 संवादकज्ञान १. १७७
 संवादिवेदन १. १११
 संवेदन १. ४९
 संशय १. ३१, ७५, ११८, १६२
 संसर्ग २. १६९, १७०, १७१
 संसारावस्था ३. ९१
 संसारी ३. १४, ६०
 संस्कार २. १०८
 संवृतसकलविकल्पावस्था १. ५०
 स्वर्ममीमांसा २. ११२
 स्वर्ममीमांसाकृत १, ९
 सकल १. १६६
 सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेप १. १८८
 सकलादेश २. १६७, १७१
 सकलादेशस्वभाव ३. २५, २६
 सकलादेशस्वरूप २. १६७
 संकेत १. २१, २. १२२, १४०
 सङ्ख्याभास २. २३६, ३८०
 सत्क्याति १. ९३
 सत्ता ३. १२
 सत्त्व २. १९२, २०० २०२, २२१, ३. ११
 सत्त्वाद्य ३. ८
 सदसदनेकान्त २. २२१, २२४
 सदृशपरिणाम २. १८२, १८४, १८७, १८८
 सदृशपरिणामात्मक २. ८, ११५
 सन्तान १. ४५, ४६, ४९, ५१, ८४, ८६
 सन्तागत्य ३. ८६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५७
 सन्दिग्धाश्रयासिद्धि २. २६९
 सन्दिग्धैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्देह ३. १३२, १३३, १३४
 सन्निकर्ष १. ३१, ४२, ४४, २. २३७

सन्निकर्षादि २. २३७
 सपक्ष २. ३८, २७७, २७९
 सपक्षविपक्षैकदेशादिति २. २८५
 सपक्षव्यापक २. २८६
 सपक्षसत्त्व १. ३२, ३७
 सपक्षैकदेशादिति २. २८५
 सप्तमञ्जी २. १५२, १५३, १६१, १६७,
 ३. २५
 सभापति ३. ११७, ११८, १२५
 सभ्य ३. ११०, ११७, ११८, १२३
 समभिरुद्ध ३. ११, २०, ५
 समभिरुद्धनय ३. १९
 समभिरुद्धाभास ३. १९
 समय २. १२२
 समर्थ २. १९७, २१३
 समर्थन २. ४६
 समवाय १. १०३; २. १०९, २३४; ३.
 ५४, ५५
 समवायिकारण १. १७१, १७३
 समवायिद्वयसाम्य ३. २०
 समानप्रत्यय २. १८२
 समारोप १. ५०, ६३, ७५; २. १४९,
 २३७
 समासनय ३. ५
 सम्यग् १. १५, २. १०९, १६९, १७०,
 १७१, २०४
 सम्यक्क्रिया ३. ८२
 सम्यग्ज्ञान ३. ८०, ८२
 सम्यग्ज्ञानकारणैकान्तवादि ३. ८३
 सम्यग्दर्शन ३. ८०
 सर्वगतत्व २. १७८
 सर्वगतत्वमात्मा ३. ६३
 सर्वगतात्मवादि ३. ६३
 सर्वज्ञ १. ३८, १९१, १९९, २. २४३
 २६१, २८२
 सर्वात्मवत्त्व २. २३२

सर्वाज्ञवाद ३. १२३
 सविकल्पाविकल्पक २. २००
 सहकारि ३. १९२
 सहकारिकारण ३. ३३
 सहकारिभाव ३. ३५
 सहचर २. ६८
 सहचरानुपलब्धि २. ७६
 सहचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 सहभाषी ३. ६, १४
 सहानवस्थान १. १८२, २११
 सावृत्तत्व २. २३५
 सांख्यवह्नारिक १. १३३, १६६
 सांख्यवह्नारिकप्रत्यक्ष २. २३७
 साकार ३. ५२
 साक्षाद्गोक्षा ३. ५२
 सादृश्य २. १५, १७
 साधक २. २३२
 साधकतम १. ४५
 साधन २. ४६, ३. ४५, १०६, १३८, ३,
 १४०
 साधनधर्मविकल २. २९२
 साधननिर्भासिन १. ११९
 साधनवचन ३. १०६
 साधर्म्य १. २९१
 साधर्म्यदृष्टान्ताभास २. २९१
 साधारणानैकान्तिक २. २८७
 साम्य २. २९
 साम्यधर्मविकल २. २९२
 साम्यधर्मविशेषण १. ३६
 साम्या २. २३२
 सामर्थ्य २. १३३
 सामान्य १. ५९, २. २४, १४२, १७०,
 १७८, १८०, १८२, १८४, १८७,
 ३. ७, ११
 सामान्यगोचर १. २२
 सामान्यपर्याय ३. ६२

सामान्यमात्र २. ३०१
 सामान्यरूप २. १४२
 सामान्यरूपता २. १८७
 सामान्यविशेषात्मकाविवर्धनविशेषण
 २. १५०
 सामान्यविशेषोभयात्मक १. २१
 सामान्यविशेषोभयाधार १. २४
 सामान्यस्य २. ११३
 सामान्यार्थक्रिया १. २३
 सारूप्य २. २३१
 सावयवत्व ३. ६९
 सितपट ३. १०७
 सिद्धसाधन २. २४२
 सिद्धान्तविद् २. ८१, ८२
 सिद्धि ३. ८१
 सुख ३. ८८, ८९, ९१
 सुखसंवेदनस्वभाव ३. ९१
 सुखसंवेदनैकस्वभाव ३. ९१
 सुखादि ३. ४१, ४२
 सुमय ३. १
 सुमयवाक्य २. २४२
 सुसमता १. १३६
 सुसममूर्त २. ११८
 सुसममूर्तद्रव्यान्तराप्रेरकत्व २. १२०
 सुरि १. ५८, १५९, २०३
 सैद्धान्तिक २. २३८
 शोपाधि २. २८३
 शोपाधिकृत्य १. १०६
 स्त्री ३. ९३
 स्त्रीनिर्वाण ३. ८०, १०९, १४३
 स्त्रीशरीर ३. ९३
 स्थिति २. २१९
 स्थूलरूप १. ८९
 स्थूललोकव्यवहाराजुभाषी ३. १५
 सर्वज्ञानाश्रयत्व २. ११८

स्पष्टत्व १. १२३, १३३
 स्पष्टप्रतिभास ३. ३९
 स्फोट १. १७६
 स्मरण १. ५५, ७२, ९२, १३०, ३, ४३
 स्मरणनिराकृतज्ञाप्यधर्मविशेषण २. २४२ २४६
 स्मरणाभास २. २३९
 स्मृति २. ३, ४; ३. ४६
 स्थात् २. १५५
 स्थाद्वाद् १. १, १२६, १३४, ३. ५१
 स्थाद्वाद्दी १. १४५
 स्थाद्वादमहासुत्रा १. ४
 स्वदेहपरिमाण ३. ५२, ६३
 स्वद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५
 स्वनिर्णीत १. ४४
 स्वनिश्चित १. ४४
 स्वपक्षसिद्धि ३. १३६, १३९
 स्वपक्षस्थापन ३. १२०
 स्वपरस्त्वसावि १. ३१
 स्वपरस्त्वसितिलक्षणा २. २३२
 स्वभाव २. ४६, ३. ६२, ७६, ७७
 स्वभावमात्रावभासक २. २३७
 स्वभाववाद ४. १७८
 स्वभावविप्रकृष्ट १. १९२
 स्वभावविरुद्धोपकण्ठि २. ७४
 स्वभावहेतु २. ६३
 स्वभावाजुपलब्धि २. ७
 स्वकृपापेक्षा २. २१२
 स्वकृपामास २. २३६, २३७
 स्वकृपासिद्ध २. २५१, २६७
 स्वकृपासिद्धि १. ३८
 स्वरूपैकप्रतिष्ठा ३. ८४
 स्वलक्षण २. १४२, १४७, १८७, १९०
 स्वलक्षणलक्षण २. १४२
 स्वबचननिराकृतज्ञाप्यधर्मविशेषण २. २४२
 स्ववचन कृत्योत्थापन १. ७०
 स्वव्यवसाय १. ९९

स्वयम्बसाधि १. ९९	स्वार्थानुमानाभास २. २४१
स्वयम्ब २. २२२	स्वार्थकदेशनिर्णीति ३. ३
स्वसंबिदित ३. ५	स्वार्थकदेशव्यवसायलक्षण ३. ४
स्वसंवेदन १. ५०, १००, ३. १००	हिंसा ३. ७३
स्वसंवेदनप्रत्यक्ष १. १३, २४३	हेतु १. ३८, २. ३१, ६८, १५७
स्वस्वभावनियत २. २२२	हेतुदोष २. २८८
स्वात्महेतुकत्व ३. ७७	हेतुफलभावप्रवाह ३. ४९
स्वानुरक्तत्वकरण २. १६९	हेतुविशेष्यादिद ३. ४२
स्वापात् १. ३८	हेतुवचनमात्रात्मक २. ४५
स्वामाधिक २. १५१	हेतुस्थापन २. ८०
स्वामाधिकवाच्यवाचकभावसम्बन्ध २. ८५	हेतुस्वरूपाप्रतीति २. २४९
स्वार्थ २. २७	हेतुवाच्य २. २४१, २४९, २५९, २८४,
स्वार्थव्यवसायात्मक ३. २	२८८, २९०
स्वार्थानुमान ३. १३०	हेय २. ४०

५. रत्नाञ्जलिगीतस्वनिर्मितपद्यानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकर्ता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०
अकारादिः पौद्गलिको वर्णः (४. ९) २. ८९
अज्ञानैश्वर्यनिश्चित्ये वादे वादं ३. ११३
अभ्रान्नं भरिचरोचनादिकं १. १३८
अत एव चिलोक्यान्ति सम्यक् १. १४३
अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ २. ९८
अस्थं गमयि आहूत्वे पुरतया य २. २४४
अथ हुमादिक्यवधानमाजः १. १५२
अथ श्रीमदनेकान्तसमुद्घोषपिपासितः २. १४३
अथानुमानादधिगम्य तेषां १. १५६
अथापि मन्यस्व निवेद्यते त्वया १. १५०
अथाऽप्यनुद्भूतया प्रमायाः १. १३८
अथाऽस्तु कस्य तैजसस्य १. १४१
अद्रिचन्द्रकलनेषु १. १३५
अद्रिचन्द्रकलनेषु यैत्यदः प्राक् १. १५१
अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणम् १. ३५
अनुद्भवमप्यनुषो भवेयुः १. १४१
अन्तर्ध्याप्तेः साध्यसंदिग्धिशङ्कौ २. ५०
अप्राप्तार्थपरिच्छेदे १. १४७
अमूढमूषिकाणि १. १४३
अयस्कान्तादनेकान्तं १. १५०
अविवरतिमिरम्यतिकरं १. १४३
अस्ति त्वग्निन्द्रियेणापि १. १५६,
आदिमा यदि तदापि १. १३६
आलोकसाचिष्यवशां १. १४१
आशावासःसमयसमिधां ३. १४४
आश्रयद्वारतोऽप्यस्य १. १५०
इत्थं न चक्षुषि कथञ्चि १. १४३
इत्यपत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां १. १४३
इत्यथान्ते तरगिकिरणभेगिसंपर्के १. १४२
एतदत्र विततीक्रियमाणं १. १४५
एतन्न पुक्तं सतकोटिकाच्च १. १५२
एवं च प्राप्त एवैव १. १५९

कनकनिरुपस्तिग्धां मुहुर्मधुरस्मितां १. १४९
कर्पूरीपरिरम्भाजि १. १५८
कलसाकुलसप्राकागादित्रिविष्टाराम्बरा १. १५३
कश्चिदत्र गदति स्म यत् १४९
कारकत्वमपि यद् न शोभते १. १५१
किं वा न प्रतिभासते साक्षरे १. १५३
किञ्चाऽत्र संवृत्तिमादसम्बदात् १. १४९
कुर्महेऽत्र वयमुत्तरेली १. १३६
कुशतरतया तेषां नो १. १४४
कचित् साध्यनिवृत्त्या तु १. १४७
कृण्वते यदि विनैष सङ्गति १. १५८
क्षुब्धः प्राप्य मतिं करोति १. १३४
क्षुरस्याप्य भोक्तु १. १५१
क्षुर्न तैजसमास्वर १. १३८
क्षुब्धः सस्मतापक्षे १. १३६
चाकचिक्यप्रतीभाषं १. १४३
चामीकरादिरपि पारिवर्त्य १. १३८
चार्वाकोऽप्यक्षमेकं सुगतं २. ३००
चेतः सनातनतया कलितं १. १४५
छन्दः स्वीकृत्ये प्रमाणमथ २. १०१
ततोऽस्य तेनैव समं समस्ति १. १४९
तत्रादिमायां भिदि चेतसा १. १४५
तद्विदं ध्रुवमभिधनं १. १३८
तस्यै स्थेना तदस्मिन् १. १५३
तिमिरलहरीगुर्वा करोतु १. १८४
त्यादिवचनद्वयेन १. २०९
दृग्भोलिप्रसृति प्रमिष्य भिदुरा १. १५२
दिग्देशानां श्रुतिविषयता १. १५७
दोषः स एवोत्तरकल्पनायां १. १४५
द्रव्यत्वकपेऽपि विशेषणे स्याद् १. १३८
द्वाराद्वयेऽपि सद्मे प्रणयं १. १५९
द्वितीयकल्पे किमसौ प्रवृत्ति १. १४६
न चक्षु न चक्षु शङ्क १. १३६

मन्वेवमध्यक्षनिराक्रिया १. १३६
 निदर्शनस्य स्फुटमेव दृष्टं १. १४७
 न्यायमार्गादतिश्रान्तं ३. १४४
 पक्षान्तरे तु व्यभिचारमुदा १. १४७
 पक्षे तथा साधनशून्यताऽस्मिन् १. १४६
 पक्षे तृतीये विषयप्रदेशः १. १४५
 पक्षे परत्रापि च एव दोषः १. १३६
 पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिबन्धं १. १४७
 पट्टबटितकपाटसंपुटीये १. १५८
 पर्यस्तो दिवसस्तटीमयमटं १. १८४
 पादपार्थिवविक्षावान् २. १४६
 प्रज्ञातः पदवेदिभिः स्फुटदृष्टा ३. १४४
 प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे १. १३६
 प्रत्यक्षबाधः समलक्षि १. १४१
 प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणं १. ३०
 प्रथमतः परिसृत्य १. १३५
 प्रमाणे च प्रमेये च ३. १४३
 प्राचीनपक्षे प्रतिशब्दसिद्धिः १. १४५
 प्राच्यामत्र विज्ञम्भते १. १५५
 प्राप्नोति यदि तु भवणं स्यात् १. १५५
 प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं २. ४६
 प्रोहाममागिक्यकणानुकारी १. १३६
 बहिरर्थग्रहीन्मुखं १. १४५
 बाह्येन्द्रियार्थं सकलद्वयेव १. १४८
 बौद्धाः पुनरिदमाहुः १. १५५
 ब्रूमहेऽत्र ननु देवताऽऽत्मना १. १५०
 भवति परिगमन्चेद् १. १५३
 मन्त्रस्य साक्षाद् घटना प्रियादिना १. १४५

मन्दं मन्दमुदेत्यर्थं परिमलः १. १५६
 मार्जारस्य वदीक्षणप्रणयिनः १. १४३
 मुष्टिप्रक्षेपे कुबलवदलक्ष्यामलिप्राऽवलम्बिते १. १४२
 यत् कौमारकुमारसंभवमवाद् २. १२
 यस्मादिदं मन्त्रजपोपसर्पत् १. १४९
 यैरत्र स्वप्रभवा दिगम्बरं १. १
 दृसनदार्शनप्राणं १. १४७
 रङ्गः संकेतस्त्वो घनतरं १. १८३
 रागद्वेषविजेऽहं १. ६
 रूपादिमध्ये निबन्धेन रूपं १. १३८
 विध्वंसात्स्तेन ते चेद् विमलजलं १. १५२
 वृत्तिः पञ्च सहस्राणि ३. १४४
 वेदनाऽनुरागप्रतिमं तदेतत् १. १५६
 व्यापकेषु वदति व्यतिषक्तं १. १५०
 शरीरस्य बहिर्देशे १. १४७
 शून्ये मानमुपैति चेत् ननु १. ८८
 श्रोत्रेऽपि सर्वं तदिदं समानं १. १५६
 स्वाभ्यव्यावृत्तितोऽत्रापि १. १४८
 सिद्धये वर्षमासः स्तात् १. १
 सेयं समीरलहरी हरिचन्दनेन्दुं १. १५६
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि १. १३८
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं १. १३८
 स्मृत्वा यथैव प्रतिबन्धमाशु १. १५७
 स्याद् व्योमवद् व्यापकतां १. १३६
 स्याद्ददमुद्रामपनिद्रमकम्बा... १. १
 हनूमत्कोलाहलं १. १३८
 हन्त। हेतुरिह अल्प्यते न चेत् २४६

क्षितितद्वदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु मिथये
२. २००
दृष्टव्यं साध्वीसुतयोर्यमयोस्तुल्यजन्मयो ३. ७५
द्विष्टसम्बन्धसंविहितैर्निरूपप्रवेदनात् [प्रवाञ्ज
२. १, ३] १. १११
धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा २. १३०
धर्मधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ३. ८४
धृमाधर्वहिविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः २. २२
न कर्तुंलज्जकाभ्याम् १. १, ७
ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ?
३. ८४
न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
३. ८४
नाष्ट्रास्तवाष्ट्रारिराष्ट्रे न आष्ट्रे नाक्षिणीजनाः
२. ९२
नाष्ट्रहोतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ३. ५८
नानुमानं प्रमेयत्र हेतुः स चेत् [संयुक्तो.
१] २. २९
नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य प्रथमस्य साधन-
त्वावस्थितिः शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति
अदृश्यैस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी,
भ्लाध्यस्तु स्याद् वक्षितपरप्रहार इव
तमप्रहरमाण इति चेत् ३. १४१
नायं वस्तु न चावस्तु वस्तुंशः कथ्यते तुषः
३. ४
नित्यं स्वस्वमस्त्वं वाऽहेतोरन्यामपेक्षणं त् [प्र.
वा० १-८२] १. ७९; ३०७३
निरस्ता शून्यता सेयमाक्षाः शाश्वत ! वसन्त्यसु
१. ९२
निर्गुणा गुणाः [तत्त्वा० ५-४१] १. ८४
नो कल्पदि निगंधीए अचेलाए होत्तए ३. ९४
निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रीतितीव्रस्पृहाणां ३. ९६
निःशेषव्युत्तचन्दमम् ३. ११५, ११६,
निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूयं समासेजुषां
३. १

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्
३. २३, २. २६
परिभाष्य स एवार्थं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः
२. ४८
पादपार्थैविवक्षावान् पुरुषोऽयं प्रतीयते
३. १४६
पित्रोश्च माझ्णत्वेन पुत्रमाझ्णताऽनुमा
१. १२८
पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते २. ४
पृथिव्यपस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदाये
शरीरविषयेन्द्रियसंज्ञाः तेभ्यश्चैतन्यम्
३. २७, २८
प्रजापतिर्वेदमेकमासीत् माहुरासीत् न रात्रि-
रासीत्, स तपोऽतप्यत तस्मात्तपनः,
तपनाच्चाश्वारो वेदा अभ्रायन्त २. ९२
प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत् ततस्त्रयो
वेदा अन्वसृजन्त २. ९६
प्रतिष्ठमनुभ्योऽक्ष्णः १. १२३
प्रत्यक्षं च परेक्षं च २. २४५
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते
[मीम्लो० अभा० ११] १. १२९
प्रत्यक्षेऽपि परेक्षलक्षणमतेर्येन प्रमाकृपता २. ३०
प्रत्येकं यो भवेद् घोषो द्वयोर्भावे कथं न सः
१. २४
प्रध्वस्ते कलशे क्षुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते
२. २२०
प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवन् ।
१. १२७
प्रमेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान्
३. १४३
प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः क्षोकमूढते ।
३. ८४
प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं पक्ष एष किमत-
स्तदाक्या २. ४६
प्रारम्भकापेक्षतया यदेवमज्ञव्यवस्था लभते
प्रतिष्ठा ३. ११९

अन्नः कथात्रयस्याऽत्र निग्रहस्थाननिर्णयः
३. १४२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् सपकारः किमर्थकः
२. १९२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् पर्याप्तं सहकारिभिः
२. १९२
भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत्
१. ११५
भावो भवस्त्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः
२०७
भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रत्यहेतुभिः
२. २०३
भूतिर्बेदां क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते
१. ७९
मन्दमतिप्रतिपत्तिनिमित्तं सौगत ! हेतुमथा
मिदमधीयाः २. ४७
मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं हृष्टान्तोपनयनिगमना-
न्यपि प्रयोज्यामि [३. ४२.] २. ४५
मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपण-
केलिकर्मणे । ३. १२१
मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।
३. ९१
यत् संयमोपकाराय वर्तते प्रोक्तमेतदुपकरणम् ।
३. ९४
यत्रैव जनवेदेनां तत्रैवास्त्य प्रमाणता १. ५८
यदि परोपगमः प्रमितित्तदा कथमयं प्रतिषेध
विधिर्भवेत् २. ४३
यदि बहुपत्तिरिमाणपवित्रितं ३. ६७
यद्युत्पत्त्यादयो भिन्नाः कथमेकं त्रयात्मकम् ?
२. २१९
यस्माद्वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः
२. ९९
यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना
३. ४५
या प्रभ्राद्विषयुदासभिधया बाधस्युता सप्तधा
१. १५३

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः
३. ८४
यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेः
२. ७१
यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति २. ९६
यत्तत् गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते
१. ३५
यथातयाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः
फलम् ? ३. ५०
यस्तुधर्मवेदाधिकरणौ विरुद्धावेककालावधन-
सितौ ३. १०५
याक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये
१. १५५
वादिनवनार्थमवगम्यऽनूद्य दूषयित्वा प्रति-
वादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुज्यते अभ्र-
गुञ्जानस्तु दूषितपरःक्षोऽपि न विजयी,
प्लावस्तु स्यात् आत्मानमरक्षन् पर-
धातीव वीर । ३. १३७
विकल्पयोनयः सहादाः [दि प्र० ख० अने०
ज. प. पृ ३३४ ३३७] १. २४
विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः क्रियतेऽयं निवि-
ध्यते २. २६३
विज्ञप्तिः कदा पुसां न क्रिया कदा मता ।
३. ८१
विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत सर्वशून्यता ?
१. ८८
विरुद्धं हेतुमुद्गाढ्य वादिनं जयतीतरः
३. १३९
विवेकवाचस्पतिरुद्धिताज्ञः ३. १२५
वेदस्याप्ययं सर्वं शुद्धययनपूर्वकम् [श्लोक०
बाक्या० ३६६] २. ९७
श्रान्दे दोषोदभवस्तावद् वक्तव्यमीन इति स्थितिः
[श्लो० चो० ६२] २. ९९
शास्त्राव्यधीत्याऽपि भवन्ति सूत्राः ३. ८२
शिरसोऽवयवा भिन्ना वृद्धिकाड्यवर्जिताः
[श्लो० अभा० ४] १. १८७

श्रुतः पुण्यस्य [तरणा० ६. ३] ३. ७५
 भिवः प्रसूते विपदो रुणद्धि ३. ८२
 सर्वरनिर्जराकरो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।
 ३. ९९
 स एवं क्षत्र्यानां विषयो यो विकल्पानाम्
 २. १४४
 समुदयमात्रमिदं कळेवरम् २. ८९; ३. ३१
 सम्बद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना [मी०
 श्लो० प्र. ८४] २. ८९
 सम्यग् दर्शनज्ञानचारिणाणि मोक्षमार्गः
 [तरणा० १. १.] ३. ८०
 सर्व एवायमनुमानानुमेयम्वयहारो बुद्ध्याकृतेन
 धर्मवर्त्मन्यायेन । २. २५
 सहर्षं हेष्टन्ते हरिहरिति हम्भोरहरयः
 २. ११५
 साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः
 [दिग्गन्त-२. ३९
 सारजमातृजतुःप्रपूणाः । ३. १०७
 सिद्धसाध्यसमुच्चारेण सिद्धं साध्यायोपदिश्यते
 ३. १३४
 सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालि-
 जिता ३. १२३

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः २. १२७
 सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिप्राप्तवतीन्द्रियम् ।
 ३. ८८
 सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रे नाऽनु-
 भूयते ३. ४२
 सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रती-
 यते २. १५५
 स्मरत्यदो दाशरिर्मयवन् भवान् [सिद्धो १.
 ६८.] २. ४८
 स्वं एवं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनबुधजैः
 ३. १४२
 स्वपक्षसिद्धये वादो साधने प्रागुदीरयेत्
 ३. ११५
 स्वरूपाबुद्भवत्कार्यं सहकार्युपपृंहितात्
 [न्यायमं० पृ. २८] २. १२४, १२५
 स्वाभाविकसामर्थ्यसमवाभ्याम्- [४. ११]
 २. ८५
 स्थिरमथ सन्तानमभ्युपेयाः ३. ४६
 ह् उरस्यो वक्षिजिह्वादौ वर्गपञ्चमसंयुतः
 २. ११५
 हन्त हेतुरिह जल्प्यते न चेत् २. ४६

७. रत्नाञ्जलिः पञ्जिकागतावतरणानां सूची ।

अमिहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः २. १०९
 अपेक्षातो हि भावानो कादाचित्कत्वसम्भवः
 १. ८१
 अम्बासपाटवावसितारतम्यादिनेदतः १. ५९
 आहुर्विधात् प्रयक्षं न निषेद्धं विपश्चितः
 [अहसिद्धि २१]
 हन्तिरेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदन्तरम् १. ५२
 कथाशेषः कर्णोऽजनि वनकृशा काशीनगरी
 २. ११७
 कोबीकृतचक्रुनक्षपद्याययवाः ४४रसम्यायेन
 १. ९१

जयन्त ! हन्त का तत्र गणना त्वयि कीटके
 २. १४१
 तत्त्व हेतोः किं न समुद्भवः १. ११७
 तेषां समत्वमारोग्यम् ३. ३२
 ह्रस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवैदगम् १. ११४
 निश्चितो हि धूमो धूमध्वजं विरो गमयति
 नाऽनिश्चितः २. २५६
 पर्युदासः सहग्राही प्रसज्यस्तु निषेवकत् १. ७४
 विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः
 २. १४१
 श्वानं मक्षयेत् स्वर्गकामः २. १०२

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन
समनन्तरप्रत्ययवर्जितं मनोविज्ञानम्
[तर्कभा० पृ० ९] १. ५३

हेतुः कृत्वाभिरूपायाः सम्बन्धोपकृतिः तथा
२. १७०

८. रत्नाञ्जलिः टिप्पण्यतावतरणानां सूची ।

अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः संवृत्तिर्मता १. ५९
अभ्यासपाठवाचसितारलभ्यादिमेदतः १. ५९
आस्वादितद्विरदक्षोणितधोणधोभा २. २६
उपसर्गेण हि धारयर्थो बलादन्यत्र लोभते १. ४०
वेन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं १. ५३
मोक्षं भां परमं मते [अभिधा० वि० भां० ६
श्लो. १७६] २. १०७
आत्मनः क्रोधश्च लोभश्च १. ७
शुणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येव वाचना यथा०
[षड्द० स० का० ७] १. ५३
क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स सृज्यते
[मी०श्लो० अभा० २] १. १८७
वाह्यपदार्थावगतिविरुद्धाङ्गीवीचान्मयाद्युपि-
घातावरी च ३. ३८
गमनार्था घातवः सर्वेऽपि ज्ञानार्थाः १. ९७
गवि शोऽक्षायमायस्तु शोऽन्योऽन्याभाव सृज्यते
[मी०श्लो० अभा० ३] १. १८७
गौः सोमेयी माह्वेयी महासुरमिरज्जुनी
[अभिधानवि० मू. ४, श्लो. ३३१]
२. ११
जीवाजीवा पुण्यं पावासवसंस्वरो न भिज्जराणा
२. ६५
जुगलं दो नस्थि तत्रभोगा १. ६९
कृष्णविदारितमुक्षस्य मुखात् स्फुरन्ती २. २६
कुम्भकं तुणकाष्ठं च तैलं जलस्रग्मगतम् २.
१४५
तेनाऽन्यापोहविषयाः [प्रभा० ३. १३३ व०
१३४. ५०] १. ९
दीपवक्षोपपद्येत विध्वंसस्तु प्रकाशनम् १. १०२
प्रवृत्तिरितिपुण्यप्रवेदात् ३. २१

द्रव्योः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
द्विष्टसम्बन्धसंवेदितैर्नैकैरुपवेदनात् [प्रभा भा०
२. १, ३] १. २०
द्वौ नवौ हि समाख्यातौ पयुंदासप्रसज्यकौ
१. १३१
मन्वन्त्यतरासिद्धौ हेत्वाभाव एव नास्ति २. २५१
नास्तिता पयसो दक्षि प्रवृत्त्याभावलक्षणम्
[मी०श्लो० अभा० ३] १. १८७
प्रजापतिर्वेदमासीत् २. १०३
प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते [मी०श्लो०
अभा. २] १. १९८
भ्रमं मारुतं येन निर्जितं भवपञ्जरम् ३. ४९
भममाणो वि न पावद् भिक्खामेसे पि कंठन-
कुमारो १. २१७
बुद्धस्य नास्ति वैषम्यं मोहाच्छून्याभिवायिनः
१. ८९
मल्लिकाक्ष्यास्तु मलिनैर्वांसराध्वाखितेतरैः २. ९६
मुक्तये चः सिलात्वाय आक्षमूचे सचेतसाम्
३. ८९
यत्रैव जनयेदनां तत्रैवास्य प्रमाणता []
१. ५३
यदा बाही सम्यग् हेतुं प्रतिपद्यमानोऽपि.....
तद्वान्वतरासिद्धत्वमिति २. २५१
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च
३. ४९
स्तिरिवाद्युदेवतगुणो सीसो न तिष्ठकक्षानि-
नेमिस्त १. २१७
स्थिरभावस्यैतन्मं तदेवात्मा निगद्यते ३. ४९
हृकारं पञ्चमेयुक्कमन्तस्याभिध्वं संयुतम्
२. ११८

९. पञ्जिकान्तर्गतविशेषनाम्नां सूची

अभयवैद्यसूरि ३. १४४	नैयायिक १. ३२, ३३, २०८; २. ३, १४१
कपिक ३. ६१	न्यायप्रवेशकसूत्र २. ४०
कर्ण २. ११७, ३. १४४	पुच्छिका ३. १४५
काण. १. ८२, ८६	पर्वतक १. ९८
कापिल १. २८, ३. १०३	पाणिमिसूत्र २. १६०
कालासुर २. ९८, ९९	पैठर २. २२५
काशिनगरी २. ११७	पैलुक २. २२५
कुमारसम्भव २. ९५	प्रज्ञाकर २. ६५
क्षीरकदम्ब २. ९८	प्रभाकर १. १२२; २. ११२, ११४, ११७
गन्धहस्ति २. १६०	प्रभास २. ११७
गुर्जर ३. १४४	बौद्ध २, १६, १९१, १९९, २०६, २०८, २२३; ३. १०३
गूर्जर जयविह्व ३. १४४	ब्रह्मसिद्धि १. ९७
गीतम १. २	ब्रह्माद्वैतवादी १. १२२
खन्धेश्वरी ३. १४४	भट्ट २. ११२
जयन्त २. १२५, १४१	भरतशास्त्र २. ९२
जयन्त-मञ्जरी २. १२५	मेशप्रतिभाजनवादी १. ६८
जैन १. १४०. १४४, १४८; २. ९४, ९५, १११, ११७, ११९, १२५, १२६, १३४, १५८, १३७, १७६. १८०, १८५, १९९, २०८, २२५, २६१, २७०, २७१, २७२, २७७, २७८. ३. ७३, ७७	मञ्जरी (न्यायमञ्जरी) २. १२५
जैमिनी १. १२२	मलधारिण १. २
ज्ञानद्वैतवादी १. ३२	मलधारी ३. १४४
लक्ष्मभाषा १. ५२	मलयगिरि मिश्र १. ७५
तिलकसूरि १. २; ३. १४५	मोक्षासक २. ९४, ९५, ९७, १०१
त्रिपुरीप्रत्यक्षवादी भट्ट १. १२२	मीमांसा १. ११४
दक्षिणात्य ५. ९४१	मुनिचन्द्रसूरि ३. १४५
दिग्विज्ञान २. ४०	यज्ञिक २. १०७, ११०
देवसूरि १. २	योग १. ३२, १२२; २. ४०, १२६, १२९, १३४, १३७, १४६, १७८, १८१, २२५, २७४, ३०३
द्राविड २. १४१	रत्नप्रभसूरि १. २
घर्मोत्तर २. ७५	रत्नाकरावतारिका १. २
नरचन्द्रसूरि ३. १४५	राजशेखरसूरि ३. १४५
नास्तिक २. ३१, ३. १०३	लोकायत ३. ४९
	वर्द्धमान १. १९५
	वैशेषिक १. १५९; २. २७८; ३. ८५, ८७, १०३

शाक्य २. १६	२२३, २२५, २४९, २७७, २८८,
शून्यवाही १. ३२, १२२	३०२
सरस्वती २. ११७	स्थूलमण्डप ३. १४४
शक्य १. ३९, २. २७२	स्वाहादरमाफ १. २, २. १४१
सुरि १. ५८, १२४, १४०, १५९	हम्मोर २. ११७
सौगत १. २; २. १०, ३४, ४०, ४४,	हरिभद्रसुरि ३. १४५
६५, १४३, १४५, १४७, १५०,	हर्षपुत्री ३. १४४
१९१, १९६, १९९, २०१, २०६,	हेमन्तसुरि ३. १४४

१०. टिप्पणगतविशेषनाम्नां सूची ।

अक्षपाद १. ९, १२, १२५	कुरुदेश २. ९५
अजितप्रभ ३. १४५	गुणवन्द २. ७५, १७६, २२५, ३. १४५
अभयकुमार २. ८८	गीतम १. ७, ३. ८९
अभयदेवसुरि ३. १४५	खरक १. १२५
अचेष्ट २. ४०	बाबांक २. ५३, २०५, २. ३१
अजुन २. ९५	जयविहदेव १. ३
अस्तित्वैकान्तवादी २. १५८	जिनसमय १. ३२
आक्षपाद २. २३२	जैन १. ३, २९, ४०, ५६, १०८, १२६,
आर्हत १. १२५, २. २४३, २७२	१४१, १४७, २०१; २. ४४, ८८,
आग्नेय २. ९२	९५, १३३, १७८, २४३, २५१,
औलक्य १. ४६	२५३, २७२
कन्दली १. १५५	जैनसिद्धान्त २. २५१
कन्दलीकार १. १७८	जैमिनि १. ९, १९१; २. २३२
कणमल्ल १. ९, १२, १२५	ज्ञानवन्द १. १२२, २. ७५, १७६, २२५
कण २. ९९	ज्ञानाद्वैत १. ३२
कनकप्रभसुरि ३. १४५	कुण्डलकुमार १. २१७
कपालि २. ८८	लथागत १. १०, २३, २. २२, ३८
कपिल १. ९, १२; २. २३२	तावागत २. ३४, २०१, २४९
करपल्लवी २. ८८	तिलकप्रभसुरि ३. १४५
कर्ण २. ९५	द्विधम्म १. ३
कम्पाणचन्द्र १. १०	दिग्माय १. १०
काणाद २. २३२	देवसुरि १. ८, ३. १४५
कालासुर २. ९७, ९९	धार्तराष्ट्र २. ९६
किरणावली १. १५५	धृतराष्ट्र २. ९६
कुसुमचन्द्र १. ३	नारिकेलद्वीपवासी २. ८५

नास्तिक १. २०५
 नास्तिकमत १. ३; २. २५३
 नैयायिक १. ९, २०५; २. १०, ४०,
 १२४, १२९, १३२; ३. ६५, ८७
 न्यायतर्क १. १५५
 न्यायशास्त्र २. २५१
 न्यायसार १. १५५
 न्यायावतार १. २६
 प्रज्ञाकर २. ६४,
 प्रमाकर १. ९, ६९, १०३, १२५; २. ११२
 प्रमाणनयतत्वालोका १. ७
 प्रमाणवार्तिक १. १०
 वृहस्पति १. ३
 बौद्ध १. १०, २३, ५३; २. ४०; ३. ४४
 मद्वादी १. ३२, ९५
 भट्ट १. ९, १०३, १३१; २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 निष्ठु २. १७
 मगध २. ८८
 मनु २. ९९
 मलभारिपूज्य ३. १४५
 महाराष्ट्र २. ९६
 मार्ग्यदिन २. ९९
 मानवीस्मृति २. ९९
 नीमांशक १. १०३, १२५
 [नीमांशक २] १९८
 मूलदेवी २. ८८
 यजुर्वेद २. ९२
 योग २. ४, ३४, १३८, १७८; ३. ६५,
 ८७

रत्नप्रभाचार्य ३. ९०
 रत्नाकराचाराटिप्पण्यक १. १२२, २; ७५,
 १७६; ३. १४५
 राजशेखरगुरु ३. १४५
 लाट २. ८८
 लोकायत २. ३१, ९०, ९१, २५३
 लोकायित १. २०५
 लक्ष्मण १. ३, १९८, २०१
 विजयसिंह ३. १४५
 वैशेषिक १. ९, २५, २, १५२; ९२. ९०
 श्वाक्य १. ३२,
 शैव १. २०१, २१०
 श्रीचन्द्रसूरी ३. १४५
 श्रीधर १. १७८
 श्रीहर्ष ३. ८९
 श्रेणिक २. ८८
 स्तम्भ १. ९, १२५, २४९
 खाद्यपूर्णमागच्छ ३. १४५
 खाम २. ९२
 खगत १. ३०
 खगतमत २. १९४
 खुराष्ट्र २, ९६
 खीगत १. ७, १०, २६, १२५; २. १५,
 १७, १९; ३. ३४, ३८, ४०,
 १७८, २३२, २४९, २५३, ३. ४४
 स्याद्वादमत १. १२६
 स्याद्वादरत्नाकर २. २४
 स्याद्वादवादी २. २४९
 स्याद्वादी २. १३३, २७२
 हस्तिनापुर २, ९५

११. प्रमाणनयतत्वालोकास्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची

अकारादि पौष्ट्यं ४. ९, १०४. (२)
 अज्ञाननिवृत्तिश्च ६. १२, २२९ (२)
 अज्ञानात्मकानात्म ६. २४. २३७ (२)
 अतस्मिन्स्तद्व्यं १. ८, ६३ (१)
 अननुभूते सुमिमण्डले ६. ३२. २३९ (२)
 अननुभूते वस्तुनि ६. ३१, २३९ (२)
 अनभिमतस्यासाध्यं ३. १७, ४१ (२)
 अनसौचित्यसाध्यं ६. ४६, २४८ (२)
 अनयोरन्यतरप्रयोगे ३. ३२, ५० (२)
 अनादेयवचनः कश्चिद् ६. ७५, २९६ (२)
 अनाप्तवचनप्रभवं ६. ८३, २९९ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६७, २९३ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६८, २९४ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७८, २९७ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७९, २९७ (२)
 अनुगत विधिप्रकारं ५. २, १८५ (२)
 अनुपलब्धेरपि द्वैतव्यम् ३. ९३, ७५ (२)
 अनुभवस्तुतिहेतुकं ३. ५. ८ (२)
 अनुमानं द्विप्रकारं ३. ९, २६ (२)
 अनुमाननिराकृतसाध्यं ६. ४२, २४३ (२)
 अनुमानाद्याधिक्येन २. ३. १३३ (१)
 अन्यव्याप्यमा हेतोः १. ३७, ५२ (२)
 अन्यतरादिदो यथा ६. ५१, २५० (२)
 अन्यथा प्रमेया २. १५, १६४ (१)
 अप्रतीतमनिराकृतं ३. १४, ४० (२)
 अप्राधान्येनैव च ४. २४, १६२ (२)
 अभिन्नमेव निशं ६. ८७, ३०१ (२)
 अभिधेयं वस्तु यथा ४. ४, ८७ (१)
 अभिमतानभिमतं १. ३, ४२ (१)
 अयं च द्वेधा स्वा ८. ५, १०९
 अयं द्विविधः क्षायो ८. ८, १११ (३)
 अवसुपयविकल्पः ७. १४, ११ (३)
 अर्धप्रकाशकवचनम् ४. १२, १५० (२)
 अवयुहोतार्थविशेषा २. ८. १६१ (१)
 अवधिज्ञानावरणं २. २१, १६६ (१)

अर्थविशेषेभ्योदास्यं ७. १५, ११ (३)
 अद्यत्वापि व्याप्तौ ६. ३५, २४० (२)
 अवर्षशोऽनाप्तौ वा ६. ७४, २९५ (२)
 अद्यामस्त्येनाऽऽकुप्य २. १३, १६२ (१)
 अक्षिद्विद्वानैका ६. ४७, २४९ (२)
 अक्षिद्विद्वान्यतिरेको ६. ७०, २९४ (२)
 अस्तीह सहकारकं ३. ८१, ७० (२)
 अस्त्यत्र विरिमुक्ते ३. ७८, ६९ (२)
 अस्पष्टं परोक्षम् ३. १, १ (२)
 अस्त्य विधिनिषेधा ४. २८, ११३ (२)
 आगमनिराकृतसाध्यं ६. ४३, २४४ (२)
 आद्यः क्षिप्त्यादिः ८. ६. १११ (३)
 आद्यो नैगमसंप्रद्वयव्यं ७. ६, ७ (३)
 आनुमानिकप्रतिपाद्यं ३. १०. ४२ (२)
 आप्तवचनादाविभूतं ४. १. ८१ (२)
 आरम्भकस्यात्र जिगीषुः ८. २, १०७ (३)
 इतरथाऽपि संवेदनात् ४. ३४, १६४ (२)
 इतरथा स्वपरयोः प्रमाणं ६. ११, २२९ (२)
 इन्द्रादिन्द्रः साकमाच्छकः ७. ३७, १९ (३)
 इयं सप्तमौ प्रतिमज्ञं ४. ४३, १६७ (२)
 ईहितविशेषनिर्णयोऽभावः २. ९, १६१ (१)
 उक्तमक्षयान्तरात् ६. ८०, २९८ (२)
 उक्तमक्षयान्तरात् ३. ५४, ५६ (२)
 उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा ३. १०१. ७७ (२)
 उद्योगहेतुत्वं पूर्वं पूर्वकल्प्यम् ३. ८१ ६९ (२)
 उद्येयति मुहुतान्ते ३. ८०, ६९ (२)
 उपचारात्तदासप्तवचनं च ४. २, ८१ (३)
 उपलब्धिविधिनिषेधा ३. ५५, ५६ (२)
 उपलब्धेरपि द्वैतव्यं ३. ६७, ६० (२)
 उपलब्ध्यानुपलब्धमन्वयं ३. ७, १९ (२)
 उपादानदुर्बलादिना प्रमा ६. ७, २२८ (२)
 उभयासिद्धौ यथा परिणामी ६. ५०, २४९ (२)
 उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीयुष्ये ८. ३३ १४२ (३)
 ऋषु वर्तमानक्षणस्यापि ७. २८, १६ (३)
 एतत् वस्तुनि विधीयमानं ४. ३७, १६५ (२)

एकत्र वस्तुम्येकैकधर्म ४. १४. १५३ (२)
 एतद् द्वितयमवमोहा २. ६, १६० (१)
 एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चा ३. ५३. ५६ (२)
 एतेन प्रत्याश्रमकोऽपि ८. १, ११३ (३)
 एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थमिरुं ७. ४४, २२ (३)
 एवं क्रमाविर्भूतं २. १४ (१)
 कश्चिन्नस्त्यापि प्रमां ६. १३, ३३० (२)
 कश्चिन्नमेवेऽपि परिणामं २. १२, १६२ (१)
 कर्ता हि साधकः स्वतन्त्रं ६. १९, २३२ (१)
 कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकं ६. १८, २३२ (२)
 कलशवदित्युभयं ६. ६२, २९२ (२)
 कारणाऽनुपलब्धिर्यथा ३. ९९, ७६ (२)
 कार्यानुपलब्धिर्यथा ३. ९८, ७६ (२)
 कालत्रयाऽपेक्षिणी हि ३. ६५. ५९ (२)
 कालादिमेवेन ध्वनेः ७. १२. १७ (३)
 कालादिमेवेन भिन्नार्थो ७. ५०, २४ (३)
 किमित्यालोचनमात्र १. १४, ७५ (१)
 कः सक्तु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं १. १८, १०० (१)
 क्रमाक्रमान्यामुभयस्वभावं ४. ३५, १६४ (२)
 क्रमादुभयप्रधान एवाय ४. २७, १६३ (२)
 क्रमोऽयमीषामयमेव तथैव २. १४, १६४ (१)
 क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दं ७. ४२. २१ (३)
 क्वचित् कदाचित् कथं ४. २५. १६२ (२)
 क्वचित् क्रमस्याऽनुपलक्षणं २. १७. १६४ (१)
 क्षणमेकं सुखी विषयां ७. १०, ९ (३)
 गुणः सहभावी धर्मः ५. ७, २११ (२)
 क्षैतन्यस्वरूपः परिणामी ७. ५६, ५२ (३)
 ज्ञानस्य प्रमेयाऽऽन्वयि १. ११, १०९ (१)
 ज्ञानादन्वयोऽर्थः परः १. १६, ७६ (१)
 जतः पारमार्थिक एव ६. २२, २३६ (२)
 'तत्तीर्थकारविष्णु' इति यथा ३. ४. ३ (२)
 तत्प्रमाणतः स्वाङ्गिणं ६. ६, २२८ (२)
 तत्र प्रतीतिनिराकृतानमी ६. ३८. २४१ (२)
 तत्र प्रथमे प्रथमस्तुतीयगुटी ८. १०, ११५ (३)
 तत्र विकलमवधिमतः २. २०. १६६ (१)
 तत्र संस्कारप्रबोधं ३. ३. १ (२)
 तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धं ३. १०, ३१ (२)

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियं २. ५. १३४ (१)
 तत्राद्या स्वभावविस्तृतो ३. ८४, ७० (२)
 तत्र नन्तर्गणे सर्वप्रमाणां ६. ३. २२६ (२)
 तत्रापीदृशैः शब्दोऽमूर्तं ६. ६०, २९२ (२)
 तत्राविरुद्धानुपलब्धिः ३. ९४, ७५ (३)
 तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिं ३. ६८, ६० (२)
 तत्रैव द्वयस्तुरीयस्य ८. १२, ११८ (३)
 तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठाप ८. ४, १०९ (३)
 तदितरस्त्वप्रामाण्यम् १. २०, १०९ (१)
 तदिष्टस्य प्रमाणेना २. २६, १९९ (१)
 तदुभयमुत्पत्तौ परत एव १. २१, ११० (१)
 तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् २. २४, १९८ (१)
 तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ४. ४५, १७२ (२)
 तद् द्विप्रकाश-सौम्यव २. ४, १३३ (१)
 तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च २. १, १२३ (१)
 तद् द्विमेदमपि प्रमाणं ४. ४६. १७३ (२)
 तद्विद्विधमानन्तर्गणे ६. २. २२६ (२)
 तद् भेदेन तस्य तमेव ७. ३४, १८ (३)
 तद्यथा-स्वादस्त्वेष सर्वं ४. १५, १५५ (२)
 तद् विकलं सक्तं च २. १९, १६६ (१)
 तद् व्ययसायस्वभावम् १. ७. ४९ (१)
 तन्नस्त्विन्यामास्वाद्यमानां ३. ७०. ६१ (२)
 तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् ६. ८२. २९८ (२)
 तस्य विषयः सामान्यः ५. १, १७७ (२)
 तस्य हि वचनमविच्छेदादि ४. ५. ८८ (२)
 तस्य हेत्वाभासस्यापि ३. १३, ३४ (२)
 तस्या अपि सप्तविधत्व ४. ४१, १६६ (२)
 तस्यापि सप्तप्रकारत्व ४. ४२, १६७ (२)
 तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिं ६. ६१, २९२ (२)
 तस्यावच्छेदशब्दे ४. ३०, १६३ (१)
 तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन ६. ८, २२८ (२)
 तस्योपात्तपुंल्लिखरीरस्य ७. ५७, ८० (३)
 तुरीये प्रथमादीनामेवम् ८. १४, ११८ (३)
 तुल्ये पदार्थे स एवायं ६. ३३, २३९ (२)
 तेभ्यः स्वपरव्यवसायं ६. २६, २३७ (२)
 तेषामपि सप्तार्थं सप्तं ४. ४०, १६६ (२)
 तेषु आन्तमनुमानं प्रमाणं ६. ७१, २९५ (२)

तृतीये प्रथमादीनां यथा ८. १३, ११८ (३)
 त्रिविधं साधनमभिधायैव ३. २५, ४६ (२)
 दृष्टत्वादिकं प्रतिजानाम ७. २१, १३ (३)
 द्रव्यत्वादीन्यवान्तरं ७. १९, १२ (३)
 द्वितीये तृतीयस्य कदा ८. ११, ११७ (३)
 द्वितीयो गुणादिः ८. ७, १११ (३)
 धर्मद्वयादीनामेका ७. ११, १० (३)
 धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च ७. ७, ८ (३)
 धर्माधर्माकाशकालपुद्गल ७. २०, १३ (३)
 धर्मिनः प्रसिद्धिः क्वचिद् ३. २१, ४२ (२)
 ध्वनिः परिणतिमान् प्रत्यक्षा ३. ७७, ६८ (२)
 न कालवदष्टमगुहाते न २. १६, १६४ (१)
 न कालस्य स्वनिर्णीतो १. ५, ४४ (१)
 न च कबलाहारत्वेन २. २७, २११ (१)
 न च क्रिया क्रियावतः ६. २०, २३३ (२)
 न च व्यवहितयोस्तयो ३. ७४, ६६ (२)
 न च हेतोरन्यथानुपपत्ति ३. ३४, ५१ (२)
 न चातिक्रान्तानामतयो ३. ७२, ६४ (२)
 न तु त्रिलक्षणकादिः ३. १२, ३२ (२)
 न तदुत्पत्तितादाकारता ४. ४७, १७४ (२)
 न दृष्टान्तवचने ३. ३३, ५० (२)
 नववाक्यमपि स्वविषये ७. ५३, २५. (६)
 न वीतरागः कपिलः ६. ७६, २९६ (२)
 न वीतरागः कश्चिद् ६. ७७, २९७ (२)
 न वै सन्निकषादेरिज्ञानस्य १. ४, ४३ (१)
 न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र ३. १९, ४२ (२)
 नाप्यर्थनिश्चितौ १. ६, ४४ (१)
 नाप्यविनाभावस्मृतये ३. ३६, ५१ (२)
 नायं खर्बदशी रागादि ६. ६५, १९३ (२)
 नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात् ६. ७३, २९५ (२)
 नियतैकविशेषस्वभावे ३. ३५, ५१ (२)
 निराकृतसाध्यधर्म ६. ४०, २४२ (२)
 निर्णोतविषयकवृत्तिको यथा ६. ५६, २८२ (२)
 निर्दोषोऽसौ प्रमाणा २. २५, १९८ (१)
 निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाण ६. ७२, २९५ (२)
 निश्चितान्यथानुप ३. ११, ३१ (२)

निषेधप्रधान एव शब्दः ४. २६, १६३ (१)
 निषेधस्य तस्माद् ४. २३, १६२ (२)
 निषेधात्मनः सह द्वया ४. ३२, १६४ (२)
 निषेधात्मनोऽर्थस्य ४. ३३, १६४ (२)
 नीयते येन श्रुताख्यप्रमाण ७. १. १ (३)
 नोपमयनिगमनबोरपि ३. ४०, ५३ (२)
 पक्षहेतुवचनलक्षण ३. २८, ४८ (२)
 पक्षहेतुवचनतामकं ३. २३, ४४ (२)
 पक्षाभासादिसमुत्थं ६. ३७, २४१ (२)
 पक्षीकृत एव विषये ३. ३८, ५२ (२)
 परम्पराभ्यर्थाहृतानां ३. ७५, ६६ (२)
 पर्यायशब्दीनाम् ७. ३८, १९ (३)
 पर्यायशब्देषु निरुक्ति ७. ३६, १९, (३)
 पर्यायस्तु क्रमाभावी यथा ५. ८, २११ (२)
 पर्यायार्थिकव्यतुर्दा ७. २७, १६ (३)
 पारमार्थिकं पुनश्चत्पत्ता २. १८, १६५ (१)
 पारमार्थिकं प्रत्यक्षमिव ६. २९, २३८ (२)
 पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य ६. ४, २२६ (२)
 पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा ३. १००, ७७ (२)
 पूर्वचरोत्तरचरयोर्न ३. ७१, ६३ (२)
 पूर्वापरपरिणामसाधा ५. ५, १९१ (२)
 पूर्वैः पूर्वो नयः प्रभुरः ७. ४६, २३ (३)
 प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमाप्य ८. २०, १२४ (३)
 प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थ ७. ५२, २५ (३)
 प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्य ४. ३९, १६६ (२)
 प्रतिपर्यायशब्दमर्थ ७. ५१, २४ (३)
 प्रतिबन्धप्रतिपत्ते ३. ४३, ५४ (२)
 प्रतिष्यत्किं तुल्या परि ५. ४, १८७ (२)
 प्रतिषेधोऽसद्वेशः ३. ५७, ५६ (२)
 प्रतिषेधविरुद्धव्याप्या ३. ८६, ७२ (२)
 प्रतिषेधेनाविरुद्धानां ३. ९५, ७५ (२)
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो ६. ३९, २४२ (२)
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्य ६. ४१, २४३ (२)
 प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्था ३. २६, ४७ (२)
 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण ६. ८५, ३०० (२)
 प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य ३. १६, ४१ (२)

प्रमाणं हि कणार्क्यं ६. १५. २३० (२)
 प्रमाणतः स्वपक्षस्थापन ८. १७. १२०
 प्रमाणतया परिणत ६. ९. २२८ (२)
 प्रमाणवतत्वरूप्यव १ १. १३ (१)
 प्रमाणप्रतिपन्नामन्त ४. ४४ १६७ (२)
 प्रमाणवदस्य फलं न्यव ७. ५४. २६. (३)
 प्रमणस्य स्वकपादि ६. २३. २३६ (२)
 प्रमाता प्रत्यक्षादि ७. ५५. २७ (३)
 प्रमातुरपि स्वपरस्यव ६. १७. २३२ (२)
 प्राग्भ्यस्तस्याग्भ्यश्च ८. १६. ११० (३)
 प्राग्भ्यस्तस्याग्भ्यश्च ८. २. (३)
 अविष्यति वर्षं तथा ३. ७२. ६९. (२)
 मन्दमतीस्तु व्युत्पाद ३. ४२. ५३ (२)
 मरणधर्माऽयं रागादि ६. ६४. २९३ (२)
 यः पुनरपरमायिक ७. २५ १५ (३)
 यः प्रक्रीते स एवो ६. १०. २२९ (३)
 यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते ६. १२२६ (२)
 यत्र तु सध्या भावे ३. ४७. ५९. (२)
 यत्र साधनमस्तीत्या ३. ४५. ५५ (२)
 यथाकपालदम्भ ३. ६२. ५८ (२)
 यथा कृशानुमानय ३. ३१. ४९ (२)
 यथा गच्छन्पुणस्पर्श १ १५. ७६ (१)
 यथाऽऽमन्भावे न ३. ४८. ५५ (२)
 यथा बावकदर्शनम् ७. २६. १५ (३)
 यथा चेतनाऽचेत्ययोः ३. ६६. ५९ (२)
 यथा तदन्तर्गतस्य एवार्थ ३. ४. ९ (२)
 यथा तदन्तर्गतस्य ७. ३१. १७ (३)
 यथा तस्मादग्निरत्र ३. ५२. ५५ (२)
 यथाऽऽमनि सत्त्वं ७. १२. १० (३)
 यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं ७. २२. १३ (३)
 यथा घूमन्त्र प्रवेशे ३. ५०. ५५ (२)
 यथा भास्येव सर्व ३. ८५. ७१ (२)
 यथा मित्य एव पुरुषो ६. ५३. २७५ (२)
 यथाऽनेकान्तात्मक ३. ३९. ५२ (२)
 यथा परिणामी शब्दः ६. ८१. २९८ (२)
 यथा पश्य पुः स्फुर ३. २७. ४८ (२)
 यथा बभूव भवति ७. ३३. १७ (३)

यथा बभूव भवति ७. ३५. १८ (३)
 यथा मृत्पिण्डनिवृत्ता ३. ६०. ५८ (२)
 यथा मेकलकन्यकायाः ६. ८४. २९९ (२)
 यथाऽऽमृधरेषु गन्धर्व ६. २८. २३८ (२)
 यथाऽयं स्थाणुर्वा १. १३ ७५ (१)
 यथा यत् यत् तद् ७. २४. १४ (१)
 यथा यत्र यत्र धूम ३. ४६. ५५ (२)
 यथा यावान् कश्चिद् ३. ८. २६ (२)
 यथा विशिष्टेष्वेष्टास्तन्यं ७. ४३. २२ (३)
 यथा शिवास्तन्यस्य ६. ३०. २३८ (२)
 यथा शुक्तिकायामिदं १. ११. ६४ (१)
 यथा सत्तैव तत्त्वं ७. १८. १२ (३)
 यथा समस्ति समस्य ३. २२. ४२ (२)
 यथा सन्निकर्षाद्यं ६. २५. २३७ (२)
 यथा सुखविषयः ७. २९. १६ (३)
 यथा स्तम्भस्वभावात् ३. ६४. ५९ (२)
 यथेन्दनमनुभवमिन्द्रः ७. ४१. २० (३)
 यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर ७. ३९. २० (३)
 यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं ३. ६१. ५८ (२)
 यन्निवृत्तावेव कार्यस्य ३. ५९. ५७ (२)
 यमलकजःतवत् ६. ३४. २३९ (२)
 यस्यान्यथानुपपत्तिः ६. ४८. २४९ (२)
 यस्यान्यथानुप ६. ५४. २८१ (२)
 युगपद्विचिनिषेधा ४. २९. १६३ (२)
 रागादिमानयं वक्तुं ६. ६३ २९३ (२)
 रागादिमान् विवक्षितः ६. ६६ २९३ (२)
 लोकनिराकृतसाध्यं ६. ४४. २४५ (२)
 लौकिको जगदादि ४. ७. ८९ (२)
 क्षर्ण-पद-वाक्या ४. ८. १०३ (२)
 वर्णानामगोऽन्या ४. १०. १२१ (२)
 वर्णानामविषया ७. ४९. २३ (२)
 वस्तु पर्यायवद् ७. ९. ९ (३)
 वादिप्रतवादिभोर्यथा ८. १९. १२३ (१)
 वादिप्रतिवादिस्वभ्यं ८. १५. १२० (३)
 वादिप्रतिवादिशिखात् ८. १८. १२१ (३)
 वादिस्वभ्यामिहितवत् ८. २१. १२५ (३)

विधिविधेयप्रकारा^१ ४. ३८, १६५ (२)
 विधिप्रधान एव ४. २२, १६२ (२)
 विधिमात्रादिप्रधान^२ ४. ३६, १६४ (२)
 विधिः संप्रदायः ३. ५६, ५६ (२)
 विध्यात्मनोऽर्थस्य ४. ३१, १६४ (२)
 विपरीतैवकोटि^३ १. १०, ६४ (१)
 विरुद्धकारणानुपलब्धि^४ ३. १०६, ७९ (२)
 विरुद्धकारणोपलब्धि^५ ३. ८९, ७३ (२)
 विरुद्धकार्यकारण^६ ३. १०४, ७८ (२)
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि^७ ३. १०५, ७८ (२)
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८, ७२ (२)
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ३. ९०, ७३ (२)
 विरुद्धोर्थमर्थोक्त ८. १, १०४ (३)
 विरुद्धव्यापकानु^८ ३. १०८, ८० (२)
 विरुद्धव्याप्तपलब्धि ३. ८७, ७२ (२)
 विरुद्धसहचरानु^९ ३. १०९, ८० (२)
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि ३. ९२, ७४ (२)
 विरुद्धस्वभावानुप^{१०} ३. १०७, १०९ (२)
 विरुद्धानुपलब्धस्तु ३. १०३, ७८ (२)
 विरुद्धोत्तरवर्गोप^{११} ३. ९१, ७३ (२)
 विरुद्धोपलब्धस्तु ३. ८३, ७० (२)
 विशेषोऽपि द्विरूपो ५. ६, २९० (२)
 विश्वमेकं सद्विशेषा ७. १६, ११ (३)
 विषयविषयिसंनि^{१२} २. ७, १६० (१)
 वैधर्म्येणापि दृष्टान्ता ६. ६९, २९४ (२)
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७, ७६ (२)
 व्याप्तिप्रवृत्तिसमया ३. १८, ४१ (२)
 व्याप्तोऽनेकविकल्पः ७. ४, ५ (३)
 व्याप्तिविपरीतानुप^{१३} ३. १५, ४१ (२)
 शब्दानां स्वप्रवृत्ति ७. ४०, २० (३)
 शेषप्रमाणानां पुन^{१४} ६. ५, २२७ (२)
 शेषास्तु त्रयः सन्द ७. ४५, २२ (३)
 स्वयमविच्छिन्ना २. २२, १८८ (१)
 संस्यपूर्वकत्वा २. ११, १६१ (१)
 संकृत्या प्रमाणकल ६. २१, २३५ (२)
 संप्रवृत्त गोचरीकृता ७. २३, १४ (३)
 साध्यवहारिकप्रत्यक्ष ६. २७, २३७ (२)

स एव दृढतमावस्था २. १०, १६१ (१)
 सकलं तु सामग्रं विशेष २. २३, १८८ (१)
 स चतुर्धा प्रागभावः ३. ५८, ५७ (२)
 स च द्वेधा लौकिको ४. ५, ८८ (२)
 सच्चैतन्यमात्रा ७. ८, ८ (३)
 सजिगृषुकेऽस्मिन् ८. २०, १२६ (३)
 सत्ताऽद्वैतं स्वीकृताः ७. १७, १० (३)
 सत्येव साध्ये हेतो ३. ३०, ४९ (२)
 स द्विविध लभ्या ६. ४९, २४९ (२)
 सद्विशेषप्रकाशकाद् ७. ४८, २३ (३)
 स द्वेधा-निर्णीतविपक्ष ६. ५५, २८१ (२)
 स द्वेधा-साधर्म्यतो ३. ४४, ५४ (२)
 सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको ६. ५७, २८३ (२)
 सन्मात्रगोचरात् ७. ४७, २३ (३)
 समर्थनमेव परं पर ३. ४१, ५३ (२)
 समस्तयत्र प्रदेशो ४. ३, ८६ (२)
 समासतस्तु द्विमेदो ७. ५, ६ (३)
 सर्वत्रायं ध्वनिर्विविध ४. १३, १५२ (२)
 सर्वथा द्रव्यापलापी ७. ३, १६ (३)
 स विपर्ययसंज्ञाया १. ९, ६४ (१)
 स व्याप्तसमासाभ्यां ७. ३, ५ (३)
 स श्यामो मैत्रतनय ६. ३६, २४० (२)
 सहचरानुपलब्धि ३. १०२, ७७ (२)
 सहचारिणोः परस्परस्वरूप ३. ७६, ६८ (२)
 साधकसाधकप्रमाणा १. १२, ७४ (१)
 साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो ६. ५८, २९१ (२)
 साध्यधर्मविकलः साधन ६. ५९, २९१ (२)
 साध्यधर्मस्य पुन ३. ५१, ५५ (२)
 साध्यधर्मिष्ठु ३. ४९, ५५ (२)
 साध्यविपर्ययेणैव ६. ५२, २०५ (२)
 साध्यसाधनभावेन ६. १४, २३० (२)
 साध्यस्य प्रतिनियतवर्ति ३. २८, ४६ (२)
 साधनेनाविरुद्धानां ३. ६९, ६ (२)
 सामान्यमात्राद्वाही ७. १३, १० (३)
 सामान्यमेव विशेषः ६. ८६, ३०० (२)
 सामान्यं द्विप्रकारं ५. ३, १८७ (२)
 स्पष्टं प्रत्यक्षम् २. २, १ (१)

स्मरणप्रत्यभिज्ञान ३. २, १ (२)	स्वभावापजुलब्धि ३. १५, ७६ (२)
स्यादबलकथमेवेति ४. १८, १५९ (२)	स्वरूपान्तरात् स्वरूपं ३. ६३, ५८ (२)
स्यादस्त्येव स्याद् ४. १९, १६० (२)	स्वबलननिराकृत २. ४५, २४६ (२)
स्यादस्त्येव स्यात्ता ४. २१, १६१ (२)	स्वव्यापारापेक्षिणी ३. ७३, ६५ (२)
स्यादस्त्येव स्यात्तास्त्ये ४. १७, १५८ (२)	स्वस्व व्यवसायः स्वामि १. १७, ९९ (१)
स्यान्नास्त्येव सर्व ४. १६, १५६ (२)	स्वामिबिक्खामर्थ्य ४. ११, १२२ (२)
स्यान्नास्त्येव स्याद् ४. २०, १६३ (२)	स्वामिप्रेतादंष्टा ७. २, ५ (३)
स्वपरव्यवसायि ज्ञाने १. २, ३० (१)	स्वीकृतधर्मव्यव ८. ३, १०९ (३)
स्वपरव्यवसितिक्रिया ६. १६, २३१ (२)	हेतुप्रयोगस्तथो ३. २९, ४९ (२)

શુદ્ધિપત્રકમ્

દ્વિતીયમાને

પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૧૪	૧૫	કહે ળ કે	કહે છે કે	૨૨૧	૧	કારથ્વ તે	કારથ્વ કે
૪૭	૧૦	મોદ	મોદે	૨૪૩	૩૨	સર્વશ તે	સર્વશ કે
૫૧	૭	અવિનાશવનો	અવિનાશવનો	૨૪૪	૨૭	સૂર્વ અસ્ત ધર્મ- આ	આખી
૭૮	૧૪	અકાન્તાનરન્વયે	અકાન્તમિરન્વયે				પંક્તિ ૨૬ કરો
૧૫૦	૨૧	અમુદ	અમુક				
૧૫૧	૧૮-૨૧	આ ચાર	પંક્તિઓ ત્રીણ પંક્તિ પછી ચૂકવી	૨૪૧	૧૨	-દોષાનરા-	-દોષનિરા-
૧૭૭	૨૮	અદુલ (...ગાય)	અદુલ (કાલીગાય)	૨૪૧	૨૧	પ્રતિષાદિ	પ્રતિષાદિ
૧૯૪	૪	સમથે	સમથ	૨૫૦	૮	૪૭	૪૮
૧૯૮	૩૦	એક	એક	૨૫૦	૧૩	રહેલી	કારણે
૧૯૯	૩૫	અ હિ	અત્ર હિ	૨૫૩	૩૦	પૃષ્ઠ્યા-	પૃષ્ઠ્ય-
૨૦૩	૨૫	કુલ-	કુલ	૨૫૪	૩૦	અંશ	અંશ હોય
૨૦૫	૩૨	ધટ અને	ધટ	૨૫૮	૪	રામ અંશ	રામ અંશ
૨૧૬	૨૮	આણેપ	અણેપ				સંદિગ્ધ છે
૨૨૧	૩૦	(નમર)કાદિ	(નમરાદિ	૨૫૮	૧૨	માટે તેથી	માટે તેમાં
૨૨૫	૨૮	પ્રથમમાણ-	પ્રથમમાણિ-	૨૬૨	૪	ધર્મ	ધર્મ
૨૨૯	૨૦	પ્રમાતામાં	પ્રમાતામાં પ્રમાણ	૨૬૩	૫૩	અહીં	અહીં
૨૨૯	૨૦	સંખ	સંખ-	૨૬૩	૩	તરિક્કિ-	તરિક્કિ
૨૩૦	૩	અથ	અથ	૨૬૩	૩	કો નાને-	કો નામે-
૨૩૦	૨૯-૩૨	સાવ્યસાધન થી મંડી સમથેન -સુધીના ભાગને આ પ્રમાણે સુધારી વાંચો-“સાવ્યસાધન- માથેન પ્રતીપક્ષાનત્વાત્-આ હેતુમાં અસિદ્ધ હોય રાખવા માટે પ્રમાણ એ સાધન છે-- એ વાતનું સમથન--”		૨૬૩	૪	-સાધનનુક-	-સાધનનુક-

તૃતીયભાગે

પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૫	૧ તદ્દશ-	તર્દશ-		૭૭	૫ -સૂક્તર-	-સૂક્તર-	
૮	૧ ભાષા	ભણી		૭૮	૮૪ ભૂતિ	ભૂત	
૯	૧૩ છે.))છે.		૮૬	૧૮ નૈવાયિકા તે	નૈવાયિકાએ	
૯	૨૭ ધર્મોના	-ધર્મોની		૯૨	૨૪ મુમુક્ષુ તે	મુમુક્ષુ	
૯	૨૮ ભાવની વિવક્ષા	ભાવથી વિવક્ષા)		૯૩	૧૮ કારણુ કે	કારણુ કે અસ-	
	છે)	છે.				સંખ્યાત વર્ષની	
૧૧	૨૮ બાલ્યવે	બાલ્યવે ૧૫.				આસુવાળી	
૧૩	૧૬ -ત્મકસ્થે	-ત્મકસ્થે-		૧૦૨	૧૦ (પૃ. ૧૧૧	(પૃ. ૯૩)	
૧૬	૩૨ -માર્ગ વતે	-માર્ગ ક્રુવતે		૧૦૩-૭(પૃ. ૧૧૧ થી ૧૧૬)	(પૃ. ૯૪ થી ૯૭		
૨૧	૨૩ પ્રકાશિ-	પ્રકાશ-		૧૦૩	૧૩ અપિના-	અપિના-	
૩૦	૨૫ -ત્યાદિ	-ત્યાદિ		૧૦૫	૨૫ અભ્યાપક,	અભ્યાપક છે,	
૪૬	૧૬ છાગ્નકો	છાગ્નિકો		૧૧૦	૨૬ ત્યારે એ	ત્યારે	
૫૩	૧ પૌદ્ગા-	પૌદ્ગા-		૧૧૫	૧૦ -સ્થામિષૈવ	-સ્થામિષૈવ	
૬૩	૫ સ્ફુટિ-	સ્ફુટિ-		૧૨૩	૧૩ -કારણ-	-કારણ-	
૬૬	૨૮ પ્રતિસાધન	પ્રતિસન્ધાન		૧૨૫	૬ સભાપતિએ	સભાપતિ એ	

घोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

बाल न० २३२.१
लेखक लक्ष्मी, रत्न प्रभाक्षरी
शीर्षक रत्नाकशब्दार्थम् ।
खण्ड ३ क्रम संख्या ४५०८